

भारतीय राज्यव्यवस्था

UPSC Mains

सामान्य अध्ययन - II

Class Notes

© PRAYAAS EDUCATION
All rights reserved.

Published by

PRAYAAS Education

CTS No, 1262/B, Plot No.594B,
Office 301A, 301, Second Floor,
Starling Plaza, J.M. Road, Pune

+91 7378743031 / +91 7767073031

UPSC MAINS

Indian Constitution & Polity
GENERAL STUDIES - II
(Class Notes)

Year 2025-26

“Every Word Counts in Mains — And So Do These Notes”

1. Judiciary-Tested | Case Law-Backed

No more vague answers. These notes are embedded with latest Supreme Court verdicts and landmark constitutional cases — seamlessly woven into every topic to strengthen legal reasoning and boost answer credibility.

- ✓ Includes: Anoop Baranwal Case, Electoral Reforms Verdicts, Article 142 Interpretations (2023–24), and more.
-

2. PYQ-Decoded | Trend-Mapped

Every theme is reverse-engineered from Previous Year Questions to reflect what UPSC truly demands.

You'll know how topics have evolved, where emphasis has shifted, and what to expect in the next paper.

- ✓ Topic-wise PYQ insights from 2013–2024, with approach pathways.
-

3. Keyword-Enriched | Mains-Ready Language

Don't just write—score. The notes are packed with value-loaded keywords and ethical undercurrents that align with UPSC's evolving expectations.

Ideal for polishing intro-body-conclusion structures and embedding constitutional values with finesse.

- ✓ Words like “constitutional morality,” “institutional autonomy,” “cooperative federalism,” “transformative constitutionalism” featured consistently.

4. Diagrammatic & Tabular Goldmine

Learn complex polity concepts through infographics, flowcharts, and comparative tables.

Because in UPSC, the ability to simplify wins you marks.

- ✓ Visual tools for: DPSP vs FR, Parliamentary procedures, 3-tier federalism, Constitutional amendment types, etc.
-

5. Polity Meets Ethics & Governance

These are not just Polity notes. They help you build GS-2 & GS-4 integration — by connecting constitutionality with public ethics, social justice, and governance values.

- ✓ Ex: “Rule of Law” linked with accountability in GS-4; “Judicial Review” tied with institutional checks.
-

6. Structured for Speed + Depth

Compact enough for revision. Rich enough for analysis.

Notes follow a smart layering approach — from definitions → constitutional backing → real-time examples → analytical edge → answer pointers.

- ✓ Optimized for 250-word answers and 10-marker precision.
-

7. Crafted for Mains, Backed by Mentorship

These notes reflect the thinking of a topper, not just a compiler. Built on test series demands, mentorship inputs, and real answer-writing practice.

- ✓ You’re not memorizing facts. You’re absorbing insights.

अनुक्रमणिका

युनिट १

“भारतीय राज्यघटना - ऐतिहासिक आधार, उत्क्रांती, वैशिष्ट्ये, सुधारणा, महत्त्वपूर्ण तरतुदी आणि मूलभूत रचना.” १

१. भारतीय संविधानाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी ३
२. संविधानाशी संबंधित महत्त्वाच्या संकल्पना १०
३. संविधानातील महत्त्वाच्या तरतुदी १३
४. नागरिकत्व १६
५. मूलभूत हक्क २१
६. राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्व २८
७. मूलभूत कर्तव्ये ३१
८. घटनादुरुस्ती ३३
९. मूलभूत संरचना सिद्धांत ३४

युनिट २

“भारतीय संविधानाची इतर देशांशी तुलना.” ३६

१. भारतीय संविधानिक योजनेची अमेरिकेशी तुलना ३७

युनिट ३

“संघराज्य आणि राज्यांची कार्ये आणि जबाबदाऱ्या, संघराज्य रचनेशी संबंधित मुद्दे आणि आव्हाने, स्थानिक पातळीवरील अधिकार आणि वित्तपुरवठा यांचे विचलन आणि त्यातील आव्हाने.” ४८

१. संघराज्य आणि राज्ये: कार्ये आणि जबाबदाऱ्या ५०
२. संघराज्य रचनेशी संबंधित मुद्दे आणि आव्हाने ५२
३. स्थानिक पातळीवरील अधिकार आणि वित्तपुरवठा यांचे विकेंद्रीकरण आणि त्यातील आव्हाने. ६३

युनिट ४

“विविध संस्थांमधील सत्तेचे विभाजन” ७२

युनिट ५

“न्यायपालिका आणि कार्यकारी मंडळाची रचना, संघटना आणि कार्यपद्धती - सरकारची मंत्रालये आणि विभाग.” ८०

१. कार्यकारी मंडळ ८२
२. न्यायपालिका ९९
३. दबाव गट आणि औपचारिक/अनौपचारिक संघटना आणि राजकारणातील त्यांची भूमिका. १०८

युनिट ६

“पर्यायी वाद निवारण यंत्रणा आणि संस्था.” १११

युनिट ७

“संसद आणि राज्य विधिमंडळांची रचना, कामकाज, कार्यप्रणाली, अधिकार आणि विशेषाधिकार आणि यातून उद्भवणारे मुद्दे.” ११४

युनिट ८

“विविध संवैधानिक पदांवरील नियुक्त्या, त्यांचे अधिकार, कार्ये आणि जबाबदाऱ्या” १२३

युनिट ९

“वैधानिक, नियामक आणि विविध अर्ध-न्यायिक संस्था” १३०

युनिट १०

“निवडणूकीचे राजकारण - लोकप्रतिनिधी कायद्याची प्रमुख वैशिष्ट्ये.” १३९

यूपीएससीचे मागील वर्षाचे प्रश्न

अ.क्र.	पीवायक्यू	प्रश्नाचे स्वरूप
१.	गोपनीयतेचा अधिकार हा जीवन आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा अंतर्निहित भाग आहे आणि संविधानाच्या कलम २१ अंतर्गत तो अंतर्निहितपणे संरक्षित आहे. स्पष्ट करा. या संदर्भात डी.एन.ए. (२०२४) शी संबंधित कायद्याची चर्चा करा.	स्टॅटिक + समकालीन
२.	भारताची धर्मनिरपेक्ष राज्य म्हणून चर्चा करा आणि त्याची अमेरिकन संविधानातील धर्मनिरपेक्ष तत्वांशी तुलना करा. (२०२४)	स्टॅटिक
३.	मोफत कायदेविषयक मदत मिळविण्यास कोण पात्र आहेत? भारतात मोफत कायदेविषयक मदत देण्यात राष्ट्रीय कायदेविषयक सेवा प्राधिकरण (NALSA) ची भूमिका कय आहे याचे मूल्यांकन करा.	स्टॅटिक+ॲप्लिकेशन आधारित
४.	“भारताचे संविधान हे प्रचंड गतिमानतेच्या क्षमता असलेले एक जिवंत साधन आहे. ते प्रगतीशील समाजासाठी बनवलेले संविधान आहे.” हे जीवनाच्या अधिकाराच्या आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्याच्या विस्तारित विशेष संदर्भ देऊन स्पष्ट करा. (२०२३)	संकल्पनात्मक + ॲप्लिकेशन आधारित
५.	संबंधित घटनात्मक तरतुदी आणि खटल्यांच्या मदतीने लिंग आधारित न्यायाचे संवैधानिक दृष्टिकोन स्पष्ट करा. (२०२३)	स्टॅटिक + खटल्यांच्या मदतीने(केस लॉ)
६.	१०१ व्या घटनादुरुस्ती कायद्याचे महत्त्व स्पष्ट करा. ते संघराज्याच्या अनुकूल भावनेचे किती प्रमाणात प्रतिबिंबित करते. (२०२३)	स्टॅटिक + विश्लेषणात्मक
७.	“भारताच्या संपूर्ण प्रदेशात दळणवळण आणि निवासस्थानाचा अधिकार भारतीय नागरिकांना मुक्तपणे उपलब्ध आहे, परंतु हे अधिकार निरपेक्ष नाहीत.” टिप्पणी करा.(२०२२)	स्टॅटिक + संकल्पनात्मक
८.	‘संवैधानिक नैतिकता’ ही राज्यघटनेतच रुजलेली आहे आणि तिच्या आवश्यक पैलूंवर आधारित आहे. संबंधित न्यायालयीन निर्णयांच्या मदतीने संवैधानिक नैतिकतेचा सिद्धांत स्पष्ट करा.(२०२१)	संकल्पनात्मक + केस लॉ आधारित
९.	भारतीय संविधान राष्ट्राची एकता आणि अखंडता राखण्यासाठी केंद्रीकरणाची प्रवृत्ती दर्शवते. हे साथीचे रोग कायदा, १८९७; आपत्ती व्यवस्थापन कायदा, २००५ आणि अलीकडेच पारित झालेल्या शेती कायद्यांच्या दृष्टिकोनातून स्पष्ट करा. (२०२०)	समकालीन+ स्टॅटिक + संकल्पनात्मक

१०.	घटनादुरुस्ती करण्याचा संसदेचा अधिकार मर्यादित अधिकार आहे आणि तो निरपेक्ष अधिकारात वाढवता येत नाही. या विधानाच्या आधारे संविधानाच्या कलम ३६८ अंतर्गत संसद तिच्या घटनादुरुस्ती शक्तीचा विस्तार करून संविधानाच्या मूलभूत रचनेचा नाश करू शकते का ते स्पष्ट करा? (२०१९)	संकल्पनात्मक + केस लॉ आधारित
११.	संविधान (१०१वी घटनादुरुस्ती) कायदा, २०१६ ची ठळक वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा. तुम्हाला वाटते का की तो 'करांचा कॅस्केडिंग प्रभाव काढून टाकण्यासाठी आणि वस्तू आणि सेवांसाठी सामान्य राष्ट्रीय बाजारपेठ प्रदान करण्यासाठी' पुरेसा प्रभावी आहे? (२०१७)	स्टॅटिक + विश्लेषणात्मक
१२.	सध्याच्या सर्वोच्च न्यायालयाच्या निकालांच्या आधारे गोपनीयतेच्या अधिकारावरील मूलभूत हक्कांच्या व्याप्तीचे परीक्षण करा. (२०१७)	संकल्पनात्मक + समकालीन + केस लॉ आधारित
१३.	'प्रस्तावना' मध्ये 'प्रजासत्ताक' या शब्दाशी जोडलेल्या प्रत्येक विशेषणाची चर्चा करा. सध्याच्या परिस्थितीत ते बचाव करण्यायोग्य आहेत का? (२०१६)	स्टॅटिक + विश्लेषणात्मक
१४.	ट्रान्सपरन्सी इंटरनॅशनलच्या अखंडता निर्देशांकात, भारत खूप खालच्या स्थानावर आहे. भारतातील सार्वजनिक नैतिकतेच्या घसरणीला कारणीभूत असलेल्या कायदेशीर, राजकीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटकांची थोडक्यात चर्चा करा. (२०१६)	समकालीन + विश्लेषणात्मक
१५.	राज्य धोरणाच्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये नमूद केल्याप्रमाणे भारताला त्याच्या नागरिकांसाठी समान नागरी संहिता लागू करण्यापासून रोखणाऱ्या संभाव्य घटकांची चर्चा करा. (२०१५)	स्टॅटिक + विश्लेषणात्मक + समकालीन
१६.	स्वच्छ पर्यावरणाच्या अधिकारात दिवाळीत फटाके उडवण्यावर कायदेशीर नियमन समाविष्ट आहे का? भारतीय संविधानाच्या कलम २१ आणि या संदर्भात सर्वोच्च न्यायालयाच्या निकालांच्या आधारे चर्चा करा. (२०१५)	समकालीन + केस लॉ आधारित
१७.	"भाषण आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य" या संकल्पनेचा अर्थ काय आहे? ते द्वेषपूर्ण भाषण देखील समाविष्ट करते का? भारतातील चित्रपट हे अभिव्यक्तीच्या इतर प्रकारापेक्षा थोड्या वेगळ्या पातळीवर का उभे आहेत? चर्चा करा. (२०१४)	संकल्पनात्मक + केस कायदा आधारित
१८.	संविधानाच्या कलम १९ च्या कथित उल्लंघनाच्या संदर्भात आयटी कायद्याच्या कलम ६६अ ची चर्चा करा. (२०१३)	समकालीन + केस कायदा आधारित

"संविधान हे केवळ वकिलाचे दस्तऐवज नाही, ते जीवनाचे वाहन आहे आणि त्याचा आत्मा नेहमीच युगाचा आत्मा असतो."

- डॉ. बी.आर. आंबेडकर

परिचय

भारतीय संविधानाच्या अनेक वैशिष्ट्यांची मुळे ब्रिटिश राजवटीत सुरू झालेल्या प्रशासकीय आणि कायदेशीर प्रणालींमध्ये आहेत. कंपनी नियम (१७७३-१८५८) आणि क्राउन नियम (१८५८-१९४७) या दोन्ही अंतर्गत प्रमुख घडामोडींनी भारताच्या आधुनिक राजकीय आणि संवैधानिक रचनेचा पाया घातला.

ईस्ट इंडिया कंपनीने तयार केलेले नियम (१७७३-१८५८)

१. १७७३ चा नियामक कायदा

ईस्ट इंडिया कंपनीचे नियमन करण्यासाठी ब्रिटिश सरकारने तयार केलेला हा कायदा म्हणजे पहिले मोठे पाऊल होते ज्याने भारतात केंद्रीकृत प्रशासनाचा पाया घातला.

प्रमुख वैशिष्ट्ये:

- **बंगालचे गव्हर्नर-जनरल:** बंगालच्या गव्हर्नरला चार सदस्यांच्या कार्यकारी परिषदेने बंगालचे गव्हर्नर-जनरल म्हणून नियुक्त केले होते. लॉर्ड वॉरेन हेस्टिंग्स हे पद भूषवणारे पहिले होते.
- **प्रेसिडेन्सीजचे अधीनस्थीकरण:** मुंबई आणि मद्रासचे गव्हर्नर बंगालच्या गव्हर्नर-जनरलच्या अधीनस्थ करण्यात आले, ज्यामुळे स्वतंत्र प्रेसिडेन्सीची पूर्वीची व्यवस्था संपुष्टात आली.
- **सर्वोच्च न्यायालयाची स्थापना:** १७७४ मध्ये कलकत्ता येथे एक सर्वोच्च न्यायालय स्थापन करण्यात आले, ज्यामध्ये एक मुख्य न्यायाधीश आणि तीन इतर न्यायाधीश होते, जे ब्रिटिश कायद्यानुसार न्याय देण्यासाठी होते.
- **खाजगी व्यापारावर बंदी:** कंपनीच्या अधिकाऱ्यांना खाजगी व्यापार करण्यास किंवा भारतीय प्रजेकडून भेटवस्तू आणि लाच स्वीकारण्यास मनाई करण्यात आली, ज्याचा उद्देश भ्रष्टाचाराला आळा घालणे होता.
- **वाढलेले सरकारी नियंत्रण:** संचालक मंडळाला (कंपनीचे प्रशासकीय मंडळ) नियमितपणे ब्रिटिश सरकारला महसूल, नागरी आणि लष्करी बाबींचा अहवाल देणे आवश्यक होते, ज्यामुळे देखरेख वाढली.

२. १७८४ चा पिट्स इंडिया कायदा

१७७३ च्या रेग्युलेशन कायद्यातील त्रुटी दूर करण्यासाठी आणि भारतातील कंपनीच्या राजकीय बाबींवर ब्रिटिश नियंत्रण मजबूत करण्यासाठी हा कायदा आणण्यात आला.

प्रमुख वैशिष्ट्ये:

- **कार्यांचे पृथक्करण:** या कायद्याने ईस्ट इंडिया कंपनीच्या व्यावसायिक आणि राजकीय कार्यांमध्ये फरक केला.
- **नियंत्रण मंडळ:** राजकीय बाबींचे व्यवस्थापन करण्यासाठी नियंत्रण

मंडळ नावाची एक नवीन संस्था स्थापन करण्यात आली, तर संचालक मंडळ व्यावसायिक बाबींवर देखरेख करत राहिले, ज्यामुळे दुहेरी शासनाची व्यवस्था निर्माण झाली.

- **शासकीय पर्यवेक्षण:** नियंत्रण मंडळाला भारतातील कंपनीच्या सर्व नागरी, लष्करी आणि महसूल कामकाजाचे पर्यवेक्षण आणि निर्देश करण्याचा अधिकार देण्यात आला.
- **ब्रिटिशांचे मालकत्व :** पहिल्यांदाच, भारतातील कंपनीच्या प्रदेशांना अधिकृतपणे 'भारतातील ब्रिटिश मालकत्व' असे संबोधण्यात आले.
- **सर्वोच्च अधिकार:** या कायद्याने ब्रिटिश सरकारला भारतातील कंपनीच्या प्रशासनासंबंधीचे आणि राजकीय निर्णयांसंबंधीचे अंतिम नियंत्रण दिले.

३. १७९३ चा सनदी कायदा

मुख्य वैशिष्ट्ये:

- **अधिलिखित अधिकारांचा विस्तार:** लॉर्ड कॉर्नवॉलिसला त्याच्या परिषदेवर दिलेला अधिलिखित अधिकार भविष्यातील सर्व गव्हर्नर-जनरल आणि प्रेसिडेन्सीच्या गव्हर्नरपर्यंत वाढविण्यात आला.
- **वाढलेले केंद्रीय नियंत्रण:** गव्हर्नर-जनरलला मुंबई आणि मद्रासच्या अधीनस्थ सरकारांवर अधिक अधिकार देण्यात आले.
- **व्यापारी मत्तेदारी चालू राहिली:** भारतातील ईस्ट इंडिया कंपनीची व्यापार मत्तेदारी आणखी २० वर्षांसाठी वाढविण्यात आली.
- **कमांडर-इन-चीफची तरतूद:** विशेष नियुक्ती केल्याशिवाय कमांडर-इन-चीफला गव्हर्नर-जनरलच्या परिषदेतून वगळण्यात आले.
- **नियंत्रण मंडळाचे वेतन:** नियंत्रण मंडळाचे सदस्य आणि त्यांच्या कर्मचाऱ्यांचे वेतन भारतीय महसुलातून देण्यात येणार होते.

४. १८१३ चा सनदी कायदा

प्रमुख वैशिष्ट्ये:

- **व्यापार उदारीकरण:** ईस्ट इंडिया कंपनीची भारतीय व्यापारावरील मत्तेदारी संपुष्टात आली, ज्यामुळे ब्रिटिश व्यापाऱ्यांना चहा आणि चीनसोबत वगळता मुक्तपणे व्यापार करण्याची परवानगी मिळाली.
- **क्राउनचे सार्वभौमत्व घोषित:** या कायद्याने स्पष्टपणे स्थापित केले की ब्रिटिश क्राउनचा भारतातील कंपनीच्या प्रदेशांवर अंतिम अधिकार आहे.
- **मिशनऱ्यांचा प्रवेश:** ख्रिश्चन मिशनऱ्यांना धार्मिक प्रसार आणि शैक्षणिक कार्यासाठी भारतात प्रवेश करण्याची परवानगी होती.
- **शैक्षणिक तरतुदी:** या कायद्याने भारतीयांमध्ये पाश्चात्य शिक्षणाच्या प्रसाराला प्रोत्साहन दिले आणि राज्य-समर्थित शिक्षणाची सुरुवात झाली.
- **कर आकारणीचे अधिकार सुरू केले:** स्थानिक सरकारांना व्यक्तींवर कर आकारण्याचा आणि कर चुकवणाऱ्यांना दंड करण्याचा अधिकार देण्यात आला.

५. १८३३ चा सनदी कायदा

या कायद्याने ब्रिटिश भारतीय प्रशासनातील केंद्रीकरणाचा अंतिम टप्पा चिन्हांकित केला.

प्रमुख वैशिष्ट्ये:

- **केंद्रीय प्राधिकरणाची निर्मिती:** बंगालच्या गव्हर्नर-जनरलचे पद भारताच्या गव्हर्नर-जनरलमध्ये सुधारित करण्यात आले, सर्व प्रशासकीय आणि लष्करी अधिकार एकाच अधिकाराखाली केंद्रीकृत केले.
- **एकीकृत कायदा बनवण्याची शक्ती:** मुंबई आणि मद्रासचे कायदेविषयक अधिकार काढून घेण्यात आले, ज्यामुळे गव्हर्नर-जनरलची परिषद भारतातील सर्व ब्रिटिश प्रदेशांसाठी एकमेव कायदेमंडळ संस्था बनली.
- **कंपनीच्या व्यापारी भूमिकेचा अंत:** ईस्ट इंडिया कंपनीच्या व्यावसायिक क्रियाकलाप पूर्णपणे थांबवण्यात आल्या, ज्यामुळे ते पूर्णपणे प्रशासकीय संस्थेत रूपांतरित झाले.
- **कायदे पुन्हा परिभाषित:** या कायद्यानंतर मंजूर झालेल्या कायदेशीर उपाययोजनांना नियमांऐवजी कायदे असे संबोधण्यात आले, जे अधिक औपचारिक कायदेविषयक प्रक्रियेकडे वळण्याचे संकेत देते.
- **नागरी सेवा प्रवेश प्रस्तावित:** नागरी सेवामध्ये नोकऱ्यांसाठी खुल्या स्पर्धेला परवानगी देण्यासाठी आणि भारतीयांसाठी वांशिक अडथळे दूर करण्यासाठी एक कायदा आणण्यात आला होता, परंतु याला तीव्र विरोध झाला आणि त्याची अंमलबजावणी झाली नाही.

६. १८५३ चा सनदी कायदा

ब्रिटिश संसदेने मंजूर केलेला हा शेवटचा सनदी कायदा होता आणि यामुळे ब्रिटिश भारताच्या संवैधानिक विकासात एक मोठा बदल घडवून आणला.

प्रमुख वैशिष्ट्ये:

- **अधिकारांचे पृथक्करण:** प्रथमच, गव्हर्नर-जनरल कौन्सिलच्या कायदेविषयक आणि कार्यकारी भूमिका वेगळ्या करण्यात आल्या. एक नवीन कायदेमंडळ तयार करण्यात आले, ज्याची स्वतःची कार्यपद्धती ही लघु संसदेसारखी होती.
- **विधिमंडळ यंत्रणा स्थापन करण्यात आली:** कायदेमंडळ शाखेने ब्रिटिश संसदेसारख्या औपचारिक प्रक्रिया स्वीकारल्या, कायद्याला शासनाचे एक वेगळे आणि विशेष कार्य म्हणून चिन्हांकित केले.
- **खुल्या नागरी सेवा परीक्षा:** या कायद्याने नागरी सेवांमध्ये भारतीयांसाठी खुल्या स्पर्धेची सुरुवात केली, ज्यामुळे भारतीयांना स्पर्धा करण्याची परवानगी मिळाली. यामुळे १८५४ मध्ये भारतीय नागरी सेवेतील सुधारणांवर पर्यवेक्षण करण्यासाठी मॅकॉले समितीची स्थापना झाली.
- **कंपनीच्या नियमांसाठी निश्चित कार्यकाळ नाही:** मागील सनदांप्रमाणे, कंपनीच्या नियमांचे नूतनीकरण निश्चित कालावधीसाठी केले जात नव्हते. याचा अर्थ असा होता की संसद कधीही कंपनीचे अधिकार संपवू शकते.
- **स्थानिक प्रतिनिधित्व सुरू केले:** पहिल्यांदाच, प्रांतीय सरकारांना

केंद्रीय कायदेमंडळात प्रतिनिधी नियुक्त करण्याची परवानगी देण्यात आली. सहा नवीन सदस्यांपैकी चार सदस्य मद्रास, मुंबई, बंगाल आणि आग्रा प्रांतांनी नामांकित केले होते.

ब्रिटिश राजवट (१८५८-१९४७)

१. भारत सरकार कायदा, १८५८

१८५७ च्या उठावानंतर लागू झालेल्या या कायद्याने ईस्ट इंडिया कंपनी राजवटीचा अंत आणि भारतातील ब्रिटिश राजवटीची सुरुवात दर्शविली.

प्रमुख वैशिष्ट्ये:

- **क्राउनकडे सत्ता हस्तांतरण:** ईस्ट इंडिया कंपनी रद्द करण्यात आली आणि तिचे सर्व प्रशासकीय अधिकार, प्रदेश आणि महसूल ब्रिटिश राजवटीला हस्तांतरित करण्यात आले.
- **राणीच्या नावाने राज्य:** भारताचे राज्य थेट महाराणीच्या नावाने चालवले जाणार होते, ज्यामुळे ब्रिटिश राजेशाही आणि भारतीय प्रशासन यांच्यात औपचारिक दुवा स्थापित झाला.
- **गव्हर्नर-जनरल व्हाइसरॉय बनले:** भारताचे गव्हर्नर-जनरल हे पद बदलून भारताचे व्हाइसरॉय असे करण्यात आले, जे राजघराण्याचे थेट प्रतिनिधी म्हणून काम करतील. लॉर्ड कॅनिंग पहिले व्हाइसरॉय बनले.
- **दुहेरी शासनाचा अंत:** नियंत्रण मंडळ आणि संचालक मंडळाद्वारे नियंत्रणाची दुहेरी व्यवस्था रद्द करण्यात आली, ज्यामुळे अधिकाराचे केंद्रीकरण झाले.
- **भारताचे राज्य सचिव(सेक्रेटरी ऑफ स्टेट):** भारताचे राज्य सचिव हे एक नवीन कार्यालय तयार करण्यात आले, ज्याला भारतीय कारभारावर पूर्ण नियंत्रण देण्यात आले. ते ब्रिटिश मंत्रिमंडळाचे सदस्य होते आणि ब्रिटिश संसदेला जबाबदार होते.
- **भारतीय परिषद स्थापन करण्यात आली:** राज्य सचिवांना मदत करण्यासाठी १५ सदस्यीय भारतीय परिषद स्थापन करण्यात आली. ही एक सल्लागार संस्था होती, ज्याचे भारताचे राज्य सचिव त्याचे अध्यक्ष होते.
- **कायदेशीर अस्तित्व निर्माण केले:** सेक्रेटरी ऑफ स्टेट-इन-कौन्सिलची स्थापना एक कॉर्पोरेट संस्था म्हणून करण्यात आली, ज्याला भारत आणि इंग्लंड दोन्ही ठिकाणी खटला भरण्याची क्षमता होती.
- **प्रशासकीय नियंत्रण:** या कायद्याने ब्रिटनमधील भारतीय प्रशासनावरील नियंत्रण पुनर्गठित केले असले तरी, त्यामुळे भारतातील प्रत्यक्ष प्रशासन व्यवस्थेत कोणतेही महत्त्वपूर्ण बदल झाले नाहीत.

२. १८६१ चा भारतीय परिषद(कौन्सिल) कायदा

१८५७ च्या उठावानंतर या कायद्याने कायद्यात भारतीय सहभागाची आणि विकेंद्रीकरणाच्या पुनरुज्जीवनाची सुरुवात केली.

प्रमुख वैशिष्ट्ये:

- **भारतीय प्रतिनिधित्वाची ओळख:** व्हाइसरॉयच्या विस्तारित परिषदेचे गैर-अधिकृत सदस्य म्हणून भारतीयांना प्रथमच कायदे प्रक्रियेत समाविष्ट

करण्यात आले. १८६२ मध्ये, बनारसचा राजा, पटियालाचा महाराजा आणि सर दिनकर राव यांना नामांकित करण्यात आले.

- **विकेंद्रीकरणाची सुरुवात:** मुंबई आणि मद्रास प्रेसिडेन्सींना कायदेविषयक अधिकार पुनर्संचयित करण्यात आले, ज्यामुळे पूर्वीच्या अतिरेकी केंद्रीकरणाची प्रवृत्ती उलटली गेली.
- **प्रांतिक परिषदांची स्थापना:** या कायद्याने इतर प्रांतांमध्ये विधान परिषदांची निर्मिती करण्यास परवानगी दिली. बंगाल (१८६२), वायव्य प्रांत (१८८६) आणि पंजाब (१८९७) साठी परिषदांची स्थापना नंतर करण्यात आली.
- **पोर्टफोलिओ सिस्टमची मान्यता:** या कायद्याने औपचारिकपणे पोर्टफोलिओ सिस्टम स्वीकारली, ज्या अंतर्गत व्हाईसरॉयच्या कौन्सिलच्या सदस्यांना विशिष्ट विभाग नियुक्त केले गेले होते, जे त्यांच्या क्षेत्रात अंतिम निर्णय घेऊ शकत होते.
- **अध्यादेश तयार करण्याचे अधिकार:** आणीबाणीच्या काळात परिषदेच्या मान्यतेशिवाय अध्यादेश जारी करण्याचा अधिकार व्हाईसरॉयला होता. या अध्यादेशांची वैधता सहा महिन्यांची होती.

३. १८९२ चा भारतीय परिषद कायदा

हा कायदा मर्यादित असला तरी, कायदेविषयक प्रक्रियेत भारतीयांचा सहभाग वाढवण्याच्या दिशेने एक माफक पाऊल होते.

प्रमुख वैशिष्ट्ये:

- **विधान परिषदांचा विस्तार:** केंद्रीय आणि प्रांतिक विधान परिषदांमध्ये गैर-अधिकृत सदस्यांची संख्या वाढविण्यात आली. तथापि, अधिकाऱ्यांकडे बहुमत राहिले.
- **कायदेविषयक अधिकारांमध्ये किंचित वाढ:** परिषदांना अर्थसंकल्पावर चर्चा करण्याचा आणि कार्यकारी मंडळाला प्रश्न विचारण्याचा अधिकार देण्यात आला, परंतु मतदान करण्याचा किंवा उत्तरे मागण्याचा अधिकार नव्हता.
- **अप्रत्यक्ष प्रतिनिधित्व सुरू:** प्रांतीय परिषदा, जिल्हा मंडळे, नगरपालिका, विद्यापीठे आणि वाणिज्य मंडळे यासारख्या संस्थांच्या शिफारशींच्या आधारे काही गैर-सरकारी सदस्य नामनिर्देशित करायचे होते.
- **निवडणूक घटकाची सुरुवात:** जरी निवडणूक हा शब्द वापरला जात नव्हता, तरी नामांकन/नामनिर्देशित प्रक्रियेने प्रथमच अप्रत्यक्ष निवडणूक तत्व सादर केले, ज्यामुळे भविष्यातील सुधारणांसाठी पाया रचला गेला.

४. १९०९ चा भारतीय परिषद कायदा (ज्याला मोर्ले-मिंटो सुधारणा म्हणूनही ओळखले जाते)

या कायद्याने भारतीयांचा प्रशासनात सहभाग वाढवून एक महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणला, परंतु त्यामुळे राजकीय प्रक्रियेत सांप्रदायिक विभाजने देखील आली.

प्रमुख वैशिष्ट्ये:

- **विधान परिषदांचा विस्तार:** विधान परिषदांची संख्या लक्षणीयरीत्या वाढली. केंद्रीय पातळीवर, सदस्यांची संख्या १६ वरून ६० पर्यंत वाढली. प्रांतीय परिषदा देखील वाढवल्या गेल्या, जरी एकसारख्या नसल्या तरी.
- **अधिकृत विरुद्ध गैर-सरकारी बहुमत:** केंद्रीय विधान परिषदेत अधिकृत बहुमत कायम ठेवण्यात आले, परंतु गैर-सरकारी सदस्यांना प्रांतीय परिषदांमध्ये अधिकाऱ्यांपेक्षा जास्त संख्या देण्याची परवानगी देण्यात आली.
- **व्यापक विचारमंथनात्मक अधिकार:** सदस्यांना पूरक प्रश्न विचारणे, अर्थसंकल्पांवर चर्चा करणे आणि ठराव मांडणे यासारखे विस्तारित अधिकार देण्यात आले, जे कायदेविषयक चर्चेच्या दिशेने एक मर्यादित पाऊल होते.
- **कार्यकारी परिषदेत भारतीय:** पहिल्यांदाच कार्यकारी परिषदेत भारतीयांचा समावेश करण्यात आला. सत्येंद्र प्रसाद सिन्हा हे व्हाईसरॉयच्या कार्यकारी परिषदेत कायदा सदस्य म्हणून सामील होणारे पहिले भारतीय बनले.
- **स्वतंत्र मतदार संघांची ओळख:** मुस्लिमांसाठी सांप्रदायिक प्रतिनिधित्वाची प्रणाली सुरू करण्यात आली. मुस्लिम मतदार फक्त मुस्लिम उमेदवारांना निवडू शकत होते, ज्यामुळे राजकारणात वेगळे मतदार संघ आणि सांप्रदायिकता संस्थात्मक निर्माण झाली.
- **विशेष गटांना प्रतिनिधित्व:** अध्यक्षीय महामंडळे, वाणिज्य मंडळे, विद्यापीठे आणि जमीनदारांना देखील वेगळे प्रतिनिधित्व प्रदान करण्यात आले, ज्यामुळे विशिष्ट हितसंबंध गटांना प्रशासनात आवाज मिळाला.

५. भारत सरकार कायदा, १९१९ (ज्याला मॉटेगू चेम्सफोर्ड सुधारणा म्हणूनही ओळखले जाते)

२० ऑगस्ट १९१७ च्या घोषणेत ब्रिटिश सरकारने दिलेल्या आश्वासनानुसार, भारतात हळूहळू जबाबदार शासन सुरू करण्यासाठी हा कायदा लागू करण्यात आला.

प्रमुख वैशिष्ट्ये:

- **अधिकारांचे विभाजन:** प्रशासनाचे विषय केंद्रीय आणि प्रांतीय श्रेणींमध्ये विभागले गेले, ज्यामुळे विकेंद्रित प्रशासनाचा पाया रचला गेला.
- **दुहेरी शासन/द्विदल पद्धतीची ओळख:** प्रांतीय विषयांचे पुढील विभाग करण्यात आले:
 - कायदेमंडळाला जबाबदार असलेल्या भारतीय मंत्र्यांनी हाताळलेले हस्तांतरित विषय (उदा. शिक्षण, आरोग्य, स्थानिक स्वराज्य).
 - राखीव विषय (उदा. पोलिस, न्याय, वित्त) राज्यपाल आणि त्यांच्या कार्यकारी परिषदेच्या नियंत्रणाखाली राहिले. या दुहेरी व्यवस्थेला 'द्विदलशाही' असे म्हटले गेले, म्हणजेच दुहेरी शासन.
- **द्विसदनी कायदेमंडळाची स्थापना:** द्विसदनी केंद्रीय कायदेमंडळाची स्थापना:

- राज्य परिषद (वरिष्ठ सभागृह)
- विधानसभा (कनिष्ठ सभागृह)

बहुतेक सदस्य पहिल्यांदाच थेट निवडणुकीद्वारे निवडले गेले.

- **कार्यकारी मंडळात भारतीय प्रतिनिधित्व:** व्हाइसरॉयच्या कार्यकारी परिषदेत सहा सदस्यांपैकी तीन (कमांडर इन चीफ वगळता) भारतीय असायचे.
- **सांप्रदायिक प्रतिनिधित्वाचा विस्तार:** शीख, भारतीय ख्रिश्चन, अँग्लो-इंडियन आणि युरोपियन यासारख्या अतिरिक्त समुदायांना वेगळे मतदार संघ देण्यात आले.
- **मर्यादित मताधिकाराची सुरुवात:** मालमत्ता, उत्पन्न किंवा कर पात्रतेवर आधारित लोकसंख्येच्या एका लहान भागाला मतदानाचा अधिकार देण्यात आला.
- **भारतासाठी उच्चायुक्त:** भारतीय हितांचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी आणि राज्य सचिवांकडून काही कर्तव्ये स्वीकारण्यासाठी लंडनमध्ये उच्चायुक्ताचे एक नवीन पद निर्माण करण्यात आले.
- **लोकसेवा आयोग:** या कायदानुसार १९२६ मध्ये नागरी सेवा भरतीवर देखरेख करण्यासाठी केंद्रीय लोकसेवा आयोगाची स्थापना करण्यात आली.
- **स्वतंत्र प्रांतीय अर्थसंकल्प:** पहिल्यांदाच, प्रांतीय अर्थसंकल्प केंद्रीय अर्थसंकल्पापासून वेगळे करण्यात आले आणि प्रांतीय कायदेमंडळांद्वारे नियंत्रित केले गेले.
- **वैधानिक आयोगाची तरतूद:** या कायद्याने १० वर्षांनंतर त्याच्या अंमलबजावणीचा आढावा घेण्यासाठी एक वैधानिक आयोग प्रस्तावित केला, ज्यामुळे १९२७ मध्ये सायमन कमिशनची स्थापना झाली.
- **चेंबर ऑफ प्रिन्सेस:** १९२१ मध्ये व्हाइसरॉय यांच्या अध्यक्षतेखाली संस्थानिकांचे प्रतिनिधित्व करणारी सल्लागार संस्था म्हणून चेंबर ऑफ प्रिन्सेस (नरेंद्र मंडल) ची स्थापना करण्यात आली.

७. भारत सरकार कायदा, १९३५

हा कायदा भारतात एक जबाबदार शासन स्थापन करण्याच्या दिशेने एक मोठे पाऊल आहे आणि भारतीय प्रशासनावरील सर्वात व्यापक ब्रिटिश कायदा आहे.

प्रमुख वैशिष्ट्ये:

- **प्रस्तावित अखिल भारतीय संघराज्य:** या कायद्याचा उद्देश ब्रिटिश प्रांत आणि संस्थानांचा समावेश असलेले एक संघराज्य निर्माण करणे होता, ज्यामध्ये संघराज्य सूची (५९ बाबी), प्रांतीय सूची (५४ बाबी) आणि समवर्ती सूची (३६ बाबी) द्वारे शक्तीचे वितरण केले जाईल. तथापि, संस्थाने त्यात सामील न झाल्यामुळे संघराज्य कधीच प्रत्यक्षात आले नाही.
- **प्रांतीय स्वायत्तता सुरू:** प्रांतीय पातळीवर द्विदल पद्धत रद्द करण्यात आली. प्रांतांना स्वायत्तता मिळाली आणि निवडून आलेल्या मंत्र्यांना कायदेमंडळाला जबाबदार धरण्यात आले, जरी काही गव्हर्नरला

विवेकाधीन अधिकार राखले. हे १९३७ मध्ये लागू करण्यात आले परंतु १९३९ मध्ये संपले.

- **केंद्रात द्विदल पद्धत :** या कायद्याने केंद्रीय पातळीवर द्विदल पद्धत प्रस्तावित केली, विषयांना राखीव आणि हस्तांतरित श्रेणींमध्ये विभागले गेले. तथापि, ही तरतूद कधीही लागू करण्यात आली नाही.
- **प्रांतांमध्ये द्विदल पद्धत:** बंगाल, मुंबई, मद्रास, बिहार, आसाम आणि संयुक्त प्रांत या सहा प्रांतांमधील कायदेमंडळे विधानसभेसह द्विदल पद्धत निर्माण करण्यात आली.
- **राखीव प्रतिनिधित्व:** अनुसूचित जातींसाठी जागा राखीव ठेवण्यात आल्या आणि महिला, कामगार आणि इतर हितसंबंध गटांना विशेष प्रतिनिधित्व देण्यात आले.
- **मताधिकार वाढवला:** मतदानाचा आधार वाढवला गेला, ज्यामुळे सुमारे १४% लोकसंख्येला मालमत्ता, उत्पन्न किंवा कर पात्रतेच्या आधारावर मतदानाचा अधिकार मिळाला.
- **भारतीय रिझर्व्ह बँकेची स्थापना:** या कायद्याने भारताचे चलन आणि पत व्यवस्थापित करण्यासाठी आरबीआयची निर्मिती करण्याची तरतूद केली. ती १९३५ मध्ये कार्यरत झाली.
- **लोकसेवा आयोग:** या कायद्याने संघीय लोकसेवा आयोगाची स्थापना केली आणि प्रांतीय तसेच संयुक्त लोकसेवा आयोगांची निर्मिती करण्यास परवानगी दिली.
- **संघीय न्यायालयाची स्थापना:** प्रांतांमधील वाद मिटविण्यासाठी आणि घटनात्मक तरतुदींचा अर्थ लावण्यासाठी १९३७ मध्ये भारताचे संघीय न्यायालय स्थापन करण्यात आले.
- **बर्मा भारतापासून वेगळे:** बर्मा (आता म्यानमार) ब्रिटिश भारतापासून वेगळे करण्यात आले आणि त्यांना स्वतंत्र प्रशासन देण्यात आले.
- **नवीन प्रांतांची निर्मिती:** प्रादेशिक प्रशासन सुधारण्यासाठी ओरिसा आणि सिंध असे दोन नवीन प्रांत निर्माण करण्यात आले.
- **अल्पसंख्याक सुरक्षा व्यवस्था:** धार्मिक, भाषिक आणि सांस्कृतिक अल्पसंख्याकांच्या हितांचे रक्षण करण्यासाठी विशेष तरतुदी समाविष्ट करण्यात आल्या.
- **केंद्रीय रेल्वे प्राधिकरण:** संपूर्ण ब्रिटिश भारतातील रेल्वे नेटवर्कच्या प्रशासनावर देखरेख करण्यासाठी एक केंद्रीय रेल्वे प्राधिकरण होते.
- **भारताचे महालेखापरीक्षक:** केंद्र आणि प्रांतीय सरकारांच्या खात्यांचे लेखापरीक्षण करण्यासाठी महालेखापरीक्षक हे पद निर्माण करण्यात आले.

८. भारतीय स्वातंत्र्य कायदा, १९४७

माउंटबॅटन योजनेची अंमलबजावणी करण्यासाठी आणि भारतातील ब्रिटिश राजवटीचा अंत करण्यासाठी हा कायदा लागू करण्यात आला, ज्यामुळे भारत आणि पाकिस्तान ही दोन सार्वभौम राष्ट्रे निर्माण झाली.

प्रमुख वैशिष्ट्ये:

- **ब्रिटिश राजवटीचा अंत:** १५ ऑगस्ट १९४७ पासून भारताला स्वतंत्र आणि सार्वभौम राज्य घोषित करण्यात आले, ज्यामुळे अधिकृतपणे ब्रिटिश अधिकार संपुष्टात आले.
- **भारताची फाळणी:** या कायद्याने ब्रिटिश कॉमनवेल्थपासून वेगळे होण्याचा अधिकार असलेले दोन स्वतंत्र अधिराज्य - भारत आणि पाकिस्तान - निर्माण करण्याची तरतूद केली.
- **व्हाइसरॉयच्या कार्यालयाचे उच्चाटन:** व्हाइसरॉयचे पद रद्द करण्यात आले आणि त्याऐवजी प्रत्येक अधिराज्यात एक गव्हर्नर-जनरल नियुक्त करण्यात आला, जो संबंधित अधिराज्याच्या मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्यानुसार ब्रिटिश राजाने नियुक्त केला होता.
- **संविधान सभांना अधिकार देण्यात आले:** दोन्ही अधिराज्यांच्या संविधान सभांना त्यांचे स्वतःचे संविधान तयार करण्याचा आणि स्वीकारण्याचा तसेच या कायद्यासह कोणतेही पूर्वीचे ब्रिटिश कायदे रद्द करण्याचा अधिकार देण्यात आला होता.
- **विधान सभांना सार्वभौमत्व:** नवीन संविधान अंमलात येईपर्यंत, विधान सभांना पूर्ण कायदे करण्याचे अधिकार होते. १५ ऑगस्ट १९४७ नंतर पारित झालेला कोणताही ब्रिटिश कायदा अधिराज्याच्या विधिमंडळाने स्वीकारल्याशिवाय लागू होणार नाही.
- **भारताच्या राज्य सचिवांचे पद रद्दबातल:** हे पद रद्द करण्यात आले आणि त्याचे अधिकार राष्ट्रकुल व्यवहार सचिवांकडे हस्तांतरित करण्यात आले.
- **सर्वोच्चतेचा अंत:** संस्थाने आणि आदिवासी क्षेत्रांवरील ब्रिटिश सर्वोच्चता संपली, ज्यामुळे त्यांना कराराच्या दायित्वांपासून मुक्तता मिळाली.
- **संस्थानांना स्वातंत्र्य:** संस्थानांना भारत, पाकिस्तानमध्ये सामील होण्याचा किंवा स्वतंत्र राहण्याचा पर्याय देण्यात आला, जरी बहुतेक अधिराज्यांनी एका अधिराज्यात प्रवेश केला.
- **अंतरिम शासन रचना:** भारत सरकार कायदा, १९३५ हा नवीन संविधान स्वीकारले जाईपर्यंत दोन्ही अधिराज्यांच्या तात्पुरत्या संविधान म्हणून चालू राहणार होता. अधिराज्यांना आवश्यकतेनुसार त्यात सुधारणा करण्याची परवानगी देखील होती.
- **ब्रिटिश राजासाठी व्हेटो नाही:** ब्रिटिश राजाने व्हेटो किंवा विधेयके राखून ठेवण्याचा अधिकार गमावला. हे अधिकार प्रत्येक अधिराज्यातील गव्हर्नर जनरलकडे हस्तांतरित करण्यात आले.
- **घटनात्मक प्रमुख:** गव्हर्नर-जनरल आणि प्रांतीय गव्हर्नरना त्यांच्या संबंधित मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्यानुसार कार्य करण्यास बांधील असलेले संवैधानिक प्रमुख बनवण्यात आले.
- **शाही पदवी काढून टाकणे:** ब्रिटिश राजाच्या अधिकृत पदव्यांमधून "भारताचा सम्राट" ही पदवी वगळण्यात आली.

- **नागरी सेवा संक्रमण:** ब्रिटिशांनी भारतीय नागरी सेवांमध्ये नियुक्त्या बंद केल्या. तथापि, विद्यमान अधिकाऱ्यांनी त्यांचे सेवा हक्क आणि फायदे कायम ठेवले.

संवैधानिक आदर्शांना आकार देण्यात स्वातंत्र्य संग्रामाची भूमिका

- १८८५ मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या स्थापनेपासून स्वराज्याच्या मागणीने लोकशाही शासनाचा पाया घातला. नेहरू अहवाल (१९२८) मध्ये सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार असलेली संसदीय व्यवस्था प्रस्तावित होती.
- १९३१ चा कराची ठराव, नेहरूंच्या नेतृत्वाखाली स्वीकारण्यात आला.
- नेहरू आणि बी.आर. आंबेडकर यांच्या काळात स्वीकारण्यात आलेल्या १९३१ च्या कराची ठरावाने सामाजिक न्याय, अस्पृश्यता निर्मूलन (अनुच्छेद १७) आणि अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींसाठी आरक्षण यासारख्या घटनात्मक तरतुदींना प्रेरणा दिली.
- खिलाफत चळवळ आणि गांधीजींनी धार्मिक एकतेवर भर देऊन या चळवळींनी धर्मनिरपेक्षतेच्या कल्पनेला हातभार लावला. संविधान सर्व धर्मांना समान हक्क सुनिश्चित करते आणि धार्मिक आधारावर भेदभाव प्रतिबंधित करते.
- १९३० च्या दशकात काँग्रेसने उचललेल्या सामाजिक-आर्थिक मागण्या आणि सुभाषचंद्र बोस यांच्या आर्थिक नियोजनाच्या आवाहनाने कल्याण, कामगार हक्क आणि असमानता कमी करण्यावर लक्ष केंद्रित केले ज्याचा राज्य धोरणाच्या मार्गदर्शक तत्वांवर प्रभाव पाडला.
- गांधीजींच्या अहिंसक पद्धती आणि कायदेशीर मार्गावर अवलंबून राहण्यामुळे कायद्याचे राज्य आणि संविधानवादाबद्दल खोल आदर निर्माण झाला, ज्यामुळे भारताच्या लोकशाही मूल्यांना आकार मिळाला.
- असहकार चळवळ (१९२०), सविनय कायदेभंग (१९३०) आणि भारत छोडो (१९४२) सारख्या जनआंदोलनांनी राजकीय जागरूकता आणि सहभागाला प्रोत्साहन दिले, ज्यामुळे लोकप्रिय सार्वभौमत्वाचे तत्व बळकट झाले.
- नेहरू अहवाल (१९२८) आणि कराची ठराव (१९३१) सारख्या प्रमुख दस्तऐवजांनी मूलभूत तसेच सामाजिक-आर्थिक हक्कांचा एक नवीन दृष्टिकोन मांडला, ज्याने नंतर १९४६ मध्ये स्थापन झालेल्या संविधान सभेच्या कामाचे मार्गदर्शन केले.

भारतीय संविधानाची निर्मिती

संविधान सभेची मागणी

- भारतातील कम्युनिस्ट चळवळीचे प्रणेते एम.एन. रॉय यांनी ही कल्पना प्रथम १९३४ मध्ये मांडली होती.
- भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने १९३५ मध्ये भारताची राज्यघटना तयार करण्यासाठी अधिकृतपणे संविधान सभेची मागणी केली.

- १९३८ मध्ये, जवाहरलाल नेहरूंनी घोषित केले की संविधान प्रौढ मताधिकाराच्या आधारावर निवडून आलेल्या संस्थेने, परकीय हस्तक्षेपाशिवाय तयार केले पाहिजे.
- ऑगस्ट ऑफर (१९४०) द्वारे ब्रिटिश सरकारने या कल्पनेला पहिली अधिकृत मान्यता दिली.
- क्रिप्स मिशन (१९४२) आणि नंतर कॅबिनेट मिशन प्लॅन (१९४६) यांनी भारतासाठी एकच संविधान सभा स्थापन करण्यासाठी चौकट तयार केली.

संविधान सभा

- संविधान सभा सुरुवातीला अविभाजित भारतासाठी निवडली गेली होती आणि ९ डिसेंबर १९४६ रोजी तिचे पहिले अधिवेशन झाले; १४ ऑगस्ट १९४७ रोजी विभाजित भारतासाठी ती पुन्हा एकत्र आली.
- सदस्यांची निवड अप्रत्यक्षपणे भारत सरकार कायदा, १९३५ अंतर्गत स्थापन झालेल्या प्रांतीय विधानसभेद्वारे केली जात असे.
- जागा वाटप लोकसंख्येवर आधारित होते - प्रति १० लाख लोकसंख्येसाठी १ जागा. ब्रिटिश भारतीय प्रांतांना २९२ जागा वाटण्यात आल्या होत्या आणि संस्थानांना किमान ९३ जागा देण्यात आल्या होत्या.
- प्रांतांमधील जागा मुस्लिम, शीख आणि सामान्य समुदायांमध्ये त्यांच्या लोकसंख्येच्या वाट्यानुसार देण्यात आल्या.
- प्रांतीय असेंब्लीमध्ये एकल हस्तांतरणीय मत पद्धती वापरून प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाद्वारे प्रत्येक समुदायाचे सदस्य निवडले जात होते.
- संस्थानांच्या प्रतिनिधींच्या बाबतीत निवडीची पद्धत सल्लामसलत करून निश्चित केली जायची.

संविधानाची अंमलबजावणी

- जवळजवळ तीन वर्षांच्या विचारविनिमयानंतर (एकूण २ वर्षे, ११ महिने आणि १८ दिवस) २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी संविधान सभेने भारताचे संविधान स्वीकारले.
- १९३० मध्ये पूर्ण स्वराज्याच्या घोषणेचा सन्मान करण्यासाठी निवडलेली तारीख म्हणून २६ जानेवारी १९५० रोजी संविधान पूर्णपणे अंमलात आले.
- या दिवशी, भारत एक प्रजासत्ताक बनला आणि भारत सरकार कायदा, १९३५, हा प्रशासकीय दस्तऐवज म्हणून बदलण्यात आला.
- भारताचे पहिले राष्ट्रपती डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांनी शपथ घेतली आणि संविधान सभा भारताची हंगामी संसद बनली.
- अंतिम संविधानात सुरुवातीच्या वेळी ३९५ कलमे, ८ अनुसूची आणि २२ भाग होते.

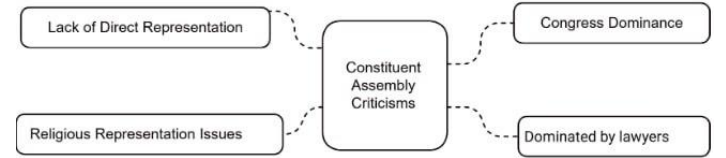
संविधान सभेवरील टीका

- **श्रेष्ठ प्रतिनिधित्वाचा अभाव:** १९३५ च्या कायद्याअंतर्गत मर्यादित मताधिकारासह अप्रत्यक्ष निवडणुकांद्वारे तयार केलेली ही विधानसभेची

रचना लोकांच्या लोकशाही इच्छेचे पूर्णपणे प्रतिबिंबित करत नव्हती.

- **काँग्रेसचे वर्चस्व:** मुस्लिम लीगने बहिष्कार घातल्याने, विधानसभेवर मोठ्या प्रमाणात काँग्रेसचे नियंत्रण होते. ग्रॅनव्हिल ऑस्टिन यांनी नमूद केले की ते "मूलतः एक-पक्षीय देशात एक-पक्षीय संस्था" होते.
- **उच्चभ्रूंचे वर्चस्व:** विधानसभेवर वकील आणि राजकीय उच्चभ्रूंचे वर्चस्व होते, कामगार, शेतकरी आणि दुर्लक्षित गटांचे मर्यादित प्रतिनिधित्व होते - ज्यामुळे एक जटिल आणि अवजड संविधान तयार झाले.
- **धार्मिक प्रतिनिधित्वाचे मुद्दे:** व्हिस्काउंट सायमन आणि विन्स्टन चर्चिल सारख्या टीकाकारांनी असा दावा केला की विधानसभा हिंदू-बहुल होती आणि फाळणीनंतर अल्पसंख्याक समुदायांचे पुरेसे प्रतिनिधित्व करण्यात ती अपयशी ठरली.

Criticisms of the Constituent Assembly

भारतीय संविधानाची ठळक वैशिष्ट्ये

- **सर्वात लांब लिखित संविधान:** मूळतः ३९५ कलमे, २२ भाग आणि ८ अनुसूची होती. त्याच्या विशालतेमुळे आणि विविधतेमुळे, त्यात विविध तरतुदींचा समावेश आहे, ज्यामुळे ते जगातील सर्वात तपशीलवार संविधान बनले आहे.
- **अनेक खोतांकडून घेतलेले:** ते विविध संविधानांमधून वैशिष्ट्ये उधार घेते—उदा., यूकेमधील संसदीय व्यवस्था, अमेरिकेतील मूलभूत अधिकार, आयर्लंडमधील मार्गदर्शक तत्त्वे आणि जर्मनीतील आणीबाणीच्या तरतुदी.
- **कठोरता आणि लवचिकतेचे मिश्रण:** काही तरतुदी साध्या बहुमताने सुधारल्या जाऊ शकतात, तर काहींना विशेष बहुमत किंवा राज्य मान्यता आवश्यक आहे (अनुच्छेद ३६८), ज्यामुळे ते अंशतः लवचिक आणि अंशतः कठोर बनते.
- **एकात्मक संघराज्य रचना:** ते अधिकारांच्या स्पष्ट विभाजनासह एक संघराज्य व्यवस्था स्थापित करते, परंतु केंद्राला काही परिस्थितींमध्ये राज्यांना मागे टाकण्याची परवानगी देते—उदा., आणीबाणीच्या काळात.
- **संसदीय सरकारचे स्वरूप:** भारत वेस्टमिन्सटर मॉडेलचे अनुसरण करतो ज्यामध्ये द्विसदनीय कायदेमंडळ, मंत्रिमंडळाची सामूहिक जबाबदारी आणि पंतप्रधानांचे नेतृत्व असते.
- **धर्मनिरपेक्ष राज्य:** राज्य सर्व धर्मांपासून समान अंतर राखते. संविधान धार्मिक स्वातंत्र्याची हमी देते (कलम २५-२८) आणि धार्मिक आधारावर भेदभाव करण्यास मनाई करते.
- **एकल नागरिकत्व:** काही संघराज्यीय राज्यांप्रमाणे, भारत एकल

नागरिकत्वाची तरतूद निर्माण करतो, त्याचप्रमाणे राष्ट्रीय एकता आणि एकात्मता वाढवतो.

- **न्यायिक पुनरावलोकनासह स्वतंत्र न्यायपालिका:** न्यायपालिका कार्यकारी आणि कायदेमंडळापासून स्वतंत्र आहे, न्यायव्यस्थेला कायद्यांचे पुनरावलोकन करण्याचा आणि असंवैधानिक कृत्ये रद्द करण्याचा अधिकार आहे.
- **मूलभूत अधिकार:** भाग III मध्ये समाविष्ट केलेले, हे अधिकार वैयक्तिक स्वातंत्र्याचे संरक्षण करतात आणि न्यायालयांद्वारे अंमलात आणता येतात. त्यामध्ये समानता, स्वातंत्र्य, शोषणाविरुद्ध संरक्षण इत्यादी अधिकारांचा समावेश आहे.
- **राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे:** संविधानाचा भाग IV हा सामाजिक आणि आर्थिक न्याय सुनिश्चित करण्यासाठी तसेच कल्याणकारी राज्य स्थापन करण्यासाठी राज्याला मार्गदर्शक तत्त्वे प्रदान करतो.
- **मूलभूत कर्तव्ये:** ४२ व्या घटनादुरुस्ती (१९७६) द्वारे जोडले गेलेले, ही कर्तव्ये नागरिकांना राष्ट्राप्रती असलेल्या त्यांच्या जबाबदाऱ्यांची आठवण करून देतात.
- **सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार:** १८ वर्षांवरील प्रत्येक नागरिकाला मतदानाचा अधिकार आहे, ज्यामुळे राजकीय समानता आणि लोकशाही सहभाग सुनिश्चित होतो.
- **आणीबाणीच्या तरतुदी:** संकटाच्या काळात, संविधान सत्तेचे केंद्रीकरण करण्यास परवानगी देते— त्याचे तीन प्रकार: राष्ट्रीय आणीबाणी, राज्य आणीबाणी आणि आर्थिक आणीबाणी (कलम ३५२, ३५६, ३६०).
- **अल्पसंख्याक आणि मागासवर्गीयांसाठी विशेष तरतुदी:** कलम १५, १६, १७, ४६ इत्यादी अंतर्गत आरक्षण आणि सुरक्षा उपायांद्वारे सकारात्मक कृती समाविष्ट आहेत.

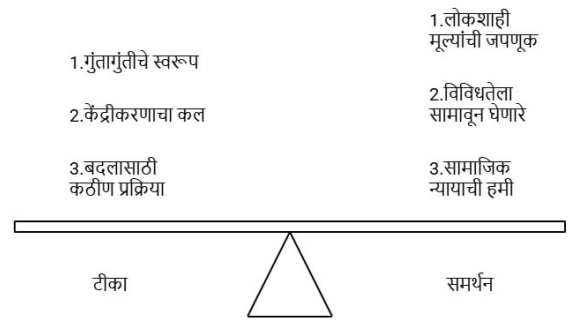
भारतीय संविधानावरील टीका

- **उधार घेतलेले संविधान:** टीकाकारांनी त्याला "कर्जाची पिशवी" किंवा "पॅचवर्क" म्हटले, कारण त्याने परदेशी संविधानांमधील वैशिष्ट्ये मोठ्या प्रमाणात स्वीकारली. तथापि, डॉ. बी.आर. आंबेडकरांनी ते ते भारतीय गरजांसाठी आवश्यक अनुकूलन म्हणून याचे समर्थन केले.
- **१९३५ च्या कायद्याची प्रत:** अनेक तरतुदी थेट भारत सरकारच्या कायद्यातून घेतल्या गेल्या. एन. श्रीनिवासन आणि सर आयव्हर जेनिंग्ज सारख्या विद्वानांनी त्याला १९३५ च्या कायद्याची "सुधारित आवृत्ती" किंवा "कार्बन कॉपी" म्हटले.
- **भारतीय नसलेले:** काही सदस्यांना असे वाटले की संविधानात भारतीय राजकीय परंपरा आणि संस्कृतीचा अभाव आहे. के. हनुमंतैया म्हणाले, "आम्हाला वीणाचे संगीत हवे होते, परंतु इंग्रजी बॅंडचे संगीत मिळाले."
- **गांधीवादी नसलेले दृष्टिकोन:** समीक्षकांचा असा युक्तिवाद होता की संविधानाने विकेंद्रीकरण आणि ग्राम-आधारित शासनाच्या गांधीवादी

आदर्शाकडे दुर्लक्ष केले. ते स्वावलंबी ग्राम प्रजासत्ताकांच्या गांधीजींच्या दृष्टिकोनाचे प्रतिबिंबित करत नाही.

- **खूप लांब आणि तपशीलवार:** संविधानावर खूप लांब आणि गुंतागुंतीचे अशी टीका करण्यात आली. आयव्हर जेनिंग्जने त्याला जगातील सर्वात मोठे संविधान म्हटले आणि एच.व्ही. कामथ यांनी त्याला "हत्तीसारखे" असे लेबल दिले.
- **वकिलांचे स्वर्ग/नंदनवन:** कायदेशीर आणि शब्दबद्ध भाषेमुळे सामान्य नागरिकांना ते समजणे कठीण झाले. आयव्हर जेनिंग्ज आणि एच.के. महेश्वरी यांनी असा युक्तिवाद केला की यामुळे खटल्यांना प्रोत्साहन मिळाले आणि सामान्य जनतेपेक्षा वकिलांना जास्त मदत झाली.

भारतीय संविधानाचे फायदे आणि तोटे यांचे मूल्यांकन करा.

कीवर्ड्स: सामाजिक न्याय, धर्मनिरपेक्षता, निर्देशक तत्त्वे, संघराज्यीय रचना, अहिंसा, लोकप्रिय सार्वभौमत्व, संविधान सभा, प्रौढ मताधिकार, संसदीय लोकशाही, मूलभूत हक्क, उधार घेतलेले संविधान, ग्रामीण प्रजासत्ताक, कायद्याचे राज्य

मुख्य परीक्षेच्या दृष्टीने काही सराव प्रश्न:

प्रश्न १. भारतीय संविधान वसाहतवादी वारसा आणि स्थानिक आकांक्षांचे संश्लेषण प्रतिबिंबित करते. ब्रिटिश घटनात्मक सुधारणांसारख्या ऐतिहासिक घडामोडींचा त्याच्या रचनेवर प्रभाव काय आहे यावर चर्चा करा.

प्रश्न २. स्वातंत्र्यलढ्याने भारतीय संविधानाच्या पायाभूत तत्त्वांना कसा आकार दिला? लोकशाही मूल्ये अंतर्भूत करण्यात प्रमुख ऐतिहासिक घटनांच्या भूमिकेचे विश्लेषण करा.

प्रश्न ३. भारतीय संविधानावर अति तपशीलवार आणि कठोर असल्याची टीका करण्यात आली आहे. कालांतराने त्याच्या अनुकूलतेच्या प्रकाशात या टीकेची वैधता गंभीरपणे तपासा.

"संवैधानिक नैतिकता ही नैसर्गिक भावना नाही. ती जोपासली पाहिजे. आपल्या लोकांना अजून ती शिकायची आहे हे आपण लक्षात घेतले पाहिजे. भारतातील लोकशाही ही भारतीय भूमीवर केवळ वरवरची आहे, जी मुळात अलोकतांत्रिक आहे."

- डॉ. बी.आर. आंबेडकर

परिचय

संविधान हा देशाचा सर्वोच्च कायदा आहे जो शासनाची चौकट दर्शवतो, नागरिकांचे हक्क आणि कर्तव्ये परिभाषित करतो तसेच राष्ट्राचे तत्वज्ञान आणि दृष्टिकोन प्रतिबिंबित करतो. २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी स्वीकारलेले आणि २६ जानेवारी १९५० पासून लागू झालेले भारतीय संविधान हे जगातील सर्वात मोठे लिखित संविधान आहे आणि काळानुसार विकसित होणारे जिवंत दस्तऐवज आहे.

संविधानाची आवश्यकता

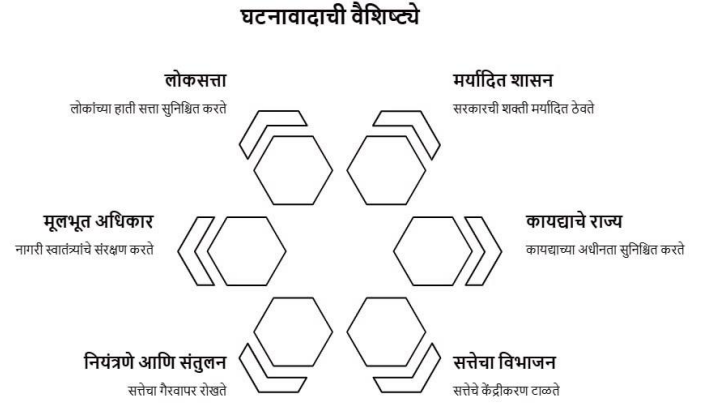
- **कायदेशीर चौकट:** संविधान देशासाठी कायदेशीर पाया प्रदान करते, सरकारी संस्थांची रचना, अधिकार आणि कार्ये स्थापित करते. ते शासन व्यवस्था आणि ती ज्या तत्वांवर चालते ते परिभाषित करते.
- **सत्तेचे वितरण:** हे सरकारच्या विविध अंगांमध्ये - कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायपालिका - तसेच केंद्र आणि राज्यांमधील अधिकारांचे वितरण स्पष्टपणे परिभाषित करते. हे विभाजन व्यवस्थेत नियंत्रण आणि संतुलन सुनिश्चित करते.
- **हक्कांचे संरक्षण:** राज्यघटना व्यक्तींचे मूलभूत हक्क आणि स्वातंत्र्यांचे रक्षण करते, राज्याची मनमानी कृती रोखते. ते सत्तेच्या गैरवापरापासून नागरिकांसाठी ढाल म्हणून काम करते आणि समानता, प्रतिष्ठा आणि स्वातंत्र्याला प्रोत्साहन देते.
- **कायद्याचे राज्य:** ते हे तत्व स्थापित करते की अधिकारात असलेल्यांसह प्रत्येकजण कायद्याच्या अधीन आहे. हे कायदेशीर जबाबदारी, पारदर्शकता आणि प्रशासनात निष्पक्षता वाढवते, सत्तेचा गैरवापर रोखते.
- **राष्ट्रीय ओळख:** संविधान लोकांच्या मूलभूत मूल्ये, इतिहास आणि आकांक्षा व्यक्त करते, ज्यामुळे उद्देश आणि एकतेची सामायिक भावना निर्माण होते.
- **सरकारवरील मर्यादा:** ते सत्तेचा अतिरेक रोखण्यासाठी सरकारी अधिकारावर मूलभूत निर्बंध घालते. वैयक्तिक स्वातंत्र्यांचे संरक्षण करण्यासाठी आणि लोकशाही तत्वांचे समर्थन करण्यासाठी या मर्यादा आवश्यक आहेत याचे प्रतिपादन करते.

संविधानवाद:

संविधानवाद म्हणजे अशी कल्पना आहे की शासनाला अधिकार मूलभूत कायद्याच्या (संविधान) संस्थेपासून प्राप्त होतात आणि ते मर्यादित असतात.

- ते यावर भर देते की सरकारने जबाबदारी, अधिकारांचे पृथक्करण आणि वैयक्तिक हक्कांचे संरक्षण सुनिश्चित करणाऱ्या कायदेशीर चौकटीत काम

केले पाहिजे.

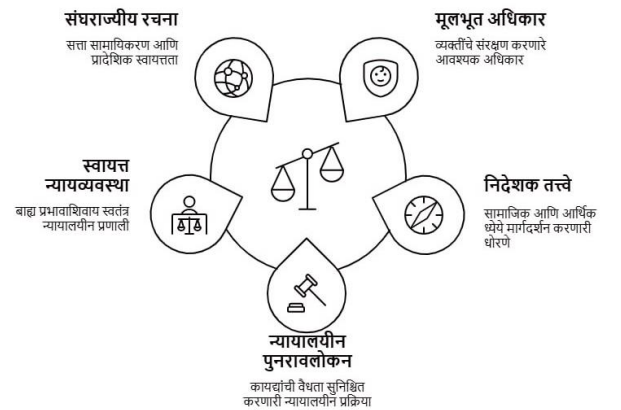
संविधानवाद विरुद्ध संविधान

- संविधान कोणत्याही स्वरूपात अस्तित्वात असू शकते (लोकशाही किंवा निरंकुश).
- संविधानवाद म्हणजे स्वातंत्र्य, लोकशाही आणि कायद्याचे राज्य यांना महत्त्व देणारी एक मानक चौकट. उदाहरण: उत्तर कोरियामध्ये संविधान आहे परंतु त्यात संविधानवादाचा अभाव आहे.

संविधानवादाचे प्रकार

- **उदारमतवादी संविधानवाद:** हे वैयक्तिक स्वातंत्र्य, अधिकार आणि मर्यादित सरकारवर भर देते.
- **सामाजिक संविधानवाद:** हे सामाजिक न्याय, सकारात्मक कृती आणि कल्याणकारी राज्य (उदा., भारतीय मॉडेल) यावर भर.
- **अधिकारवादी संविधानवाद:** हे वास्तविक लोकशाहीचा अभाव असलेल्या संवैधानिक रचनेचे वरवरचे पालन करते.

भारतीय संविधानात घटनावादाचे घटक

संवैधानिकतेशी संबंधित महत्वाचे न्यायिक निर्णय

१. केशवानंद भारती विरुद्ध केरळ राज्य (१९७३)

- **महत्त्व:** मूलभूत संरचना सिद्धांताची स्थापना.
- **संवैधानिकतेशी प्रासंगिकता:** संविधानात सुधारणा करण्याचा संसदेचा अधिकार अमर्यादित नाही असे प्रतिपादन केले. कायद्याचे

राज्य, अधिकारांचे पृथक्करण आणि न्यायिक पुनरावलोकन यासारखी मुख्य संविधानिक तत्त्वे बदलता येत नाहीत.

२. ए.के. गोपालन विरुद्ध मद्रास राज्य (१९५०)

- **महत्त्व:** कलम २१ चा संकुचित अर्थ लावणारा सुरुवातीचा खटला.
- **प्रासंगिकता:** जरीया खटल्यातील निकालाने संवैधानिक मर्यादांबद्दल सकारात्मक दृष्टिकोन घेतला असला तरी, त्यामुळे संविधानवादाच्या अंतर्गत प्रक्रियात्मक निष्पक्षता आणि स्वातंत्र्याच्या महत्त्वावर भविष्यातील वादविवादांना सुरुवात झाली.

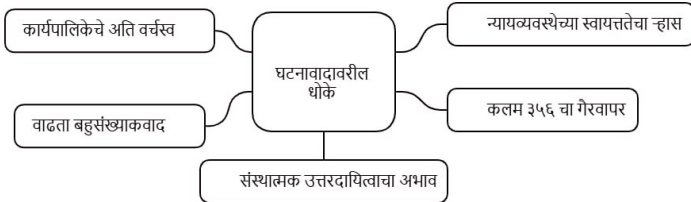
३. मेनका गांधी विरुद्ध भारतीय संघराज्य (१९७८)

- **महत्त्व:** ए.के. गोपालन खटला रद्द केला आणि कलम २१ ची व्याप्ती वाढवली.
- **प्रासंगिकता:** वैयक्तिक स्वातंत्र्यावर परिणाम करणारे कायदे न्याय्य, न्याय्य आणि वाजवी असले पाहिजेत, कार्यकारी कारवाईवर संवैधानिक मर्यादा मजबूत करतात असे मत मांडले.

४. एस.आर. बोम्मई विरुद्ध भारतीय संघ (१९९४)

- **महत्त्व:** कलम ३५६ (राष्ट्रपती राजवट) चा गैरवापर रोखला.
- **प्रासंगिकता:** मर्यादित आणि जबाबदार शासनाच्या संवैधानिक तत्त्वांचे समर्थन करणारे संघराज्य आणि मर्यादित केंद्रीय अधिकार मजबूत केले.

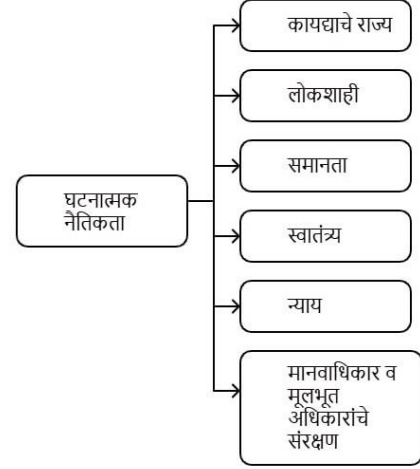
घटनावादावरील धोके

संवैधानिक नैतिकता

- संवैधानिक नैतिकता म्हणजे संविधानाच्या शाब्दिक मजकुराच्या पलीकडे जाऊन त्याच्या मूळ तत्त्वांचे, मूल्यांचे आणि आत्म्याचे पालन करणे.
- ते नैतिक सार्वजनिक वर्तन, प्रशासन आणि कायद्यांचे अर्थ लावणे अशा प्रकारे मार्गदर्शन करते जे संवैधानिक मूल्यांचे समर्थन करते.
- डॉ. बी.आर. आंबेडकर यांनी यावर भर दिला की लोक आणि संस्था नैतिकतेने वागल्याशिवाय संविधानिक नैतिकता प्राप्त होणार, नाही केवळ तरतुदी पुरेशा नाहीत.

घटनात्मक नैतिकतेची मूलभूत मूल्ये

संवैधानिक नैतिकता विरुद्ध सार्वजनिक नैतिकता

- **संवैधानिक नैतिकता:** नैतिकता ही संवैधानिक मूल्यांवर आधारित, जरी ती लोकप्रिय मत किंवा परंपरांच्या विरोधात असली तरीही.
- **सार्वजनिक/सामाजिक नैतिकता:** समाजाच्या प्रचलित रीतिरिवाज, श्रद्धा आणि बहुसंख्याक विचारांवर आधारित. उदाहरण: नवतेज सिंग जोहर खटल्यात (२०१८) समलैंगिकतेचे गुन्हेगारीकरण सामाजिक नैतिकतेपेक्षा संवैधानिक नैतिकतेला समर्थन देते.

संवैधानिक नैतिकतेशी संबंधित महत्त्वाचे न्यायिक अर्थ

- **नवतेज सिंग जोहर विरुद्ध भारतीय संघराज्य (२०१८):** यामध्ये सामाजिक नैतिकतेपेक्षा संवैधानिक नैतिकतेला महत्त्व आहे यावर भर दिला.
- **सबरीमाला खटला (२०१८):** महिलांवरील बंधनांमुळे लिंग समानतेच्या संवैधानिक नैतिकतेचे उल्लंघन झाले याचे प्रतिपादन केले गेले.
- **जोसेफ शार्पन विरुद्ध भारतीय संघराज्य (२०१८):** वैयक्तिक प्रतिष्ठा आणि समानतेचा हवाला देत व्यभिचार गुन्हेगारीकरण रद्द केले.

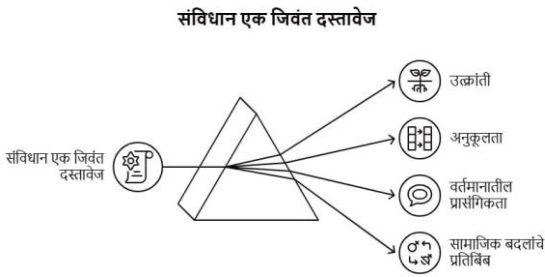
संवैधानिक नैतिकतेला असलेली आव्हाने

- बहुसंख्याकवाद आणि जमावाच्या भावनांमध्ये वाढ.
- पारंपारिक श्रद्धा आणि आधुनिक संवैधानिक मूल्यांमधील संघर्ष.
- नागरिक आणि राजकारण्यांमध्ये कमकुवत संवैधानिक संस्कृती.
- नैतिक प्रशासनावर राजकीय सोयीस्करता मात करत आहे.
- सामान्य जनतेमध्ये संवैधानिक मूल्यांबद्दल जागरूकता आणि समज नसणे.
- संवैधानिक नैतिकतेचे पालन करणे तसेच आवश्यक असलेल्या बाबींमध्ये विलंबित किंवा विसंगत न्यायालयीन हस्तक्षेप.

- समानता आणि बंधुत्वाच्या तत्वांना कमकुवत करणारा ओळख-आधारित राजकारणाचा प्रभाव.
- प्रगतीशील सुधारणांना प्रस्थापित सामाजिक-धार्मिक संस्थांकडून प्रतिकार.

संविधान एक जिवंत दस्तऐवज म्हणून परिचय

- जेव्हा संविधान लवचिक, अनुकूल आणि बदलत्या सामाजिक गरजा आणि मूल्यांनुसार विकसित होण्यास सक्षम असते तेव्हा त्याला जिवंत दस्तऐवज म्हटले जाते.
- भारतीय संविधान, जरी तपशीलवार आणि लिहिलेले असले तरी, यामध्ये व्याख्या, सुधारणा आणि परंपरांद्वारे उल्लेखनीय गतिमानता आणि लवचिकता दर्शविली आहे.

भारतीय संविधान एक जिवंत दस्तऐवज का आहे?

- **दुरुस्तीसाठीची तरतूद:** संविधान कलम ३६८ अंतर्गत सुधारणांसाठी एक औपचारिक यंत्रणा प्रदान करते, ज्यामुळे बदलत्या गरजांना प्रतिसाद म्हणून त्यात सुधारणा करता येतात. उदाहरण: ४२ वी (१९७६), ४४ वी (१९७८), ७३ वी आणि ७४ वी घटनादुरुस्ती (१९९२).
- **न्यायिक व्याख्या :** सर्वोच्च न्यायालयाने प्रगतीशील व्याख्यांद्वारे हक्क आणि तत्वांची व्याप्ती वाढवली आहे.
- **उदाहरण:**
 - केशवानंद भारती विरुद्ध केरळ राज्य (१९७३): मूलभूत संरचना सिद्धांत
 - नवतेज सिंग जोहर विरुद्ध भारतीय संघ (२०१८): कलम ३७७ चे गुन्हेगारीकरण
 - न्यायमूर्ती के.एस. पुट्टस्वामी विरुद्ध भारतीय संघ (२०१७): गोपनीयतेचा अधिकार मूलभूत अधिकार म्हणून घोषित
- **मूलभूत संरचनेचा सिद्धांत :** हे संविधानात सुधारणा करता येते याची खात्री करते, परंतु त्याची मुख्य तत्वे - जसे की धर्मनिरपेक्षता, लोकशाही आणि संघराज्यवाद - संरक्षित राहतात.
- **मूलभूत हक्कांचे गतिमान स्वरूप :** सामाजिक-आर्थिक आणि डिजिटल अधिकारांचा समावेश करण्यासाठी मूलभूत हक्कांचा विस्तृत अर्थ लावण्यात आला आहे.
- उदाहरण: शिक्षणाचा अधिकार, स्वच्छ वातावरण आणि इंटरनेट प्रवेश.

- **सामाजिक बदलांना प्रतिसाद देणारे :** संविधानाने गेल्या काही दशकांपासून सामाजिक न्याय चळवळी, लिंग हक्क आणि बदलत्या नैतिक मूल्यांशी जुळवून घेतले आहे.

कीवर्ड: संविधानवाद, संविधानात्मक नैतिकता, जिवंत दस्तऐवज, मूलभूत अधिकार, न्यायिक पुनरावलोकन, अधिकारांचे पृथक्करण, सार्वजनिक नैतिकता, मार्गदर्शनात्मक तत्वे, नैतिक शासन.

मुख्यपरीक्षेच्या दृष्टीने सराव प्रश्न :

प्रश्न १. संविधानवाद राज्य शक्ती आणि वैयक्तिक हक्कांमधील संतुलन सुनिश्चित करतो. भारतीय संविधानाने त्याच्या तरतुदी आणि न्यायालयीन व्याख्यांद्वारे हे तत्त्व कसे कायम ठेवले आहे?

प्रश्न २. भारतासारख्या विविध राष्ट्रात संवैधानिक नैतिकता अनेकदा सामाजिक नैतिकतेशी संघर्ष करते. विशिष्ट उदाहरणे देऊन अशा संघर्षांचे निराकरण करण्यात त्याची भूमिका विश्लेषित करा.

प्रश्न ३. भारतीय संविधानाचे वर्णन अनेकदा जिवंत दस्तऐवज म्हणून केले जाते. त्याच्या अनुकूलतेमुळे भारताच्या प्रशासनाला कसा आकार मिळाला आहे आणि समकालीन आव्हानांना कसे तोंड दिले आहे याचे मूल्यांकन करा.

प्रस्तावना

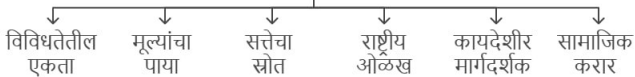
भारतीय संविधानाची प्रस्तावना, त्याचे मूल तत्वज्ञान आणि उद्दिष्टे मांडते. त्याला संविधानाचे "ओळखपत्र" (एन.ए. पालखीवाला) आणि "कुंडली" (के.एम. मुन्शी) असे नाव दिले जाते. १९४६ च्या जवाहरलाल नेहरूंच्या उद्दिष्टांच्या ठरावात रुजलेले, जे संविधानकर्त्यांनी स्वीकारले आहे.

प्रस्तावनामधील कीवर्ड-

मुख्य शब्द	अर्थ
आम्ही, लोक	हे सूचित करते की संविधानाला त्याचे अधिकार भारतीय नागरिकांकडून मिळाले आहेत.
सार्वभौमत्व:	भारत स्वतंत्र आहे आणि स्वतःवर राज्य करण्यास स्वतंत्र आहे, कोणत्याही बाह्य अधिकाराच्या अधीन नाही.
समाजवादी:	सामाजिक आणि आर्थिक समानतेसाठी वचनबद्धता, संपत्ती आणि संधीमधील विषमता कमी करणे.
धर्मनिरपेक्षता:	धर्माच्या बाबतीत राज्य तटस्थता राखते आणि सर्व धर्मांना समान वागणूक देते.
लोकशाही:	मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणुकांद्वारे व्यक्त होणाऱ्या लोकांच्या इच्छेवर शासन आधारित असते.
प्रजासत्ताक:	राज्याचा प्रमुख लोकांद्वारे निवडला जातो, वंशपरंपरागत सम्राटाद्वारे नाही.
न्याय:	सर्व नागरिकांसाठी सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रात निष्पक्षता सुनिश्चित करते.
स्वातंत्र्य:	विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा आणि उपासना यासारख्या वैयक्तिक स्वातंत्र्यांची हमी देते.
समानता	सर्व नागरिकांना समान दर्जा आणि संधी प्रदान करते, भेदभाव प्रतिबंधित करते.
बंधुत्व:	लोकांमध्ये बंधुभाव आणि ऐक्याची भावना वाढवते, राष्ट्रीय एकात्मतेला चालना देते.

प्रस्तावनेची मूलभूत कार्ये

प्रस्तावनेची
मूलभूत
कार्ये

प्रस्तावना संविधानाचा भाग आहे की नाही यावर चर्चा**प्रस्तावना संविधानाचा भाग असण्याविरुद्धचे काही युक्तिवाद**

- **अंमलात आणण्यायोग्य नाही:** टीकाकारांचा असा युक्तिवाद आहे की प्रस्तावना ही एक प्रास्ताविक विधान आहे, एक ठोस कायदेशीर तरतूद नाही, कारण त्यात अंमलात आणण्यायोग्य अधिकार किंवा कर्तव्ये नाहीत.

- **स्वतंत्र अस्तित्व:** सर आयवर जेनिंग्स सारख्या काही संविधान विद्वानांनी ते संविधानाच्या कार्यकारी कलमांपेक्षा वेगळे, एक प्रास्ताविक टीप म्हणून पाहिले.
- **मूल हेतू:** सुरुवातीच्या वादविवादांमध्ये, त्याच्याकडे उद्दिष्टांचा सारांश म्हणून पाहिले जात असे, बंधनकारक घटक म्हणून नाही, हे लेखांसमोर त्याच्या स्थानावरून दिसून येते.
- **सुधारणा न करता येणारे (सुरुवातीला):** १९५० च्या दशकात, काहींनी असा युक्तिवाद केला की ते संविधानाच्या इतर भागांप्रमाणे सुधारणा करण्यायोग्य नाही, ते असे सुचवले की ते वेगळे आहे (उदा., बेरुबारी युनियन केस, १९६०).

प्रस्तावना संविधानाचा भाग असण्याबाबत काही युक्तिवाद

- **अर्थ लावणे अविभाज्य:** केशवानंद भारती खटल्यात (१९७३) सर्वोच्च न्यायालयाने असा निर्णय दिला की प्रस्तावना ही संविधानाचा भाग आहे, कारण ती त्याची मूलभूत रचना प्रतिबिंबित करते आणि अस्पष्ट तरतुदींचा अर्थ लावण्यास मदत करते.
- **उद्दिष्टांचा स्रोत:** ते संविधानाच्या उद्दिष्टांची रूपरेषा देते - न्याय, स्वातंत्र्य, समानता, बंधुता - ज्यामुळे ते दस्तऐवजाच्या आत्म्यापासून अविभाज्य बनते.
- **१९७६ मध्ये सुधारणा:** ४२ वी घटनादुरुस्ती ("समाजवादी," "धर्मनिरपेक्ष," आणि "अखंडता" जोडून) संसदीय दुरुस्तीच्या अधीन राहून ते संविधानाचा एक जिवंत भाग असल्याचे सिद्ध झाले.
- **न्यायिक मान्यता:** न्यायालयांनी प्रस्तावनेचा वापर त्याच्या मूल्यांशी जुळणारे कायदे आणि अधिकारांना समर्थन देण्यासाठी केला आहे, जसे की मेनका गांधी खटला (१९७८) जिथे स्वातंत्र्य आणि न्यायाचे समर्थन केले गेले. हे अंमलबजावणीयोग्य नसले तरी त्याचे कायदेशीर महत्त्व वाढवते.

प्रस्तावना संविधानाचा भाग आहे का?

- **बेरुबारी युनियन खटला (१९६०):** सर्वोच्च न्यायालयाने म्हटले की प्रस्तावना संविधानाचा भाग नाही. त्यांनी त्याला संविधानाचा उद्देश दर्शविणारा "मुख्य नोट" आणि निर्मात्यांचा हेतू किंवा अस्पष्ट तरतूद समजून घेण्यासाठी उपयुक्त असे म्हटले.
- **केशवानंद भारती खटला (१९७३):** सर्वोच्च न्यायालयाने पूर्वीचा दृष्टिकोन बदलत असे म्हटले की प्रस्तावना संविधानाचा भाग आहे. ती महत्वाचे आहे कारण, ती संविधानाचे दृष्टिकोन प्रतिबिंबित करते आणि "मूलभूत रचनेचा" भाग आहे जी बदलता येत नाही.
- **इंदिरा नेहरू गांधी विरुद्ध राज नारायण (१९७५):** यांनी संविधानात प्रस्तावनेच्या भूमिकेची पुष्टी करत केशवानंदचे समर्थन केले. "समाजवादी," "धर्मनिरपेक्ष," आणि "अखंडता" जोडून ४२ व्या घटनादुरुस्तीचे समर्थन केले, ज्यामध्ये सुधारणा करता येतात हे दर्शविले गेले.

- **मिनर्व्हा मिल्स खटला (१९८०):** मूलभूत रचनेचा भाग म्हणून प्रस्तावनेची पुष्टी केली. ती संविधानाच्या संतुलनाला मार्गदर्शन करते परंतु कायद्यांना आव्हान देण्यासाठी केवळ त्याचा वापर करता येत नाही असे सुद्धा प्रतिपादित करते.
- **एलआयसी ऑफ इंडिया खटला (१९९५):** याने प्रस्तावना संविधानाचा अविभाज्य भाग म्हणून सादर केले. संविधानाचा आत्मा आणि हेतू समजून घेण्यात त्याची भूमिका अधोरेखित केली.

प्रस्तावनेची सुधारणायोग्यता

- **प्रारंभिक दृष्टिकोन:** सुरुवातीला, काहींचा असा विश्वास होता की प्रस्तावना एक निश्चित प्रस्तावना म्हणून पाहिली जात असल्याने ती दुरुस्त करता येत नाही. बेरुबारी युनियन खटला (१९६०) या कल्पनेला पाठिंबा देत, ती संविधानाचा भाग नसल्याचे संकेत देत होता.
- **केशवानंद भारती खटला (१९७३):** सर्वोच्च न्यायालयाने स्पष्ट केले की प्रस्तावना ही संविधानाचा भाग आहे आणि कलम ३६८ अंतर्गत त्यात सुधारणा करता येतात. परंतु त्याची "मूलभूत रचना" (न्याय, स्वातंत्र्य यासारख्या मुख्य कल्पना) अबाधित राहिल्या पाहिजेत.
- **४२ वी घटनादुरुस्ती (१९७६):** याद्वारे संसदेने प्रस्तावनेत सुधारणा केली, भारताच्या विकसित होत असलेल्या उद्दिष्टांना प्रतिबिंबित करण्यासाठी "समाजवादी," "धर्मनिरपेक्ष" आणि "अखंडता" हे शब्द जोडले गेले. याने इतर भागांप्रमाणे त्यात सुधारणा करता येऊ शकते हे सिद्ध झाले.
- **न्यायिक तपासणी:** मिनर्व्हा मिल्स खटल्याप्रमाणे (१९८०) न्यायालयांनी म्हटले की प्रस्तावनेमध्ने सुधारणांना परवानगी आहे परंतु सुधारणा या प्रस्तावनेचे मूलभूत सार नष्ट करू शकत नाही. ते लवचिकतेसह त्याच्या आत्म्याच्या संरक्षणाचे संतुलन साधते.
- **सध्याची समज:** प्रस्तावना, १९७६ मध्ये पाहिल्याप्रमाणे नवीन गरजा पूर्ण करण्यासाठी संसदेद्वारे बदलता येते. तथापि, मूलभूत रचनेच्या सिद्धांतामुळे त्याची मूलभूत मूल्ये अस्पष्ट राहतात.

भारतीय संविधानाचा अर्थ लावण्यात आणि उत्क्रांतीला आकार देण्यात प्रस्तावनेची भूमिका

- **संवैधानिक समजुतीचे मार्गदर्शन:** प्रस्तावना अस्पष्ट तरतुदींचे अर्थ लावण्यासाठी एक लेन्स म्हणून काम करते, कायदे न्याय आणि समानता यासारख्या मूल्यांशी सुसंगत आहेत का? याची खात्री करते. न्यायालये संविधानाच्या मुख्य आत्म्याला प्रतिपादित करण्यासाठी त्याचा वापर करतात.
- **महत्त्वपूर्ण निर्णयांना आकार देते:** केशवानंद भारती (१९७३) मध्ये, प्रस्तावनेने "मूलभूत रचना" सिद्धांत परिभाषित करण्यास मदत केली, मुख्य तत्वांना बदलण्यापासून संरक्षण दिले. त्याचप्रमाणे ते संवैधानिक अखंडतेसाठी ढाल बनले.
- **मूलभूत अधिकारांना प्रोत्साहन देते:** मेनका गांधी (१९७८) मध्ये,

प्रस्तावनेने स्वातंत्र्य आणि न्यायावर भर दिल्याने कलम २१ ची व्याप्ती वाढली. यामुळे कायद्यात निष्पक्ष प्रक्रिया सुनिश्चित झाली, वैयक्तिक स्वातंत्र्य वाढले.

- **धर्मनिरपेक्षतेचे समर्थन करते:** एस.आर. बोम्मई (१९९४) मध्ये, प्रस्तावनेचे "धर्मनिरपेक्ष" तत्व कलम ३५६ चा गैरवापर रोखण्यासाठी वापरले गेले. त्यामुळे संघराज्यवाद मजबूत झाले आणि राज्यांचे हक्क संरक्षित झाले.
- **सामाजिक न्यायाला चालना देते:** इंद्रा साहनी (१९९२) सारख्या प्रकरणांमध्ये न्यायालये सकारात्मक कृतीला पाठिंबा देण्यासाठी "समाजवादी" आणि "समानता" यांचा उल्लेख केलेला दिसतो. प्रस्तावना विषमता कमी करणाऱ्या धोरणांना समर्थन देते हे सिद्ध केले.
- **काळाबरोबर विकसित होते:** १९७६ मध्ये प्रस्तावनेत ("समाजवादी," "धर्मनिरपेक्ष" जोडून) केलेली दुरुस्ती दर्शवते की ते नवीन उद्दिष्टांशी जुळवून घेते. न्यायालये आधुनिक आव्हानांचा अर्थ लावण्यासाठी त्याचा वापर करतात आणि त्यांच्या गाभ्याशी प्रामाणिक राहतात.

प्रस्तावनेवरील टीका

- **अस्पष्ट परिभाषा:** "समाजवादी," "धर्मनिरपेक्ष," आणि "समानता" सारख्या शब्दांच्या स्पष्ट व्याख्या नसतात, ज्यामुळे अर्थ लावण्यात गोंधळ निर्माण होतो. टीकाकारांचा असा युक्तिवाद आहे की ही अस्पष्टता त्यांच्या कायदेशीर आणि व्यावहारिक वापराला कमकुवत करते.
- **लागू न करता येणारे स्वरूप:** प्रस्तावना भव्य उद्दिष्टे निश्चित करते परंतु ती न्याय्य नाही, म्हणजेच न्यायालये ते थेट लागू करू शकत नाहीत. यामुळे वास्तविक विवादांमध्ये न्याय किंवा स्वातंत्र्य सुनिश्चित करण्याची त्यांची शक्ती मर्यादित होते.
- **समाजवादी वादविवाद:** ४२ व्या घटनादुरुस्तीने (१९७६) आणीबाणीच्या काळात "समाजवादी" आणि "धर्मनिरपेक्ष" ही संज्ञा जोडली, ज्यामुळे राजकीय हेतूबद्दल शंका निर्माण झाली. काही जण याला न्यायालयातील मूळ स्वरूपापासून जबरदस्तीने बदललेले म्हणून पाहतात: न्यायाधीश कायद्यांचे अर्थ लावण्यासाठी प्रस्तावनेचा वापर करतात (उदा., केशवानंद भारती, १९७३), परंतु टीकाकार म्हणतात की यामुळे व्यक्तिनिष्ठ निर्णयांना धोका निर्माण होतो. ते त्याची भूमिका मार्गदर्शक तत्वाच्या पलीकडे वाढवू शकते असे सुद्धा मानतात.
- **उशिरा प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले:** "समाजवादी" वाद निर्माण करतो की —काही जण ते कालबाह्य किंवा बाजारविरोधी मानतात, जे १९९१ पासून भारताच्या आर्थिक सुधारणांशी संघर्ष करत आहे. टीकाकार आज त्याची प्रासंगिकतेवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करतात.
- **धर्मनिरपेक्षतेचा गैरसमज:** "धर्मनिरपेक्ष" हा शब्द काही जण अल्पसंख्याकांना अनुकूल किंवा बहुसंख्य धार्मिक ओळख कमकुवत करणारा म्हणून पाहतात, जरी त्याचा अर्थ समान वागणूक असला तरी. यामुळे राजकीय आणि सामाजिक वादविवादांना चालना मिळते.

प्रस्तावनेशी संबंधित समकालीन मुद्दे:

सर्वोच्च न्यायालयाने प्रस्तावनेच्या संदर्भात "समाजवादी" आणि "धर्मनिरपेक्ष" यांचे समर्थन केले: सर्वोच्च न्यायालयाने नोव्हेंबर २०२४ मध्ये ४२ व्या घटनादुरुस्ती (१९७६) ला आव्हाने नाकारली. प्रस्तावनेचे वैध भाग म्हणून "समाजवादी" आणि "धर्मनिरपेक्ष" यांना मान्यता दिली, ज्यामुळे त्याचे संवैधानिक महत्त्व बळकट झाले.

न्यायालयाचे निरीक्षण:

- **संसदेचा अधिकार:** प्रस्तावनेत सुधारणा करण्याचा कलम ३६८ अंतर्गत संसदेचा अधिकार कायम ठेवला. जर त्या संविधानाच्या मूलभूत रचनेचा आदर करत असतील तर त्या वैध आहेत असे प्रतिपादित करण्यात आले.
- **मुख्य मूल्यांशी जुळवून घेणे:** "समाजवादी" (कल्याण आणि समानता) आणि "धर्मनिरपेक्ष" (धार्मिक सुसंवाद) हे भारताच्या मूल तत्वांशी खरे असल्याचे घोषित केले. ते संविधानाला बळकटी देतात, कमकुवत करत नाहीत असे म्हटले.
- **संदर्भात्मक व्याख्या:** "धर्मनिरपेक्ष" हे सर्व धर्मांसाठी समान आदर आहे, धर्मविरोधी नाही आणि "समाजवादी" हे शुद्ध साम्यवादासाठी नाही तर निष्पक्षतेसाठी राज्याचे समर्थन आहे असे स्पष्ट केले. त्यांना भारताच्या विशिष्ट गरजांशी जोडले.
- **मूलभूत रचनेशी प्रासंगिकता:** केशवानंद भारती (१९७३) शी जोडलेले, हे शब्द संविधानाच्या न्याय आणि स्वातंत्र्य यासारख्या अपरिवर्तनीय उद्दिष्टांशी जुळतात हे दर्शविते. त्याची ओळख खराब करण्याचे दावे नाकारले.

कीवर्ड: सार्वभौमत्व, समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता, लोकशाही, प्रजासत्ताक, न्याय, स्वातंत्र्य, समानता, बंधुता, संवैधानिक ओळख, मूलभूत संरचना सिद्धांत, न्याय्य नसलेले, सामाजिक न्याय, धार्मिक तटस्थता, कल्याणकारी राज्य, राष्ट्रीय एकात्मता, संवैधानिक दृष्टीकोन, सामाजिक-आर्थिक वास्तव, कायदेशीर वजन, मार्गदर्शक तत्व

UPSC सराव प्रश्न:

प्रश्न १. प्रस्तावनेत सर्वोच्च न्यायालयाने "समाजवादी" आणि "धर्मनिरपेक्ष" च्या केलेल्या व्याख्येचा भारताच्या संवैधानिक चौकटीवर कसा प्रभाव पडला आहे? तुमच्या उत्तराचे समर्थन करण्यासाठी अलीकडील घडामोडी आणि भूतकाळातील प्रकरणे उद्धृत करा.

प्रश्न २. "प्रस्तावना भारताच्या आकांक्षा प्रतिबिंबित करते परंतु दृष्टी आणि कृतीमधील अंतर कमी करण्यासाठी संघर्ष करते." गंभीरपणे परीक्षण करा

नागरिकत्व म्हणजे देशाची सेवा करणे.

- जवाहरलाल नेहरू

परिचय

नागरिकत्व म्हणजे एखाद्या व्यक्तीला राष्ट्रात अधिकार (मतदान) आणि कर्तव्ये (कायद्यांचे पालन करणे) प्रदान करणारी कायदेशीर स्थिती. भारतात, ते संविधानाच्या भाग II (कलम ५-११) द्वारे नियंत्रित केले जाते, जे पात्रतेची रूपरेषा देते आणि नागरिकत्व कायदा, १९५५ सारख्या कायद्यांद्वारे संसदेला नागरिकत्वाचे नियमन करण्यास सक्षम करते.

नागरिकत्वाविषयीच्या घटनात्मक तरतुदी:

कलम	तरतूद:	वर्णन:
कलम 5:	प्रारंभीचे नागरिकत्व.	भारतात जन्मलेल्या किंवा अधिवासी असलेल्यांना राहण्याच्या हेतूने 26 जानेवारी 1950 रोजी नागरिकत्व प्रदान करणे.
कलम 6:	पाकिस्तानातून आलेल्या स्थलांतरितांचे नागरिकत्व.	19 जुलै 1948 पूर्वी पाकिस्तानातून स्थलांतरित झालेल्या आणि तेथे राहिलेल्या व्यक्तींना नागरिकत्व प्रदान करते.
कलम 7:	पाकिस्तानात स्थलांतरित झालेल्यांचे नागरिकत्व.	1 मार्च 1947 नंतर पाकिस्तानात स्थलांतरित झालेल्यांना परवान्यासह परतल्याशिवाय नागरिकत्व नाकारते.
कलम 8:	परदेशात असलेल्या व्यक्तींचे नागरिकत्व:	परदेशात असलेल्या भारतीय वंशाच्या व्यक्तींची भारतीय वाणिज्य दूतावासात नोंदणी असल्यास त्यांना नागरिकत्व मिळू शकते.
कलम 9:	परदेशी नागरिकत्वाचे ऐच्छिक संपादन.	जर एखादी व्यक्ती स्वेच्छेने दुसऱ्या देशाचे नागरिकत्व प्राप्त करत असेल तर नागरिकत्व नाकारले जाते.
कलम 10:	नागरिकत्वाची निरंतरता.	संसदेने केलेल्या कायद्यांच्या अधीन राहून विद्यमान नागरिकांचे अधिकार कायम राहतील याची खात्री करते.
कलम 11:	संसदेचा नियमन करण्याचा अधिकार.	इतर तरतुदींना मागे टाकत, नागरिकत्वावर कायदे करण्याचे अधिकार संसदेला देतात.

भारतात नागरिकत्व प्राप्तीच्या पद्धती

- **जन्मानुसार:** घटनादुरुस्तीपूर्वी आणि नंतरचे नियम (उदा., १९८६, २००३ मध्ये बदल).
- **वंशानुसार:** भारतीय पालकांच्या परदेशात जन्मलेल्या मुलांसाठी.
- **नोंदणीनुसार:** भारतीय वंशाच्या व्यक्तींसाठी किंवा नागरिकांच्या पती-पत्नींसाठी.
- **नैसर्गिकीकरणानुसार:** निवास आणि इतर निकष पूर्ण करणाऱ्या परदेशी लोकांसाठी.
- **प्रदेशाच्या समावेशाद्वारे:** जेव्हा नवीन प्रदेश भारतात सामील होतो (उदा., सिक्कीम).

भारतातील नागरिकत्व गमावण्याच्या पद्धती

- **त्याग:** स्वेच्छेने भारतीय नागरिकत्व सोडणे.
- **समाप्ती:** परदेशी नागरिकत्व मिळवणे (एकल नागरिकत्व तत्व).
- **वंचितता:** फसवणूक, निष्ठा किंवा विशिष्ट उल्लंघनांसाठी सरकारी आदेशाद्वारे.

नागरिकत्व कायदा, १९५५ मधील प्रमुख सुधारणा

- **१९५७ ची दुरुस्ती:** राष्ट्रकुल नागरिकांना भारतीय नागरिक म्हणून नोंदणी करण्याची परवानगी शिथिल करणे काही अटींसह. नंतर भारताने एकल नागरिकत्वावर भर दिल्याने ते सौम्य केले.
- **१९८६ ची दुरुस्ती:** जन्म-आधारित नागरिकत्व सार्वत्रिक वरून सशर्त केले - एक पालक भारतीय नागरिक असणे आवश्यक आहे. वाढत्या बेकायदेशीर स्थलांतराला प्रतिसाद देण्यासाठी, विशेषतः आसाममध्ये.
- **१९९२ ची दुरुस्ती:** वंशानुसार भारतीय पालकांकडून परदेशात जन्मलेल्या मुलांसाठी नोंदणी अनिवार्य केली. वंशाच्या तरतुदींचा गैरवापर रोखण्यासाठी कडक कागदपत्रे ठरवण्यात आली.
- **२००३ ची दुरुस्ती:** परदेशात भारतीय वंशाच्या व्यक्तींसाठी भारताचे परदेशी नागरिकत्व (ओसीआय) सादर केले. आजीवन व्हिसा आणि मालमत्तेचे अधिकार देणे परंतु राजकीय अधिकार नाहीत. तसेच बेकायदेशीर स्थलांतरितांच्या मुलांना नागरिकत्व नाकारले, जे सुरक्षेच्या प्राधान्यांना प्रतिबिंबित करते.
- **२०१५ ची दुरुस्ती:** भारतीय वंशाच्या व्यक्ती (PIO) कार्डचे OCI मध्ये विलीनीकरण, डायस्पोरा फायदे सोपे करणे, परदेशातील भारतीयांसाठी प्रवास आणि निवास सुलभ करणे.

२०१९ ची दुरुस्ती (CAA): अधिक तपशील खालीलप्रमाणे चर्चा केली नागरिकत्व सुधारणा कायदा (CAA), २०१९

- **मुख्य तरतूदी:** याद्वारे काही अटी पूर्ण झाल्यास मानक नियमांना मागे सारून विशिष्ट समुदाय आणि देशांमधील बेकायदेशीर स्थलांतरितांना नागरिकत्व प्रदान करते.

- **पात्र गट:** अफगाणिस्तान, बांगलादेश किंवा पाकिस्तानमधील हिंदू, शीख, बौद्ध, जैन, पारशी आणि ख्रिश्चन (मुस्लिम वगळता) यांचा समावेश आहे.
- **प्रवेश कट-ऑफ:** धार्मिक छळाला कंटाळून ३१ डिसेंबर २०१४ रोजी किंवा त्यापूर्वी भारतात प्रवेश केलेल्यांना लागू.
- **सवलत असलेले क्षेत्र:** सहाय्या अनुसूचीतील आदिवासी क्षेत्रे (आसाम, मेघालय, मिझोरम, त्रिपुराचे भाग) आणि इनर लाइन परमिट प्रदेश (अरुणाचल प्रदेश, मिझोरम, नागालँड) वगळतात.
- **कायदेशीर सवलत:** केंद्र सरकारच्या सवलतीनुसार पासपोर्ट कायदा, १९२० आणि परदेशी कायदा, १९४६ अंतर्गत या स्थलांतरितांना दंडापासून संरक्षण देते.
- **निवासस्थान शिथिलता:** या निर्दिष्ट स्थलांतरितांसाठी नैसर्गिकीकरण कालावधी ११ वर्षांवरून ५ वर्षांपर्यंत कमी करते.
- **OCI रद्द करणे:** हे केंद्र सरकारला भारताचे परदेशी नागरिकत्व नोंदणी रद्द करण्यासाठी पाच कारणे (उदा., फसवणूक, बेईमानी) जोडते.

OCI कार्ड रद्द करण्याची कारणे

CAA २०१९ संबंधित चिंता

- **धर्मनिरपेक्षतेचे उल्लंघन:** मुस्लिमांना पात्रतेपासून वगळणे, कलम १४ अंतर्गत भारताच्या धर्मनिरपेक्ष नीतिमतेच्या विरुद्ध मानले जाते. टीकाकारांचा असा युक्तिवाद आहे की ते नागरिकत्व कायद्यांमध्ये धार्मिक पक्षपाताला प्रोत्साहन देते.
- **भेदभावाच्या चिंता:** छळलेल्या मुस्लिम अल्पसंख्याकांना (उदा. अहमदी, रोहिण्या) समान वागणूक नाकारणे, कलम १५ (भेदभाव न करणे) वर प्रश्न उपस्थित करणे. सांप्रदायिक तणाव वाढवणे.
- **संघीय तणाव:** ईशान्येकडील राज्ये लोकसंख्याशास्त्रीय बदल आणि सांस्कृतिक क्षय होण्याची भीती बाळगून CAAला विरोध करतात.

आदिवासी क्षेत्रे आणि ILP प्रदेशांना वगळणे हे प्रादेशिक अशांतता दर्शवते.

- **NRC शी जोडणे:** NRCशी जोडल्यास, CAA हे बहिष्कृत मुस्लिमांसाठी राज्यहीनतेचा धोका निर्माण करते, कारण त्यांना CAAचे संरक्षण मिळत नाही. ते मोठ्या प्रमाणात बहिष्काराची भीती निर्माण करते, विशेषतः आसाममध्ये.
- **आंतरराष्ट्रीय प्रतिक्रिया:** भारताची बहुलवादी प्रतिमा खराब केल्याबद्दल जागतिक स्तरावर टीका झाली. संयुक्त राष्ट्र आणि मानवाधिकार गटांनी ते भेदभावपूर्ण आणि फूट पाडणारे म्हणून चिन्हांकित केले.
- **अंमलबजावणीतील तफावत:** छळ किंवा प्रवेश तारखा सिद्ध करण्याबाबत स्पष्टतेचा अभाव (२०१४ पूर्वी). खऱ्या अर्जदारांना नोकरशाही विलंब आणि त्रास होऊ शकतो.
- **राजकीय गैरवापर:** याकडे निवडणुकीदरम्यान ध्रुवीकरणाचे साधन म्हणून पाहिले जाते, ज्यामुळे सामाजिक दरी वाढते. टीकाकारांचा असा आरोप आहे की ते संवैधानिक मूल्यांपेक्षा बहुसंख्य राजकारणाला चालना देते.

राष्ट्रीय नागरिक नोंदणी

NRC बदल

- **व्याख्या:** एनआरसी ही योग्य भारतीय नागरिकांची अधिकृत नोंद आहे, ज्याचा उद्देश कायदेशीर रहिवाशांची ओळख पटवणे आणि बेकायदेशीर स्थलांतरितांचा शोध घेणे आहे.
- **मूळ:** नागरिकत्व कायदा, १९५५ अंतर्गत सादर केले गेले; पूर्व पाकिस्तान (आता बांगलादेश) मधून होणाऱ्या स्थलांतराला तोंड देण्यासाठी १९५१ मध्ये प्रथम आसाममध्ये लागू केले गेले.
- **उद्दिष्ट:** राष्ट्रीय सुरक्षा सुनिश्चित करणे, बेकायदेशीर स्थलांतर रोखणे आणि नागरिकांच्या सामाजिक-आर्थिक हक्कांचे संरक्षण करणे.
- **कायदेशीर आधार:** नागरिकत्व कायदा, १९५५ आणि नागरिकत्व (नागरिकांची नोंदणी आणि राष्ट्रीय ओळखपत्रे जारी करणे) नियम, २००३ द्वारे शासित.
- **आसाम संदर्भात:** बेकायदेशीर स्थलांतर रोखण्यासाठी आसाम करार (१९८५) नंतर आसाममध्ये (२०१३-२०१९) अद्यतनित; सर्वोच्च न्यायालयाच्या देखरेखीखाली.
- **प्रक्रिया:** नागरिकांनी कट-ऑफपूर्वी (२४ मार्च १९७१, आसाममध्ये) कागदोपत्री पुरावे (उदा. जन्म प्रमाणपत्रे, मतदार याद्या) प्रदान करणे आवश्यक आहे.
- **आसाममधील निकाल:** अंतिम एनआरसी यादी (ऑगस्ट २०१९) मध्ये ३.३ कोटी अर्जदारांपैकी सुमारे १९ लाख लोकांना वगळण्यात आले; यासाठी परदेशी न्यायाधिकरणांमार्फत अपील सुरू आहेत.

राष्ट्रीय नागरिक नोंदणी (एनआरसी) ची आवश्यकता:

- **राष्ट्रीय सुरक्षा:** बेकायदेशीर स्थलांतरितांची ओळख पटवते, बंडखोरी, दहशतवाद आणि सीमावर्ती भागात बाह्य हस्तक्षेपाचे धोके कमी करते.
- **लोकसंख्याशास्त्रीय स्थिरता:** विशेषतः आसाम आणि ईशान्य भारतासारख्या संवेदनशील राज्यांमध्ये, अनियंत्रित स्थलांतरामुळे लोकसंख्या रचनेत बदल होण्यास प्रतिबंध होतो.
- **संसाधन वाटप:** कायदेशीर नागरिकांपर्यंत कल्याणकारी योजना, नोकऱ्या आणि अनुदाने पोहोचतात याची खात्री करते, ज्यामुळे कागदपत्रे नसलेल्या स्थलांतरितांकडून येणारा आर्थिक ताण कमी होतो.
- **जातीय सद्भावना:** नागरिकत्व विवाद (उदा. आसामची ओळख संकट) सोडवून आदिवासी समुदाय आणि स्थायिकांमधील तणाव कमी करते.
- **कायदेशीर स्पष्टता:** नागरिकत्व कायदा, १९५५ अंतर्गत नागरिकांची निश्चित नोंद प्रदान करते, स्थिती निश्चित करण्यात अस्पष्टता कमी करते.
- **सार्वभौमत्व:** राज्य सार्वभौमत्वाचा एक महत्त्वाचा पैलू असलेल्या आपल्या प्रदेशात कोण राहते हे नियंत्रित करण्याची भारताची क्षमता मजबूत करते.
- **ऐतिहासिक संदर्भ:** हे फाळणी (१९४७) आणि बांगलादेश मुक्ती युद्ध (१९७१) पासून, विशेषतः पूर्वेकडील राज्यांमध्ये, न सुटलेल्या स्थलांतर समस्यांना संबोधित करते.
- **सार्वजनिक मागणी:** स्थानिक संस्कृती, भाषा आणि हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी प्रादेशिक चळवळींना (उदा. आसाम चळवळ) प्रतिसाद देते.

राष्ट्रीय नागरिक नोंदणी (NRC) शी संबंधित आव्हाने:

- **दस्तऐवजांचे प्रश्न:** अनेकांकडे १९७१ पूर्वीचे वैध पुरावे नाहीत (उदा. जन्म नोंदी), विशेषतः ग्रामीण गरीब आणि निरक्षर नागरिक.
- **प्रमाण आणि लॉजिस्टिक्स:** देशभरात सध्याच्या क्षमतेपेक्षा जास्त संसाधने - मनुष्यबळ, निधी आणि तंत्रज्ञान - आवश्यक आहे.
- **राज्यहीनतेचा धोका:** बहिष्कार (उदा. आसाममध्ये १९ लाख) राज्य विरोधी लोकांना निर्माण करतो, त्यांना निर्वासनाची स्पष्ट चौकट नसते.
- **सामाजिक तणाव:** अल्पसंख्याकांना (उदा. मुस्लिमांना) लक्ष्य करणे, सीमावर्ती भागात जातीय संघर्ष आणि वांशिक अशांततेचा धोका निर्माण करणे असे मानले जाते.
- **कायदेशीर संदिग्धता:** भारतासाठी एकसमान अंतिम तारीख नाही; परदेशी न्यायाधिकरणांना पक्षपातीपणा आणि अकार्यक्षमतेसाठी टीका सहन करावी लागते.
- **आर्थिक भार:** अंमलबजावणी आणि खटल्यांचा उच्च खर्च; बहिष्कृतांना नोकऱ्या गमावणे, कल्याणकारी प्रवेश, गरिबी वाढवणे हे सहन करावे लागते.
- **सीमा आव्हाने:** सच्छिद्र सीमा सतत घुसखोरीला परवानगी देतात, मजबूत नियंत्रणांशिवाय एनआरसीचा उद्देश कमकुवत करतात.
- **राजकीय शोषण:** सीएएशी जोडलेले राजकीय साधन म्हणून वापरले

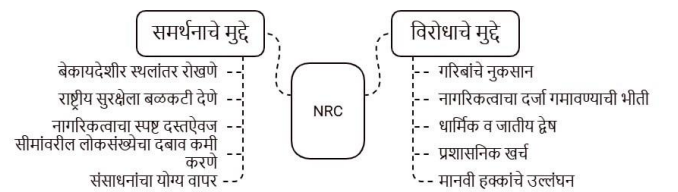
जाते, भेदभाव आणि मतपेढीच्या युक्त्यांची भीती निर्माण करते.

- **मानवी हक्कांच्या चिंता:** अटकस आणि हक्कांचे नुकसान, नैतिक वादविवाद आणि आंतरराष्ट्रीय तपासणीला कारणीभूत ठरते.
- **अंमलबजावणीतील तफावत:** एनआरसीनंतरची योजना अस्पष्ट—निर्वासन किंवा पुनर्वसन पर्याय याबद्दल अद्यापही अनुत्तरित आहेत.

पुढील मार्ग:

- **सुव्यवस्थित दस्तऐवजीकरण:** पुराव्याच्या आवश्यकता सुलभ करणे; गरिबांसाठी पर्यायी नोंदी (उदा. शालेय प्रमाणपत्रे, रेशनकार्ड) स्वीकारा.
- **तांत्रिक एकात्मता:** मोठ्या प्रमाणात कार्यक्षम, त्रुटीमुक्त पडताळणीसाठी आधार, डिजिटलाइज्ड रेकॉर्ड आणि एआय वापरा.
- **स्पष्ट कायदेशीर चौकट:** देशभरातील एनआरसीसाठी एकसमान कट-ऑफ तारीख आणि पारदर्शक प्रक्रिया परिभाषित करा; परदेशी न्यायाधिकरणांमध्ये सुधारणा करा.
- **सीमा सुरक्षा:** बेकायदेशीर प्रवाह रोखण्यासाठी छिद्रयुक्त सीमांवर कुंपण, देखरेख आणि गस्त मजबूत करा.
- **द्विपक्षीय सहकार्य:** वगळलेल्या स्थलांतरितांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी परत पाठवण्याच्या करारांसाठी बांगलादेश आणि म्यानमारशी वाटाघाटी करा.
- **समावेशक दृष्टिकोन:** सांप्रदायिक पक्षपात टाळा; एनआरसी नागरिकत्व-तटस्थ आहे याची खात्री करा, अल्पसंख्याक आणि असुरक्षित गटांचे संरक्षण करणे.
- **मानवतावादी सुरक्षा:** राज्यहीनता रोखा—निराकरण प्रलंबित असलेल्या वगळलेल्या व्यक्तींना तात्पुरते निवासस्थान किंवा वर्क परवाने द्या.
- **सार्वजनिक जागरूकता:** भीती, चुकीची माहिती आणि सामाजिक अशांतता कमी करण्यासाठी एनआरसीचा उद्देश आणि प्रक्रिया नागरिकांना शिक्षित करा.

NRC: समर्थन आणि विरोधाचे मुद्दे

नागरिकत्वाशी संबंधित समकालीन मुद्दे:

१. सर्वोच्च न्यायालयाने नागरिकत्व कायद्याच्या कलम ६अ ला वैध कायदा म्हणून मान्यता दिली **संदर्भ:** सर्वोच्च न्यायालयाच्या घटनापीठाने गुरुवारी ४:१ च्या बहुमताने नागरिकत्व कायदा, १९५५ च्या कलम ६अ ची घटनात्मकता कायम ठेवली.

कलम ६अ म्हणजे काय?

- **तरतूद:** नागरिकत्व कायदा, १९५५ मधील विशेष कलम, केवळ आसामसाठी:
 - १ जानेवारी १९६६ पूर्वीचे प्रवेशकर्ते: भारतीय नागरिक मानले गेले.
- १ जानेवारी १९६६-२५ मार्च १९७१ प्रवेशकर्ते: अटी पूर्ण केल्यावर नागरिकत्वासाठी पात्र (उदा. नोंदणी).
- २५ मार्च १९७१ नंतरचे प्रवेशकर्ते: नागरिकत्वापासून वंचित, बेकायदेशीर स्थलांतरित असे लेबल लावलेले.
- कट-ऑफ तारीख: २५ मार्च १९७१, बांगलादेश मुक्ती युद्धाच्या सुरुवातीशी जोडलेली (ऑपरेशन सर्चलाइट, २६ मार्च १९७१).
- उद्दिष्ट: फाळणीच्या काळातील स्थलांतरितांना युद्ध निर्वासितांपासून वेगळे करताना आसामच्या अद्वितीय स्थलांतर संकटाला तोंड देणे.

अलीकडील निकालाचे महत्त्व

- **घटनात्मक वैधता:** सर्वोच्च न्यायालयाने (४:१ बहुमताने) कलम ६अ ला मान्यता दिली, बंधुत्वाच्या प्रस्तावनेच्या मूल्याशी त्याचे संरेखन पुष्टी केली. कायदेशीर उदाहरण: कलम २४६ आणि एंट्री १७ (संघ सूची—नागरिकत्व) अंतर्गत संसदेच्या कायदेविषयक क्षमतेला बळकटी दिली.
- **आसाम कराराला मान्यता दिली:** नागरिकत्व आणि हद्दपारीसाठी त्याची चौकट मजबूत करून १९८५ च्या कराराला कायदेशीर राजकीय उपाय म्हणून मान्यता दिली.
- **एनआरसीचे परिणाम:** आसामच्या राष्ट्रीय नागरिक नोंदणी (एनआरसी) च्या कायदेशीर आधाराला बळकटी दिली, जी १९७१ च्या कट-ऑफचा वापर करते, जरी अंमलबजावणी प्रलंबित आहे.

न्यायालयीन निरीक्षणे

- **बहुसंख्य लोकांचा दृष्टिकोन**
 - **मार्गदर्शक तत्व म्हणून बंधुता:** "जगा आणि जगू द्या" हे निवडक बहिष्काराला मागे टाकते; लाखो लोकांना मताधिकारापासून वंचित ठेवणे हे सांस्कृतिक संवर्धनाच्या चिंतापेक्षा जास्त आहे.
 - **तर्कसंगत कट-ऑफ:** २५ मार्च १९७१, ऐतिहासिक संदर्भानुसार (बांगलादेश युद्ध), मानवतावाद आणि आसामच्या हितसंबंधांचे संतुलन साधणे.
 - **कोणतेही उल्लंघन नाही:** कलम ६अ कलम ६, ७ (नागरिकत्व), १४ (समानता) आणि २९(१) (सांस्कृतिक हक्क) यांच्याशी जुळते; याचिकाकर्ते सांस्कृतिक हानी सिद्ध करण्यात अयशस्वी झाले.
 - **स्थलांतराचा भार:** आसामचा ताण मान्य केला परंतु तो कलम ६अ ला नव्हे तर कमकुवत अंमलबजावणीला जबाबदार धरला.
- **मतभेद:**
 - **कलम ६अ संभाव्यतः** असंवैधानिक घोषित केले, त्याची जुनी प्रासंगिकता आणि चालू स्थलांतर प्रभावीपणे रोखण्यात अपयशी

ठरल्याचे कारण देत.

- **देखरेख निर्देश:** न्यायालयाने आसाममधील स्थलांतर कायद्याच्या अंमलबजावणीवर देखरेख करण्याचे आदेश एका खंडपीठाला दिले, ज्यामध्ये अपुरी यंत्रणा अधोरेखित करण्यात आली.

आव्हाने

- **अंमलबजावणीतील तफावत:** कमकुवत न्यायाधिकरण आणि वैधानिक यंत्रणेमुळे १९७१ नंतरच्या स्थलांतरितांचा अकार्यक्षम शोध आणि हद्दपारी.
- **लोकसंख्याशास्त्रीय ताण:** सतत स्थलांतर आसामच्या संसाधनांवर भार टाकते, ज्यामुळे ओळख आणि विकासावर स्थानिक असंतोष वाढतो.
- **कायदेशीर अस्पष्टता:** कलम ६अ मध्ये कालबद्ध प्रक्रियांचा अभाव त्याच्या अंमलबजावणीला गुंतागुंतीचा बनवतो, असे न्यायालयाने नमूद केले आहे.
- **सामाजिक तणाव:** सांस्कृतिक उल्लंघनाचे दावे न्यायालयीन पद्धतीने फेटाळून लावले तरीही, आदिवासी आसामीविरुद्ध पक्षपातीपणाची धारणा सांप्रदायिक संघर्षाचा धोका निर्माण करते.
- **राज्यहीनतेचा धोका:** स्पष्ट स्वदेशी धोरणांशिवाय १९७१ नंतर वगळलेल्या स्थलांतरितांना अनिश्चित भविष्याचा सामना करावा लागतो.

पुढे जाण्याचा मार्ग

- **अंमलबजावणी मजबूत करा:** परदेशी न्यायाधिकरणांना बळकटी द्या, वेळेवर हद्दपारीसाठी परदेशी कायदा, १९४६ आणि पासपोर्ट कायदा, १९६७ सारख्या कायदांसह एकत्रित करा.
- **सीमा सुरक्षा:** नवीन येणारा प्रवाह रोखण्यासाठी भारत बांगलादेश सीमेवर देखरेख आणि तटबंदी वाढवा.
- **न्यायिक पर्यवेक्षण:** स्थलांतर प्रक्रियेत जबाबदारी आणि कार्यक्षमता सुनिश्चित करण्यासाठी सर्वोच्च न्यायालयाच्या पर्यवेक्षणाच्या खंडपीठाची अंमलबजावणी करा.
- **मानवतावादी संतुलन:** आसामच्या हितांचा आदर करून, वगळलेल्या स्थलांतरितांसाठी तात्पुरते निवासस्थान किंवा पुनर्वसन ऑफर करा, राज्यहीनता टाळा.
- **सार्वजनिक सहभाग:** चुकीची माहिती कमी करण्यासाठी आणि सामाजिक सौहार्द वाढवण्यासाठी कलम ६अ च्या हेतूबद्दल जागरूकता वाढवा.
- **प्रादेशिक राजनयिकता:** बेकायदेशीर स्थलांतराच्या मुळाशी संपर्क साधून, स्वदेशी परत पाठवण्याच्या करारांसाठी बांगलादेशशी सहयोग करा.

कीवर्ड: नागरिकत्व, नैसर्गिकीकरण, स्थलांतर स्थिती, राष्ट्रीय नोंदणी, कायदेशीर निवासस्थान, नागरिक ओळख, राज्यहीनता धोका.

मुख्यच्या दृष्टीने सराव प्रश्न:

प्रश्न १. भारताच्या धर्मनिरपेक्ष मूल्यांशी तडजोड न करता CAA आणि NRC राष्ट्रीय सुरक्षा सुनिश्चित करू शकतात का?

प्रश्न २. भारतातील नागरिकत्व, राष्ट्रीय ओळख आणि अल्पसंख्याक हक्क यांच्यातील परस्परसंवादाचे विश्लेषण करा.

परिचय

भारतीय संविधानाच्या भाग ३ (कलम १२-३५) मध्ये वर्णन केलेले मूलभूत हक्क, अमेरिकन हक्कांच्या विधेयकापासून प्रेरित आहेत आणि त्यांना अनेकदा भारताचा मॅगना कार्टा म्हटले जाते. ते सर्व व्यक्तींना समानता, स्वातंत्र्य आणि प्रतिष्ठा यांची हमी देतात. भेदभावापासून संरक्षण करतात आणि राज्यांच्या मनमानी कृती रोखून राजकीय लोकशाहीचे समर्थन करतात.

कलम	वर्गवारी	मूलभूत हक्क:	मुख्य तरतुदी:
12	सामान्य	व्याख्या	"राज्य" ची व्याख्या करते (त्यात प्रशासन, विधिमंडळ, स्थानिक अधिकारी यांचा समावेश आहे).
13.		विसंगत कायदे.	उल्लंघन करणारे कायदे; न्यायिक पुनरावलोकनाचे अधिकार देते.
14.	समानतेचा अधिकार.	कायद्यासमोर समानता.	कायद्यासमोर समानता आणि समान संरक्षण सुनिश्चित करते.
15		भेदभावावर बंदी.	धर्म, वंश, जात, जन्मस्थान यावर भेदभाव करण्यास बंदी घालते; सकारात्मक कृती करण्यास अनुमती देते.
16.		सार्वजनिक रोजगारातील संधीची समानता.	नोकऱ्यांमध्ये समान प्रवेश; मागासवर्गीयांसाठी आरक्षणास परवानगी देते.
17.		अस्पृश्यता निर्मूलन.	अस्पृश्यतेवर बंदी घालते; कायद्याने दंडनीय.
18.		शीर्षके रद्द करणे.	लष्करी/ए. सी. ए. डेमिक वगळता पदव्या प्रतिबंधित; परदेशी पदव्या प्रतिबंधित करतात.

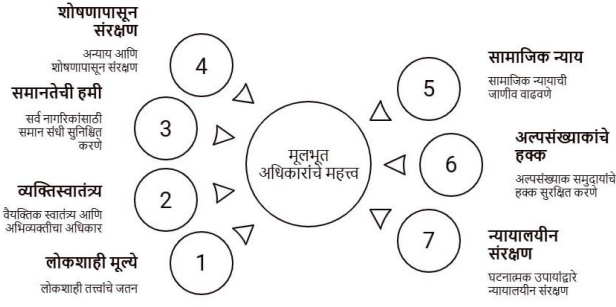
19.	स्वातंत्र्याचा अधिकार.	भाषण, सभा इत्यादीचे स्वातंत्र्य.	सहा स्वातंत्र्ये: भाषण, सभा, संघटना, चळवळ, निवास, व्यवसाय.
20.		दोषसिद्धीच्या संदर्भात संरक्षण.	पूर्वलक्षी प्रभाव असलेले कायदे, दुहेरी शिक्षा, स्वयं-दोषारोप यांपासून संरक्षण.
21.		जगण्याचा आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा अधिकार.	जीवन आणि स्वातंत्र्याचे रक्षण करते; प्रतिष्ठा, गोपनीयता, शिक्षण यांचा समावेश करण्यासाठी विस्तार केला.
21A		शिक्षणाचा अधिकार.	6- 14 पेक्षा कमी वयाच्या मुलांसाठी मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण. (86वी दुरुस्ती, 2002).
22.		अटक आणि स्थानबद्धतेपासून संरक्षण.	24 तासांच्या आत दंडाधिकाऱ्यांसमोर हजर करण्याचे, माहिती देण्याचे, वकिलाचा सल्ला घेण्याचे अधिकार.
23	शोषणाविरुद्धचा अधिकार.	तस्करी आणि जबरदस्तीने मजुरी करण्यावर बंदी.	मानवी तस्करी आणि सक्तीचे श्रम (बेगार) प्रतिबंधित करते; अनिवार्य सार्वजनिक सेवेस परवानगी देते.
24		बालमजुरीवर बंदी.	14 वर्षांखालील मुलांना धोकादायक नोकऱ्यांमध्ये कामावर ठेवण्यास बंदी आहे.
25	धर्मस्वातंत्र्याचा अधिकार	विवेक आणि धर्माचे स्वातंत्र्य.	धर्माचे पालन करण्याचा, त्याचा स्वीकार करण्याचा, त्याचा प्रचार करण्याचा अधिकार.

26		धार्मिक व्यवहार व्यवस्थापित करण्याचे स्वातंत्र्य.	धार्मिक संस्था स्थापन करण्याचा, कारभार सांभाळण्याचा अधिकार.
27		धर्मासाठी कर आकारणीपासून स्वातंत्र्य.	कोणत्याही धर्माला प्रोत्साहन देण्यासाठी कोणताही कर नाही; धर्मनिरपेक्षता सुनिश्चित करते.
28		धार्मिक शिक्षणापासून स्वातंत्र्य धार्मिक शिक्षणावर बंदी घालते.	सरकारी अनुदानात शाळांमध्ये; खाजगीमध्ये निवडीचे संरक्षण करते.
29	सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक अधिकार .	सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक हक्क.	भाषा, लिपी, संस्कृती जतन करण्याच्या अल्पसंख्याकांच्या अधिकाराचे संरक्षण करते.
30		शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्याचा अधिकार.	अल्पसंख्याक (धार्मिक/भाषिक) संस्था स्थापन करू शकतात आणि त्यांचे प्रशासन करू शकतात.
31	[रद्द केले].	[मालमत्तेचा अधिकार-रद्द].	44 व्या दुरुस्तीने (1978) एफ. आर. म्हणून काढून टाकले; आता कलम 300 ए अंतर्गत कायदेशीर अधिकार आहे.
32	घटनात्मक उपायांचा अधिकार.	घटनात्मक उपायांचा अधिकार.	न्यायालयाकडे जाण्यास परवानगी देते (रिट: एफ. आर. अंमलबजावणीसाठी हेबियस कॉर्पस, मॅडमस इ.).

मूलभूत हक्कांची वैशिष्ट्ये

- **संवैधानिक हमी:** भाग ३ मध्ये समाविष्ट मूलभूत हक्क; संविधानाद्वारे संरक्षित आणि अंमलात आणले जाते, जो देशाचा सर्वोच्च कायदा आहे.
- **न्याय्य स्वरूप:** यांच्या नागरिक उल्लंघनांसाठी न्यायालयात (कलम ३२ द्वारे सर्वोच्च न्यायालय, कलम २२६ द्वारे उच्च न्यायालये) जाऊ शकतात, तसेच अंमलबजावणी सुनिश्चित करतात.
- **सर्वसमावेशक व्याप्ती:** समानता, स्वातंत्र्य, धर्म, शिक्षण आणि उपाययोजनाचा समावेश असलेल्या इतर कोणत्याही संविधानापेक्षा अधिक विस्तृत.
- **सार्वत्रिक तरीही निवडक:** सर्व व्यक्तींसाठी (उदा., कलम १४, २१) किंवा फक्त नागरिकांसाठी (उदा., कलम १५, १९), समावेशकता आणि अनन्यता संतुलित करण्यासाठी उपलब्ध.
- **जागतिक मॉडेलसपासून प्रेरित:** यूएस बिल ऑफ राईट्स, फ्रेंच घोषणापत्र आणि सार्वत्रिक मानवी हक्क तत्वांपासून प्रेरित.
- **राज्य सत्तेवरील मर्यादा:** कार्यकारी मंडळाच्या जुलमी आणि मनमानी कायद्यांवर नियंत्रक म्हणून, तसेच कायद्याचे राज्य या संकल्पनेला चालना देते.
- **वाजवी निर्बंध:** कलम १९ मध्ये असलेले स्वातंत्र्यांसारखे अधिकार सार्वजनिक सुव्यवस्था, नैतिकता किंवा सुरक्षिततेसाठी हे राज्यावर लादलेल्या निर्बंधांच्या अधीन असतात.
- **सुधारणायोग्य परंतु संरक्षित:** यांमध्ये यांमध्ये संसदेद्वारे सुधारणा केल्या जाऊ शकतात (कलम ३६८), परंतु त्यांचा गाभा (मूलभूत रचना) अभेद्य आहे (केशवानंद भारती केस, १९७३).
- **आणीबाणीच्या काळात निलंबन:** कलम २० आणि २१ (४४ वी दुरुस्ती, १९७८) वगळता राष्ट्रीय आणीबाणीच्या काळात निलंबन करता येते (कलम ३५९).
- **गतिमान व्याख्या:** न्यायालयीन सक्रियतेची व्याप्ती वाढवते (उदा., कलम २१ अंतर्गत गोपनीयतेचा अधिकार, न्यायमूर्ती के.एस. पुट्टास्वामी खटला, २०१७).
- **समग्र विकासाला प्रोत्साहन देते:** साहित्यिक, बौद्धिक, नैतिक आणि आध्यात्मिक विकासाला प्रोत्साहन देऊन, व्यक्तिमत्त्वे प्रतिष्ठा आणि समानता राखते.
- **अ-निरपेक्ष:** सार्वजनिक हिताच्या विरुद्ध संतुलित; गैरवापर किंवा सामाजिक हानी रोखण्यासाठी कोणताही अधिकार अनिर्बंध नाही.
- **सामाजिक न्यायाला पाठिंबा देते:** सकारात्मक कृती सक्षम करते (उदा., कलम १५, १६ अंतर्गत आरक्षण) आणि अस्पृश्यता सारख्या प्रथा रद्द करते (कलम १७).
- **भारताचा मॅगना कार्टा:** स्वातंत्र्यांचे रक्षण आणि न्याय सुनिश्चित करण्यात त्यांच्या भूमिकेसाठी भारताचा मॅगना कार्टा म्हणून ओळखले जाते.

मूलभूत अधिकारांचे महत्त्व

मूलभूत हक्कांशी संबंधित मुद्दे आणि आव्हाने:

● अंमलबजावणीतील त्रुटी:

- ग्रामीण आणि उपेक्षित भागात कमकुवत अंमलबजावणीमुळे शिक्षण (अनुच्छेद २१अ) आणि समानता (अनुच्छेद १४) यासारख्या अधिकारांच्या प्रवेशास मर्यादित करते.
- सामाजिक-आर्थिक अडथळे: (गरिबी, निरक्षरता) जागरूकता आणि अधिकारांचा वापर करण्यास अडथळा आणतात, विशेषतः अनुसूचित जाती/जमाती आणि महिलांसाठी.

● निर्बंधांचा अतिरेक:

- कलम १९ अंतर्गत "वाजवी निर्बंध" (उदा., अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर) राजद्रोह, मतभेद रोखणे (कलम १२४अ, आयपीसी) सारख्या कायदांद्वारे गैरवापर केला जातो.
- "सार्वजनिक सुव्यवस्था" सारख्या अस्पष्ट कारणांमुळे मनमानी राज्य कृती करते, त्यामुळे स्वातंत्र्यांना कमकुवत केले जाते.

● आणीबाणीच्या तरतुदी:

- राष्ट्रीय आणीबाणी दरम्यान FRs निलंबित करणे: (अनुच्छेद ३५९) १९७५-७७ च्या आणीबाणी दरम्यान पाहिलेल्या गैरवापराचा धोका निर्माण करते, स्वातंत्र्याला धोका निर्माण करते.
- कलम २०, २१ संरक्षित (४४ वी घटनादुरुस्ती) असूनही, इतर अधिकार असुरक्षित राहतात.

● न्यायालयीन भार:

- न्यायालयांमधील प्रलंबितेमुळे कलम ३२ अंतर्गत उपाययोजनांना विलंब होतो, ज्यामुळे संविधानाचे "हृदय आणि आत्मा" म्हणून त्यांची भूमिका कमकुवत होते.
- उच्च कायदेशीर खर्च आणि गुंतागुंतीच्या प्रक्रियांमुळे गरिबांना न्याय मिळणे मर्यादित होते.

● संघर्षाचे संतुलन:

- वैयक्तिक हक्क (उदा. कलम १९ अंतर्गत अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य) आणि सामूहिक हितसंबंध (उदा. सांप्रदायिक सलोखा) यांच्यातील तणावामुळे पेच निर्माण होतात.
- धार्मिक स्वातंत्र्य (अनुच्छेद २५) विरुद्ध सामाजिक सुधारणा (उदा. तिहेरी तलाक बंदी) यामुळे राज्याच्या हस्तक्षेपावर वादविवाद सुरू होतात.

● भेदभाव कायम आहे:

- कलम १७ असूनही, कायदांची कमकुवत अंमलबजावणी करून ग्रामीण भागात अस्पृश्यता आणि जाती-आधारित भेदभाव सुरूच आहेत.
- लिंग आणि अल्पसंख्याक भेदभाव (अनुच्छेद १५) अजूनही आहे, जो महिला कामगारांच्या कमी सहभाग आणि सांप्रदायिक तणावातून स्पष्ट होतो.

● गोपनीयता आणिपर्यवेक्षण:

- पुट्टस्वामी खटल्यानंतर (२०१७), गोपनीयतेचा अधिकार (अनुच्छेद २१) हा राज्याच्या पर्यवेक्षणांमुळे (उदा. आधार, पेगासस) आणि माहितीच्या गैरवापरामुळे धोक्यात आला आहे.
- ठोस माहितीच्या संरक्षण कायदांचा अभाव वैयक्तिक स्वायत्ततेला कमकुवत करतो.

● बालकामगार आणि शोषण:

- अनुच्छेद २४ चे उल्लंघन कायम आहे; अंमलबजावणीच्या दिसाळतेमुळे अनौपचारिक क्षेत्रात (उदा. शेती, घरगुती काम) बालमजुरी सुरूच आहे.
- मानवी तस्करी (अनुच्छेद २३) हे एक आव्हान आहे, जे गरिबी आणि कमकुवत पोलिसिंगमुळे प्रेरित आहे.

● अल्पसंख्याकांच्या हक्कांच्या चिंता:

- सांस्कृतिक हक्कांना (अनुच्छेद २९-३०) बहुसंख्य धोरणांमुळे आव्हानांचा सामना करावा लागतो, ज्यामुळे भाषिक/धार्मिक अल्पसंख्याकांमध्ये आत्मसात होण्याची भीती निर्माण होते.
- कलम ३० अंतर्गत शैक्षणिक संस्थांना राज्य नियमांशी संघर्ष करावा लागतो, ज्यामुळे स्वायत्तता मर्यादित होते.

● कायदेविषयक अतिरेक:

- मूलभूत अधिकारांना बाजूला ठेवणारे कायदे (उदा. कलम २२ अंतर्गत प्रतिबंधात्मक अटक) अपुरी न्यायालयीन सुरक्षा यांमुळे गैरवापराचा धोका असतो.
- हक्कांचे क्षीणीकरण करणाऱ्या सुधारणा (उदा. ४४ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे मालमत्ता हक्क काढून टाकणे) चिंता निर्माण करतात.

● प्रादेशिक विषमता:

- AFSPA सारख्या कायदांमुळे संघर्षग्रस्त भागात (उदा. जम्मू आणि काश्मीर, ईशान्य) FR चे असमान संरक्षण होते, जे जीवन आणि स्वातंत्र्य यांस धोका निर्माण करते (अनुच्छेद २१).
- आदिवासींच्या हक्कांकडे अनेकदा दुर्लक्ष केले जाते, जमीन हस्तांतरणामुळे समानता आणि प्रतिष्ठेचे उल्लंघन होते.

● चुकीची माहिती आणि ध्रुवीकरण:

- भाषण स्वातंत्र्याचा (अनुच्छेद १९) वापर खोट्या बातम्या आणि द्वेषपूर्ण भाषण पसरवण्यासाठी केला जातो, ज्यामुळे सामाजिक एकता आणि समानतेच्या तत्वांना आव्हान निर्माण करते.

- माध्यमांवर आणि कार्यकर्त्यांवर राज्याचे निर्बंध कधीकधी संवैधानिक मर्यादा ओलांडतात.

पुढील मार्ग:

- **जागरूकता संदर्भातील मोहिमा मजबूत करणे:** नागरिकांना, विशेषत: उपेक्षित गटांना सक्षम करण्यासाठी शाळा, माध्यमे आणि सामुदायिक कार्यक्रमांद्वारे मूलभूत हक्कांवर सार्वजनिक शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे.
- **न्यायालयीन सुधारणा:** कलम ३२ अंतर्गत वेळेवर उपाययोजना सुनिश्चित करण्यासाठी जलदगती न्यायालये स्थापन करणे आणि कायदेशीर मदत वाढवणे, खटले प्रलंबित राहणे कमी करणे आणि न्यायाची उपलब्धता वाढवणे.
- **निर्बंध स्पष्ट करणे:** देशद्रोह सारख्या कायद्यांचा गैरवापर रोखण्यासाठी आणि राज्य कृतींमध्ये प्रमाण सुनिश्चित करण्यासाठी अचूक मार्गदर्शक तत्वांसह "वाजवी निर्बंध" (उदा. कलम १९) परिभाषित करणे.
- **मजबूत अंमलबजावणी:** कठोर देखरेख आणि दंडाद्वारे हक्कांचे संरक्षण करणाऱ्या कायद्यांची अंमलबजावणी वाढवणे (उदा. अस्पृश्यतेविरुद्ध कलम १७, बालमजुरीविरुद्ध कलम २४).
- **गोपनीयतेचे रक्षण करणे:** गोपनीयतेचा अधिकार कायम ठेवण्यासाठी एक व्यापक माहिती संरक्षण कायदा लागू करणे (अनुच्छेद २१), पुढेस्वामी (२०१७) नंतर पाळत ठेवणे आणि माहितीच्या गैरवापराच्या समस्यांना संबोधित करणे.
- **संतुलित अधिकार आणि कर्तव्ये:** गैरवापर कमी करण्यासाठी अधिकारांसह नागरी जबाबदारीला प्रोत्साहन देणे (उदा. कलम १९ अंतर्गत द्वेषपूर्ण भाषण), स्वातंत्र्यांना प्रतिबंध न करता सुसंवाद वाढवणे.

निर्बंधांमुळे उद्भवणारे प्रश्न

- **अस्पष्ट आणि व्यापक कारणे**
 - "सार्वजनिक सुव्यवस्था" किंवा "नैतिकता" सारख्या संज्ञा व्यक्तिनिष्ठ आहेत आणि त्यांचा गैरवापर केला जाऊ शकतो.
 - उदाहरण: आयटी कायद्याचे कलम 66A (श्रेया सिंगल विरुद्ध भारत संघ, 2015 मध्ये रद्द केलेले) अस्पष्ट आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर गदा आणणारे होते.
- **असंतुलित अर्ज**
 - निर्बंध अप्रमाणितपणे अधिकारांवर अतिरेक करू शकतात, विशेषत: देशद्रोह किंवा UAPA अंतर्गत.
 - उदाहरण: देशद्रोह कायद्यांतर्गत मनमानी अटकेमुळे मतभेदांना कमी करण्याची चिंता निर्माण झाली आहे (केदार नाथ सिंग विरुद्ध बिहार राज्य, 1962 जेव्हा हिंसाचाराला उत्तेजन देणे सिद्ध होते तेव्हाच देशद्रोहाची परवानगी मिळते).
- **राजकीय दडपशाहीसाठी गैरवापर**
 - सरकार निषेध रोखण्यासाठी, संघटनांवर बंदी घालण्यासाठी किंवा

कार्यकर्त्यांना ताब्यात घेण्यासाठी "सार्वजनिक सुव्यवस्था" हे कारण वापरू शकते, ज्यामुळे मतभेदाच्या लोकशाही अधिकारावर परिणाम होतो.

- उदाहरण: शांततापूर्ण निदर्शनांमध्ये कलम १४४ सीआरपीसीचा वारंवार वापर.

● नैतिकतेच्या कलमात अस्पष्टता

- "नैतिकते" वरील न्यायालयीन विसंगती वैयक्तिक स्वातंत्र्य मर्यादित करते.
- उदाहरण: सुरेश कुमार कौशल विरुद्ध नाझ फाउंडेशन कलम ३७७ (नंतर नवतेज जोहर, २०१८ मध्ये उलट) कायम ठेवते.

● प्रतिबंधात्मक अटक कायदे

- कलम २१ आणि २२ अंतर्गत निर्बंध हे खटल्याशिवाय अटकेला परवानगी देतात, ज्यामुळे कायद्याच्या योग्य प्रक्रियेची चिंता निर्माण होते.
- उदाहरण: पत्रकार आणि कार्यकर्त्यांविरुद्ध NSA आणि PSA चा वापर.

पुढील मार्ग

- **निर्बंधांचे अरुंद अनुकरण:** अधिकारांवर बंधने घालणारे कायदे अचूक आणि उद्दिष्टाच्या प्रमाणात असले पाहिजेत.
- **नियतकालिक न्यायिक पुनरावलोकन:** न्यायालयांनी अधिकारांवर बंधने आणणाऱ्या कायद्यांची (उदा., राजद्रोह, पाळत ठेवणे) घटनात्मक वैधतेची तपासणी करणे सुरू ठेवले पाहिजे.
- **'नैतिकता' मानकांचे संहिताबद्धीकरण करा:** संवैधानिक नैतिकता स्वीकारून "नैतिकते" चा अर्थ लावताना मनमानी टाळा (जसे नवतेज जोहरमध्ये समर्थन केले आहे).
- **प्रमाणाच्या सिद्धांताचे समर्थन करा:** पुढेस्वामी निकालाच्या चौकटीचा अवलंब करा - कोणतेही निर्बंध कायदेशीर, आवश्यक आणि कमीत कमी प्रतिबंधात्मक असले पाहिजेत.
- **कायदेविषयक पर्यवेक्षण:** संसदीय आणि न्यायालयीन पर्यवेक्षणाद्वारे आणीबाणीच्या अधिकारांचा वापर आणि प्रतिबंधात्मक अटकेची छाननी करा.

मूलभूत हक्कांशी संबंधित समकालीन मुद्दे:

१. मूलभूत हक्कांच्या संदर्भात विकासाच्या अधिकाराला प्राधान्य

- ऑरोव्हिल युनिव्हर्सल टाउनशिप विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया (२०२४) प्रकरणात औद्योगिकीकरणाद्वारे विकासाच्या अधिकाराला मूलभूत अधिकार म्हणून सर्वोच्च न्यायालयाने मान्यता दिल्याने पर्यावरण संरक्षणाबरोबरच त्याचे समान महत्त्व अधोरेखित होते.

न्यायालयाचे निरीक्षण

- **समान प्राधान्य:** औद्योगिकीकरणाद्वारे विकासाचा अधिकार कलम १४

(समानता), १९ (व्यवसाय स्वातंत्र्य) आणि २१ (जीवन आणि स्वातंत्र्य) अंतर्गत स्वच्छ वातावरणाचा अधिकार म्हणून समान स्थान आहे.

- **शाश्वत संतुलन:** न्यायालयाने विकास आणि पर्यावरणीय हक्कांमधील "सुवर्ण संतुलन" साध्य करण्यावर भर दिला, प्रतिबंधात्मक एनजीटी आणि मद्रास उच्च न्यायालयाचे आदेश रद्द केले.
- **संदर्भित अर्ज:** सावधगिरी आणि प्रदूषणकारी-देय तत्त्वे मान्य करताना, न्यायालयाने आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी शाश्वत विकासाला प्राधान्य दिले.
- **न्यायालयीन पर्यवेक्षण:** कोणताही अधिकार दुसऱ्यावर टाकू नये याची खात्री करण्यासाठी विशिष्ट मूल्यांकनाची आवश्यकता अधोरेखित केली.

पर्यावरण संरक्षण विरुद्ध विकास वादाचा मुद्दा

- **मूलभूत हक्कांचा संघर्ष:** स्वच्छ पर्यावरणाचा अधिकार (लेख १४, २१) अनेकदा विकासाच्या अधिकाराशी संघर्ष करतो (लेख १४, १९, २१), संसाधनांचा वापर आणि औद्योगिक वाढीवर तणाव निर्माण करतो.
- **आर्थिक गरजा:** औद्योगिकीकरणामुळे नोकऱ्या आणि जीडीपी वाढ होते, परंतु अनियंत्रित प्रकल्प हवा, पाणी आणि जमीन खराब करू शकतात, ज्यामुळे उपेक्षित समुदायांना नुकसान होऊ शकते.
- **न्यायालयीन दुविधा:** ऑरोव्हिलच्या रखडलेल्या प्रकल्पांसारख्या प्रकरणांमध्ये दिसून आल्याप्रमाणे, तात्काळ आर्थिक फायद्यांचा आणि दीर्घकालीन पर्यावरणीय नुकसानाचा समतोल साधण्याच्या आव्हानांना न्यायालयांना तोंड द्यावे लागते.
- **नियामक त्रुटी:** पर्यावरणीय कायद्यांची कमकुवत अंमलबजावणी (उदा., मंजुरी) उल्लंघनांना परवानगी देते, तर कठोर नियम विकास थांबवू शकतात, ज्यामुळे सार्वजनिक कल्याणकारी प्रकल्पांना विलंब होतो.
- **सार्वजनिक आरोग्य विरुद्ध उपजीविका:** उद्योगांमधून होणारे प्रदूषण आरोग्यावर परिणाम करते (कलम २१ चे उल्लंघन करते), तरीही ते बंद केल्याने बेरोजगारीचा धोका निर्माण होतो, ज्यामुळे जीवनाच्या समान अधिकारावर परिणाम होतो.
- **जागतिक वचनबद्धता:** भारताची पॅरिस कराराची उद्दिष्टे (उदा., २०७० पर्यंत निव्वळ शून्य) हरित धोरणांना प्रोत्साहन देतात, परंतु विकासासाठी ऊर्जा-केंद्रित उद्योगांची आवश्यकता असते, ज्यामुळे अनुपालन गुंतागुंतीचे होते.

समतोल साधण्यासाठी पुढे जाण्याचा मार्ग

- **एकात्मिक धोरण आराखडा:** प्रकल्पांना मार्गदर्शन करण्यासाठी पर्यावरणीय प्रभाव मूल्यांकन (EIAs) सारख्या साधनांचा वापर करून पर्यावरणीय आणि विकासात्मक उद्दिष्टे एकत्रित करणारे राष्ट्रीय धोरण स्वीकारा.
- **हरित तंत्रज्ञानाचा अवलंब:** विकासाला चालना देताना पर्यावरणीय हानी कमी करण्यासाठी स्वच्छ तंत्रज्ञान (उदा., अक्षय ऊर्जा, कार्बन कॅप्चर) वापरण्यासाठी उद्योगांना प्रोत्साहन द्या.

- **न्यायालयीन मार्गदर्शक तत्त्वे:** पर्यावरण किंवा विकासाला असमानतेने प्राधान्य दिले जाणार नाही याची खात्री करून, प्रकल्पांचे मूल्यांकन करण्यासाठी न्यायालयांसाठी स्पष्ट निकष स्थापित करा.
- **भागधारकांचा सहभाग:** स्थानिक चिंता दूर करण्यासाठी आणि शाश्वत विकास उद्दिष्टांशी प्रकल्पांचे संरेखन करण्यासाठी समुदाय, स्वयंसेवी संस्था आणि उद्योगांना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी करा.
- **अंमलबजावणी मजबूत करा:** अनुपालनाचे निरीक्षण करण्यासाठी नियामक संस्थांना बळकटी द्या, कायदेशीर विकास उपक्रम थांबवल्याशिवाय प्रदूषकांना दंड केला जाईल याची खात्री करा.

पर्यावरणीय समस्यांच्या घटनात्मकीकरणाबाबत सर्वोच्च न्यायालयाचे उल्लेखनीय निकाल

- **ग्रामीण खटले आणि हक्क केंद्र विरुद्ध राज्य (१९८८):**
 - अनुच्छेद २१ मध्ये अंतर्निहित निरोगी पर्यावरणाच्या अधिकाराचे समर्थन केले, देहरादूनमधील प्रदूषणकारी चुनखडीच्या खाणी बंद करण्याचे आदेश दिले.
 - मानवी प्रतिष्ठेसाठी आणि जगण्यासाठी पर्यावरणीय संतुलन आवश्यक असल्याचे अधोरेखित केले.
- **एम.सी. मेहता विरुद्ध भारतीय संघराज्य (१९८७):**
 - यांमध्ये गंगा नदीच्या प्रदूषणाला संबोधित करून कलम २१ चा भाग म्हणून प्रदूषणमुक्त पर्यावरणाचा अधिकार घोषित केला.
 - पर्यावरणीय नुकसानासाठी उद्योगांना जबाबदार धरून "प्रदूषक पैसे देतो" हे तत्व सादर केले.
- **वीरेंद्र गौर विरुद्ध हरियाणा राज्य (१९९५):**
 - पर्यावरण संरक्षण हे हे कलम २१ शी जोडले, शहरी नियोजनासाठी प्रदूषणमुक्त पर्यावरणीय संतुलन अनिवार्य केले.
 - सार्वजनिक आरोग्याचे रक्षण करण्यासाठी पर्यावरणीयदृष्ट्या संवेदनशील जमिनीवर बांधकाम रोखण्याचे निर्देश राज्याला दिले.
- **टी.एन. गोदावर्मन थिरुमुलपद विरुद्ध भारतीय संघ (१९९६):**
 - मालकी किंवा वर्गीकरण विचारात न घेता, सर्व हिरव्यागार क्षेत्रांचा समावेश करण्यासाठी "वन" व्यापकपणे पुन्हा परिभाषित केले.
 - देशभरात बेकायदेशीर वृक्षतोडीला आळा घालण्यासाठी, वन संरक्षणात न्यायालयाची पर्यवेक्षणाची भूमिका स्थापित केली.

२. अपंग व्यक्तींसाठी प्रवेशयोग्यता हा एक मानवी आणि मूलभूत अधिकार आहे

संदर्भ

- ८ नोव्हेंबर २०२४ रोजी सर्वोच्च न्यायालयाचा ऐतिहासिक निकाल, अपंग व्यक्तींसाठी (अपंग व्यक्ती) प्रवेशयोग्यता हा मूलभूत अधिकार म्हणून दर्शवतो, त्याचप्रमाणे समावेशक समानतेसाठी भारताच्या वचनबद्धतेला बळकटी देतो.

न्यायालयाचे निरीक्षण

- **मूलभूत हक्कांची स्थिती:** अनुच्छेद २१ अंतर्गत प्रवेशयोग्यता ही केवळ एक सोय नाही तर एक आवश्यक मानवी आणि मूलभूत अधिकार आहे, ज्यामुळे अपंगांना इतर अधिकारांचा अर्थपूर्णपणे वापर करण्यास सक्षम केले जाते.
- **सामाजिक अपयश:** माजी सरन्यायाधीश डी.वाय. चंद्रचूड यांनी अधोरेखित केल्याप्रमाणे, जेव्हा समाज आवश्यक सुविधा प्रदान करण्यात अपयशी ठरतो तेव्हाच अपंगत्व एक शोकांतिका बनते.
- **पालन अधोरेखित न करणे:** न्यायालयाने असे नमूद केले की अपंग व्यक्तींच्या हक्कांच्या (RPwD) कायदाअंतर्गत, २०१६ च्या विद्यमान मार्गदर्शक तत्वांना शिफारसीय मानले जाते, ज्यामुळे त्यांची प्रभावीता कमी होते.
- **समग्र गरजा:** गोपनीयता आणि जवळीकता यासह भावनिक आणि नातेसंबंधातील आव्हाने अनेकदा दुर्लक्षित केली जातात, ज्यामुळे अपंग व्यक्तींच्या संदर्भातील बहिष्कार वाढतो.

प्रवेशयोग्यता सुनिश्चित करण्यातील समस्या

- **अपुरी अंमलबजावणी:** RPwD कायदा, २०१६ असूनही, सरकारी इमारती, वाहतूक आणि न्यायालये यासारख्या सार्वजनिक जागांमध्ये रॅम्प, स्पर्शिक मार्ग किंवा प्रवेशयोग्य चिन्हे नाहीत, ज्यामुळे अपंग व्यक्तींचा समावेश मर्यादित होतो.
- **अनिवार्य नसलेली मार्गदर्शक तत्वे:** RPwD नियम, २०१७ च्या नियम १५ मध्ये अंमलबजावणीचा अभाव आहे, ज्यामुळे राज्ये आणि क्षेत्रांमध्ये प्रवेशयोग्यता मानकांमध्ये विसंगतता निर्माण होते.
- **सामाजिक कलंक:** सामाजिक दृष्टिकोन अपंगांना दुर्लक्षित करतात, त्यांच्या भावनिक आणि नातेसंबंधातील गरजांकडे (उदा., गोपनीयता) दुर्लक्ष करतात, जे कलम २१ अंतर्गत त्यांच्या प्रतिष्ठेला आणि स्वायत्ततेला बाधा आणतात.
- **आर्थिक अडथळे:** पायाभूत सुविधा आणि सहाय्यक तंत्रज्ञानाच्या पुनर्बांधणीच्या उच्च खर्चामुळे अनुपालन रोखले जाते, विशेषत: ग्रामीण भागात आणि लहान संस्थांमध्ये.
- **जागरूकतेचा अभाव:** शासकीय अधिकारी आणि खाजगी संस्थांमध्ये अनेकदा अपंगांच्या गरजांबद्दल प्रशिक्षणाचा अभाव असतो, ज्यामुळे खराब डिझाइन केलेल्या किंवा दुर्गम सुविधा निर्माण होतात.

पुढील मार्ग

- **अनिवार्य प्रवेशयोग्यता नियम:** पालन न करणाऱ्यांसाठी दंडासह, तीन महिन्यांच्या आत बंधनकारक प्रवेशयोग्यता मानके तयार करण्याच्या सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्देशांची अंमलबजावणी करा.
- **सार्वत्रिक डिझाइन स्वीकारणे:** सर्व सार्वजनिक आणि खाजगी जागांमध्ये समावेशक पायाभूत सुविधा (उदा. रॅम्प, ब्रेल साईनेज) वापरणे, जे सुलभ भारत मोहिमेची सुसंगत आहेत.

- **क्षमता बांधणी:** सहानुभूती आणि अनुपालन वाढवण्यासाठी अधिकारी, वास्तुविशारद आणि सेवा प्रदात्यांना पीडब्ल्यूडी हक्क आणि प्रवेशयोग्यता या निकषांवरसुद्धा प्रशिक्षण देणे.
- **भागधारकांचे सहकार्य:** व्यावहारिक, समावेशक धोरणे तयार करण्यासाठी आणि प्रगतीचे निरीक्षण करण्यासाठी पीडब्ल्यूडी समुदाय आणि तज्ञांशी (उदा., एनएएलएसएआरचे सेंटर फॉर डिसेबिलिटी स्टडीज) सल्लामसलत करणे.
- **आर्थिक सहाय्य:** ग्रामीण आणि लघु उद्योगांसाठी परवडणारी क्षमता सुनिश्चित करण्यासाठी सहाय्यक तंत्रज्ञान आणि पायाभूत सुविधांच्या सुधारणांसाठी अनुदान प्रदान करणे.

३. गोपनीयतेच्या अधिकाराचा मुद्दा

- **प्रस्तावना:** भारतीय संविधानाच्या कलम २१ अंतर्गत समाविष्ट केलेला गोपनीयतेचा अधिकार, व्यक्तींचे त्यांच्या वैयक्तिक माहिती, निवडी आणि खाजगी ठिकाणांवर नियंत्रण सुनिश्चित करतो. आधुनिक समाजात मानवी प्रतिष्ठा, स्वायत्तता आणि स्वातंत्र्य राखण्यासाठी तो एक मूलभूत आधारस्तंभ म्हणून उभा आहे.

गरज:

- **पर्यवेक्षणापासून संरक्षण:** व्यक्तींना अनधिकृत पर्यवेक्षणापासून संरक्षण देते, भौतिक आणि डिजिटल क्षेत्रात वैयक्तिक सुरक्षा सुनिश्चित करते.
- **शोषणापासून संरक्षण:** चोरी किंवा लक्षित हाताळणीसारख्या डेटाच्या गैरवापराद्वारे होणारे शोषण रोखते.
- **संस्थात्मक विश्वास निर्माण करणे:** संस्थांवर विश्वास वाढवते, मुक्त संवाद आणि समाजात सहभागास प्रोत्साहन देते.
- **असुरक्षित गटांना सक्षम बनवणे:** त्यांच्या संवेदनशील माहितीचे भेदभावापासून संरक्षण करून उपेक्षित गटांना सक्षम बनवते.
- **मानसिक आरोग्याचे समर्थन:** वैयक्तिक सीमा आणि खाजगी ठिकाणांना सुरक्षितता प्रदान करून मानसिक कल्याणास समर्थन देते.

आव्हाने:

- **मोठ्या प्रमाणात माहितीचे संकलन:** तंत्रज्ञान क्षेत्रातील दिग्गज आणि सरकारांकडून मोठ्या प्रमाणात माहितीचे संकलन हे वैयक्तिक संमती आणि पारदर्शकता कमी करते.
- **कालबाह्य कायदेशीर चौकट:** एआय आणि चेहऱ्यांची ओळख यासारख्या विकसित तंत्रज्ञानामुळे विद्यमान नियामक चौकटींना मागे टाकले जाते.
- **अधिकारक्षेत्रातील मुद्दे:** सीमापार डेटा प्रवाहामुळे अधिकारक्षेत्रांमध्ये गोपनीयता कायदांची अंमलबजावणी गुंतागुंतीची होते.
- **सार्वजनिक जागरूकतेचा अभाव:** सार्वजनिक उदासीनता आणि जागरूकतेचा अभाव मजबूत गोपनीयता संरक्षणाच्या मागणीला अडथळा निर्माण करतो.

- **कॉर्पोरेट नफा हेतू:** कॉर्पोरेट नफा हेतू अनेकदा वापरकर्त्यांच्या गोपनीयतेपेक्षा डेटा मिळवण्याला प्राधान्य देतात.

पुढील मार्ग:

- **ठोस जागतिक कायदे:** उल्लंघनांसाठी कठोर दंडासह मजबूत, जागतिक स्तरावर सुसंगत डेटा संरक्षण कायदे लागू करा.
- **डिझाइननुसार गोपनीयता:** वापरकर्त्यांच्या नियंत्रणाला प्राधान्य देण्यासाठी तंत्रज्ञान विकासात गोपनीयता-दर-डिझाइन तत्वे अंतर्भूत करा.
- **पारदर्शकता उपाय:** डेटा संकलन पद्धतींवर अनिवार्य प्रकटीकरणाद्वारे पारदर्शकता वाढवा.
- **आंतरराष्ट्रीय सहकार्य:** सीमापार डेटा हस्तांतरण प्रभावीपणे नियंत्रित करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्य मजबूत करा.
- **डिजिटल साक्षरता मोहिमा:** डिजिटल साक्षरता आणि गोपनीयतेच्या संदर्भात जागरूकता वाढवण्यासाठी सार्वजनिक शिक्षण मोहिमांमध्ये गुंतवणूक करा.
- **नियामक सक्षमीकरण:** अनुपालन आणि तंत्रज्ञान पद्धतींचे लेखापरीक्षण करण्यासाठी स्वतंत्र नियामक संस्थांना सक्षम करा.
- **विकेंद्रित तंत्रज्ञान:** वापरकर्त्यांना अधिक डेटा सार्वभौमत्व देण्यासाठी ब्लॉकचेनसारख्या विकेंद्रित तंत्रज्ञानांना प्रोत्साहन द्या.

गोपनीयतेच्या अधिकाराचा मुद्दा

- **के.एस. पुट्टास्वामी विरुद्ध भारतीय संघ (२०१७, भारत):**
 - अनुच्छेद २१ अंतर्गत गोपनीयतेला मूलभूत अधिकार घोषित केले, राज्याच्या अनियंत्रित डेटा संकलनापासून संरक्षण दिले.
 - वैयक्तिक स्वायत्ततेचे हितसंबंधांशी संतुलन साधण्यासाठी, डेटा संरक्षण कायद्यांवर प्रभाव पाडण्यासाठी एक आदर्श स्थापित केला.
 - गोपनीयतेचा संवैधानिक दर्जा नाकारणारे, डिजिटल अधिकार मजबूत करणारे पूर्वीचे निकाल रद्द केले.
- **अनुराधा भसीन विरुद्ध भारतीय संघराज्य (२०२०, भारत):**
 - इंटरनेटचा वापर हा गोपनीयता आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्या अंतर्गत मूलभूत अधिकारांशी जोडलेला आहे असे मानले गेले.
 - निर्बंधांमध्ये प्रमाणबद्धतेवर भर देऊन, संप्रेषण बंद या असमानतेवर नियंत्रण ठेवले.
 - अभिव्यक्ती आणि माहितीपर्यंत पोहोचण्यास सक्षम करण्यात गोपनीयतेची भूमिका मजबूत केली.

कीवर्ड्स : भारताचा मॅग्ना कार्टा, न्यायिक आढावा, घटनात्मक उपाय, वाजवी निर्बंध, सामाजिक-आर्थिक न्याय, गोपनीयतेचा अधिकार, शाश्वत विकास, सुलभता हक्क, पर्यावरणीय न्यायशास्त्र, विकासाचा अधिकार, कलम २१ न्यायशास्त्र, डिजिटल हक्क, सकारात्मक कृती, समावेशक समानता, सार्वजनिक हित विरुद्ध वैयक्तिक हक्क, संघराज्यीय एकता

मुख्यपरीक्षेच्या दृष्टीने सराव प्रश्न :

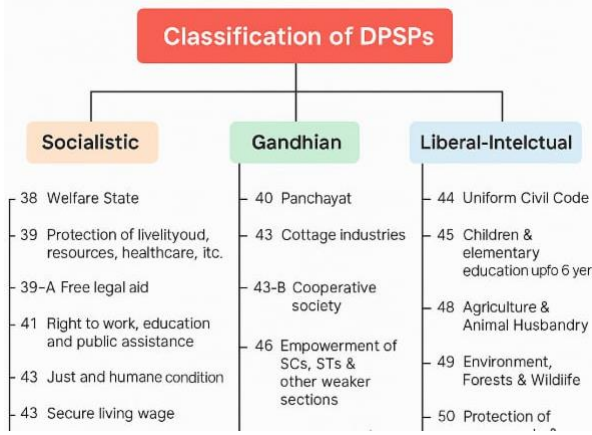
प्रश्न १. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा अधिकार आणि सार्वजनिक सुव्यवस्था राखण्यात राज्याचे हित यांच्यातील असलेल्या तणावाचे मूल्यांकन करा.

प्रश्न २. सर्वोच्च न्यायालयाने कलम २१ च्या व्याख्येने 'जीवन आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्य' चा अर्थ किती प्रमाणात विस्तारला आहे? उदाहरण द्या.

परिचय

भारतीय संविधानाच्या भाग ४ (कलम ३६-५१) मध्ये वर्णन केलेले राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे (DPSPs) १९३७ च्या आयर्लंड संविधानापासून प्रेरित आहेत आणि कल्याणकारी राज्याच्या दृष्टिकोनाचे प्रतीक आहेत. डॉ. बी.आर. आंबेडकर यांनी त्याचे 'एक नाविन्यपूर्ण वैशिष्ट्य' आणि ग्रॅनव्हिल ऑस्टिन यांनी 'संविधानाचा विवेक' असे वर्णन केलेले आहे. मूलभूत हक्कांसह, ही तत्वे, संविधानाचा तात्विक गाभा बनवतात, राज्याला सामाजिक न्याय आणि समतापूर्ण शासनाकडे जाण्यासाठी मार्गदर्शन करतात.

DPSP चे वर्गीकरण---

DPSP आणि मूलभूत हक्कांमधील संघर्षाची न्यायालयीन उत्क्रांती

- **चंपकम दोराईराजन खटला (१९५१):** सर्वोच्च न्यायालयाने असे ठरवले की राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे ही (DPSPs) कलम ३७ नुसार लागू करण्यायोग्य नाहीत, संघर्षाच्या प्रकरणांमध्ये मूलभूत हक्क DPSPs वर विजयी होतात हे स्थापित करते.
- **गोलकनाथ खटला (१९६७):** सर्वोच्च न्यायालयाने असा निर्णय दिला की डीपीएसपी लागू करण्यासाठी मूलभूत हक्कांचे संक्षिप्तीकरण किंवा सौम्यीकरण केले जाऊ शकत नाही, त्यांनी असे प्रतिपादन केले की सामाजिक धोरणांना प्राधान्य देण्यासाठी मूलभूत हक्कांमध्ये सुधारणा करण्याचा अधिकार संसदेकडे नाही.
- **केशवानंद भारती खटला (१९७३):** सर्वोच्च न्यायालयाने मूलभूत संरचना सिद्धांत सादर केला, ज्यामुळे संसदेला डीपीएसपीच्या अंमलबजावणीसाठी मूलभूत हक्कांमध्ये सुधारणा करण्याची परवानगी मिळाली परंतु संविधानाच्या मुख्य चौकटीला नष्ट करणारे बदल प्रतिबंधित केले.
- **मिनर्वा मिल्स खटला (१९८०):** सर्वोच्च न्यायालयाने मूलभूत हक्क आणि डीपीएसपी यांच्यात सुसंवाद असणे आवश्यक आहे यावर भर दिला, त्यांना समतावादी सामाजिक व्यवस्थेसाठी पूरक आणि आवश्यक घोषित केले, ज्यामध्ये दोन्हीपैकी कोणीही दुसऱ्याला मागे टाकत नाही असे प्रतिपादित केले.

राज्य धोरणाच्या मार्गदर्शक तत्वांचे महत्त्व (डीपीएसपी)

- **प्रशासनाचे मार्गदर्शन:** डीपीएसपी राज्याला सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय साध्य करण्यासाठी एक रोडमॅप प्रदान करतात, नागरिकांच्या कल्याणासाठी राज्याच्या धोरणांना आकार देतात.
- **सामाजिक समानतेला प्रोत्साहन देणे:** संसाधनांचे समान वितरण, संधी आणि शिक्षण आणि आरोग्यसेवा यासारख्या मूलभूत गरजांपर्यंत पोहोच सुनिश्चित करून असमानता कमी करण्याचे त्यांचे उद्दिष्ट आहे.
- **प्रेरणादायी कायदे:** DPSPs कायदे आणि धोरणांसाठी प्रेरणास्त्रोत म्हणून काम करतात, जमीन सुधारणा, कामगार कल्याण आणि पर्यावरण संरक्षण यासारख्या उपाययोजनांना प्रोत्साहन देतात.
- **मूलभूत हक्कांना पूरक:** ते वैयक्तिक स्वातंत्र्यांना सामूहिक कल्याणासह संतुलित करून, न्याय्य आणि समतावादी समाज निर्माण करून मूलभूत हक्कांना पूरक आहेत.
- **नैतिक बंधन:** जरी न्याय्य नसले तरी, DPSPs मोफत कायदेशीर मदत, ग्रामीण सक्षमीकरण आणि सांस्कृतिक जतन यासारख्या आदर्शांसाठी प्रयत्न करण्याचे राज्यावर नैतिक कर्तव्य लादतात.
- **आर्थिक लोकशाही सुलभ करणे:** DPSPs आर्थिक असमानता कमी करून, योग्य वेतन, संपत्तीचे वितरण आणि उपेक्षित गटांचे संरक्षण यासाठी मध्यस्थ्याचे काम करून आर्थिक निष्पक्षतेला प्रोत्साहन देतात.
- **जागतिक संरेखन:** ते भारताच्या प्रशासनाला मानवी प्रतिष्ठा आणि सामाजिक न्याय यासारख्या सार्वत्रिक तत्वांशी जुळवून घेतात, जे आंतरराष्ट्रीय सनद आणि निकषांप्रती वचनबद्धतेचे प्रतिबिंबित करतात.

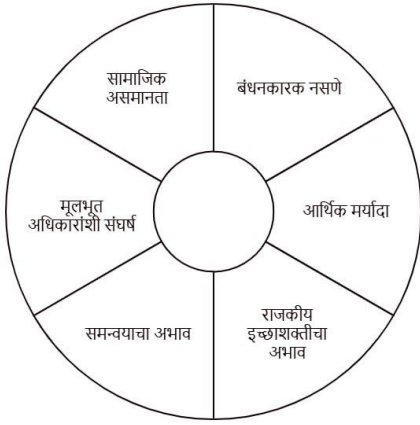
राज्य धोरणाच्या मार्गदर्शक तत्वांवरील टीका आणि आव्हाने

- **न्याय्यता नसणे:** DPSPs न्यायालयात लागू करण्यायोग्य नाहीत, ज्यामुळे त्यांच्यावर बंधनकारक अधिकार नसल्याची टीका होते आणि ते कृती करण्याऐवजी आकांक्षा बाळगतात असे मानले जाते.
- **अस्पष्ट तरतुदी:** अनेक DPSPs व्यापक शब्दात लिहिलेले असतात, ज्यामुळे अंमलबजावणीत अस्पष्टता निर्माण होते आणि शासनाला त्यांचा निवडक किंवा कमीत कमी अर्थ लावण्याची परवानगी मिळते.
- **मूलभूत हक्कांशी संघर्ष:** जेव्हा DPSP ने चालणारी धोरणे, जसे की सकारात्मक कृती, समानता सारख्या मूलभूत हक्कांशी संघर्ष करतात, तेव्हा तणाव निर्माण होतो, ज्यामुळे कायदेशीर आणि राजकीय वाद निर्माण होतात.
- **विसंगत अंमलबजावणी:** सलग सरकारे DPSPs ला असमानपणे प्राधान्य देतात, परिणामी गरिबी निर्मूलन, शिक्षण आणि आरोग्यसेवा प्रवेश यासारख्या उद्दिष्टांची अनियमित प्रगती होते.
- **संसाधनांच्या मर्यादा:** सार्वत्रिक आरोग्यसेवा किंवा रोजगार यासारख्या DPSPच्या उद्दिष्टांची पूर्तता मर्यादित आर्थिक आणि पायाभूत संसाधनांमुळे अडथळा ठरते, ज्यामुळे निष्पत्तीला विलंब होतो.
- **राजकीय गैरवापर:** सरकारे DPSPs चा वापर लोकप्रिय अजेंडासाठी

करू शकतात, संरचनात्मक सुधारणा किंवा समतापूर्ण विकासासाठी खऱ्या वचनबद्धतेशिवाय त्यांचा वापर फक्त आश्वासनेमहणून करू शकतात.

- **कालबाह्य तरतुदी:** काही DPSPs कडे, जसे की प्रतिबंध किंवा गोहत्या बंदी, कालबाह्य किंवा विभाजनकारी म्हणून पाहिले जातात, जे आधुनिक, बहुलवादी समाजात त्यांच्या प्रासंगिकतेला आव्हान देतात.

निर्देशक तत्वांच्या अंमलबजावणीतील आव्हाने

DPSPs मूलभूत अधिकारांना डावलू शकतात का?

संवैधानिक स्थिती: कलम ३७ नुसार, DPSPs न्याय्य नाहीत, म्हणजे ते न्यायालयांद्वारे लागू केले जाऊ शकत नाहीत. दुसरीकडे, मूलभूत अधिकार (FRs) कलम १२-३५ अंतर्गत कायदेशीररित्या लागू केले जाऊ शकतात. म्हणून, थेट संघर्षाच्या बाबतीत मूलभूत अधिकार सामान्यतः प्रबळ होतात.

- **प्रारंभिक न्यायालयीन दृष्टिकोन – FR प्रबळ:** चंपकम दोराईराजन विरुद्ध मद्रास राज्य (१९५१) प्रकरणात, सर्वोच्च न्यायालयाने असा निर्णय दिला की संघर्ष झाल्यास, मूलभूत हक्क डीपीएसपींना मागे टाकतील. यामुळे डीपीएसपींना अधिक अधिकार देण्यासाठी घटनात्मक सुधारणा करण्यात आल्या.
- **संतुलन साधण्याचा दृष्टिकोन - दोन्ही पूरक आहेत:** केशवानंद भारती खटल्यापासून (१९७३) पुढे, न्यायालयाने DPSPs आणि FRs ला पूरक आणि परस्परविरोधी नसलेले म्हणून अर्थ लावण्यास सुरुवात केली. मूलभूत रचनेचे उल्लंघन न झाल्यास, DPSPs अंमलात आणण्यासाठी मूलभूत हक्कांमध्ये सुधारणा करण्याचा अधिकार संसदेला देण्यात आला.
- **सध्याची कायदेशीर स्थिती:** मिनव्हा मिल्स विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया (१९८०) प्रकरणात, सर्वोच्च न्यायालयाने असे मत मांडले की मूलभूत हक्क आणि DPSPs मध्ये एक सुसंवादी संतुलन राखले पाहिजे. दोन्हीही श्रेष्ठ नाहीत; दोन्ही घटनात्मक प्रशासनासाठी आवश्यक आहेत.

DPSP शी संबंधित समकालीन मुद्दे

समान नागरी संहिता

- **प्रस्तावना:** समान नागरी संहिता (UCC) सर्व नागरिकांसाठी, धर्माचा विचार न करता, विवाह, घटस्फोट आणि वारसा यासारख्या वैयक्तिक बाबींवर नियंत्रण ठेवणाऱ्या कायद्यांचा एक संच प्रस्तावित करते. विविध

समाजांमध्ये राष्ट्रीय एकता आणि धर्मनिरपेक्षता वाढवणे हे कायद्यासमोर समानता सुनिश्चित करणे, राष्ट्रीय एकता आणि धर्मनिरपेक्षता वाढवणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे. संविधानाच्या कलम ४४ नुसार, राज्य संपूर्ण प्रदेशात नागरिकांसाठी समान नागरी संहिता सुरक्षित करण्याचा प्रयत्न करेल.

गरज:

- **लिंग न्याय सुनिश्चित करणे:** वैयक्तिक कायद्यांमधील भेदभावपूर्ण पद्धतींना संबोधित करणे, समुदायांमधील महिलांसाठीच्या समान हक्कांना प्रोत्साहन देणे.
- **राष्ट्रीय एकात्मता वाढवणे:** विविध धार्मिक कायद्यांचे सामंजस्य निर्माण करणे, सांप्रदायिक दरी कमी करणे आणि सामाजिक एकता मजबूत करणे.
- **कायदेशीर प्रक्रिया सुलभ करणे:** जटिल, धर्म-विशिष्ट कायद्यांना एकसमान चौकटीने बदलणे, न्यायिक प्रशासन सुलभ करणे.
- **संवैधानिक मूल्यांचे समर्थन करणे:** वैयक्तिक कायद्यांना मूलभूत अधिकारांशी संरेखित करणे, समानता आणि भेदभाव न करणे हे सुनिश्चित करणे.
- **आधुनिक निकषांशी जुळवून घेणे:** निष्पक्षता आणि वैयक्तिक प्रतिष्ठेच्या समकालीन मूल्यांचे प्रतिबिंबित करण्यासाठी कालबाह्य रीतिरिवाजांना अद्यतनित करणे.

आव्हाने:

- **सांस्कृतिक प्रतिकार:** पारंपारिक पद्धती आणि ओळख नष्ट होण्याची भीती असलेल्या धार्मिक गटांकडून विरोध.
- **राजकीय संवेदनशीलता:** ध्रुवीकृत वादविवाद बहुसंख्यवाद किंवा अल्पसंख्याक तुष्टीकरणाच्या (appeasement) आरोपांसह सहमतीला अडथळा आणतात.
- **कायदेशीर गुंतागुंत:** विविध वैयक्तिक कायद्यांचे सामंजस्य निर्माण करण्यासाठी व्यापक सुधारणा आणि भागधारकांच्या कराराची आवश्यकता असते.
- **अंमलबजावणीतील अडथळे:** विविध प्रदेश आणि समुदायांमध्ये UCC लागू केल्याने लॉजिस्टिक आणि सामाजिक आव्हाने निर्माण होतात.
- **एकरूपता आणि विविधता संतुलित करणे:** सांस्कृतिक विविधता दाबल्याशिवाय एकरूपता सुनिश्चित करणे वादग्रस्त राहते.
- **न्यायिक भार:** UCC मध्ये संक्रमणामुळे न्यायालयांवर अर्थ लावणे आणि वापरण्यावरून वाद निर्माण होऊ शकतात.

पुढील मार्ग:

- **समावेशक सल्लामसलत:** एकमत आणि विश्वास निर्माण करण्यासाठी धार्मिक नेते, विद्वान आणि समुदायांना सहभागी करून घ्या.

- **हळूहळू अंमलबजावणी:** विवाह नोंदणीसारख्या वादग्रस्त नसलेल्या क्षेत्रांपासून सुरुवात करून, हळूहळू सुधारणा सादर करा.
- **मजबूत कायदेशीर चौकट:** संवैधानिक अधिकार आणि सांस्कृतिक संवेदनशीलता संतुलित करणारे स्पष्ट, समान कायदे तयार करा.
- **जनजागृती मोहिमा:** मिथक/ गैरसमज दूर करण्यासाठी आणि प्रतिकार कमी करण्यासाठी UCC च्या फायद्यांबद्दल नागरिकांना शिक्षित करा.
- **लिंग-संवेदनशील दृष्टिकोन:** समानता राखण्यासाठी भेदभावपूर्ण पद्धतींना संबोधित करणाऱ्या सुधारणांना प्राधान्य द्या.

महत्त्वाचे निकाल:

- **शायरा बानो विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया (२०१७, भारत):** तिहेरी तलाक असंवैधानिक घोषित करणे, मुस्लिम वैयक्तिक कायद्यात लिंगभेद सुधारणांना प्रोत्साहन देणे आणि संवैधानिक समानतेची सुसंगत युसीसीची आवश्यकता अधोरेखित करणे.
- **सरला मुदगल विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया (१९९५, भारत):** वैयक्तिक कायद्यांमध्ये द्विविवाहाविरुद्ध निकाल दिला, एकसमान विवाह कायदे सुनिश्चित करण्यासाठी आणि कायदेशीर गैरवापर रोखण्यासाठी युसीसीची गरज विशद केली.
- **जॉन वल्लामट्टम विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया (२००३, भारत):** वारसा हक्कांमधील असमानता दूर करण्यात युसीसीच्या भूमिकेवर भर देऊन, भेदभाव करणारे ख्रिश्चन उत्तराधिकार कायदे रद्द केले.
- **मोहम्मद अहमद खान विरुद्ध शाह बानो बेगम (१९८५, भारत):** घटस्फोटित मुस्लिम महिलेला भरणपोषण देणे, लिंगभेद उघड करून आणि एकसमान कायद्यांचे महत्व विशद करून युसीसी वादविवादांना सुरुवात केली.

२. संविधान आणि संपत्तीचे पुनर्वितरण

- **प्रस्तावना:** १७ व्या लोकसभा निवडणुकीने संपत्तीच्या पुनर्वितरणावरील वादविवादांना पुन्हा एकदा उधाण आले. मार्गदर्शक तत्वांच्या कलम ३९(ब) आणि ३९(क) नुसार राज्याने संसाधनांचे समन्यायी वितरण सुनिश्चित करणे आणि संपत्तीचे केंद्रीकरण रोखणे आवश्यक आहे, ज्यामुळे सामाजिक आणि आर्थिक न्यायासाठी संविधानाची वचनबद्धता बळकट होते.

गरज:

- **आर्थिक विषमता दूर करणे:** उत्पन्नातील तीव्र तफावत कमी करणे, उपेक्षित घटकांसाठी योग्य संधी सुनिश्चित करणे.
- **सामाजिक न्यायाला प्रोत्साहन देणे:** वंचित गटांना उन्नत करण्यासाठी आणि शोषण रोखण्यासाठी घटनात्मक उद्दिष्टांशी सुसंगत करणे.
- **संसाधन प्रवेश सुनिश्चित करणे:** जमीन, शिक्षण आणि आरोग्यसेवा यासारख्या आवश्यक संसाधनांवर समान प्रवेशाची हमी देणे.

- **संपत्तीचे केंद्रीकरण रोखणे:** मत्केदारी नियंत्रण रोखणे, आर्थिक लोकशाही आणि निष्पक्ष स्पर्धा वाढवणे.
- **शाश्वत विकासाला पाठिंबा देणे:** दीर्घकालीन सामाजिक स्थिरता आणि वाढीसाठी समावेशक धोरणांना प्रोत्साहन देणे.

आव्हाने:

- **उच्चभ्रूंकडून विरोध:** विशेषाधिकार गमावण्याच्या भीतीने श्रीमंत गटांकडून होणारा विरोध धोरण अंमलबजावणीत अडथळा आणतो.
- **धोरण अंमलबजावणीतील तफावत:** नोकरशाहीतील अकार्यक्षमता आणि भ्रष्टाचार प्रभावी संपत्ती पुनर्वितरण कार्यक्रमांना कमकुवत करतात.
- **वाढ आणि समता संतुलित करणे:** राज्यांमध्ये बदलत्या आर्थिक परिस्थितीमुळे एकसमान धोरण लागू करणे गुंतागुंतीचे होते.
- **सार्वजनिक धारणा समस्या:** दंडात्मक उपाय म्हणून पुनर्वितरणाबद्दल गैरसमज हे राजकीय पाठिंबा कमी करतात.

महत्त्वाचे निर्णय:

- **तामिळनाडू राज्य विरुद्ध एल. अबू कवूर बाई (१९८४):** सार्वजनिक कल्याणासाठी कलम ३९(ब) शी जुळवून वाहतुकीचे राष्ट्रीयीकरण कायम ठेवले. सामान्य हितासाठी संसाधनांचे पुनर्वितरण करण्यात राज्याची भूमिका निश्चित केली.
- **रंगनाथ रेड्डी विरुद्ध कर्नाटक राज्य (१९७८):** खाजगी मत्केदारी रोखण्यासाठी बस सेवांचे राष्ट्रीयीकरण समर्थित केले. संसाधनांवर समुदायाचे नियंत्रण ठेवण्यासाठी कलम ३९(ब) चा अधिक मजबूत आदेश.

कीवर्ड्स: संविधानाचा विवेक, कल्याणकारी राज्य, न्याय्य नसलेले हक्क, समान नागरी संहिता, लिंग न्याय, संपत्ती पुनर्वितरण, आर्थिक लोकशाही, प्रगतीशील कर आकारणी, सार्वजनिक कल्याण, कायदेशीर बहुलवाद, न्यायिक सामंजस्य, सांस्कृतिक संवेदनशीलता, राष्ट्रीय एकात्मता

मुख्य परीक्षेच्या दृष्टीने सराव प्रश्न:

प्रश्न १. "राज्य धोरणाचे मार्गदर्शक तत्वे न्याय्य नसलेले आहेत, तरीही ते संविधानाचा आत्मा आहेत." समकालीन भारतातील प्रशासनाचे मार्गदर्शन करण्यासाठी DPSP च्या प्रासंगिकतेची चर्चा करा.

प्रश्न २. मूलभूत अधिकार आणि मार्गदर्शक तत्वांमधील संबंधांचे गंभीरपणे परीक्षण करा. मार्गदर्शक तत्वे मूलभूत अधिकारांना मागे टाकू शकतात का? संवैधानिक तरतुदी आणि खटल्यांच्या आधारे तुमच्या उत्तराचे समर्थन करा.

परिचय

भारतीय संविधानात समाविष्ट केलेली मूलभूत कर्तव्ये, राष्ट्र आणि समाजाप्रती नागरिकांच्या जबाबदाऱ्यांची रूपरेषा देतात. ते नागरी जाणीव, एकता आणि देशाच्या वारसा आणि मूल्यांचा आदर वाढवतात. ही कर्तव्ये मूलभूत अधिकारांना पूरक आहेत, राष्ट्रीय विकासासाठीची संतुलित चौकट निर्माण करतात.

महत्त्व:

- **नागरी जबाबदारीला प्रोत्साहन देणे:** नागरिकांना देशाच्या प्रगती आणि कल्याणात सक्रियपणे योगदान देण्यास प्रोत्साहित करते.
- **राष्ट्रीय एकता मजबूत करणे:** विविध समुदायांमध्ये सामूहिक ओळख आणि सौहार्दाची भावना निर्माण करणे.
- **अधिकार आणि कर्तव्ये संतुलित करणे:** मूलभूत अधिकारांना पूरक बनवणे, नागरिकांना स्वातंत्र्याचा आनंद घेण्यासोबतच कर्तव्यांचे पालन करण्याची खात्री करणे.
- **सांस्कृतिक वारसा जपणे:** भारताच्या समृद्ध परंपरा, पर्यावरण आणि संमिश्र संस्कृतीचे रक्षण करण्यावर भर देणे.
- **शिस्तीला प्रोत्साहन देणे:** समाजात कायदे, संस्था आणि सार्वजनिक सुव्यवस्थेचा आदर करण्याची मूल्ये रुजवणे.
- **नैतिक आचरणाचे मार्गदर्शन करणे:** नागरिकांना न्याय, समानता आणि बंधुत्व राखण्यासाठी नैतिक चौकट प्रदान करणे.

टीका:

- **अंमलबजावणीचा अभाव:** न्याय्य नसल्यामुळे कायदेशीर जबाबदारी मर्यादित करते, कर्तव्ये फक्त प्रतीकात्मक करते.
- **अस्पष्ट तरतुदी:** वैज्ञानिक दृष्टिकोनाला प्रोत्साहन देणे यासारख्या काही कर्तव्यांमध्ये स्पष्ट अंमलबजावणीच्या मार्गदर्शक तत्वांचा अभाव असतो.
- **मर्यादित जागरूकता:** कमी सार्वजनिक ज्ञानामुळे नागरी वर्तनावर त्यांचा व्यावहारिक प्रभाव कमी होतो.
- **गैरवापराची शक्यता:** नागरिकांविरुद्ध कर्तव्यांचे स्पष्टीकरण देण्यात राज्याचा अतिरेक होऊ शकतो.
- **अपूर्ण व्याप्ती:** करांचे पालन किंवा मतदान यासारख्या कर्तव्यांचा अभाव त्यांची व्याप्ती कमकुवत करतात.
- **नैतिकतेवर जास्त भर:** व्यावहारिक जबाबदाऱ्यांपेक्षा आदर्शांवर लक्ष केंद्रित केल्याने त्यांची प्रभावीता कमी होते.

पुढील मार्ग:

- **जनजागृती वाढवा:** शाळा आणि माध्यमांद्वारे नागरिकांना कर्तव्यांबद्दल

शिक्षित करण्यासाठी मोहिमा सुरू करा.

- **कायदेशीर यंत्रणा मजबूत करा:** अनुपालनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी प्रोत्साहन किंवा सौम्य अंमलबजावणी उपाय सादर करा.
- **तरतुदी स्पष्ट करा:** कर्तव्ये कृतीयोग्य आणि संबंधित बनवण्यासाठी विशिष्ट मार्गदर्शक तत्वे प्रदान करा.
- **शिक्षणात समाविष्ट करा:** लहानपणापासूनच मूल्ये रुजविण्यासाठी अभ्यासक्रमात कर्तव्ये समाविष्ट करा.
- **ऐच्छिक पालनाला प्रोत्साहन द्या:** जबाबदारीची संस्कृती वाढवण्यासाठी सामुदायिक उपक्रमांना प्रोत्साहन द्या.
- **व्याप्ती वाढवा:** पर्यावरणीय शाश्वतता आणि डिजिटल नीतिमत्ता यासारख्या समकालीन कर्तव्यांना जोडा.
- **हक्कांशी संतुलन:** कर्तव्ये व्यवहारात मूलभूत अधिकारांना पूरक आहेत, ओव्हरराइड नाहीत याची खात्री करा.

मूलभूत कर्तव्ये अंमलात आणण्यासाठी उपलब्ध कायदेशीर तरतुदी:

- **कलम ५१अ:** हे ११ मूलभूत कर्तव्यांची यादी देते, जरी ती न्याय्य नसली तरी, नागरिकांसाठी मार्गदर्शक तत्व म्हणून काम करते.
- **राष्ट्रीय सन्मानाचा अपमान प्रतिबंध कायदा, १९७१ (Prevention of Insults to National Honour Act, 1971) :** कलम ५१अ(अ) शी सुसंगत, ध्वज किंवा राष्ट्रगीत यासारख्या राष्ट्रीय चिन्हांचा अनादर केल्यास शिक्षा होते.
- **वन्यजीव संरक्षण कायदा, १९७२:** वन्यजीव संवर्धनाचे नियमन करून कलम ५१अ(ग) अंतर्गत पर्यावरणाचे रक्षण करण्याच्या कर्तव्याचे समर्थन करते.
- **नागरी हक्कांचे संरक्षण कायदा, १९५५:** अस्पृश्यता कमी करणे, समानतेला प्रोत्साहन देणे यासारख्या प्रथांना दंड करून कलम ५१अ(ग) ला बळकटी देते.
- **पर्यावरण संरक्षण कायदा, १९८६:** कलम ५१अ(ग) ला समर्थन देऊन नैसर्गिक संसाधनांचे रक्षण करण्याचे कर्तव्य लागू करते.
- **न्यायिक व्याख्या:** न्यायालये धोरणांचे मार्गदर्शन करण्यासाठी किंवा कायद्यांचे अर्थ लावण्यासाठी निर्णयांमध्ये कर्तव्यांचा संदर्भ घेऊ शकतात, जरी ते थेट लागू करण्यायोग्य नसले तरी.
- **शैक्षणिक धोरणे:** राष्ट्रीय शिक्षण धोरण, अध्यापन कर्तव्यांना प्रोत्साहन देते, अप्रत्यक्षपणे कलम ५१अ चे पालन करण्यास प्रोत्साहन देते.

कीवर्ड : नागरी जबाबदारी, न्याय्य नसलेली कर्तव्ये, पर्यावरणीय व्यवस्थापन, सांस्कृतिक संवर्धन, नैतिक नागरिकत्व, वैज्ञानिक मनोवृत्ती, कायदेशीर मजबुती, प्रतीकात्मक अनुपालन, मूल्य-आधारित शिक्षण, प्रतिबंधात्मक कायदे, कर्तव्य-हक्क संतुलन, जनजागृती मोहिमा

मुख्य परीक्षेच्या दृष्टीने सराव प्रश्न :

प्रश्न १. समकालीन भारतातील मूलभूत कर्तव्यांच्या प्रासंगिकतेवर चर्चा करा. ते कायद्याने लागू करण्यायोग्य बनवावेत का? उदाहरणांसह तुमचे उत्तर स्पष्ट करा.

प्रश्न २. संवैधानिक मूल्ये आणि राष्ट्रीय एकात्मतेच्या प्राप्तीसाठी मूलभूत कर्तव्ये कशी योगदान देऊ शकतात याचे मूल्यांकन करा.

प्रस्तावना:

भारतीय संविधानाच्या कलम ३६८ अंतर्गत वर्णन केलेल्या घटनादुरुस्ती प्रक्रियेमुळे संसदेला सामाजिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी संविधानात सुधारणा करण्याची परवानगी मिळते. ते लवचिकतेसह स्थिरतेचे संतुलन साधते, ज्यामुळे दस्तऐवज त्याच्या मुख्य तत्वांचे जतन करताना संबंधित राहतो. ही यंत्रणा बदलत्या काळासाठी संविधानाची अनुकूलता प्रतिबिंबित करते.

गरज:

- **बदलाशी जुळवून घेणे:** उदयोन्मुख सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय आव्हानांना तोंड देण्यासाठी अद्यतने सक्षम करते.
- **दोष दुरुस्त करणे:** समकालीन मूल्यांशी जुळवून घेण्यासाठी अस्पष्टता किंवा कालबाह्य तरतुदी सुधारते.
- **लोकशाही मजबूत करणे:** प्रशासन वाढविण्यासाठी आणि नागरिकांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी सुधारणा सुलभ करते.
- **संघीय संतुलन सुनिश्चित करणे:** संघ आणि राज्यांमध्ये सहसंबंध राखण्यासाठी समायोजनांना अनुमती देते.
- **समावेशकतेला प्रोत्साहन देणे:** प्रगतीशील सुधारणांद्वारे उपेक्षित गटांच्या समावेशास समर्थन देते.
- **संकटांना प्रतिसाद देणे:** अनपेक्षित राष्ट्रीय आपत्कालीन परिस्थितींना तोंड देण्यासाठी कायदे लागू करण्यासाठी लवचिकता प्रदान करते.

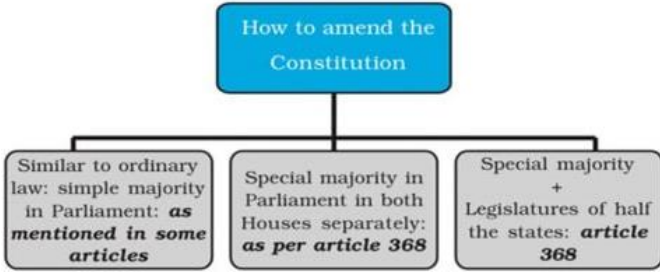
- **पूर्वलक्षी प्रभावाने कमकुवतता नाही:** घटनादुरुस्ती संविधानाच्या मूलभूत तत्वांना पूर्वलक्षी प्रभावाने कमकुवत करू शकत नाहीत.

कीवर्ड: मूलभूत संरचना सिद्धांत, घटनात्मक श्रेष्ठता, संघराज्यीय संतुलन, प्रक्रियात्मक सुरक्षा, विशेष बहुमत, घटनात्मक लवचिकता, संसदीय मर्यादा, मूलभूत तत्त्वे, समावेशक शासन, संकट प्रतिसाद, लोकशाही सखोलता, पूर्वलक्षी सुधारणा बार, घटनात्मक स्थिरता

मुख्य परीक्षेच्या दृष्टीने सराव प्रश्न:

प्रश्न १. अनुच्छेद ३६८ अंतर्गत भारतीय संविधानात सुधारणा करण्याची प्रक्रिया स्पष्ट करा. ते कडकपणा आणि लवचिकता यांच्यातील संतुलन कसे प्रतिबिंबित करते?

प्रश्न २. वारंवार होणाऱ्या घटनात्मक सुधारणांमुळे संविधानाचे पावित्र्य कमकुवत होते का? टीकात्मक चर्चा करा.

संसदेच्या घटनादुरुस्तीच्या अधिकारांवरील मर्यादा:

- **मूलभूत संरचना सिद्धांत:** केशवानंद भारती (१९७३) मध्ये स्थापित, संसद धर्मनिरपेक्षता किंवा न्यायालयीन पुनरावलोकन यासारख्या संविधानाच्या मूलभूत वैशिष्ट्यांमध्ये बदल करू शकत नाही.
- **न्यायालयीन पर्यवेक्षण:** न्यायालये मूलभूत संरचनेचे उल्लंघन करणाऱ्या सुधारणा रद्द करू शकतात, ज्यामुळे संवैधानिक सर्वोच्चता सुनिश्चित होते.
- **संघराज्यीय बंधने:** राज्यांच्या अधिकारांवर परिणाम करणाऱ्या सुधारणांना मान्यता आवश्यक असते, संघीय संतुलन राखले जाते.
- **मूलभूत हक्कांचे संरक्षण:** घटनादुरुस्ती समानता किंवा स्वातंत्र्य यासारख्या मूलभूत अधिकारांवर अनियंत्रितपणे कपात करू शकत नाहीत.
- **प्रक्रियात्मक अनुपालन:** कलम ३६८ च्या विशेष बहुमत आणि मान्यता नियमांचे काटेकोरपणे पालन करणे अनिवार्य आहे.

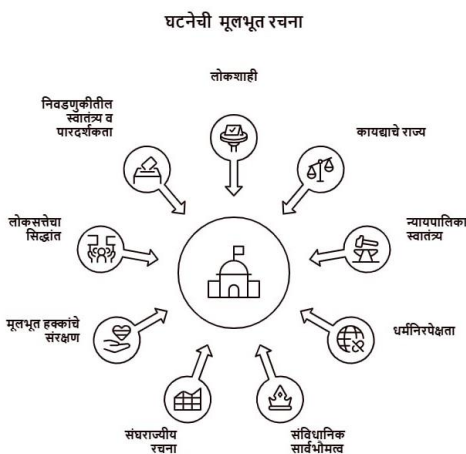
परिचय

मूलभूत संरचना सिद्धांत हे एक न्यायालयीन तत्व आहे ज्यामध्ये संसदेद्वारे सुधारणांद्वारे संविधानाची काही मूलभूत वैशिष्ट्ये बदलली किंवा नष्ट केली जाऊ शकत नाहीत. हे तत्व केशवानंद भारती विरुद्ध केरळ राज्य (१९७३) मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने मांडले. मूलभूत संरचना सिद्धांत अनुकूलता आणि मूलभूत मूल्यांचे जतन यांच्यातील संतुलन प्रतिबिंबित करते.

मूलभूत संरचनेतील सिद्धांताची पार्श्वभूमी आणि उत्क्रांती:

- **सुरुवातीचे संघर्ष:** शंकर प्रसाद (१९५१) आणि सज्जन सिंग (१९६५) मध्ये, सर्वोच्च न्यायालयाने मूलभूत अधिकारांसह संसदेच्या अनिर्बंध सुधारणा अधिकाराचे समर्थन केले.
- **गोलकनाथ खटला (१९६७):** न्यायालयाने असा निर्णय दिला की सुधारणा मूलभूत अधिकारांचे संकुचन करू शकत नाहीत, त्या कायमस्वरूपीतेचा दावा करतात, परंतु यामुळे संवैधानिक लवचिकता मर्यादित होते.
- **केशवानंद भारती खटला (१९७३):** यातील ऐतिहासिक निर्णयाने या सिद्धांताची ओळख करून दिली, ज्यामध्ये असे म्हटले होते की संसद कोणत्याही भागामध्ये सुधारणा करू शकते परंतु संविधानाच्या "मूलभूत संरचनेत" बदल करू शकत नाही.
- **न्यायिक स्पष्टीकरण:** इंदिरा नेहरू गांधी (१९७५) आणि मिनर्वा मिल्स (१९८०) या प्रकरणांनी या सिद्धांताला परिष्कृत केले, न्यायालयीन पुनरावलोकन आणि धर्मनिरपेक्षता यासारख्या वैशिष्ट्यांना संरक्षित म्हणून ओळखले.
- **घटनादुरुस्ती:** ४२ व्या घटनादुरुस्तीने (१९७६) न्यायालयीन पुनरावलोकनावर अंकुश ठेवण्याचा प्रयत्न केला, परंतु न्यायालयांनी अशा तरतुदी रद्द केल्या, सिद्धांताच्या अधिकाराला बळकटी दिली.
- **जागतिक प्रभाव:** जर्मन संविधानिक तत्वांनी प्रेरित होऊन, हा सिद्धांत भारताच्या लोकशाही चौकटीला अनुकूल आहे असे प्रतिपादित केले गेले.

मूलभूत संरचनेची वैशिष्ट्ये

टीका:

- **न्यायिक अतिरेक:** टीकाकारांचा असा युक्तिवाद आहे की ते निवडून न आलेल्या न्यायाधीशांना जास्त अधिकार देते, ज्यामुळे संसदीय सार्वभौमत्व कमी होते.
- **अस्पष्टता:** मूलभूत वैशिष्ट्यांची निश्चित यादी नसल्यामुळे संदिग्धता निर्माण होते, ज्यामुळे विसंगत अनुप्रयोग होतो.
- **लोकशाहीसाठी चिंता:** सुधारणांवर बंधने घालणे निवडून आलेल्या प्रतिनिधींना सार्वजनिक गरजा पूर्ण करण्यापासून रोखू शकते.
- **व्यक्तिनिष्ठता:** मूलभूत वैशिष्ट्ये ओळखण्यात न्यायालयीन विवेकबुद्धी पक्षपातीपणा किंवा मनमानी निर्णय घेण्याचा धोका निर्माण करते.
- **प्रगती खुंटवणे:** काही तत्वांचे अतिरेकांपासून संरक्षण आवश्यक असल्याकारणाने घटनात्मक सुधारणांना अडथळा आणू शकते.
- **लवचिकतेची संघर्ष:** टीकाकारांचा असा दावा आहे की ते संविधानाला कठोर करते, त्याच्या सुधारित रचनेच्या विरुद्ध.

मूलभूत संरचना सिद्धांत

मूलभूत संरचना सिद्धांताशी संबंधित समकालीन मुद्दे

सर्वोच्च न्यायालयाचे अलीकडील निकाल:

- **NJAC निकाल (२०१५):** सर्वोच्च न्यायालयाने मूलभूत संरचना वैशिष्ट्य असलेल्या न्यायिक स्वातंत्र्याचे उल्लंघन केल्याचे कारण देत राष्ट्रीय न्यायिक नियुक्ती आयोग रद्द केला. न्यायालयीन नियुक्त्यांमध्ये कॉलेजियम सिस्टमची प्राथमिकता पुन्हा एकदा सिद्ध केली, कार्यकारी प्रभावापेक्षा न्यायपालिकेच्या स्वायत्ततेला प्राधान्य दिले.
- **सर्वात अलीकडील निकाल - कलम ३७० प्रकरण (२०२३):** सर्वोच्च न्यायालयाने कलम ३७० रद्द करण्याचा निर्णय कायम ठेवला, कारण तो मूलभूत संरचनेचे उल्लंघन करत नाही, कारण जम्मू आणि काश्मीरचा विशेष दर्जा तात्पुरता होता. या निर्णयाने संघराज्यवाद आणि सार्वभौमत्वावर भर दिला परंतु प्रादेशिक स्वायत्ततेचे संरक्षण करण्यासाठी या सिद्धांताच्या मर्यादांवर वादविवाद सुरू केले.
- **निवडणूक बाँड प्रकरण (२०२४):** न्यायालयाने कलम १९(१)(अ) अंतर्गत पारदर्शकता आणि मतदारांच्या माहितीच्या अधिकाराला कमकुवत करण्यासाठी निवडणूक बाँड योजना अवैध ठरवली. लोकशाही निष्पक्षतेचे रक्षण करण्यासाठी युक्तिवादांमध्ये मूलभूत संरचनेचा वापर केला जात असला तरी, निर्णय मूलभूत अधिकारांवर केंद्रित होता, मुक्त निवडणुकांना एक मुख्य तत्व म्हणून बळकटी देत होता.
- **उत्तर प्रदेश मदरसा कायदा (२०२४):** सर्वोच्च न्यायालयाने उत्तर प्रदेश मदरसा शिक्षण कायदा, २००४ च्या बहुतेक तरतुदी कायम ठेवल्या, उच्च न्यायालयाच्या निर्णयाला धर्मनिरपेक्षतेचे उल्लंघन करणारा ठरवत तो रद्द केला. न्यायालयाने स्पष्ट केले की केवळ धर्मनिरपेक्षतेसारख्या मूलभूत संरचनेचे उल्लंघन केल्यामुळे कायदे रद्द करता येत नाहीत, जोपर्यंत ते विशिष्ट संवैधानिक तरतुदींचे उल्लंघन करत नाहीत, सामान्य कायद्यांना सिद्धांताचा वापर परिष्कृत करत नाहीत.

कीवर्ड: न्यायिक स्वातंत्र्य, निवडणूक पारदर्शकता, एनजेएसी निर्णय, कॉलेजियम प्रणाली, मतदारांचा माहितीचा अधिकार, न्यायिक संयम, संवैधानिक लवचिकता, संवैधानिक वर्चस्व

मुख्य परीक्षेच्या दृष्टीने सराव प्रश्न:

प्रश्न १: "मूलभूत संरचना सिद्धांत हा एक न्यायिक नवोपक्रम आहे जो संविधानाच्या आत्म्याचे रक्षण करण्याचा प्रयत्न करतो." परीक्षण करा.

प्रश्न २: संवैधानिक लोकशाहीमध्ये अनिर्वाचित न्यायपालिकेद्वारे लोकशाही पद्धतीने निवडून आलेल्या संसदेच्या अधिकारावर निर्बंध घालणे न्याय्य आहे का? मूलभूत संरचना सिद्धांताच्या संदर्भात चर्चा करा.

यूपीएससीच्या मागील वर्षांचे मुख्य परीक्षेचे प्रश्न सर्व प्रश्न स्टॅटिक भागातील आहेत

१.	प्रश्न १. भारत एक धर्मनिरपेक्ष राज्य म्हणून चर्चा करा आणि अमेरिकन संविधानाच्या धर्मनिरपेक्ष तत्वांशी तुलना करा. (२०२४)
२.	प्रश्न २. संसदीय सार्वभौमत्वासाठी ब्रिटिश आणि भारतीय दृष्टिकोनांची तुलना आणि फरक करा. (२०२३)
३.	प्रश्न ३. भारत आणि फ्रान्सचे राष्ट्रपती ज्या प्रक्रियेद्वारे निवडले जातात त्याचे टीकात्मक परीक्षण करा. (२०२२)
४.	प्रश्न ४. अमेरिका आणि भारताच्या संविधानांमध्ये समानतेच्या अधिकाराच्या कल्पनेच्या विशिष्ट वैशिष्ट्यांचे विश्लेषण करा. (२०२१)
५.	प्रश्न ५. भारत आणि ब्रिटनमधील न्यायिक व्यवस्था अलिकडच्या काळात एकत्र येत आणि वेगळ्या होत असल्याचे दिसून येते. त्यांच्या न्यायिक पद्धतींच्या बाबतीत दोन्ही राष्ट्रांमधील अभिसरण आणि भिन्नतेचे प्रमुख मुद्दे अधोरेखित करा. (२०२०)
६.	प्रश्न ६. भारतीय संविधानाच्या धर्मनिरपेक्षतेच्या दृष्टिकोनातून फ्रान्स काय शिकू शकतो? (२०१९)
७.	प्रश्न ७. भारत आणि अमेरिका ही दोन मोठ्या लोकशाही आहेत. दोन्ही राजकीय व्यवस्था कोणत्या मूलभूत तत्वांवर आधारित आहेत ते तपासा. (२०१८)

पैलू	भारतीय संविधान	अमेरिकन संविधान
स्वकृतीची तारीख	२६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी स्वकृती; २६ जानेवारी १९५० पासून प्रभावी.	१७ सप्टेंबर १७८७ रोजी स्वकृती; ४ मार्च १७८९ पासून प्रभावी.
लांबी आणि स्वरूप	सर्वात लांब लिखित संविधान (~१४५,००० शब्द); विस्तृत तरतुदीसह तपशीलवार, कठोर आणि लवचिकता यांचे मिश्रण.	सर्वात लहान लिखित संविधानांपैकी एक (~४,४०० शब्द); संक्षिप्त, लवचिक आणि सांगाडा चौकट.
अधिकाराचा स्रोत	"आम्ही भारताचे लोक" कडून अधिकार मिळवतो; संविधान सभेद्वारे सामूहिक इच्छा प्रतिबिंबित करतो.	"आम्ही अमेरिकेचे लोक" कडून अधिकार मिळवतो; संविधानिक अधिवेशनाद्वारे तयार केलेला.
संघराज्याचा प्रकार	अर्ध-संघराज्यीय; "राज्यांचे संघराज्य" ज्यामध्ये मजबूत केंद्रीय पूर्वाग्रह; सहकारी आणि स्पर्धात्मक संघराज्यवाद	दुहेरी संघराज्यवाद; संघराज्य आणि राज्य सरकारांमध्ये अधिकारांचे स्पष्ट विभाजन; व्यवहारात सहकारी संघराज्यवाद.
अधिकारांचे विभाजन	तीन सूची: संघराज्य सूची (९७ विषय), राज्य सूची (६६ विषय), समवर्ती सूची (४७ विषय); केंद्राकडे अतिरिक्त अधिकार	संघराज्य सरकारसाठी अधिकार (उदा. संरक्षण, वाणिज्य); राज्यांकडे अतिरिक्त अधिकार; "आवश्यक आणि योग्य" कलमाद्वारे समाविष्टीत अधिकार.
सर्वोच्चता	संविधान सर्वोच्च आहे; संसद आणि राज्य कायदेमंडळे त्यातून अधिकार मिळवतात	संविधान सर्वोच्च आहे; संघराज्य आणि राज्य यांनी त्याचे पालन केले पाहिजे (सर्वोच्चता कलम, अनुच्छेद ६).
कार्यकारी रचना	संसदीय व्यवस्था; नाममात्र प्रमुख म्हणून राष्ट्रपती, वास्तविक कार्यकारी म्हणून पंतप्रधान; लोकसभेला जबाबदार मंत्रिपरिषद.	राष्ट्रपतीय व्यवस्था; राष्ट्रपती हे राज्य आणि सरकारचे प्रमुख म्हणून थेट निवडले जातात (निवडणूक मंडळाद्वारे), काँग्रेसला जबाबदार नसतात.
कायदेमंडळ रचना	द्विसदनी संसद: लोकसभा (कनिष्ठ सभागृह, निवडून आलेले) आणि राज्यसभा (वरिष्ठ सभागृह, राज्यांचे प्रतिनिधित्व करणारे, अंशतः निवडून आलेले).	द्विसदनी काँग्रेस: प्रतिनिधी सभागृह (निवडून आलेले, लोकसंख्येवर आधारित) आणि सिनेट (समान राज्य प्रतिनिधित्व, निवडून आलेले).
न्यायव्यवस्था	एकात्मिक न्यायव्यवस्था; सर्वोच्च न्यायालय, उच्च न्यायालये आणि कनिष्ठ न्यायालये; केंद्र आणि राज्यांसाठी एकच व्यवस्था.	दुहेरी न्यायव्यवस्था; संघीय न्यायालये (सर्वोच्च न्यायालय, सर्किट न्यायालये) आणि राज्य न्यायालये स्वतंत्रपणे काम करतात.
न्यायिक पुनरावलोकन	न्यायिक पुनरावलोकनाची स्पष्ट शक्ती; न्यायालये संवैधानिक तरतुदींचे उल्लंघन करणारे कायदे रद्द करू शकतात (उदा., केशवानंद भारती खटला).	मार्बरी विरुद्ध मॅडिसन (१८०३) द्वारे स्थापित न्यायालयीन पुनरावलोकनाची अंतर्निहित शक्ती; न्यायालये असंवैधानिक कायदे रद्द करू शकतात.
दुरुस्ती प्रक्रिया	लवचिक तरीही कठोर; विशेष बहुमताने (दोन्ही सभागृहांमध्ये २/३) आणि काही तरतुदींसाठी, राज्य मान्यता आवश्यक (अनुच्छेद ३६८).	कठोर; सुधारणांसाठी काँग्रेसच्या दोन्ही सभागृहांमध्ये २/३ बहुमत आणि राज्यांच्या ३/४ द्वारे मान्यता आवश्यक आहे (अनुच्छेद ५).
हक्कांचे विधेयक	मूलभूत हक्क (अनुच्छेद १२-३५); न्याय्य, आणीबाणीच्या काळात निलंबित केले जाऊ शकतात (अनुच्छेद २०, २१ वगळता).	हक्कांचे विधेयक (पहिल्या १० सुधारणा); परिपूर्ण, निलंबित केले जाऊ शकत नाही; वैयक्तिक स्वातंत्र्यांचे संरक्षण करते.
मार्गदर्शक तत्त्वे	राज्य धोरणाचे मार्गदर्शक तत्त्वे (अनुच्छेद ३६- ५१); न्याय्य नसलेले, सामाजिक आणि आर्थिक न्यायासाठी राज्य धोरणाचे मार्गदर्शन करतात.	समतुल्य नाही; धोरण मार्गदर्शन विधिमंडळावरती आणि कार्यकारी विवेकावर सोडले जाते.

आणीबाणीच्या तरतुदी	राष्ट्रीय आणीबाणी (अनुच्छेद ३५६), राज्य आणीबाणी (अनुच्छेद ३५६) आणि आर्थिक आणीबाणी (अनुच्छेद ३६०) साठी तपशीलवार तरतुदी.	कोणत्याही विशिष्ट आणीबाणीच्या तरतुदी नाहीत; संघराज्य सरकार संकटांच्या वेळी विस्तारित अधिकार गृहीत धरते (उदा. युद्ध, नैसर्गिक आपत्ती).
नागरिकत्व	संघासाठी एकल नागरिकत्व; राज्यस्तरीय नागरिकत्व नाही.	दुहेरी नागरिकत्व; अमेरिकेचे नागरिक आणि त्यांचे निवासस्थान यावरती.
निवडणुका	स्वतंत्र निवडणूक आयोगाद्वारे आयोजित; राज्यांमध्ये एकसमान निवडणूक कायदे.	राज्य सरकारांद्वारे व्यवस्थापित; राष्ट्रीय निवडणुकांसाठी संघीय पर्यवेक्षण; वेगवेगळे राज्य निवडणूक कायदे.
स्थानिक प्रशासन	पंचायत आणि नगरपालिकांसाठी ७३ व्या आणि ७४ व्या सुधारणा (भाग IX, IX-A) द्वारे संवैधानिक मान्यता.	कोणतीही संवैधानिक तरतूद नाही; स्थानिक प्रशासन पूर्णपणे राज्याच्या नियंत्रणाखाली (उदा. काउंटी, शहरे).
धर्मनिरपेक्षता	स्पष्टपणे धर्मनिरपेक्ष; ४२ व्या घटनादुरुस्तीने (१९७६) "धर्मनिरपेक्ष" जोडले; राज्य धर्मापासून तत्वतः अंतर राखते.	अस्पष्टपणे धर्मनिरपेक्ष; पहिली घटनादुरुस्ती चर्च आणि राज्य वेगळे करण्याची खात्री देते; राज्याला धर्म नाही.
प्रस्तावना	न्याय, स्वातंत्र्य, समानता, बंधुता आणि एकता यावर भर देते; समाजवादी आणि धर्मनिरपेक्ष आदर्शांचे प्रतिबिंबित करते.	स्वातंत्र्य, न्याय, शांतता, संरक्षण आणि कल्याण यावर भर देते; मर्यादित सरकारवर लक्ष केंद्रित करते.
राज्यांची भूमिका	राज्यांना लक्षणीय स्वायत्तता आहे परंतु केंद्राच्या प्रमुख अधिकारांमुळे मर्यादित आहेत (उदा., कलम ३५६, अवशिष्ट अधिकार).	राज्यांना भरीव स्वायत्तता आहे; संघीय सरकारचे अधिकार सूचीबद्ध केलेल्या अधिकारांपुरते मर्यादित आहेत.
मूलभूत कर्तव्ये	कलम ५१अ मध्ये सूचीबद्ध (४२ व्या घटनादुरुस्तीने जोडले); न्याय्य नसलेले परंतु नागरी जबाबदारीला प्रोत्साहन देते.	समतुल्य नाही; नागरी कर्तव्ये अंतर्निहित आहेत परंतु घटनात्मकदृष्ट्या अनिवार्य नाहीत.
मूलभूत संरचना सिद्धांत	केशवानंद भारती खटल्याद्वारे (१९७३) स्थापित; संसदेच्या मुख्य संवैधानिक तत्वांमध्ये सुधारणा करण्याच्या अधिकारावर मर्यादा घालते.	समतुल्य नाही; प्रक्रिया पाळल्यास संविधानाच्या कोणत्याही भागामध्ये सुधारणा करू शकतात.
सार्वभौमत्व	सार्वभौमत्व लोकांमध्ये असते; संसद ते संवैधानिक मर्यादेतरित्या वापरते.	संघराज्य आणि राज्य सरकारांमध्ये विभागलेले सार्वभौमत्व; लोक अंतिम सार्वभौम आहेत.
परराष्ट्र धोरण	केंद्राचे विशेष क्षेत्र (संघ सूची); राज्यांची कोणतीही भूमिका नाही.	संघराज्य सरकार परराष्ट्र धोरण नियंत्रित करते; राज्यांचा आंतरराष्ट्रीय सहभाग मर्यादित आहे (उदा. व्यापार).
भाषा धोरण	२२ अनुसूचित भाषांना मान्यता देते (८वी अनुसूची); हिंदी आणि इंग्रजीला अधिकृत भाषा म्हणून; राज्यांना भाषिक स्वायत्तता आहे.	संघराज्य स्तरावर कोणतीही अधिकृत भाषा नाही; इंग्रजी वास्तविक भाषा म्हणून; राज्ये अधिकृत भाषा नियुक्त करू शकतात.
सामाजिक न्याय	आरक्षण (एससी/एसटी/ओबीसी), सकारात्मक कृती आणि निर्देशात्मक तत्वांद्वारे मजबूत भर.	मर्यादित संवैधानिक तरतुदी; कायदे आणि न्यायालयीन निर्णयांद्वारे सकारात्मक कृती (उदा. नागरी हक्क कायदा).
कठोरता विरुद्ध लवचिकता	कठोर (उदा. संघीय तरतुदी) आणि लवचिक (उदा. सामान्य कायदे) सुधारणा प्रक्रियांचे मिश्रण; १०० हून अधिक दुरुस्त्या.	अत्यंत कठोर; कडक प्रक्रियेमुळे २३० वर्षांहून अधिक काळात फक्त २७ दुरुस्त्या.

१. भारतीय संविधानाची युनायटेड किंग्डमशी तुलना

पैलू	भारतीय संविधान	यूके संविधान
स्वरूप	लिहिलेले, संहिताबद्ध आणि, २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी अधिनियमित; जगातील सर्वात मोठे (~१४५,००० शब्द).	अलिखित, संहिताबद्ध; कायदे, परंपरा, न्यायालयीन उदाहरणे आणि संसदीय सार्वभौमत्वावर आधारित.
स्वीकृती	संविधान सभेने स्वीकारलेले; २६ जानेवारी १९५० पासून प्रभावी.	शतकांपासून विकसित; स्वीकृतीची एकही तारीख नाही; प्रमुख कागदपत्रांमध्ये मॅग्ना कार्टा (१२१५), हक्कांचे विधेयक (१६८९) यांचा समावेश आहे.
अधिकाराचा स्रोत	"आम्ही भारताचे लोक" मधून प्राप्त होतो; संविधान सभेद्वारे सामूहिक इच्छा प्रतिबिंबित करतो.	ऐतिहासिक उत्क्रांतीतून प्राप्त होतो; संसदेत निहित सार्वभौमत्व (संसदेचे मुकुट).
शासनाचा प्रकार	संघीय रचनेसह संसदीय लोकशाही; मजबूत केंद्रीय पूर्वाग्रहासह अर्ध-संघीय.	एकात्मक रचनेसह संसदीय लोकशाही; स्कॉटलंड, वेल्स आणि उत्तर आयर्लंडला अधिकारांचे हस्तांतरण.
सार्वभौमत्व	संविधान सर्वोच्च आहे; संसद आणि राज्य कायदेमंडळे त्यातून अधिकार मिळवतात.	संसदीय सार्वभौमत्व; संसद सर्वोच्च आहे, कोणताही कायदा बनवू किंवा रद्द करू शकते; कोणताही कायदा भविष्यातील संसदांना बांधत नाही.
संघराज्यवाद	अर्ध-संघराज्यीय; तीन सूची (संघ, राज्य, समवर्ती) असलेल्या राज्यांचा संघराज्य; केंद्राकडे अवशिष्ट अधिकार.	वेस्टमिन्स्टरमध्ये एकात्मक; केंद्रीकृत अधिकार; स्कॉटलंड, वेल्स आणि उत्तर आयर्लंडकडे हस्तांतरण हे संघराज्यवाद नाही तर प्रत्यायोजित अधिकार आहे.
कार्यकारी रचना	नाममात्र प्रमुख म्हणून राष्ट्रपती, वास्तविक कार्यकारी म्हणून पंतप्रधान; लोकसभेला जबाबदार मंत्रिमंडळ.	नाममात्र प्रमुख म्हणून राजेशाही (औपचारिक), वास्तविक कार्यकारी म्हणून पंतप्रधान; मंत्रिमंडळ हाऊस ऑफ कॉमन्सला जबाबदार.
कायदेमंडळ रचना	द्विसदनी संसद: लोकसभा (निवडलेली, लोकसंख्या-आधारित) आणि राज्यसभा (अंशतः निवडलेली, राज्यांचे प्रतिनिधित्व करते).	द्विसदनी संसद: हाऊस ऑफ कॉमन्स (निवडलेली) आणि हाऊस ऑफ लॉर्ड्स (निवडून न आलेली, नियुक्त/वंशपरंपरागत समवयस्क).
न्यायव्यवस्था	एकात्मिक न्यायव्यवस्था; सर्वोच्च न्यायालय, उच्च न्यायालये आणि कनिष्ठ न्यायालये; संवैधानिक आणि वैधानिक कायदा.	स्वतंत्र न्यायव्यवस्था; सर्वोच्च न्यायालय (२००९ पासून) दिवाणी/फौजदारी खटल्यांसाठी सर्वोच्च म्हणून; संवैधानिक न्यायालय नाही; सामान्य कायद्याची परंपरा.
न्यायिक पुनरावलोकन	स्पष्ट; न्यायालये संवैधानिक तरतुदींचे उल्लंघन करणारे कायदे रद्द करू शकतात (उदा., केशवानंद भारती प्रकरण).	मर्यादित; न्यायालये संसदीय सार्वभौमत्वामुळे प्राथमिक कायदे रद्द करू शकत नाहीत; दुय्यम कायदे किंवा मानवी हक्क कायद्याशी सुसंगततेचे पुनरावलोकन करू शकतात.
दुरुस्ती प्रक्रिया	कलम ३६८ मध्ये परिभाषित; विशेष बहुमत (दोन्ही सभागृहांमध्ये २/३) आणि काही तरतुदींसाठी, राज्य मान्यता आवश्यक आहे.	औपचारिक प्रक्रिया नाही; सामान्य कायदे किंवा अधिवेशनांद्वारे घटनात्मक बदल; संसदीय सार्वभौमत्वामुळे लवचिक.
हक्कांचे विधेयक	मूलभूत हक्क (लेख १२-३५); न्याय्य, आणीबाणीच्या काळात निलंबित केले जाऊ शकतात (लेख २०, २१ वगळता).	अधिकारांचे कोणतेही संहिताबद्ध विधेयक नाही; कायद्यांद्वारे संरक्षित अधिकार (उदा., मानवी हक्क कायदा १९९८) आणि सामान्य कायद्याद्वारे; अप्रचलित.

मार्गदर्शक तत्वे	राज्य धोरणाचे मार्गदर्शक तत्वे (अनुच्छेद ३६-५१); गैर-न्याय्य, सामाजिक/आर्थिक न्यायासाठी राज्य धोरणाचे मार्गदर्शन.	समतुल्य नाही; पक्षाच्या जाहीरनाम्यांद्वारे आणि संसदीय वादविवादांद्वारे धोरण मार्गदर्शन.
मूलभूत कर्तव्ये	अनुच्छेद ५१अ मध्ये सूचीबद्ध; गैर-न्याय्य, नागरी जबाबदारीला प्रोत्साहन देते.	समतुल्य नाही; कायदे आणि अधिवेशनांद्वारे अंतर्भूत नागरी कर्तव्ये.
आणीबाणीच्या तरतुदी	राष्ट्रीय, राज्य आणि आर्थिक आणीबाणीसाठी तपशीलवार तरतुदी (अनुच्छेद ३५२, ३५६, ३६०).	विशिष्ट घटनात्मक तरतुदी नाहीत; कायद्यांद्वारे आणीबाणीचे अधिकार (उदा., नागरी आकस्मिकता कायदा २००४).
नागरिकत्व	संघासाठी एकल नागरिकत्व; राज्यस्तरीय नागरिकत्व नाही.	एकल नागरिकत्व; ब्रिटिश नागरिकत्व संपूर्ण युकेमध्ये समानपणे लागू होते.
निवडणुका	स्वतंत्र निवडणूक आयोगाद्वारे आयोजित; सर्व राज्यांमध्ये एकसारखे कायदे.	संसद आणि निवडणूक आयोगाद्वारे नियंत्रित; स्थानिक फरकांसह एकसारखे राष्ट्रीय चौकट.
स्थानिक प्रशासन	पंचायत आणि नगरपालिकांसाठी ७३ व्या आणि ७४ व्या सुधारणा (भाग नववा, नववा-अ) द्वारे संवैधानिक मान्यता.	कोणताही संवैधानिक दर्जा नाही; वैधानिक चौकटीअंतर्गत स्थानिक प्रशासन (उदा. स्थानिक सरकार कायदा); परिषदांकडे हस्तांतरित.
धर्मनिरपेक्षता	स्पष्टपणे धर्मनिरपेक्ष; ४२ व्या घटनादुरुस्ती (१९७६) द्वारे "धर्मनिरपेक्ष" जोडले गेले; राज्य धर्मापासून तत्त्वतः अंतर राखते.	औपचारिक धर्मनिरपेक्ष दर्जा नाही; चर्च ऑफ इंग्लंड स्थापित चर्च म्हणून; सम्राट चर्चचा प्रमुख म्हणून; व्यवहारात धर्मनिरपेक्ष.
प्रस्तावना	न्याय, स्वातंत्र्य, समानता, बंधुता आणि एकतेवर भर देते; समाजवादी आणि धर्मनिरपेक्ष आदर्श प्रतिबिंबित करते.	औपचारिक प्रस्तावना नाही; प्रमुख कागदपत्रे आणि अधिवेशनांमधून काढलेली संवैधानिक तत्वे.
मूलभूत रचना सिद्धांत	केशवानंद भारती (१९७३) यांनी स्थापित केले; संसदेच्या मूलभूत तत्त्वांमध्ये सुधारणा करण्याच्या अधिकारावर मर्यादा घालते.	समतुल्य नाही; सार्वभौमत्वामुळे संसद कोणत्याही घटनात्मक तत्वात बदल करू शकते.
राज्ये/प्रदेशांची भूमिका	राज्यांना संवैधानिक स्वायत्तता आहे परंतु ती केंद्राच्या प्रमुख अधिकारांच्या अधीन आहे (उदा., कलम ३५६).	विकृत प्रदेशांना (स्कॉटलंड, वेल्स, उत्तर आयर्लंड) संसदेने दिलेले मर्यादित अधिकार आहेत; ते रद्द केले जाऊ शकतात.
परराष्ट्र धोरण	केंद्राचे विशेष क्षेत्र (संघ सूची); राज्यांची कोणतीही भूमिका नाही.	वेस्टमिन्स्टरचे विशेष क्षेत्र; विकृत प्रदेशांमध्ये मर्यादित आंतरराष्ट्रीय सहभाग आहे (उदा. व्यापार प्रोत्साहन).
भाषा धोरण	२२ अनुसूचित भाषांना मान्यता देते (८वी अनुसूची); हिंदी आणि इंग्रजी अधिकृत भाषा म्हणून; राज्यांना भाषिक स्वायत्तता आहे.	इंग्रजीला प्रत्यक्ष भाषा म्हणून; वेल्श, स्कॉटिश गेलिकला विकृत प्रदेशांमध्ये मान्यता आहे; औपचारिक भाषा धोरण नाही.
सामाजिक न्याय	आरक्षण (एससी/एसटी/ओबीसी), सकारात्मक कृती आणि मार्गदर्शक तत्त्वांवर जोरदार भर.	मर्यादित घटनात्मक तरतुदी; समानता कायदे (उदा. समानता कायदा २०१०) आणि कल्याणकारी धोरणे सामाजिक न्यायाला संबोधित करतात.
राजेशाही	राजेशाही नाही; राज्याचे निवडून आलेले प्रमुख म्हणून राष्ट्रपती.	संवैधानिक राजेशाही; प्रतीकात्मक भूमिकांसह औपचारिक प्रमुख म्हणून सम्राट (उदा. शाही संमती).
कठोरता विरुद्ध लवचिकता	कठोर (संघीय तरतुदी) आणि लवचिक (सामान्य कायदे) यांचे मिश्रण; १०० हून अधिक दुरुस्त्या..	अत्यंत लवचिक; सामान्य कायद्याद्वारे घटनात्मक बदल; औपचारिक सुधारणा प्रक्रिया नाही

ऐतिहासिक प्रभाव	यूके (संसदीय व्यवस्था, कायद्याचे राज्य) पासून मोठ्या प्रमाणात आकर्षित होते परंतु अमेरिका, आयर्लंड आणि इतर देशांकडून देखील आकर्षित; भारतीय विविधतेनुसार तयार केलेला.	सेंट्रियपणे विकसित; मॅना कार्टा, इंग्रजी यादवी युद्ध, गौरवशाली क्रांती यांच्या प्रभावाखाली; संसदीय लोकशाहीचे मॉडेल.
-----------------	---	---

२. भारतीय संविधानाची फ्रान्सशी तुलना

पैलू	भारतीय संविधान	फ्रेंच संविधान (पाचवे प्रजासत्ताक)
स्वीकृती	२६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी स्वीकारले; २६ जानेवारी १९५० रोजी लागू.	४ ऑक्टोबर १९५८ रोजी स्वीकारले; त्याच दिवशी लागू.
लांबी आणि स्वरूप	सर्वात लांब लिखित संविधान (~१४५,००० शब्द); तपशीलवार, कठोर आणि लवचिक मिश्रण.	तुलनेने संक्षिप्त (~१५,००० शब्द); स्पष्ट, कार्यकारी अधिकार आणि प्रजासत्ताक तत्त्वांवर लक्ष केंद्रित करून.
अधिकाराचा स्रोत	"आम्ही भारताचे लोक" मधून घेतलेले; संविधान सभेने अधिनियमित केले.	फ्रेंच लोकांकडून घेतलेले; चार्ल्स डी गॉल यांच्या नेतृत्वाखाली जनमत चाचणीद्वारे मंजूर केलेले.
शासनाचा प्रकार	अर्ध-संघीय रचनेसह संसदीय लोकशाही; मजबूत केंद्रीय पूर्वाग्रह.	एकात्मक रचनेसह अर्ध-राष्ट्रपती लोकशाही; मजबूत कार्यकारी अध्यक्षपद.
सार्वभौमत्व	संविधान सर्वोच्च आहे; संसद आणि राज्य कायदेमंडळे त्यातून अधिकार मिळवतात.	संविधान सर्वोच्च आहे; कायदे आणि कृती त्याच्या अनुरूप असाव्यात, संवैधानिक परिषदेच्या देखरेखीखाली.
संघराज्यवाद	अर्ध-संघराज्य; संघ, राज्य आणि समवर्ती सूची असलेल्या राज्यांचा संघ; केंद्राकडे अतिरिक्त अधिकार.	एकात्मक; केंद्रीकृत शासन; प्रदेश आणि विभागांना मर्यादित अधिकार दिले जातात.
कार्यकारी रचना	नाममात्र प्रमुख म्हणून राष्ट्रपती, वास्तविक कार्यकारी म्हणून पंतप्रधान; लोकसभेला जबाबदार मंत्रिमंडळ.	दुहेरी कार्यकारी: अध्यक्ष (थेट निवडलेले, महत्त्वपूर्ण अधिकार) आणि पंतप्रधान (नियुक्त, राष्ट्रीय सभेला जबाबदार).
कायदेमंडळाची रचना	द्विगृही संसद: लोकसभा (निर्वाचित, लोकसंख्येवर आधारित) आणि राज्यसभा (अंशतः निवडलेले, राज्यांचे प्रतिनिधित्व करते).	द्विगृही संसद: राष्ट्रीय विधानसभा (थेट निवडलेले) आणि सिनेट (अप्रत्यक्षपणे निवडलेले, प्रदेशांचे प्रतिनिधित्व करते).
न्यायव्यवस्था	एकात्मिक न्यायव्यवस्था; सर्वोच्च न्यायालय, उच्च न्यायालये आणि कनिष्ठ न्यायालये; केंद्र आणि राज्यांसाठी एकच व्यवस्था.	दुहेरी न्यायव्यवस्था; सामान्य न्यायालये (नागरी/फौजदारी) आणि प्रशासकीय न्यायालये; संवैधानिक बाबींसाठी संवैधानिक परिषद.
न्यायालयीन पुनर्विलोकन	स्पष्ट; न्यायालये संवैधानिक तरतुदींचे उल्लंघन करणारे कायदे रद्द करू शकतात (उदा., केशवानंद भारती प्रकरण).	मर्यादित; संवैधानिकतेसाठी घोषणा करण्यापूर्वी संवैधानिक परिषद कायद्यांचे पुनरावलोकन करते; सामान्य न्यायालयांकडून पूर्व-प्रत्यक्ष पुनरावलोकन नाही.
दुरुस्ती प्रक्रिया	कलम ३६८ मध्ये परिभाषित; विशेष बहुमत (दोन्ही सभागृहांमध्ये २/३) आणि काही तरतुदींसाठी, राज्य मान्यता आवश्यक आहे.	दोन्ही सभागृहांची मान्यता (संयुक्त अधिवेशनात ३/५ बहुमत) किंवा जनमत चाचणी आवश्यक आहे; राष्ट्रपती सुधारणा सुरू करतात.
हक्कांचे विधेयक	मूलभूत हक्क (लेख १२-३५); न्याय्य, आणीबाणीच्या काळात निलंबित केले जाऊ शकतात (कलम २०, २१ वगळता).	मानव आणि नागरिकांच्या हक्कांची घोषणा (१७८९) समाविष्ट; संविधान आणि मानवी हक्कांवरील युरोपियन कन्व्हेंशन अंतर्गत संरक्षित अधिकार.

मार्गदर्शक तत्वे	राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे (कलम ३६-५१); न्याय्य नसलेले, सामाजिक/आर्थिक न्यायाचे मार्गदर्शन करणारे.	समतुल्य नाही; कायदे आणि सरकारी कार्यक्रमांद्वारे मार्गदर्शन केलेले सामाजिक आणि आर्थिक धोरणे.
मूलभूत कर्तव्ये	अनुच्छेद ५१अ मध्ये सूचीबद्ध; अन्याय्य नाही, नागरी जबाबदारीला प्रोत्साहन देते.	कोणतेही स्पष्ट कर्तव्ये नाहीत; कायदे आणि प्रजासत्ताक मूल्यांद्वारे अंतर्भूत नागरी जबाबदाऱ्या.
आणीबाणीच्या तरतुदी	राष्ट्रीय, राज्य आणि आर्थिक आणीबाणीसाठी तपशीलवार तरतुदी (अनुच्छेद ३५२, ३५६, ३६०).	अनुच्छेद १६ गंभीर संकटांमध्ये राष्ट्रपतींना आणीबाणीचे अधिकार प्रदान करते; संवैधानिक परिषदेद्वारे मर्यादित तपासणी.
नागरिकत्व	संघासाठी एकल नागरिकत्व; राज्यस्तरीय नागरिकत्व नाही.	एकल नागरिकत्व; फ्रान्स आणि त्याच्या प्रदेशांमध्ये एकसमानपणे लागू होते.
निवडणुका	स्वतंत्र निवडणूक आयोगाद्वारे आयोजित; सर्व राज्यांमध्ये एकसमान कायदे.	गृह मंत्रालय आणि संवैधानिक परिषदेद्वारे व्यवस्थापित; एकसमान राष्ट्रीय चौकट.
स्थानिक प्रशासन	पंचायत आणि नगरपालिकांसाठी ७३ व्या आणि ७४ व्या घटनादुरुस्ती (भाग नववा, नववा) द्वारे संवैधानिक मान्यता..	विकेंद्रित परंतु संवैधानिक नाही; कायद्यांद्वारे शासित प्रदेश, विभाग आणि कम्युन असतात
धर्मनिरपेक्षता	स्पष्टपणे धर्मनिरपेक्ष; ४२ व्या घटनादुरुस्ती (१९७६) द्वारे "धर्मनिरपेक्ष" जोडला गेला; राज्य धर्मापासून तत्त्वतः अंतर राखते.	स्पष्टपणे धर्मनिरपेक्ष (laïcité); १९०५ चा कायदा चर्च आणि राज्य वेगळे करते; सार्वजनिक क्षेत्रात कठोर तटस्थता.
प्रस्तावना	न्याय, स्वातंत्र्य, समानता, बंधुता आणि एकता यावर भर देतो; समाजवादी आणि धर्मनिरपेक्ष आदर्श.	मानवी हक्क, लोकशाही आणि प्रजासत्ताक तत्त्वांवर भर देतो; १७८९ च्या घोषणापत्राचा आणि १९४६ च्या प्रस्तावनेचा संदर्भ देतो.
मूलभूत रचना सिद्धांत	केशवानंद भारती (१९७३) यांनी स्थापित केले; संसदेच्या मुख्य तत्त्वांमध्ये सुधारणा करण्याच्या अधिकारावर मर्यादा घालते.	समतुल्य नाही; घटनात्मक परिषद प्रजासत्ताक तत्त्वांशी सुसंगत सुधारणा सुनिश्चित करते.
राज्ये/प्रदेशांची भूमिका	राज्यांना संवैधानिक स्वायत्तता आहे परंतु ती केंद्राच्या प्रमुख अधिकारांच्या अधीन आहे (उदा., कलम ३५६).	प्रदेश आणि विभागांना मर्यादित स्वायत्तता आहे; केंद्र सरकारने दिलेले अधिकार, रद्द करण्यायोग्य.
परराष्ट्र धोरण	केंद्राचे विशेष अधिकार क्षेत्र (संघ सूची); राज्यांची कोणतीही भूमिका नाही.	राष्ट्रपती आणि केंद्र सरकारचे विशेष अधिकार क्षेत्र; प्रदेशांना किमान आंतरराष्ट्रीय भूमिका आहेत.
भाषा धोरण	२२ अनुसूचित भाषांना मान्यता (८वी अनुसूची); हिंदी आणि इंग्रजीला अधिकृत भाषा म्हणून मान्यता; राज्यांना भाषिक स्वायत्तता आहे.	फ्रेंचला अधिकृत भाषा म्हणून मान्यता (अनुच्छेद २); प्रादेशिक भाषा (उदा. ब्रेटन) मान्यताप्राप्त परंतु अधिकृत नाहीत.
सामाजिक न्याय	आरक्षणांद्वारे (एससी/एसटी/ओबीसी), सकारात्मक कृती, आणि निर्देशक तत्त्वांद्वारे मजबूत भर.	समानतेवर भर; सार्वत्रिक धोरणांद्वारे सामाजिक कल्याण; जाती-आधारित आरक्षण नाही.
राज्यप्रमुख	निवडणूक मंडळाद्वारे अप्रत्यक्षपणे निवडलेला राष्ट्रपती; औपचारिक भूमिका.	राष्ट्रपती; थेट निवडलेले; परराष्ट्र धोरण, संरक्षण आणि आपत्कालीन परिस्थितीत महत्त्वपूर्ण अधिकार.
कठोरता विरुद्ध लवचिकता	कठोर (संघीय तरतुदी) आणि लवचिक (सामान्य कायदे) यांचे मिश्रण; १०० हून अधिक दुरुस्त्या.	मध्यम कठोर; १९५८ पासून २४ दुरुस्त्या; जनमत चाचणी किंवा संयुक्त अधिवेशन आवश्यक.
ऐतिहासिक प्रभाव	युके (संसदीय व्यवस्था), अमेरिका (संघराज्यवाद) आणि फ्रान्स (धर्मनिरपेक्षता, अधिकार) यातून आलेले; विविधतेसाठी तयार केलेले.	फ्रेंच राज्यक्रांती, प्रजासत्ताकवाद आणि डी गॉलच्या दृष्टिकोनातून रुजलेले; १७८९ च्या घोषणेचा प्रभाव

४. भारतीय संविधान योजनेची जपानशी तुलना

पैलू	भारतीय संविधान	जपानी संविधान (१९४७)
स्वीकृती	२६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी दत्तक घेतले; २६ जानेवारी १९५० पासून प्रभावी.	३ नोव्हेंबर १९४६ रोजी दत्तक घेतले; प्रभावी ३ मे १९४७.
लांबी आणि स्वरूप	सर्वात लांब लिखित संविधान (~१४५,००० शब्द); तपशीलवार, कठोरता आणि लवचिकता यांचे मिश्रण.	लहान (~५,००० शब्द); संक्षिप्त, कठोर, लोकशाही आणि शांततावादावर केंद्रित.
अधिकाराचा स्रोत	"आम्ही भारताचे लोक" मधून घेतलेले; संविधानाने अधिनियमित केले विधानसभा.	जपानी लोकांकडून व्युत्पत्ती; दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या अमेरिकेच्या प्रभावाखाली तयार करण्यात आले, ज्याला डाएटने मान्यता दिली.
सरकारचा प्रकार	अर्ध-संघीय रचनेसह संसदीय लोकशाही; केंद्राकडे झुकणारे	एकात्मक रचनेसह संसदीय लोकशाही; संवैधानिक राजेशाही.
सार्वभौमत्व	संविधान सर्वोच्च आहे; संसद आणि राज्य विधिमंडळांना त्यातून अधिकार मिळतात.	संविधान सर्वोच्च आहे; सरकार संवैधानिक चौकटीत काम करतात.
संघराज्यवाद	अर्ध-संघीय; संघ, राज्य आणि समवर्ती सुच्यांसह राज्यांचे संघटन; केंद्राकडे असलेले उर्वरित अधिकार.	एकात्मक; केंद्रीकृत प्रशासन; ४७ प्रीफेक्चर्सना स्वायत्त नसून अधिकार दिले आहेत.
कार्यकारी रचना	राष्ट्रपती नाममात्र प्रमुख, पंतप्रधान वास्तविक कार्यकारी; लोकसभेला जबाबदार असलेले मंत्रीमंडळ.	सम्राट औपचारिक प्रमुख (राज्याचे प्रतीक) म्हणून; पंतप्रधान हे खरे कार्यकारी अधिकारी आहेत, डायटला जबाबदार आहेत.
कायदेविषयक रचना	द्विसदनीय संसद: लोकसभा (निर्वाचित, लोकसंख्येवर आधारित) आणि राज्यसभा (अंशतः निवडून आलेली, राज्यांचे प्रतिनिधित्व करते).	द्विसदनी: प्रतिनिधी सभागृह (निर्वाचित, लोकसंख्येवर आधारित) आणि प्रतिनिधीचे सभागृह (निर्वाचित, प्रादेशिक प्रतिनिधित्व).
न्यायिक व्यवस्था	एकात्मिक न्यायिक; सर्वोच्च न्यायालय, उच्च न्यायालये आणि कनिष्ठ न्यायालये; राज्ये आणि केंद्रासाठी एकच प्रणाली.	स्वतंत्र न्यायव्यवस्था; सर्वोच्च न्यायालय, उच्च न्यायालये आणि कनिष्ठ न्यायालये; एकात्मक प्रणाली
न्यायालयीन पुनर्विलोकन	स्पष्ट; न्यायालये संवैधानिक तरतुदींचे उल्लंघन करणारे कायदे रद्द करू शकतात (उदा. केशवानंद भारती खटला).	स्पष्ट; सर्वोच्च न्यायालय घटनात्मकतेसाठी कायद्यांचे पुनरावलोकन करू शकते परंतु ते संयम बाळगते (काही कायदे रद्द केले जातात).
दुरुस्ती प्रक्रिया	कलम ३६८ मध्ये परिभाषित; विशेष बहुमत आवश्यक आहे (दोन्हीमध्ये २/३) घरे) आणि काही तरतुदींसाठी, राज्य मान्यता; १०० पेक्षा जास्त सुधारणा.	कडक; दोन्ही सभागृहांमध्ये २/३ बहुमत आणि राष्ट्रीय जनमत चाचणीत बहुमत आवश्यक आहे (अनुच्छेद ९६); १९४७ पासून कोणत्याही सुधारणा नाहीत.
हक्क विधेयक	मूलभूत हक्क (कलम १२-३५); न्याय्य, आणीबाणीच्या काळात निलंबित केले जाऊ शकते (कलम २०, २१ वगळता).	प्रकरण तिसरा (लेख १०-४०); न्याय्य, वैयक्तिक हक्कांची हमी देते; निलंबित करता येत नाही.
मार्गदर्शक तत्वे	राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे (लेख ३६-५१); गैर-न्याय्य, सामाजिक/आर्थिक न्याय मार्गदर्शक.	समतुल्य नाही; कायद्याद्वारे संबोधित केलेले सामाजिक कल्याण आणि आर्थिक धोरणे.
मूलभूत कर्तव्ये	कलम ५१अ मध्ये सूचीबद्ध; अन्याय्य नाही, नागरी जबाबदारीला प्रोत्साहन.	कोणतीही स्पष्ट कर्तव्ये नाहीत; कायदे आणि सांस्कृतिक नियमांद्वारे अंतर्भूत असलेल्या नागरी जबाबदाऱ्या.

आणीबाणीसाठी तरतुदी	राष्ट्रीय, राज्य आणि आर्थिक आणीबाणीसाठी तपशीलवार तरतुदी (लेख ३५२, ३५६, ३६०).	आणीबाणीसाठी कोणत्याही विशिष्ट तरतुदी नाहीत; सरकार कायद्याद्वारे (उदा. आपत्ती प्रतिकार कायदा) संकटांच्या काळात विस्तारित अधिकार गृहीत धरते
नागरिकत्व	संघराज्यासाठी एकल नागरिकत्व; राज्यस्तरीय नागरिकत्व नाही.	एकल नागरिकत्व; संपूर्ण जपानमध्ये एकसमानपणे लागू होते.
निवडणुका	स्वतंत्र निवडणूक आयोगाद्वारे आयोजित; राज्यांमध्ये एकसारखे कायदे.	अंतर्गत व्यवहार मंत्रालय आणि निवडणूक व्यवस्थापन आयोगाद्वारे व्यवस्थापित; एकसमान राष्ट्रीय चौकट.
स्थानिक प्रशासन	पंचायत आणि नगरपालिकांसाठी ७३ व्या आणि ७४ व्या घटनादुरुस्ती (भाग नववा, नववा) द्वारे घटनात्मक मान्यता.	संवैधानिक दर्जा नाही; स्थानिक स्वायत्तता कायदा (१९४७) द्वारे शासित प्रीफेक्चर्स आणि नगरपालिका.
धर्मनिरपेक्षता	स्पष्टपणे धर्मनिरपेक्ष; ४२ व्या घटनादुरुस्ती (१९७६) द्वारे "धर्मनिरपेक्ष" जोडण्यात आले; राज्य धर्मापासून तत्त्वतः अंतर राखते.	अप्रत्यक्षपणे धर्मनिरपेक्ष; कलम २० धर्म आणि राज्य वेगळे करते; शिंटोला सांस्कृतिक दर्जा आहे पण अधिकृत दर्जा नाही.
प्रस्तावना	न्याय, स्वातंत्र्य, समानता, बंधुता आणि एकता यावर भर देते; समाजवादी आणि धर्मनिरपेक्ष आदर्श देते.	शांतता, लोकशाही आणि मानवी हक्कांवर भर देते; युद्धोत्तर शांततावादी आदर्शांचे प्रतिबिंबित करते.
मूलभूत रचना सिद्धांत	केशवानंद भारतीची स्थापना (१९७३); संसदेच्या मूलभूत तत्वांमध्ये सुधारणा करण्याच्या अधिकारावर मर्यादा घालते.	समतुल्य नाही; सुधारणा घटनात्मक तत्वांशी सुसंगत असाव्यात, परंतु औपचारिक सिद्धांताशी सुसंगत नसल्या पाहिजेत.
राज्ये/प्रदेशांची भूमिका	राज्यांना संवैधानिक स्वायत्तता आहे परंतु ती केंद्राच्या प्रमुख अधिकारांच्या अधीन आहे (उदा., कलम ३५६).	प्रांतांना मर्यादित स्वायत्तता असते; केंद्र सरकारने दिलेले अधिकार, रद्द करण्यायोग्य.
परराष्ट्र धोरण	केंद्राचे विशेष डोमेन (संघ यादी); राज्यांची कोणतीही भूमिका नाही.	केंद्र सरकारचे विशेष अधिकार क्षेत्र; प्रीफेक्चर्समध्ये कमीत कमी आंतरराष्ट्रीय भूमिका असतात (उदा., सांस्कृतिक देवाणघेवाण).
भाषा धोरण	२२ अनुसूचित भाषा ओळखतो (आठवी अनुसूची); हिंदी आणि इंग्रजी अधिकृत भाषा म्हणून; राज्यांना भाषिक स्वायत्तता आहे.	वास्तविक अधिकृत भाषा म्हणून जपानी; संवैधानिक भाषा धोरण नाही; सांस्कृतिकदृष्ट्या मान्यताप्राप्त प्रादेशिक बोलीभाषा.
सामाजिक न्याय	आरक्षण (एससी/एसटी/ओबीसी), सकारात्मक कृती आणि मार्गदर्शक तत्वे यांच्याद्वारे जोरदार भर.	मर्यादित संवैधानिक तरतुदी; कलम १४ अंतर्गत समानता; आरक्षणाद्वारे नव्हे तर सार्वत्रिक धोरणांद्वारे सामाजिक कल्याण.
राज्यप्रमुख	राष्ट्रपती ; निवडणूक मंडळाद्वारे अप्रत्यक्षपणे निवडून आलेले; औपचारिक भूमिका.	सम्राट; वंशपरंपरागत, औपचारिक भूमिका; राजकीय अधिकार नाहीत (अनुच्छेद १).
शांततावाद	कोणतीही विशिष्ट तरतूद नाही; संघ सूची अंतर्गत संरक्षण आणि परराष्ट्र धोरण; सशस्त्र दल राखते.	कलम ९ युद्धाचा त्याग करते आणि आक्रमक लष्करी दलांना प्रतिबंधित करते; जपान स्व-संरक्षण दल राखतो.
कठोरता विरुद्ध लवचिकता	कठोर (संघीय तरतुदी) आणि लवचिक (सामान्य कायदे) यांचे मिश्रण; वारंवार येणारे सुधारणा.	खूप कठोर , कठोर प्रक्रिया आणि राजकीय सहमतीच्या आवश्यकतांमुळे कोणत्याही सुधारणा नाहीत.
ऐतिहासिक प्रभाव	यूके (संसदीय व्यवस्था), अमेरिका (संघराज्यवाद) आणि इतर देशांमधून प्रेरित; विविधतेसाठी तयार केलेले.	दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या अमेरिकेच्या प्रभावाखाली; सैन्यवाद रोखण्यासाठी लोकशाही आणि शांततावादी आदर्शांचे प्रतिबिंबित करते.

५. भारतीय संविधान योजनेची दक्षिण आफ्रिकेशी तुलना

पैलू	भारतीय संविधान	दक्षिण आफ्रिकेचे संविधान (१९९६)
स्वीकृती	२६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी दत्तक घेतले; २६ जानेवारी १९५० पासून प्रभावी.	१० डिसेंबर १९९६ रोजी दत्तक घेतले; ४ फेब्रुवारी १९९७ पासून प्रभावी.
लांबी आणि स्वरूप	सर्वात लांब लिखित संविधान (~१४५,००० शब्द); तपशीलवार, कठोर आणि लवचिक तरतुदींचे मिश्रण.	व्यापक (~४०,००० शब्द); तपशीलवार, हक्क-केंद्रित आणि परिवर्तनकारी.
अधिकाराचा स्रोत	"आम्ही भारताचे लोक" मधून घेतलेले; संविधान सभेने अधिनियमित केले.	"आम्ही, दक्षिण आफ्रिकेचे लोक" मधून घेतलेले; रंगभेदानंतर संविधान सभेने अधिनियमित केला.
सरकारचा प्रकार	अर्ध-संघीय रचनेसह संसदीय लोकशाही; केंद्राकडे झुकणारे	एकात्मक रचनेसह संसदीय लोकशाही; प्रांतांसोबत सहकारी संघराज्यवाद.
सार्वभौमत्व	संविधान सर्वोच्च आहे; संसद आणि राज्य विधिमंडळे त्यातून अधिकार मिळवतात.	संविधान सर्वोच्च आहे; सर्व कायदे आणि कृती त्याचे पालन करणे आवश्यक आहे (कलम २).
संघराज्यवाद	अर्ध-संघीय; संघ, राज्य आणि स्पर्धकांच्या यादीसह राज्यांचे संघटन; केंद्राकडे असलेले उर्वरित अधिकार.	संघराज्यीय घटकांसह एकात्मक; ९ प्रांतांना मर्यादित स्वायत्तता आहे; सहकारी प्रशासन (प्रकरण ३).
अधिकारांचे विभाजन	तीन याद्या: संघ सूची (९७ विषय), राज्य सूची (६६ विषय), समवर्ती यादी (४७ विषय); केंद्राकडे सर्वोपरि अधिकार आहेत.	राष्ट्रीय, प्रांतीय आणि समवर्ती कायदेविषयक अधिकार (अनुसूची ४ आणि ५); संघर्षामध्ये राष्ट्रीय सरकार रद्द करू शकते (कलम १४६).
कार्यकारी रचना	राष्ट्रपती नाममात्र प्रमुख, पंतप्रधान वास्तविक कार्यकारी; लोकसभेला जबाबदार असलेले मंत्रीमंडळ.	राष्ट्रीय सभेद्वारे निवडलेले राष्ट्राध्यक्ष आणि सरकार प्रमुख; मंत्रीमंडळ संसदेला जबाबदार.
कायदेविषयक रचना	द्विसदनीय संसद: लोकसभा (निर्वाचित, लोकसंख्येवर आधारित) आणि राज्यसभा (अंशतः निवडून, राज्यांचे प्रतिनिधित्व करते).	द्विसदनी संसद: राष्ट्रीय विधानसभा (निर्वाचित, लोकसंख्येवर आधारित) आणि राष्ट्रीय प्रांत परिषद (प्रांतांचे प्रतिनिधित्व करते).
कार्यकारी रचना	राष्ट्रपती नाममात्र प्रमुख, पंतप्रधान वास्तविक कार्यकारी; लोकसभेला जबाबदार असलेले मंत्रीमंडळ.	राष्ट्रीय सभेद्वारे निवडलेले राष्ट्राध्यक्ष आणि सरकार प्रमुख; मंत्रीमंडळ संसदेला जबाबदार.
न्यायालयीन पुनर्विलोकन	स्पष्ट; न्यायालये संवैधानिक तरतुदींचे उल्लंघन करणारे कायदे रद्द करू शकतात (उदा. केशवानंद भारती खटला).	स्पष्ट; संविधानाशी विसंगत कायदे संवैधानिक न्यायालय अवैध ठरवू शकते (कलम १७२).
दुरुस्ती प्रक्रिया	कलम ३६८ मध्ये परिभाषित; विशेष बहुमत (दोन्ही सभागृहांमध्ये २/३) आणि काही तरतुदींसाठी, राज्य मान्यता आवश्यक आहे; वर १०० सुधारणा.	राष्ट्रीय असेंब्लीमध्ये २/३ बहुमत आणि काही तरतुदींसाठी ६/९ प्रांतांची मान्यता आवश्यक आहे (कलम ७४); अनेक वेळा सुधारणा केल्या.
हक्क विधेयक	मूलभूत हक्क (कलम १२-३५); न्याय्य, आणीबाणीच्या काळात निलंबित केले जाऊ शकते (कलम २०, २१ वगळता).	हक्क विधेयक (प्रकरण २, कलम ७-३९); न्याय्य, व्यापक, सामाजिक-आर्थिक अधिकारांचा समावेश आहे; निलंबित करता येत नाही.
मार्गदर्शक तत्वे	राज्य धोरण निर्देशांची तत्वे (लेख ३६-५१); न्याय्य नाही, मार्गदर्शक सामाजिक/आर्थिक न्याय.	समतुल्य नाही; हक्क विधेयकात अंतर्भूत सामाजिक-आर्थिक उद्दिष्टे (उदा., गृहनिर्माण, आरोग्यसेवेचे अधिकार).
मूलभूत कर्तव्ये	कलम ५१अ मध्ये सूचीबद्ध; अन्याय्य नाही, नागरी जबाबदारीला प्रोत्साहन.	कोणतीही स्पष्ट कर्तव्ये नाहीत; हक्क आणि समानतेच्या कलमांमध्ये अंतर्भूत असलेल्या नागरी जबाबदाऱ्या.

आणीबाणीची तरतुदी	राष्ट्रीय, राज्य आणि आर्थिक आणीबाणीसाठी तपशीलवार तरतुदी (कलम ३५२, ३५६, ३६०).	आणीबाणीची स्थिती (कलम ३७); काटेकोरपणे नियंत्रित, संसदीय मान्यता आवश्यक, मर्यादित कालावधी.
नागरिकत्व	संघराज्यासाठी एकल नागरिकत्व; राज्यस्तरीय नागरिकत्व नाही.	एकल नागरिकत्व; संपूर्ण दक्षिण आफ्रिकेत एकसमानपणे लागू होते.
निवडणुका	स्वतंत्र निवडणूक आयोगाद्वारे आयोजित; राज्यांमध्ये एकसारखे कायदे.	स्वतंत्र निवडणूक आयोगाद्वारे आयोजित; एकसमान राष्ट्रीय चौकट.
प्रस्तावना	न्याय, स्वातंत्र्य, समानता, बंधुता आणि एकता यावर भर देते; समाजवादी आणि धर्मनिरपेक्ष आदर्श.	एकता, समानता, मानवी प्रतिष्ठा आणि भूतकाळातील विभाजनांना बरे करण्यावर भर देते; परिवर्तनकारी आदर्श.
धर्मनिरपेक्षता	स्पष्टपणे धर्मनिरपेक्ष; ४२ व्या घटनादुरुस्ती (१९७६) द्वारे "धर्मनिरपेक्ष" जोडण्यात आले; राज्य धर्मापासून तत्त्वतः अंतर राखते.	धर्मनिरपेक्ष; कोणताही राज्य धर्म नाही; संविधान धार्मिक स्वातंत्र्याचे रक्षण करते (कलम १५).
स्थानिक प्रशासन	पंचायत आणि नगरपालिकांसाठी ७३ व्या आणि ७४ व्या घटनादुरुस्ती (भाग नववा, नववा-अ) द्वारे घटनात्मक मान्यता.	संवैधानिक मान्यता (प्रकरण ७); स्थानिक प्रशासनासाठी नगरपालिकांना महत्त्वपूर्ण स्वायत्तता आहे.
मूलभूत रचना सिद्धांत	केशवानंद भारती (1973); संसदेच्या मूलभूत तत्वांमध्ये सुधारणा करण्याच्या अधिकारावर मर्यादा घालते.	कोणताही स्पष्ट सिद्धांत नाही; घटनात्मक न्यायालय हे सुनिश्चित करते की सुधारणा मूलभूत तत्वांशी सुसंगत आहेत.
राज्ये/प्रांतांची भूमिका	राज्यांना संवैधानिक स्वायत्तता आहे परंतु ती केंद्राच्या प्रमुख अधिकारांच्या अधीन आहे (उदा., कलम ३५६).	प्रांतांना मर्यादित कायदेविषयक आणि कार्यकारी अधिकार आहेत; राष्ट्रीय सरकारसोबत सहकारी प्रशासन.
परराष्ट्र धोरण	केंद्राचे विशेष डोमेन (संघ यादी); राज्यांची कोणतीही भूमिका नाही.	राष्ट्रीय सरकारचे विशेष अधिकार क्षेत्र; प्रांतांची कोणतीही भूमिका नाही.
भाषा धोरण	२२ अनुसूचित भाषा ओळखतो (आठवी अनुसूची); हिंदी आणि इंग्रजी अधिकृत भाषा म्हणून; राज्यांना भाषिक स्वायत्तता आहे.	११ अधिकृत भाषांना मान्यता देते (कलम ६); बहुभाषिकता आणि स्थानिक भाषांना प्रोत्साहन देते.
सामाजिक न्याय	आरक्षण (एससी/एसटी/ओबीसी), सकारात्मक कृती आणि मार्गदर्शक तत्वे यांच्याद्वारे जोरदार भर.	सकारात्मक कृती, वर्णभेदाच्या असमानतेचे निराकरण आणि सामाजिक-आर्थिक हक्क (उदा., गृहनिर्माण, शिक्षण) यांच्याद्वारे जोरदार भर.
राज्यप्रमुख	राष्ट्रपती; निवडणूक मंडळाद्वारे अप्रत्यक्षपणे निवडून आलेले; औपचारिक भूमिका.	राष्ट्रपती; राष्ट्रीय सभेद्वारे निवडून आलेले; राज्यप्रमुख आणि सरकारच्या भूमिका एकत्रित करते.
परिवर्तनशीलतेचे स्वरूप	वसाहतोत्तर समाजात सामाजिक आणि आर्थिक न्याय प्रस्थापित करण्याचे उद्दिष्ट; जात आणि विविधतेला संबोधित करते.	परिवर्तनशील; वर्णभेदाच्या वारशाची भरपाई करण्याचा, समानतेला चालना देण्याचा आणि समावेशक समाज निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतो.
कठोरता विरुद्ध लवचिकता सुनिश्चित करण्यासाठी संतुलित.	कठोर (संघीय तरतुदी) आणि लवचिक (सामान्य कायदे) यांचे मिश्रण; वारंवार सुधारणा.	मध्यम कठोर; सुधारणांसाठी विशेष बहुमत आवश्यक आहे; स्थिरता आणि अनुकूलता.
ऐतिहासिक प्रभाव	यूके (संसदीय व्यवस्था), अमेरिका (संघराज्यवाद) आणि इतर देशांमधून काढलेले; विविधतेसाठी तयार केलेले.	जागतिक संवैधानिक मॉडेलसचा प्रभाव (उदा. जर्मनी, कॅनडा); वर्णभेदापासून लोकशाहीकडे संक्रमण करण्यासाठी डिझाइन केलेले.

कीवर्ड: अर्ध-संघराज्यवाद, संसदीय सार्वभौमत्व, संवैधानिक राजेशाही, अध्यक्षीय व्यवस्था, एकात्मक रचना, परिवर्तनकारी संविधान, द्विसदनीय कायदेमंडळ, कायद्याचे राज्य, लिखित विरुद्ध अलिखित संविधान

मुख्य परीक्षेच्या दृष्टीने सराव प्रश्न:

प्रश्न १. भारतातील न्यायालयीन पुनरावलोकनाची संकल्पना अमेरिकेपेक्षा कशी वेगळी आहे? या फरकांचे संविधानिक अर्थाच्या तर्कावर काय परिणाम होतात यावर चर्चा करा.

प्रश्न २. भारत आणि फ्रान्समधील धर्मनिरपेक्षतेच्या दृष्टिकोनातील समानता आणि फरकांची चर्चा करा. दोन्ही देशांमध्ये धार्मिक स्वातंत्र्य सुनिश्चित करण्यासाठी कोणते संवैधानिक संरक्षण आहे हे प्रतिपादित करा?

यूपीएससी मुख्य परीक्षेच्या मागील वर्षांचे प्रश्न

अ.क्र.	PYQ	प्रश्नाचे स्वरूप
१.	स्थानिक पातळीवर सुशासन प्रदान करण्यात आणि ग्रामीण स्थानिक संस्थांचे शहरी स्थानिक संस्थांमध्ये विलीनीकरण करण्यातील फायदे आणि तोटे याबद्दल स्थानिक संस्थांच्या भूमिकेचे विश्लेषण करा. (२०२४)	विश्लेषणात्मक
२.	केंद्र-राज्य संबंधांच्या क्षेत्रात केंद्र सरकारने अलीकडे कोणते बदल आणले आहेत? केंद्र आणि राज्यांमध्ये विश्वास निर्माण करण्यासाठी आणि संघराज्य मजबूत करण्यासाठी कोणते उपाय करावेत ते सुचवा. (२०२४)	स्टॅटिक + समकालीन
३.	"भारतातील राज्ये शहरी स्थानिक संस्थांना कार्यात्मक आणि आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्यास अनिच्छुक दिसतात." [२०२३]	स्टॅटिक + समकालीन
४.	तुमच्या मते, भारतात सत्तेच्या विकेंद्रीकरणामुळे तळागाळातील प्रशासनाच्या परिस्थितीत किती बदल झाला? [२०२२]	संकल्पनात्मक + विश्लेषणात्मक
५.	भारतातील राष्ट्रीय राजकीय पक्ष केंद्रीकरणाच्या बाजूने आहेत, तर प्रादेशिक पक्ष राज्य स्वायत्ततेच्या बाजूने आहेत. भाष्य करा. [२०२२]	स्टॅटिक + समकालीन विश्लेषणात्मक
६.	केंद्रीय अन्वेषण विभागाच्या (सीबीआय) अधिकारक्षेत्रावर, विशिष्ट राज्यात एफआयआर दाखल करणे आणि तपास करणे याविषयी विविध राज्यांकडून प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले जात आहे. तथापि, सीबीआयला संमती न देण्याचा राज्यांचा अधिकार परिपूर्ण नाही. भारताच्या संघराज्यीय स्वरूपाचे विशेष संदर्भ देऊन स्पष्टीकरण द्या. [२०२१]	समकालीन + संघराज्यवाद विश्लेषण
७.	भारतातील संघराज्याच्या स्वरूपावर सहकार्य, स्पर्धा आणि संघर्ष यांनी किती प्रभाव पाडला आहे असे तुम्हाला वाटते? तुमच्या उत्तराची पडताळणी करण्यासाठी काही अलीकडील उदाहरणे द्या. [२०२०]	समकालीन + संकल्पनात्मक उपयोजन
८.	भारतातील स्थानिक संस्थांची ताकद आणि आधारस्तंभ 'कार्ये, अधिकारी आणि निधी' या त्यांच्या निर्मितीच्या टप्प्यापासून कार्यक्षमतेच्या समकालीन टप्प्याकडे वळला आहे. अलिकडच्या काळात स्थानिक संस्थांना त्यांच्या कार्यक्षमतेच्या बाबतीत कोणत्या गंभीर आव्हानांना तोंड द्यावे लागले आहे ते अधोरेखित करा. [२०२०]	समकालीन + विश्लेषणात्मक
९.	न्यायालयांद्वारे कायदेविषयक अधिकारांच्या वाटपाबाबतच्या वादग्रस्त मुद्द्यांच्या निराकरणातून, 'संघीय सर्वोच्चतेचे तत्व' आणि 'सुसंवादी रचना' उदयास आली आहे. स्पष्ट करा. [२०१९]	संकल्पनात्मक + केस आधारित
१०.	स्थानिक शासनाचा एक भाग म्हणून भारतातील पंचायत व्यवस्थेचे महत्त्व काय आहे याचे मूल्यांकन करा. सरकारी अनुदानाव्यतिरिक्त, विकास प्रकल्पांना वित्तपुरवठा करण्यासाठी पंचायती कोणत्या स्रोतांकडे पाहू शकतात? [२०१८]	स्टॅटिक + उपयोजन
११.	"भारतातील स्थानिक स्वराज्य व्यवस्था ही प्रशासनाचे प्रभावी साधन असल्याचे सिद्ध झालेले नाही". विधानाचे टीकात्मक परीक्षण करा आणि परिस्थिती सुधारण्यासाठी तुमचे विचार मांडा. [२०१७]	स्टॅटिक + विश्लेषणात्मक
१२.	जर ६९ व्या घटनादुरुस्ती कायद्याच्या मूलभूत बाबी आणि दिल्लीच्या प्रशासनात निवडून आलेल्या प्रतिनिधी आणि उपराज्यपालांच्या संस्थेमध्ये अलिकडेच झालेल्या संघर्षांना कारणीभूत ठरलेल्या विसंगती, असतील तर, त्यांची चर्चा करा.	स्टॅटिक + समकालीन

	यामुळे भारतीय संघराज्य राजकारणाच्या कामकाजात एक नवीन ट्रेड निर्माण होईल असे तुम्हाला वाटते का? [२०१६]	
१३.	भारत सरकार कायदा, १९३५ ने संघराज्यीय संविधान मांडले का? चर्चा करा. [२०१६]	ऐतिहासिक + संकल्पनात्मक
१४.	अलिकडच्या काळात सहकारी संघराज्यवादाच्या संकल्पनेवर अधिकाधिक भर देण्यात आला आहे. विद्यमान रचनेतील कमतरता आणि सहकारी संघराज्यवाद उणीवांना किती प्रमाणात प्रतिसाद देईल ते अधोरेखित करा. [२०१५]	समकालीन + संकल्पनात्मक
१५.	सुशिक्षित आणि संघटित स्थानिक पातळीवरील सरकारी व्यवस्थेच्या अनुपस्थितीत, पंचायत आणि समित्या प्रामुख्याने राजकीय संस्था राहिल्या आहेत आणि प्रशासनाचे प्रभावी साधन नाहीत. टीकात्मक चर्चा करा. [२०१५]	स्टॅटिक + प्रशासन विश्लेषण
१६.	जरी आपल्या संविधानात संघराज्य तत्व प्रबळ आहे आणि ते तत्व त्याच्या मूलभूत वैशिष्ट्यांपैकी एक आहे, परंतु हे तितकेच खरे आहे की भारतीय संविधानातील संघराज्यवाद मजबूत केंद्राच्या बाजूने झुकतो, एक वैशिष्ट्य जे मजबूत संघराज्यवादाच्या संकल्पनेच्या विरोधात आहे. [२०१४]	संकल्पनात्मक + स्टॅटिक
१७.	'मूलभूत संरचना' सिद्धांताचा शोध लावण्यापासून सुरुवात करून, भारताला एका समृद्ध लोकशाहीमध्ये विकसित करण्यासाठी न्यायव्यवस्थेने अत्यंत सक्रिय भूमिका बजावली आहे. या विधानाच्या प्रकाशात, लोकशाहीचे आदर्श साध्य करण्यात न्यायालयीन सक्रियतेने बजावलेल्या भूमिकेचे मूल्यांकन करा. [२०१४]	न्यायिक + विश्लेषणात्मक (अंशतः संघराज्यवाद)
१८.	अनेक राज्य सरकारे चांगल्या प्रशासनासाठी जिल्हे आणि तालुके यांसारख्या भौगोलिक प्रशासकीय क्षेत्रांचे आणखी विभाजन करतात. वरील बाबी लक्षात घेता, लहान राज्यांची संख्या वाढल्याने राज्य पातळीवर प्रभावी प्रशासन येईल हे देखील समर्थनीय ठरू शकते का? चर्चा करा. [२०१३]	स्टॅटिक + प्रशासकीय युक्तिवाद
१९.	आंतरराज्यीय पाणी वाद सोडवण्यासाठीच्या संवैधानिक यंत्रणा समस्या सोडवण्यात आणि अपयशी ठरल्या आहेत. हे अपयश संरचनात्मक किंवा प्रक्रियेच्या अपुरेपणामुळे आहे की दोन्हीमुळे? चर्चा करा. [२०१३]	संघराज्यवाद + संस्थात्मक विश्लेषण

परिचय:

भारतीय संविधानाने एक संघराज्यीय चौकट स्थापित केली आहे, ज्यामध्ये प्रभावी प्रशासन सुनिश्चित करण्यासाठी संघ आणि राज्यांमधील कार्ये आणि जबाबदाऱ्यांचे वर्णन केले आहे. सातव्या अनुसूची अंतर्गत अधिकारांचे विभाजन आणि संरचित केंद्र-राज्य संबंधांद्वारे, ते राष्ट्रीय एकता तसेच प्रादेशिक स्वायत्तता संतुलित करते. ही चौकट प्रशासकीय, कायदेविषयक आणि आर्थिक क्षेत्रातील विविध गरजा पूर्ण करताना सहकार्याला चालना देते.

अधिकारांचे विभाजन (सातवी अनुसूची):

- **संघ सूची:** संरक्षण, परराष्ट्र व्यवहार, बँकिंग आणि अणुऊर्जा यासारख्या राष्ट्रीय महत्वाच्या ९८ विषयांवर संसदेला विशेष कायदेविषयक अधिकार प्रदान करते, ज्यामुळे देशभरात एकसमानता सुनिश्चित होते.
- **राज्य सूची:** सार्वजनिक सुव्यवस्था, पोलिस, शेती आणि स्थानिक प्रशासन यासारख्या ५९ विषयांवर विशेष अधिकार क्षेत्र असलेल्या राज्य कायदेमंडळांना अधिकार देते, जे प्रादेशिक प्राधान्ये प्रतिबिंबित करते.
- **समवर्ती सूची:** संसद आणि राज्य विधिमंडळांना ५२ विषयांवर कायदे करण्याची परवानगी देते, ज्यामध्ये फौजदारी कायदा, विवाह आणि शिक्षण यांचा समावेश आहे, ज्यामुळे सहकारी संघराज्यवादाला चालना मिळते.
- **अतिरिक्त अधिकार:** संसदेला कोणत्याही अनुसूचीमध्ये सूचीबद्ध नसलेल्या बाबींवर कायदे करण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे, ज्यामुळे उदयोन्मुख मुद्द्यांसाठी लवचिकता सुनिश्चित होईल.
- **संघ सूचीचे प्राबल्य:** संघर्षाच्या बाबतीत, ओव्हरलॅपिंग क्षेत्रांमध्ये संघ कायदे राज्य कायद्यांपेक्षा वरचढ ठरतात, समवर्ती सूची कायदे राज्य सूची कायद्यांपेक्षा प्राधान्य घेतात.
- **विशेष तरतुदी:** १०१ व्या घटनादुरुस्ती कायद्याने (२०१६) वस्तू आणि सेवा कर (जीएसटी) साठी समवर्ती अधिकार आणले, ज्यामध्ये संसदेला आंतरराज्य जीएसटीवर विशेष अधिकार देण्यात आले.
- **प्रादेशिक विस्तार:** संसद संपूर्ण देशासाठी किंवा विशिष्ट प्रदेशांसाठी कायदे करू शकते, ज्यामध्ये बाह्य कायदे समाविष्ट आहेत, तर राज्य कायदे त्यांच्या प्रदेशापुरते मर्यादित असतात, जोपर्यंत केंद्राचा कायदा अस्तित्वात नाही.

केंद्र-राज्य संबंध:**कायदेविषयक संबंध:**

- **प्रादेशिक अधिकार क्षेत्र:** संसदेचे कायदे केंद्रशासित प्रदेशांसह संपूर्ण भारतात लागू होतात, तर राज्य कायदे त्यांच्या सीमांपुरते मर्यादित असतात, पुरेशा संबंधांशिवाय.
- **राज्य क्षेत्रात संसदीय कायदे:** राज्यसभेचा ठराव, राष्ट्रीय आणीबाणी, राज्य विनंत्या, आंतरराष्ट्रीय करार किंवा राष्ट्रपती राजवट यासारख्या

असाधारण परिस्थितीत संसद राज्य सूचीतील बाबींवर कायदे करू शकते.

- **केंद्राचे नियंत्रण:** काही राज्य विधेयकांसाठी राष्ट्रपतींची संमती आवश्यक असते आणि राज्यपाल राष्ट्रपतींच्या विचारार्थ विधेयके राखून ठेवू शकतात, ज्यामुळे केंद्रीय देखरेख सुनिश्चित होते.
- **संघर्ष निराकरण:** जोपर्यंत राज्य कायद्याला राष्ट्रपतींची मान्यता मिळत नाही, तोपर्यंत समवर्ती सूचीतील बाबींवरील संघर्षांमध्ये केंद्रीय कायदे प्राधान्य देतात, जी संसद नंतर रद्द करू शकते.
- **सहकार्याची उदाहरणे:** वन्यजीव संरक्षण कायदा (१९७२) आणि जल प्रदूषण कायदा (१९७४) सारखे कायदे राज्यांच्या ठरावांनंतर लागू करण्यात आले, ज्यात सहयोगी कायदेविषयक प्रयत्नांचे प्रदर्शन होते.

प्रशासकीय संबंध:

- **कार्यकारी अधिकार सारखे:** कार्यकारी अधिकार कायदेविषयक अधिकारांचे पालन करतात, ज्यामध्ये संघ संघसूचीच्या बाबी हाताळतो आणि राज्ये राज्यसूचीच्या बाबी व्यवस्थापित करतात, तर समवर्ती सूचीची अंमलबजावणी सामान्यतः राज्यांवर अवलंबून असते जोपर्यंत इतर कायदे निर्दिष्ट केले जात नाही.
- **केंद्राचे निर्देश:** संसदीय कायद्यांचे पालन सुनिश्चित करण्यासाठी आणि केंद्रीय कार्यकारी कार्यात अडथळा निर्माण होऊ नये यासाठी केंद्र राज्यांना निर्देश देऊ शकते, ज्यांचे पालन न केल्यास कलम ३६५ अंतर्गत राष्ट्रपती राजवट लागू होण्याची शक्यता असते.
- **विशिष्ट जबाबदाऱ्या:** केंद्र रेल्वे संरक्षण, अल्पसंख्याक भाषा शिक्षण आणि अनुसूचित जमातींसाठी कल्याणकारी योजना यासारख्या बाबींवर राज्यांना निर्देशित करू शकते.
- **परस्पर प्रतिनिधीमंडळ:** राष्ट्रपती किंवा संसद संघराज्याची कार्ये राज्यांना सोपवू शकतात आणि राज्ये संमतीने संघराज्याला सोपवू शकतात, ज्यामुळे प्रशासकीय लवचिकता वाढते.
- **अखिल भारतीय सेवा:** केंद्राद्वारे नियंत्रित परंतु दोन्ही स्तरावर सेवा देणाऱ्या IAS, IPS आणि IFoS, हे प्रशासकीय एकरूपता आणि समन्वय सुनिश्चित करतात.
- **आंतर-राज्य परिषद:** कलम २६३ अंतर्गत स्थापन झालेली, ही परिषद सामान्य मुद्द्यांवर संवाद सुलभ करते, प्रशासकीय सहकार्य वाढवते.
- **न्यायिक एकात्मता:** सर्वोच्च न्यायालय आणि उच्च न्यायालयांसह एकीकृत न्यायिक प्रणाली केंद्र आणि राज्य या दोन्हींमध्ये सामान कायदे लागू करते, ज्यामुळे दुहेरी न्यायालयीन संघर्ष दूर होतात.

आर्थिक संबंध:

- **कर आकारणीचे अधिकार:** केंद्र सरकार १३ संघ सूची विषयांवर (उदा., उत्पन्न कर), राज्ये १८ राज्य सूची विषयांवर (उदा., जमीन महसूल) कर आकारते, आणि १०१ व्या घटनादुरुस्तीनंतर जीएसटी हा समवर्ती अधिकार आहे.

- **महसूल वितरण:** वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार उत्पन्न करासारखे कर राज्यांद्वारे सामायिक केले जातात, तर काही केंद्रीय कर (उदा., मुद्रांक शुल्क) पूर्णपणे राज्यांना दिले जातात.
- **मदत अनुदान:** कलम २७५ अंतर्गत वैधानिक अनुदान आणि कलम २८२ अंतर्गत विवेकाधीन अनुदान राज्यांना आर्थिक मदत करते, आदिवासी कल्याण आणि अनुसूचित क्षेत्रांसाठी विशिष्ट अनुदानांसह.
- **जीएसटी परिषद:** कलम २७९अ अंतर्गत स्थापन झालेली ही परिषद जीएसटी धोरणांवर समन्वय सुनिश्चित करते, कर दर, सूट आणि महसूल वाटपाची शिफारस करते.
- **वित्त आयोग:** कलम २८० अंतर्गत एक अर्ध-न्यायिक संस्था, जी करा-वाटप सूत्रे, अनुदान-सहाय्य आणि राज्याचे वित्त मजबूत करण्यासाठी उपाययोजना ठरवते.
- **कर्ज घेण्याचे अधिकार:** संघ देशांतर्गत किंवा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर कर्ज घेऊ शकतो, तर राज्ये देशांतर्गत कर्ज घेण्यापुरती मर्यादित आहेत, जर केंद्राचे कर्ज असेल तर संघाच्या संमतीच्या अधीन राहून राज्ये कर्ज घेतात.
- **करमुक्तता:** व्यावसायिक क्रियाकलाप वगळता, केंद्रीय मालमत्तेला राज्य करातून आणि राज्य मालमत्तेला केंद्रीय करातून सूट आहे, ज्यामुळे आर्थिक स्वायत्तता सुनिश्चित होते.
- **आपत्कालीन तरतुदी:** राष्ट्रीय किंवा आर्थिक आणीबाणीच्या काळात, केंद्र महसूल वितरणात बदल करू शकते किंवा राज्यांवर आर्थिक शिस्त लादू शकते, ज्यामुळे राजकोषीय नियंत्रण केंद्रीकृत होते.

कीवर्ड: सातवी अनुसूची, अर्ध-संघराज्यवाद, संघ सूची, राज्य सूची, समवर्ती सूची, अवशिष्ट अधिकार, प्रशासकीय प्रतिनिधी मंडळ, अखिल भारतीय सेवा, आंतरराज्य परिषद.

मुख्य परीक्षेच्या दृष्टीने सराव प्रश्न:

प्रश्न १. भारतातील केंद्र-राज्य संबंधांशी संबंधित घटनात्मक तरतुदी स्पष्ट करा. हे संबंध कसे वर्गीकृत केले जातात आणि आंतर-सरकारी वाद सोडवण्यासाठी कोणत्या यंत्रणा अस्तित्वात आहेत?

केंद्र-राज्य संबंधांमधील समस्या

टीप: आपण पुढील विषयात याबद्दल अधिक तपशीलवार अभ्यास करू.

केंद्र-राज्य संबंधातील अडचणी

राजकीय विश्लेषक के. सी. व्हेअर भारतीय संघराज्यवादाचे वर्णन अर्ध-संघराज्यवाद म्हणून करतात. अर्ध-संघीय व्यवस्थेत, संघराज्याला राज्यांपेक्षा जास्त अधिकार असतात.

परिचय:

- भारतातील संघराज्य म्हणजे अशी शासन व्यवस्था ज्यामध्ये केंद्र आणि राज्यांमध्ये घटनात्मकरित्या सत्ता विभागली जाते, ज्यामुळे दोन्ही स्तरांना त्यांच्या क्षेत्रात स्वायत्तपणे काम करता येते.
- जरी संविधानात 'संघराज्य' हा शब्द स्पष्टपणे नमूद केलेला नसला तरी, कलम १ अंतर्गत भारताचे वर्णन "राज्यांचे संघराज्य" असे केले आहे, जे त्याचे अद्वितीय अर्ध-संघीय स्वरूप प्रतिबिंबित करते.
- राज्यांमधील कराराने स्थापन झालेल्या शास्त्रीय संघराज्यांपेक्षा वेगळे, भारतीय संघराज्य संरचनात्मकदृष्ट्या एका मजबूत केंद्राकडे झुकलेले आहे आणि तरीही सामायिक प्रशासन आणि स्वराज्याच्या तत्वांना प्रोत्साहन देते.

भारतीय संघराज्याची वैशिष्ट्ये:

संघराज्याची वैशिष्ट्ये:

- दुहेरी शासन:** संविधानानुसार प्रत्येकाची भूमिका निश्चित करून वेगवेगळी केंद्र आणि राज्य सरकारे स्थापन करते.
- अधिकारांचे विभाजन:** सातव्या अनुसूचीमध्ये केंद्र, राज्य आणि समवर्ती यांच्याद्वारे अधिकारांचे स्पष्टीकरण दिले आहे, ज्यामुळे स्पष्ट अधिकारक्षेत्राच्या सीमा सुनिश्चित होतात.
- लिखित संविधान:** एक व्यापक, संहिताबद्ध दस्तऐवज सरकारच्या दोन्ही स्तरांची रचना, अधिकार आणि कार्ये रेखाटतो.
- संविधानाचे सर्वोच्चत्व:** संविधान हा सर्वोच्च कायदा आहे, जो संघ आणि राज्यांना बंधनकारक आहे, त्याचे पालन करण्यासाठी न्यायालयीन पुनरावलोकन आवश्यक आहे.
- संविधानाची कठोरता:** विशेषतः संघीय बाबींवरील सुधारणांसाठी विशेष बहुमताची आणि काही प्रकरणांमध्ये, राज्य मान्यता आवश्यक असते, ज्यामुळे मनमानी बदलांना प्रतिबंध होतो.
- स्वतंत्र न्यायपालिका:** सर्वोच्च न्यायालय आणि उच्च न्यायालये निष्पक्ष मध्यस्थ म्हणून काम करतात, वाद सोडवतात आणि संवैधानिक अखंडतेचे रक्षण करतात.
- द्विसदनी व्यवस्था:** लोकसभा आणि राज्यसभा असलेली संसदेची द्विसदनी रचना, संघीय हितसंबंधांचे संतुलन साधून लोक आणि राज्ये दोघांचेही प्रतिनिधित्व करते.

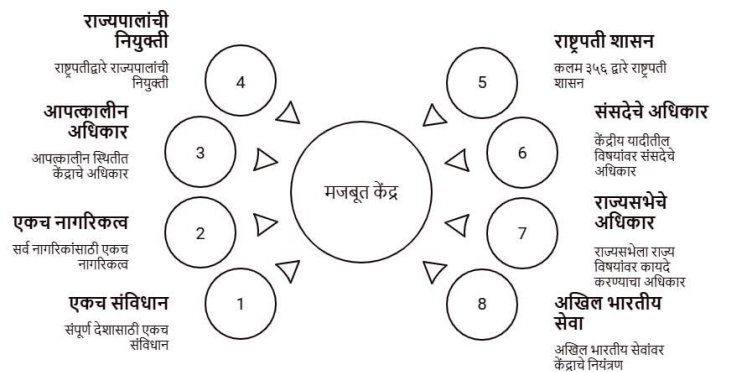
संघराज्य नसलेली (एकात्मक) वैशिष्ट्ये:

- एकच संविधान:** स्वतंत्र राज्य संविधान असलेल्या संघराज्यांपेक्षा वेगळे,

एकच संविधान संघराज्य आणि राज्ये दोन्हीवर राज्य करते.

- एकल नागरिकत्व:** भारतीय नागरिकत्व हे एकल आहे, जे प्रादेशिक संलग्नतेपेक्षा राष्ट्रीय ओळख वाढवते.
- एकात्मिक न्यायव्यवस्था:** सर्वोच्च न्यायालयाच्या शिखरावर असलेली एकच न्यायव्यवस्था, केंद्र आणि राज्य दोन्ही कायदे लागू करते, ज्यामुळे एकरूपता सुनिश्चित होते.
- मजबूत केंद्र:** केंद्राकडे लक्षणीय अधिकार आहेत, ज्यात उर्वरित अधिकार आणि कायदेविषयक संघर्षांमध्ये प्राधान्य यांचा समावेश आहे.
- राज्यपालांची नियुक्ती:** राष्ट्रपतींनी नियुक्त केलेले राज्यपाल राज्यांमध्ये केंद्रीय एजंट म्हणून काम करतात आणि राज्याच्या स्वायत्ततेवर प्रभाव पाडतात.
- आणीबाणीच्या तरतुदी:** आणीबाणीच्या काळात, केंद्र कलम ३५२, ३५६ आणि ३६० अंतर्गत प्रशासनाचे केंद्रीकरण करून, अतिरेकी अधिकार गृहीत धरते.
- अखिल भारतीय सेवा:** केंद्राच्या नियंत्रणाखाली असलेले IAS, IPS आणि IFoS यांच्याद्वारे प्रशासनाचे एकीकरण करतात परंतु महत्त्वाच्या पदांवर राज्य स्वायत्तता मर्यादित करतात.
- केंद्राकडे असलेले उर्वरित अधिकार:** कोणत्याही अनुसूचीमध्ये सूचीबद्ध नसलेले विषय संसदेच्या अधिकारक्षेत्रात येतात, ज्यामुळे केंद्राकडे सत्ता झुकते.

भारतीय संघराज्यवादातील मजबूत केंद्र

भारतीय संघराज्याच्या केंद्रीकृत प्रवृत्ती प्रतिबिंबित करणाऱ्या घटनात्मक तरतुदी:

संवैधानिक तरतूद	केंद्रीय प्रवृत्ती
कलम ३	संसदेला राज्यांच्या सीमा, नावे बदलण्याची किंवा राज्यांच्या संमतीशिवाय नवीन राज्ये निर्माण करण्याची परवानगी देते, ज्यामुळे संघराज्यीय स्वायत्ततेला धक्का पोहोचतो.
कलम २००	राज्यपालांना राज्य विधेयके राष्ट्रपतींच्या संमतीसाठी राखून ठेवण्याचा अधिकार देते, ज्यामुळे राज्य कायदांवर केंद्राचे पर्यवेक्षण शक्य होते.

कलम २४८	कोणत्याही यादीत समाविष्ट नसलेल्या बाबींवर कायदे करण्याचे संसदेला अतिरिक्त अधिकार देते, अधिकाराचे केंद्रीकरण करते.
कलम २४९	जर राज्यसभेने राष्ट्रीय हितासाठी, राज्य अधिकारक्षेत्राला मागे टाकून ठराव मंजूर केला तर संसदेला राज्य सूचीतील बाबींवर कायदे करण्याची परवानगी देते.
कलम २५४	संघर्षाच्या बाबतीत समवर्ती सूचीवरील केंद्रीय कायदे राज्य कायद्यांपेक्षा श्रेष्ठ असल्याचे घोषित करते, ज्यामुळे संघाचे वर्चस्व अधिक मजबूत होते.
कलम २५६	राज्यांना केंद्रीय कायद्यांचे पालन करण्यास बांधील करते, केंद्राला बंधनकारक निर्देश जारी करण्याचा अधिकार आहे, ज्यामुळे राज्य कार्यकारी स्वातंत्र्य मर्यादित होते.
कलम ३१२	केंद्राच्या नियंत्रणाखालील अखिल भारतीय सेवा निर्माण करण्यासाठी संसदेला अधिकृत करते, ज्यामुळे प्रमुख प्रशासकीय पदांवरील राज्यांचे नियंत्रण कमी होते.
कलम ३५२	राष्ट्रीय आणि बाणीच्या काळात, केंद्र सरकार राज्य विषयांसह व्यापक अधिकार गृहीत धरते, प्रशासनाचे केंद्रीकरण करते.
कलम ३५६	राष्ट्रपती राजवट लागू करण्यास परवानगी देते, ज्यामुळे केंद्राला राज्य कारभार ताब्यात घेण्याची परवानगी मिळते, बहुतेकदा राजकीय कारणांसाठी.
कलम ३६०	आर्थिक आणि बाणीच्या काळात, केंद्र कर आकारणीबाबत निवेदने देऊ शकते पगार कपात, आर्थिक स्वायत्तता नष्ट करणे यासारख्या बाबी.

भारतातील संघराज्यवादाची उत्क्रांती

१. पक्ष अंतर्गत संघराज्यवाद (१९५०-१९६८)

- काँग्रेस पक्षाच्या "काँग्रेस प्रणाली" चे वर्चस्व, जिथे केंद्र-राज्य वाद पक्षाद्वारेच सोडवले जात होते, ज्यामुळे सहमतीवर आधारित संघराज्य सुनिश्चित केले जात होते.
- १९६९ नंतर इंदिरा गांधींच्या काळात काँग्रेस फुटीमुळे केंद्रीकरण तीव्र झाले, ज्यामुळे प्रादेशिक नेत्यांना अधीनस्थ करण्यात आले आणि राज्यांची स्वायत्तता कमी झाली.
- महत्त्वाची घटना:** १९५९ मध्ये केरळ राज्य सरकार बरखास्त केल्याने केंद्राचे वर्चस्व दिसून आले; केंद्रीकरण धोरणांमुळे १९७०-८० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात आसाम, पंजाब, काश्मीर आणि मिझोरममध्ये संकटे उद्भवली.
- १९७९ नंतर, "गरीबी हटाओ" आणि २० कलमी कार्यक्रमांमुळे काँग्रेसची राष्ट्रीय प्रतिमा मजबूत झाली, परंतु स्थानिक संघटनात्मक

कमकुवतपणामुळे राज्यस्तरीय पाठिंबा कमी झाला.

२. बहुपक्षीय संघराज्यवाद (१९९०-२००० च्या सुरुवातीचे)

- आघाडी सरकारे राष्ट्रीय पक्ष म्हणून उदयास आली (काँग्रेस-यूपीए, भाजप-एनडीए) प्रादेशिक पक्षांवर अवलंबून राहिल्याने केंद्र-राज्य संघर्ष कमी झाला.
- आर्थिक उदारीकरणाने (१९९१) राज्यांना गुंतवणूक आकर्षित करण्यास सक्षम केले, ज्यामुळे मुख्यमंत्र्यांना विकास-केंद्रित राजकीय ब्रँड तयार करण्यास सक्षम केले.
- ७३ व्या आणि ७४ व्या घटनादुरुस्ती (१९९२) मुळे स्थानिक स्वराज्य व्यवस्था मजबूत झाली, संघराज्य अधिक सखोल झाले.
- महत्त्वाची घटना:** १९९४ च्या एसआर बोम्मई विरुद्ध भारत संघाच्या निकालामुळे कलम ३५६ चा गैरवापर रोखला गेला, ज्यामुळे संघराज्यीय तत्वांना बळकटी मिळाली.

३. सहकारी संघराज्यवाद (२०००-२०१४)

- केंद्र आणि राज्यांनी GST सारख्या सुधारणांवर सहकार्य केले, GST परिषद आणि NITI आयोग (२०१५) यांनी सहकारी प्रशासनाला चालना दिली.
- वित्त आयोगाच्या शिफारशींमुळे केंद्रीय करामध्ये राज्यांचा वाटा वाढला, ज्यामुळे राजकोषीय स्वायत्तता वाढली.
- उदारीकरणानंतर राज्यांना प्रशासकीय स्वातंत्र्य मिळाले, विकासाभिमुख धोरणांना प्रोत्साहन दिले.
- महत्त्वाची घटना:** ७३व्या/७४व्या घटनादुरुस्तीने स्थानिक संस्थांना अधिकार दिले, ज्यामुळे तळागाळातील संघराज्यवादाचा पाया रचला गेला.

४. स्पर्धात्मक संघराज्यवाद (२०१४ नंतर)

- नीती आयोगाने राज्य आरोग्य निर्देशांक, भारत नवोन्मेष निर्देशांक आणि आकांक्षापूर्ण जिल्ह्यांच्या डेल्टा क्रमवारीसारख्या कामगिरी क्रमवारीद्वारे राज्यांमध्ये स्पर्धा वाढवली.
- जीएसटी अंमलबजावणी आणि वाढीव निधी वितरणामुळे राज्यांना नवोन्मेष आणि गुंतवणूक आकर्षित करण्यास प्रोत्साहन मिळाले.
- नागरिकत्व सुधारणा कायदा, शेती कायदे आणि जीएसटी भरपाईवरील धोरणात्मक वादांमुळे केंद्र-राज्य तणाव अधोरेखित झाला.
- महत्त्वाची घटना:** नीती आयोगाची स्थापना (२०१५) ने नियोजनापासून स्पर्धात्मक आणि सहकारी संघराज्याकडे लक्ष केंद्रित केले.

५. संघर्षात्मक संघराज्यवाद (२०१४ नंतर)

- भाजपच्या नेतृत्वाखालील एनडीएचा एक प्रभावी पक्ष म्हणून उदय झाल्यामुळे विरोधी पक्षांच्या शासित राज्यांशी वित्तीय केंद्रीकरण आणि

राज्य स्वायत्ततेवरून संघर्ष निर्माण झाला.

- राज्यपालांचा गैरवापर, राज्य कार्यक्रमांना अडथळा आणणे आणि CAA आणि कृषी कायदांवरील वाद यासारख्या मुद्द्यांमुळे केंद्र-राज्य संघर्ष वाढला.
- प्रादेशिक पक्ष संघीय अधिकारांचा दावा करून एनडीएच्या राज्यस्तरीय वर्चस्वाला आव्हान देतात.
- **महत्वाची घटना:** शेती कायदांविरुद्ध (२०२०-२०२१) आणि सीएए (२०१९-२०२०) झालेल्या निदर्शनांनी संघर्षात्मक संघीय गतिशीलता अधोरेखित केली.

६. सौदेबाजी संघराज्यवाद (१९९० नंतर)

- १९९१ नंतर युतीचे राजकारण आणि आर्थिक उदारीकरणामुळे, राजकीय आणि आर्थिक मुद्द्यांवर केंद्राशी वाटाघाटींमुळे राज्यांना सौदेबाजीची शक्ती मिळाली.
- केंद्राने वाटाघाटी करण्याची ताकद जास्त राखली, परंतु प्रादेशिक पक्षांच्या वाढीमुळे राज्यांचा प्रभाव वाढला.
- कर्नाटक-गोवा प्रादेशिक प्रश्न आणि तामिळनाडू कर्नाटक पाणीवाटप यासारखे वाद वाटाघाटीद्वारे सोडवले गेले.
- **महत्वाची घटना:** १९९१ नंतरच्या आर्थिक सुधारणांमुळे राज्यांना संसाधने आणि गुंतवणुकीसाठी वाटाघाटी करण्यास सक्षम बनवण्यात आले, ज्यामुळे वाटाघाटी-आधारित संघराज्याकडे वळणे निश्चित झाले.

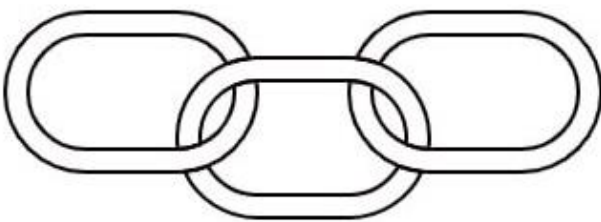
भारतातील सहकारी संघराज्यवाद

व्याख्या

- सहकारी संघराज्यवाद म्हणजे शासनाचे एक सहयोगी मॉडेल आहे जिथे केंद्र आणि राज्य सरकारे राष्ट्रीय विकासासाठी धोरणे तयार करण्यासाठी आणि अंमलात आणण्यासाठी एकत्रितपणे काम करतात. ते स्पर्धा किंवा संघर्षापेक्षा भागीदारी, समन्वय आणि सामायिक जबाबदारीवर भर देते.

सहकारी संघराज्यवाद

भागीदारी संयुक्त जबाबदारी

समन्वय

महत्वाची वैशिष्ट्ये

- **अधिकारांचे विभाजन:** संविधान केंद्र, राज्य आणि समवर्ती सूची (७ व्या अनुसूची) द्वारे अधिकारांचे विभाजन करते, ज्यामुळे शिक्षण आणि आरोग्य यासारख्या महत्वाच्या मुद्द्यांवर संयुक्त जबाबदारी वाढवते.
- **संस्थात्मक यंत्रणा:** नीती आयोग, जीएसटी परिषद आणि आंतरराज्य परिषद सारख्या संस्था संवाद, धोरणात्मक समन्वय आणि वाद निराकरण सुलभ करतात.
- **आर्थिक सहकार्य:** वित्त आयोगाच्या शिफारशींद्वारे महसूल वाटप (उदा. १५ व्या आर्थिक परिषदेचे ४१% विकेंद्रीकरण) संसाधनांचे समान वितरण सुनिश्चित करते.
- **धोरण समन्वय:** स्वच्छ भारत, आयुष्मान भारत आणि स्मार्ट सिटीज सारखे संयुक्त उपक्रम विकासासाठी सहयोगी प्रशासन प्रतिबिंबित करतात.
- **न्यायालयीन समर्थन:** सर्वोच्च न्यायालय संघराज्यीय संतुलन राखते (उदा., एस.आर. बोम्मई खटला, १९९४), केंद्र किंवा राज्ये संवैधानिक मर्यादा ओलांडू नयेत याची खात्री करते.

भारतातील सहकारी संघराज्यासमोरील आव्हाने

● केंद्रीय संपर्क:

- कलम ३५६ चा अतिरेकी वापर (उदा. जम्मू आणि काश्मीरमध्ये २०१८ मध्ये राष्ट्रपती राजवट लागू करणे) आणि पीएम-किसान सारख्या योजनांमध्ये कठोर मार्गदर्शक तत्त्वे राज्यांच्या स्वायत्ततेला कमकुवत करतात.
- उदाहरण: केरळ आणि तामिळनाडू सारख्या राज्यांना (२०२०-२२) जीएसटी भरपाई देण्यास विलंब झाल्यामुळे केंद्र-राज्याचा विश्वास कमी झाला.

● आर्थिक असंतुलन:

- राज्यांचे केंद्रीय निधीवर अवलंबून राहणे, ज्यामध्ये कृषी पायाभूत सुविधांसारखे उपकर वाटले जात नाहीत, त्यामुळे आर्थिक स्वातंत्र्य मर्यादित होते (उदा., महाराष्ट्राने हे GST कौन्सिल, २०२३ मध्ये उपस्थित केले).
- उदाहरण: ग्रामीण विकास कार्यक्रमांसाठीच्या केंद्रीय अनुदानांना विलंब झाल्यामुळे पंजाबमधील आर्थिक संकट (२०२४) ने अवलंबित्वाच्या समस्यांवर प्रकाश टाकला.

● राजकीय मतभेद:

- पक्षपाती संघर्ष, जसे की मनरेगा निधीच्या वाटपावरून पश्चिम बंगालचा केंद्राशी वाद (२०२२-२३), सहयोगी प्रशासनाला अडथळा आणतात.
- उदाहरण: केंद्रीय लादलेल्या NEET (२०२१-२४) लादण्यास तामिळनाडूने विरोध केल्याने केंद्रासोबत तणाव निर्माण झाला आणि शिक्षण सुधारणा थांबल्या.

● असमान क्षमता:

- बिहार आणि झारखंड सारख्या कमकुवत राज्यांमध्ये आयुष्मान भारत प्रभावीपणे राबविण्यासाठी प्रशासकीय पायाभूत सुविधांचा अभाव आहे, ज्यामुळे आरोग्याचे परिणाम असमान होतात.
- उदाहरण: मर्यादित तांत्रिक कौशल्यामुळे ओडिशातील स्मार्ट सिटीज मिशन प्रकल्पांमध्ये (२०२३) झालेला विलंब क्षमता तफावत दर्शवितो.

● आंतरराज्यीय विषमता:

- स्पर्धात्मक संघराज्यवाद सहकार्याला झाकोळून टाकतो, कारण गुजरात आणि कर्नाटक सारखी राज्ये सेमीकंडक्टर गुंतवणुकीसाठी स्पर्धा करतात (२०२४), सामूहिक उद्दिष्टांकडे दुर्लक्ष करतात.
- उदाहरण: कावेरीवरील तामिळनाडू विरुद्ध कर्नाटक (२०२३) सारखे पाणीवाटप वाद, संघीय सौहार्दापेक्षा प्रादेशिक हितांना प्राधान्य देतात.

भारतातील स्पर्धात्मक संघराज्यवाद

व्याख्या

- स्पर्धात्मक संघराज्य म्हणजे अशा चौकटीचा संदर्भ आहे जिथे राज्ये गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी, प्रशासन सुधारण्यासाठी आणि चांगल्या सेवा देण्यासाठी एकमेकांशी आणि केंद्राशी स्पर्धा करतात.
- हे निरोगी स्पर्धेद्वारे राज्यांना चांगले प्रदर्शन करण्यास प्रोत्साहित करून नवोपक्रम, कार्यक्षमता आणि जबाबदारीला प्रोत्साहन देते.
- भारतात, २०१४ नंतर नीती आयोगाच्या क्रमवारीत वाढ, व्यवसाय सुलभता निर्देशांक आणि कामगिरीवर आधारित निधी वाटप यामुळे या मॉडेलला महत्त्व प्राप्त झाले.

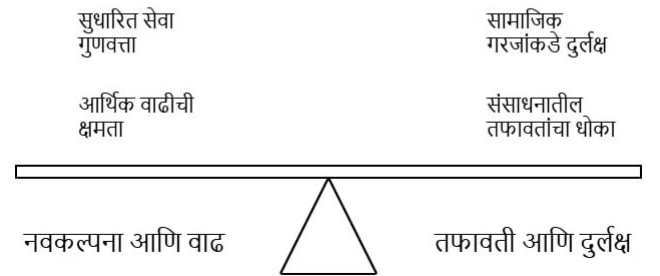
महत्वाची वैशिष्ट्ये

- **राज्य स्वायत्तता:** राज्ये त्यांच्या संवैधानिक अधिकारांचा वापर करून गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी, प्रशासन सुधारण्यासाठी आणि सुधारणा अंमलात आणण्यासाठी स्पर्धा करतात (राज्य सूची, ७ वी अनुसूची).
- **रॅकिंग यंत्रणा:** व्यवसाय सुलभता, स्वच्छ सर्वेक्षण आणि नीती आयोगाचा SDG निर्देशांक यासारखे निर्देशांक कामगिरीवर आधारित स्पर्धेला प्रोत्साहन देतात.
- **धोरण नवोपक्रम:** राज्ये अद्वितीय मॉडेलसह प्रयोग करतात (उदा. गुजरातचे सौर धोरण, आंध्र प्रदेशचे प्रशासन), इतरांसाठी बेंचमार्क स्थापित करतात.
- **आर्थिक प्रोत्साहन:** केंद्रीय योजना (उदा., आकांक्षी जिल्हा कार्यक्रम) उच्च कामगिरी करणाऱ्या राज्यांना अतिरिक्त निधी देऊन बक्षीस देतात, ज्यामुळे कार्यक्षमता वाढते.
- **विकेंद्रित प्रशासन:** राज्यांना स्थानिक गरजांनुसार धोरणे तयार करण्याचे अधिकार देते, ज्यामुळे जबाबदारी आणि प्रतिसाद वाढतो.

आव्हाने

- **प्रादेशिक असंतुलन:** महाराष्ट्रासारखी प्रगत राज्ये बिहारसारख्या राज्यांपेक्षा मागे पडली आहेत, आर्थिक आणि सामाजिक विषमता वाढत आहे (उदा., दरडोई उत्पन्नातील तफावत, २०२३).
- **सहकार्याकडे दुर्लक्ष:** स्पर्धेवर जास्त भर दिल्याने सहकारी संघराज्यवाद कमकुवत होतो, जसे की कावेरीच्या पाण्यावरून कर्नाटक विरुद्ध तामिळनाडू (२०२३) सारख्या आंतरराज्यीय वादांमध्ये दिसून येते.
- **असमान क्षमता:** कमकुवत राज्यांकडे स्पर्धा करण्यासाठी संसाधने आणि कौशल्याचा अभाव आहे, हे व्यवसाय सुलभतेच्या क्रमवारीत झारखंडच्या पिछाडीवरून (२०२२) स्पष्ट होते.
- **अल्पकालीन लक्ष:** राज्ये शिक्षणासारख्या दीर्घकालीन उद्दिष्टांपेक्षा दृश्यमान प्रकल्पांना (उदा. स्मार्ट शहरे) प्राधान्य देतात, विकास प्राधान्यांमध्ये बदल करतात.
- **केंद्रीय पक्षपात:** क्रमवारी आणि निधी वाटपात (उदा. स्मार्ट सिटीज मिशन) केंद्रशासित प्रदेशाचा प्रभाव पक्षपाताची धारणा निर्माण करतो, ज्यामुळे काही राज्ये निराश होतात.

स्पर्धात्मक संघराज्यवादात आर्थिक वाढ आणि सामाजिक गरजांमधील समतोल

भारतातील असममित(Asymmetric) संघराज्यवाद

व्याख्या :

- असममित संघराज्य म्हणजे अशी व्यवस्था जिथे संघराज्यातील विविध राज्ये किंवा प्रदेशांना वेगवेगळ्या प्रमाणात स्वायत्तता आणि अधिकार असतात.
- भारतात, ही विषमता संवैधानिक (उदा. जम्मू आणि काश्मीरसाठी कलम ३७० अंतर्गत विशेष तरतुदी, ईशान्य राज्यांसाठी कलम ३७१) आणि राजकीय (उदा. आर्थिक अनुदान, प्रशासकीय लवचिकता) दोन्ही आहे.
- ते देशाच्या विशाल प्रादेशिक विविधतेला ओळखते आणि अद्वितीय ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक-राजकीय संदर्भाना सामावून घेते.

महत्वाची वैशिष्ट्ये

- **काही राज्यांना विशेष दर्जा:** जम्मू आणि काश्मीर (२०१९ पूर्वी) किंवा नागालँड सारख्या काही राज्यांना त्यांच्या ओळखीचे रक्षण करण्यासाठी

संविधानानुसार अतिरिक्त अधिकार मिळतात.

- **कलम ३७० आणि ३७१:** हे कलम ईशान्येकडील राज्ये किंवा हिमाचल प्रदेश सारख्या ठिकाणांना स्थानिक कायदे किंवा प्रशासनात स्वायत्तता सारख्या विशेष तरतुदी देतात.
- **पाचवी आणि सहावी अनुसूची:** झारखंड किंवा आसाम सारख्या राज्यातील आदिवासी भागात त्यांची जमीन आणि संस्कृती व्यवस्थापित करण्यासाठी स्वराज्य परिषदा आहेत.
- **केंद्रशासित प्रदेश:** लक्षद्वीप सारख्या पूर्णपणे केंद्रशासित प्रदेशांपेक्षा वेगळे, दिल्ली आणि पुद्दुचेरी सारख्या ठिकाणी अंशतः राज्यासारखे अधिकार आहेत.
- **आर्थिक मदत:** काही राज्यांना डोंगराळ प्रदेशासारख्या आव्हानांमुळे विकासासाठी मदत करण्यासाठी अधिक केंद्रीय निधी मिळतो. (उदा. ईशान्य)

आव्हाने

- **असमान वागणूक:** काही राज्यांना विशेष अधिकार मिळाल्यावर त्यांना दुर्लक्षित वाटते, जसे की बिहार जम्मू आणि काश्मीरला पूर्वीसारखेच फायदे मिळावेत अशी मागणी करते.
- **केंद्रीय हस्तक्षेप:** कधीकधी केंद्र सरकार स्वायत्ततेवर मर्यादा घालते, जसे की जम्मू आणि काश्मीरमध्ये कलम ३७० रद्द करणे (२०१९), ज्यामुळे स्थानिक विश्वासाला तडा जातो.
- **राजकीय तणाव:** विशेष तरतुदीमुळे वादविवाद होतात, जसे की नागालँडच्या स्वायत्ततेवर आसाममध्ये झालेल्या निषेधामुळे सीमावर्ती भागांवर परिणाम होतो.
- **अंमलबजावणीचे प्रश्न:** सहाव्या अनुसूचीअंतर्गत आदिवासी परिषदांकडे अनेकदा निधी किंवा अधिकाराचा अभाव असतो, ज्यामुळे त्रिपुरासारख्या ठिकाणी प्रगती मंदावते.
- **फुटीरतावादाचा धोका:** जर विशेष दर्जा चुकीच्या पद्धतीने हाताळला गेला तर ते स्वातंत्र्याच्या मागण्यांना चालना देऊ शकते, जसे काही ईशान्येकडील चळवळींमध्ये दिसून येते.

भारतातील संघराज्य मजबूत करण्यासाठी प्रमुख शिफारसी

सरकारिया आयोगाच्या शिफारसी (१९८८):

- **कलम ३५६ चा विवेकपूर्ण वापर:** राज्याच्या स्वायत्ततेचा आदर करण्यासाठी, केवळ खऱ्या संवैधानिक बिघाडाच्या बाबतीतच, राष्ट्रपती राजवट लागू करावी.
- **अखिल भारतीय सेवा मजबूत करणे:** आयएएस, आयपीएस आणि आयएफओएस सारख्या विद्यमान सेवांना बळकटी दिली पाहिजे आणि प्रशासकीय एकरूपता सुनिश्चित करण्यासाठी नवीन सेवा निर्माण केल्या पाहिजेत.
- **समवर्ती सूचीतील उर्वरित अधिकार:** केंद्र आणि राज्य अधिकारांमध्ये

संतुलन साधण्यासाठी उर्वरित अधिकार समवर्ती सूचीमध्ये हलवावेत.

- **विधेयकांच्या मंजूरीमध्ये पारदर्शकता:** जेव्हा राष्ट्रपती राज्य विधेयकांना मंजूरी देण्यास नकार देतात, तेव्हा त्याची कारणे राज्य सरकारला स्पष्टपणे कळवावीत.
- **एनडीसीची पुनर्रचना:** व्यापक आर्थिक समन्वयासाठी राष्ट्रीय विकास परिषदेची जबाबदारी राष्ट्रीय आर्थिक आणि विकास परिषदेकडे (एनडीसी) सोपवावी.
- **विभागीय परिषदा पुन्हा सक्रिय करणे:** आंतरराज्य सहकार्य आणि संघराज्यवादाला प्रोत्साहन देण्यासाठी विभागीय परिषदांची पुनर्रचना आणि पुनरुज्जीवन केले पाहिजे.
- **केंद्रीय सशस्त्र दलांची तैनाती:** केंद्राला राज्यांच्या संमतीशिवाय सैन्य तैनात करण्याचा अधिकार असला पाहिजे परंतु चांगल्या समन्वयासाठी राज्यांशी सल्लामसलत करावी.
- **समवर्ती सूचीवर सल्लामसलत:** राज्यांच्या हिताचा आदर करण्यासाठी समवर्ती सूचीतील विषयांवर कायदे करण्यापूर्वी केंद्राने राज्यांशी सल्लामसलत करणे अनिवार्य आहे.
- **राज्यपाल घटनात्मक नियुक्ती प्रक्रिया:** राज्यपालांच्या नियुक्त्यांसाठी मुख्यमंत्र्यांचा औपचारिक सल्ला घेतला पाहिजे, ही प्रक्रिया संविधानात समाविष्ट आहे.
- **राज्य सरकारांचे संरक्षण करणे:** जर मंत्रिमंडळाला विधानसभेत बहुमत असेल तर राज्यपाल ते बरखास्त करू शकत नाहीत, ज्यामुळे निवडून आलेल्या सरकारांचे संरक्षण होते.
- **राज्यपालांचा स्थिर कार्यकाळ:** राज्यपालांचा पाच वर्षांचा कार्यकाळ कोणत्याही ठोस कारणाशिवाय अबाधित राहिला पाहिजे, जेणेकरून निष्पक्षता सुनिश्चित होईल.
- **चौकशी आयोगांवर निर्बंध घालणे:** संसदेने विनंती केल्याशिवाय कोणत्याही चौकशी आयोगाने राज्यमंत्र्यांना लक्ष्य करू नये, जेणेकरून राजकीय गैरवापर रोखता येईल.

पुंछी आयोगाच्या शिफारसी (२०१०):

- **राष्ट्रीय एकात्मता परिषद:** अंतर्गत सुरक्षेला संबोधित करण्यासाठी, कायदा आणि सुव्यवस्थेबाबत केंद्र-राज्य सहकार्याला चालना देण्यासाठी एक परिषद स्थापन करणे.
- **कलम ३५५ आणि ३५६ मध्ये सुधारणा करणे:** राष्ट्रपती राजवटीचा गैरवापर मर्यादित करण्यासाठी आणि राज्यांचे संरक्षण करण्याचे केंद्राचे कर्तव्य स्पष्ट करण्यासाठी या कलमांमध्ये सुधारणा करणे.
- **विधेयकांवरील संवाद:** राष्ट्रपतींनी राज्यांना विधेयकांना विलंब किंवा नाकारण्याची कारणे कळवावीत, ज्यामुळे पारदर्शकता वाढेल.
- **सूचीबाबत राज्यांची लवचिकता:** राज्यांना राज्य सूचीतील विषयांवर अधिक स्वायत्तता द्या आणि शिक्षण आणि वने यासारख्या समवर्ती सूचीतील बाबी हस्तांतरित करा.

- **राज्यपालांच्या विवेकाधिकारावर मर्यादा घालणे:** राज्यपालांना राजकीय एजंट म्हणून काम करण्यापासून रोखण्यासाठी कलम १६३ अंतर्गत विवेकाधिकाऱांची व्याप्ती कमी करा.
- **गैरराजकीय राज्यपालांच्या नियुक्त्या:** राज्यपाल हे गैरराजकीय व्यक्ती असले पाहिजेत, नियुक्तीपूर्वी किमान दोन वर्षे राजकारणात निष्क्रिय असले पाहिजेत.
- **राज्यपालांच्या निवडीसाठी समिती:** राज्यपालांच्या नियुक्त्यासाठी पंतप्रधान, गृहमंत्री, लोकसभा अध्यक्ष आणि राज्याचे मुख्यमंत्री यांचा समावेश असलेली समिती स्थापन करा.
- **राज्यपालांना हटवण्यात राज्याची भूमिका:** राज्य विधिमंडळांना राज्यपालांना हटवण्यासाठी ठराव मंजूर करण्याची परवानगी देणे, ज्यामुळे राज्याचा प्रभाव वाढेल.
- **त्रिशंकू विधानसभांसाठी (Hung Assemblies) मार्गदर्शक तत्त्वे:** मनमानी निर्णय टाळण्यासाठी त्रिशंकू विधानसभांमध्ये मुख्यमंत्र्यांची नियुक्ती करण्यासाठी स्पष्ट नियमावली परिभाषित करा.
- **निवडणूकपूर्व युती ओळखणे:** निवडणूक आणि प्रशासन प्रक्रियेत स्पष्टतेसाठी निवडणूकपूर्व युतींना एकच राजकीय घटक म्हणून हाताळा.
- **कायमस्वरूपी वित्त आयोग:** वित्त आयोगाला एक स्थायी संस्था बनवा ज्याचे सदस्यत्व दर पाच वर्षांनी अद्यतनित केले जाईल जेणेकरून सातत्यपूर्ण आर्थिक नियोजन करता येईल.
- **अर्थसंकल्पासाठी न्यायिक परिषदा:** केंद्र आणि राज्यांमध्ये अर्थसंकल्प तयार करण्यासाठी आणि समतोलपणे वाटण्यासाठी परिषदा स्थापन करा, ज्यामुळे आर्थिक निष्पक्षता सुनिश्चित होईल.
- **राज्यसभेत समान प्रतिनिधित्व:** राष्ट्रीय कायद्यात संघीय समानता आणि राज्यांचा आवाज वाढविण्यासाठी राज्यसभेत राज्यांना समान जागा वाटप करा.

भारतातील संघराज्यांशी संबंधित समकालीन मुद्दे

१. राज्यपालांची भूमिका आणि संघराज्य संदर्भ संदर्भ

- सर्वोच्च न्यायालयाने ८ एप्रिल २०२५ रोजी तामिळनाडूचे राज्यपाल आर.एन. यांच्याविरुद्ध दिलेला निकाल. १० विधेयकांना बेकायदेशीरपणे संमती देण्यास विलंब केल्याबद्दल रवी यांनी संघराज्याला कमकुवत करण्यासाठी राज्यपालांच्या भूमिकेची छाननी केली.

न्यायालयाची निरीक्षणे

- **असंवैधानिक विलंब:** घोषित राज्यपाल आर.एन. १० विधेयकांवर (काही २०२० पासून प्रलंबित) रवी यांचा दीर्घकाळ निष्क्रियता बेकायदेशीर असल्याचे, कलम २०० च्या वेळेवर कारवाईच्या आदेशाचे उल्लंघन.
- **पॉकेट व्हेटो नाही:** लोकशाहीला कमजोर करते असे सांगून अनिश्चित

काळासाठी संमती रोखून ठेवणे नाकारले; राज्यपालांनी तातडीने कारवाई करावी.

- **मर्यादित विवेकाधिकार:** राज्यपालांना पुन्हा मंजूर झालेली विधेयके राष्ट्रपतींसाठी राखून ठेवता येत नाहीत, जोपर्यंत ते भौतिकदृष्ट्या बदल करत नाहीत किंवा वैयक्तिक/राजकीय हेतूवर कृती करत नाहीत.
- **न्यायालयीन पुनर्विलोकन:** निवडून आलेल्या कायदेमंडळांच्या इच्छेचे आणि संघीय तत्वांचे समर्थन करण्यासाठी राज्यपालांच्या कृतींची छाननी केली जाते.
- **कालमर्यादा निश्चित करणे:** कायदेविषयक विलंब टाळण्यासाठी संमतीसाठी एक महिन्याची आणि आरक्षणासाठी/राष्ट्रपतींच्या निर्णयासाठी तीन महिन्यांची मुदत निश्चित केली आहे.

राज्यपालांच्या भूमिकेबाबत सर्वोच्च न्यायालयाचे महत्वाचे निर्णय

- **एस.आर. बोम्मई विरुद्ध भारतीय संघराज्य (१९९४):** कलम ३५६ चा गैरवापर रोखला, राज्य स्वायत्ततेचे रक्षण करण्यासाठी वस्तुनिष्ठ वापर आणि न्यायालयीन पुनरावलोकन अनिवार्य केले.
- **नबाम रेबिया विरुद्ध उपसभापती (२०१६):** अरुणाचल प्रदेशच्या राज्यपालांच्या अतिरेकी कारवाया मोडून काढल्या, संवैधानिक मर्यादांना बळकटी दिली.
- **पंजाब राज्य विरुद्ध प्रधान सचिव (२०२३):** सत्ताधारी राज्यपालांनी विधेयके पुनर्विचारासाठी परत करावीत, अनिश्चित काळासाठी विलंबित करू नये.
- **तामिळनाडू विरुद्ध राज्यपाल आर.एन. रवी (२०२५):** विलंब असंवैधानिक घोषित केला, वेळेची मर्यादा निश्चित केली आणि कलम १४२ अंतर्गत १० विधेयकांना मान्यता दिली असे मानले.
- **दिल्लीचे राष्ट्रीय प्रांतीय राज्य सरकार विरुद्ध भारत संघ (२०१८):** राज्यपाल मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्यानुसार काम करतात, संघीय संतुलनाला पाठिंबा देतात.

भारतीय संघराज्यासाठी राज्यपालांच्या भूमिकेशी संबंधित आव्हाने

- **राजकीय पक्षपात:** केंद्राने नियुक्त केलेले राज्यपाल हे केंद्रीय हितांना प्राधान्य देतात (उदा. रवी यांनी तामिळनाडू विधेयके, २०२०-२३ ला विलंब लावला), विरोधी पक्षशासित राज्यांशी संघर्ष करतात.
- **कायदेविषयक अतिरेक:** संमती देण्यास विलंब (उदा. तामिळनाडूचे विद्यापीठ विधेयक) राज्य कायदे बनवण्यात अडथळा आणते, निवडून आलेल्या सरकारांना कमकुवत करते.
- **विवेकाधिकाराचा गैरवापर:** वैध कारणांशिवाय विधेयके राखीव ठेवणे (उदा., रवी यांनी पुन्हा मंजूर केलेल्या विधेयकांचा संदर्भ, २०२३) कलम २०० च्या अस्पष्टतेचा फायदा घेते.
- **विश्वासाची हानी:** केरळ, पंजाबमधील राज्यपालांनी केलेल्या विलंबामुळे (२०२३-२४) केंद्र-राज्य अविश्वास वाढतो, ज्यामुळे सहकारी

संघराज्याला हानी पोहोचते.

- **जबाबदारीचा अभाव:** स्पष्ट कालमर्यादा (२०२५ पूर्वी) आणि सुरक्षित कार्यकाळामुळे मनमानी कारवाया होऊ शकतात, ज्यामुळे राज्याच्या सार्वभौमत्वाला आव्हान मिळते.
- **विविधतेशी संघर्ष:** विशेष तरतुदी असलेल्या राज्यांमधील हस्तक्षेप (उदा. २०१९ पूर्वीचे जम्मू आणि काश्मीर) असममित संघराज्याच्या अनुकूलित प्रशासनात व्यत्यय आणतात.

पुढील मार्ग

- **वेळेची अंमलबजावणी करा:** जबाबदारी सुनिश्चित करण्यासाठी सर्वोच्च न्यायालयाच्या २०२५ च्या अंतिम मुदती (संमतीसाठी एक महिने, आरक्षणासाठी तीन महिने) काटेकोरपणे अंमलात आणा.
- **तटस्थ राज्यपाल:** पक्षपात कमी करण्यासाठी सल्लामसलत करून निष्पक्ष व्यक्तीची (उदा., गैर-राजकीय) नियुक्ती करा.
- **संवाद मजबूत करणे:** केंद्र-राज्य वाद सोडवण्यासाठी आंतर-राज्य परिषदेचा वापर करणे, संघीय सहकार्य वाढवणे.
- **कलम २०० स्पष्ट करा:** विलंब रोखण्यासाठी "शक्य तितक्या लवकर" साठी निश्चित मुदती निश्चित करण्यासाठी सुधारणा करा.
- **न्यायालयीन मदत:** २०२५ च्या तामिळनाडूच्या उदाहरणाचे अनुकरण करून, अतिरेकी कारवाईसाठी राज्यांना त्वरित न्यायालयीन हस्तक्षेप करण्यास प्रोत्साहित करा.
- **जनतेला शिक्षित करा:** लोकशाही आणि संघीय जबाबदारीची मागणी करण्यासाठी राज्यपालांच्या भूमिकेबद्दल जागरूकता निर्माण करा.

२. सीमांकन वादविवाद: लोकशाहीचे तत्व आणि संघराज्यवाद यांच्यातील संघर्ष संदर्भ

- २०२६ नंतरच्या जनगणनेपूर्वी तीव्र झालेल्या सीमांकन वादविवादामुळे लोकशाही प्रतिनिधित्व ("एक व्यक्ती, एक मत") आणि राज्य संसदीय प्रतिनिधित्वातील संघीय समता यांच्यातील तणाव अधोरेखित होतो.

संघराज्यासमोरील चालू सीमांकनाची आव्हाने

- **असमान प्रतिनिधित्व:** लोकसंख्येवर आधारित सीमांकनामुळे लोकसंख्या असलेल्या राज्यांच्या जागा वाढतात (उदा. उत्तर प्रदेशला ६३ जागा, बिहारला ३९ जागा मिळू शकतात), तर दक्षिणेकडील राज्ये जसे की तामिळनाडू (३९ ते ४९) आणि केरळ (२० जागा अपरिवर्तित) सापेक्ष प्रभाव गमावतात.
- **लोकसंख्या नियंत्रणाला दंड:** केरळ आणि तामिळनाडू सारखी राज्ये, जी लोकसंख्या नियंत्रणात प्रभावी आहेत, त्यांना राजस्थान सारख्या उच्च विकास असलेल्या राज्यांच्या तुलनेत लोकसभेच्या जागा कमी पडत आहेत, ज्यामुळे राष्ट्रीय धोरणांचे पालन करण्याची निष्पक्षता कमी होते.

- **प्रादेशिक विषमता:** २०२४ च्या कर हस्तांतरण वादात विसून आल्याप्रमाणे, श्रीमंत दक्षिणेकडील राज्ये (उदा. कर्नाटक) गरीब, लोकसंख्या असलेल्या राज्यांसमोर (उदा. बिहार) आपला प्रभाव गमावण्याचा धोका पत्करतात, ज्यामुळे संसाधनांचे वाटप विस्कळीत होते.
- **संघराज्यीय समतोलाचा न्हास:** उत्तरेकडील राज्यांच्या जागांमध्ये वाढ (उदा. राजस्थानचा वाटा ४.६% वरून ५.५% पर्यंत वाढणे) संसदेवर वर्चस्व गाजवू शकते, सिककीम सारख्या लहान राज्यांना बाजूला ठेवू शकते, ज्यामुळे "राज्यांचे संघटन" या नीतिमतेला आव्हान मिळू शकते.
- **राजकीय तणाव:** केंद्र-राज्य अविश्वासाला कमी झालेल्या आवाजामुळे दक्षिणेकडील राज्यांच्या चिंता (उदा. तामिळनाडूचे मुख्यमंत्री स्टॅलिन यांची २०२५ ची सर्वपक्षीय बैठक), सहकारी संघराज्यवादावर ताण.

पुढील मार्ग

- **लोकसभेच्या जागा मर्यादित करा:** राज्याचे प्रतिनिधित्व टिकवून ठेवण्यासाठी लोकसभेच्या ५४३ जागा गोठवा, लोकसंख्येनुसार फक्त राज्य विधानसभेच्या जागा समायोजित करा, लोकशाही आणि संघराज्याचा समतोल साधा.
- **वाटपासंबंधीचे व्यापक निकष:** योग्य जागांच्या वाटपासाठी आर्थिक योगदान, विकास निर्देशांक (उदा. केरळचा उच्च मानव विकास निर्देशांक) आणि लोकसंख्येसह भौगोलिक घटकांचा समावेश करा.
- **संघीय संवाद मजबूत करणे:** दक्षिणेकडील राज्यांच्या चिंता (उदा. तामिळनाडूची जेएसी) सोडवण्यासाठी नीती आयोग आणि आंतरराज्य परिषदेचा वापर करणे, सीमांकनात विश्वास निर्माण करणे.
- **पारदर्शक आयोग:** २०२६ नंतरच्या सीमांकन आयोगाने निष्पक्ष नेतृत्वासह सर्व राज्यांशी सल्लामसलत करावी आणि पक्षपात टाळण्यासाठी स्पष्ट पद्धती सामायिक कराव्यात याची खात्री करावी.
- **स्थानिक प्रशासन सक्षम करणे:** प्रादेशिक प्रभावासाठी लोकसभा जागांवर अवलंबून राहणे कमी करण्यासाठी पंचायती आणि नगरपालिकांसाठी निधी आणि अधिकार वाढवणे.

३. एक राष्ट्र एक निवडणूक तत्व आणि संघराज्यासमोरील आव्हाने संदर्भ

- लोकसभा आणि राज्य विधानसभा निवडणुकांचे समक्रमण करण्याचा प्रस्ताव असलेला 'वन नेशन वन इलेक्शन' (ONOE) या प्रस्तावामुळे प्रशासन सुव्यवस्थित करण्याची क्षमता निर्माण झाली आहे, परंतु त्यामुळे भारताच्या संघराज्य रचनेवर ताण येण्याचा धोका आहे.

एक राष्ट्र, एक निवडणूकीचे फायदे

- **खर्च कार्यक्षमता:** एकाच वेळी निवडणुका घेतल्याने निवडणूक रसद, सुरक्षा तैनात करणे आणि प्रशासकीय यंत्रणेवरील वारंवार होणारा खर्च लक्षणीयरीत्या कमी होईल.

- **प्रशासकीय सुविधा:** आदर्श आचारसंहिता वारंवार लागू करण्याचे प्रमाण कमी करते, ज्यामुळे अनेकदा धोरणात्मक निर्णय आणि विकास प्रकल्पांना विलंब होतो.
- **प्रशासन स्थिरता:** समक्रमित निवडणुकांमुळे केंद्र आणि राज्यातील सरकारे मध्यावधी निवडणुकांच्या अनिश्चिततेशिवाय निश्चित कालावधीसाठी कार्य करू शकतात.
- **मतदारांच्या संख्येत वाढ:** कमी निवडणुकांमुळे मतदारांचा थकवा कमी होतो आणि विशेषतः ग्रामीण आणि आदिवासी भागात, मोठ्या प्रमाणात सहभाग वाढू शकतो.
- **राजकीय ध्रुवीकरण कमी करणे:** सतत प्रचार आणि लोकप्रियतावादी उपाययोजना कमी करता येतील, ज्यामुळे दीर्घकालीन आणि धोरण-चालित प्रशासनाला प्रोत्साहन मिळेल.
- **सुरक्षा आणि प्रशासकीय संसाधनांचा चांगला वापर:** कर्मचाऱ्यांची एकदाच तैनात केल्याने सुरक्षा दलांवर आणि प्रशासकीय कर्मचाऱ्यांवर दबाव कमी होतो, ज्यांना वारंवार मुख्य कर्तव्यांपासून दूर केले जाते.
- **राष्ट्रीय एकात्मतेला प्रोत्साहन देते:** एक समान निवडणूक लय सामूहिक लोकशाही भावनेला प्रोत्साहन देते आणि "एक राष्ट्र" या कल्पनेला बळकटी देते.

संघराज्यासमोरील एक राष्ट्र एक निवडणूकीची आव्हाने

- **राज्य स्वायत्ततेचे क्षय:** एकसारख्या निवडणूक वेळापत्रकामुळे राज्य-विशिष्ट समस्यांपेक्षा राष्ट्रीय मुद्द्यांना प्राधान्य दिले जाऊ शकते, ज्यामुळे प्रादेशिक प्राधान्ये बाजूला पडू शकतात (उदा., सामाजिक न्यायावर तामिळनाडूचा भर विरुद्ध राष्ट्रीय आर्थिक सुधारणा).
- **केंद्रीकृत नियंत्रण जोखीम:** एकाच वेळी होणाऱ्या निवडणुकांवर केंद्रीय पर्यवेक्षण, कदाचित निवडणूक आयोगाच्या निर्देशांद्वारे, राज्यांच्या निवडणुका व्यवस्थापित करण्याच्या संवैधानिक अधिकारांवर अतिक्रमण करू शकते (राज्य सूची, ७ वी अनुसूची).
- **राज्यांसाठी राजकीय तोटा:** लहान किंवा विरोधी पक्षशासित राज्ये (उदा. केरळ, पश्चिम बंगाल) एकाच प्रचारात राष्ट्रीय पक्षांच्या वर्चस्वाची भीती बाळगतात, ज्यामुळे त्यांचा निवडणूक प्रभाव आणि विविधता कमी होते.
- **राज्यांवर लॉजिस्टिक ताण:** झारखंड किंवा ईशान्येकडील कमकुवत राज्यांमध्ये मोठ्या निवडणुकांसाठी संसाधनांचा अभाव आहे, ज्यामुळे असमान अंमलबजावणी आणि मतदानाची उपलब्धता धोक्यात येते, ज्यामुळे संघीय समानतेला आव्हान निर्माण होते.
- **संघराज्यीय समतोलचा भंग:** कार्यकाळ जुळवण्यासाठी राज्य विधानसभांचे अकाली बरखास्त करणे (उदा. दिल्लीचा २०२० चा कार्यकाळ कमी करणे) निवडून आलेल्या सरकारांच्या आदेशाला कमकुवत करते, राज्य सार्वभौमत्व कमकुवत करते.

- **स्थानिक मुद्द्यांकडे दुर्लक्ष:** एकात्मिक मतदानामुळे राज्यस्तरीय प्रशासन रेकॉर्ड (उदा. ओडिशाचे चक्रीवादळ व्यवस्थापन) राष्ट्रीय कथांनी झाकले जाण्याचा धोका आहे, ज्यामुळे संघीय जबाबदारी कमकुवत होईल.

पुढील मार्ग

- **सल्लागार दृष्टिकोन:** ONOE प्रादेशिक विविधता आणि संघराज्यीय तत्त्वांचा आदर करेल याची खात्री करून, एकमत निर्माण करण्यासाठी आंतर-राज्य परिषद आणि NITI आयोगाद्वारे राज्यांना सहभागी करून घेणे.
- **लवचिक चौकट:** राज्य-विशिष्ट निवडणूक चक्रे जतन करताना लॉजिस्टिक भार कमी करण्यासाठी टप्प्याटप्प्याने अंमलबजावणीला परवानगी द्या (उदा., प्रदेशानुसार राज्यांचे गट करणे).
- **राज्य क्षमता बळकट करणे:** कमकुवत राज्यांना (उदा. बिहार) निवडणुकीच्या तयारीसाठी केंद्रीय निधी आणि प्रशिक्षण देणे, ज्यामुळे संघराज्याचा समान सहभाग सुनिश्चित होईल.
- **स्वायत्ततेचे रक्षण करा:** राज्याचे सक्तीचे सरेखन रोखण्यासाठी संविधानात (उदा. कलम ३५६ सुरक्षा उपाय) सुधारणा करा.
- निवडून आलेल्या सरकारांच्या कार्यकाळाचे संरक्षण करणे.
- **संतुलित मोहिमा:** प्रादेशिक पक्षांना (उदा. द्रमुक, बीजेडी) योग्य प्रसिद्धी देण्यासाठी, राष्ट्रीय पक्षांच्या वर्चस्वाला रोखण्यासाठी प्रचार खर्च आणि माध्यमांचे नियमन करा.
- **पायलट चाचणी:** देशभरात अंमलबजावणी करण्यापूर्वी संघीय चिंता दूर करण्यासाठी, व्यवहार्यता तपासण्यासाठी निवडक राज्यांमध्ये (उदा. गुजरात, कर्नाटक) ONOE ची चाचणी घेणे.

४. भारतातील आणीबाणीच्या तरतुदी आणि संघराज्याला धोका परिचय

- भारतीय संविधानातील आणीबाणीच्या तरतुदी, ज्यांचा उद्देश संकटांना तोंड देणे, सत्तेचे केंद्रीकरण करणे, संघराज्यीय रचना आणि राज्य स्वायत्ततेला धोका निर्माण करणे असा आहे.

आणीबाणीच्या तरतुदींचा आढावा

- **राष्ट्रीय आणीबाणी (कलम ३५२):** युद्ध, बाह्य आक्रमण किंवा सशस्त्र बंडासाठी घोषित केलेली; केंद्रीकृत अधिकार आणि मूलभूत हक्क निलंबित करते (कलम २०, २१ वगळता).
- **राज्य आणीबाणी (कलम ३५६):** संवैधानिक यंत्रणेच्या अपयशासाठी (राष्ट्रपती राजवट) लादली जाते, ज्यामुळे राज्य प्रशासनावर केंद्राचे नियंत्रण शक्य होते.
- **आर्थिक आणीबाणी (कलम ३६०):** आर्थिक अस्थिरतेच्या धोक्यांसाठी आवाहन; केंद्राला राज्यांना आर्थिक निर्देश जारी करण्याची

परवानगी देते.

- **संवैधानिक पुनरावलोकन:** गैरवापर रोखण्यासाठी संसदीय मंजुरी आणि न्यायालयीन पुनरावलोकनाच्या अधीन असलेल्या तरतुदी.

संघराज्याला धोका

- **सत्तेचे केंद्रीकरण:** राष्ट्रीय आणीबाणीमुळे कायदेविषयक आणि कार्यकारी नियंत्रण केंद्राकडे (उदा. १९७५-७७) जाते, ज्यामुळे राज्य सरकारे आणि संघराज्यीय संतुलन बाजूला होते.
- **कलम ३५६ चा गैरवापर:** वारंवार राष्ट्रपती राजवट लागू केल्याने राज्याची स्वायत्तता भंग होते, बहुतेकदा राजकीय फायद्यासाठी, लोकशाही संघराज्य कमकुवत होते.
- **मूलभूत हक्कांचे निलंबन:** आणीबाणीच्या तरतुदी (कलम ३५९) कलम १९ सारख्या अधिकारांना मर्यादित करतात, राज्यस्तरीय मतभेद आणि जबाबदारी रोखतात.
- **वित्तीय अतिरेक:** आर्थिक आणीबाणी (कलम ३६०) केंद्राला राज्य बजेट नियंत्रित करण्याचे अधिकार देते, ज्यामुळे संघराज्यासाठी आवश्यक असलेल्या आर्थिक स्वातंत्र्याला धक्का पोहोचतो.
- **सहकार्याचा ऱ्हास:** आणीबाणीच्या काळात केंद्राचे वर्चस्व केंद्र-राज्य विश्वासाला धक्का पोहोचवते, ज्यामुळे सहकारी संघराज्याच्या सहयोगी भावनेला बाधा पोहोचते.
- **राजकीय हेराफेरी:** सत्ताधारी पक्षांकडून आणीबाणीच्या अधिकारांचा पक्षपाती वापर संघीय निष्पक्षतेला धोका निर्माण करतो, ज्यामुळे राज्याच्या सार्वभौमत्वाला धोका निर्माण होतो.

गैरवापराशी संबंधित महत्वाचे सर्वोच्च न्यायालयाचे निकाल

- **राजस्थान राज्य विरुद्ध भारतीय संघराज्य (१९७७):** कलम ३५६ अंतर्गत केंद्राच्या अधिकाराचे समर्थन केले परंतु मनमानी वापराला विरोध केला, संघीय संतुलनावर भर दिला.
- **एस.आर. बोम्मई विरुद्ध भारतीय संघराज्य (१९९४):** ऐतिहासिक निर्णय; न्यायालयीन पुनरावलोकन, घटनात्मक बिघाडाचा पुरावा आणि राज्य स्वायत्ततेचे संरक्षण करून कलम ३५६ चा गैरवापर मर्यादित केला.
- **नवाम रेबिया विरुद्ध उपसभापती (२०१६):** अरुणाचल प्रदेशातील राष्ट्रपती राजवट रद्द केली, राजकीयदृष्ट्या प्रेरित आवाहनांविरुद्ध बोम्मई तत्त्वांना बळकटी दिली.
- **दिल्लीचे राष्ट्रीय प्रांतीय राज्य सरकार विरुद्ध v भारतीय संघराज्य (२०१८):** स्पष्ट संघीय मर्यादा; दिल्लीमध्ये संघाच्या अतिरेकी कारभाराला आळा घातला, आणीबाणीसारख्या अधिकारांवर अप्रत्यक्षपणे नियंत्रण ठेवण्यास पाठिंबा दिला.
- **शिवराज सिंह चौहान विरुद्ध अध्यक्ष, मध्य प्रदेश विधानसभा (२०२०):** मध्य प्रदेशात कलम ३५६ ची न्यायालयीन छाननी कायम ठेवली, ज्यामुळे केंद्राने राज्य सरकारच्या बरखास्तीला न्याय्य ठरवले.

पुढील मार्ग

- **मजबूत न्यायालयीन पर्यवेक्षण:** बोम्मई मार्गदर्शक तत्त्वे मजबूत करणे, राजकीय गैरवापर रोखण्यासाठी कलम ३५६ च्या आवाहनांचा जलद न्यायालयीन आढावा सुनिश्चित करणे.
- **सल्लागार दृष्टिकोन:** सहकारी संघराज्यवाद आणि विश्वास टिकवून ठेवण्यासाठी आणीबाणीच्या घोषणांमध्ये आंतर-राज्य परिषदेद्वारे राज्यांना सहभागी करून घेणे.
- **स्पष्ट कायदेशीर चौकट:** अस्पष्टता आणि अनियंत्रित वापर कमी करण्यासाठी आणीबाणीसाठी अचूक निकष (कलम ३५२, ३५६, ३६०) परिभाषित करा.
- **राज्य स्वायत्ततेचे रक्षण करा:** अनावश्यक अधिकारांचे निलंबन मर्यादित करा आणि आणीबाणीच्या काळात राज्ये कार्यात्मक प्रशासन राखतील याची खात्री करा.
- **संसदीय जबाबदारी:** कार्यकारी अधिकाऱ्यांच्या अतिरेकी कारभाराला आळा घालण्यासाठी आणीबाणीच्या उपाययोजनांसाठी सविस्तर औचित्य आणि कालबद्ध संसदीय मान्यता देणे.

५. भारतातील राजकोषीय संघराज्यवादाचा मुद्दा परिचय

- भारतातील राजकोषीय संघराज्यवाद म्हणजे केंद्र आणि राज्य सरकारांमध्ये पैसा आणि आर्थिक अधिकार कसे वाटले जातात.
- जरी संविधानात यासाठी एक व्यवस्था असली तरी, अलिकडच्या काळात, राज्यांना केंद्राच्या तुलनेत कमी पैसे मिळणे आणि त्यांच्या वित्तपुरवठ्यावर कमी नियंत्रण असणे याबद्दल चिंता व्यक्त केली आहे.

महत्वाची वैशिष्ट्ये

- **महसूल विभाग:** संविधानाने प्रत्येकाला कर आकारण्याचे अधिकार दिले आहेत—केंद्र उत्पन्न करासारखे मोठे कर हाताळते, राज्ये विक्री करासारखे कर व्यवस्थापित करतात, नियमानुसार वाटून घेतात.
- **वित्त आयोग:** करांचे विभाजन कसे करायचे ते सुचवते (उदा. १५ व्या वित्त आयोगाने २०२१-२६ साठी राज्यांना केंद्रीय करांच्या ४१% वाटा दिला).
- **जीएसटी परिषद:** केंद्र आणि राज्ये एकत्रितपणे जीएसटी दर आणि नियम ठरवतात, कर बाबींमध्ये टीमवर्क सुनिश्चित करतात.
- **अनुदान:** केंद्र राज्यांना रस्ते प्रकल्पांसाठी किंवा गरीब राज्यांना मदत करण्यासाठी अतिरिक्त निधी देते.
- **कर्ज घेण्याचे अधिकार:** दोघेही पैसे उधार घेऊ शकतात, परंतु जर राज्यांना केंद्राचे देणे असेल तर कर्ज घेण्यासाठी त्यांना केंद्राची परवानगी आवश्यक आहे (अनुच्छेद २९३).

फायदे

- **समान विकास:** गरीब राज्यांना शाळा आणि रुग्णालये विकसित करण्यास मदत करते, श्रीमंत राज्यांशी असलेले अंतर कमी करते.
- **राज्य स्वातंत्र्य:** राज्यांना स्थानिक प्राधान्यावर खर्च करू द्या, जसे की केरळमधील आरोग्य किंवा गुजरातमधील उद्योग.
- **एकता मजबूत करते:** पैशांची निष्पक्ष वाटणी राज्यांमधील भांडणे टाळते आणि भारत एकसंध ठेवते.
- **योग्य नियोजन:** राज्ये त्यांच्या लोकांच्या गरजा पूर्ण करणाऱ्या आणि जीवनमान सुधारणाऱ्या योजना आखू शकतात.
- **स्थिर अर्थव्यवस्था:** GST सारखे सामान्य नियम व्यापार सुलभ करतात, व्यवसाय वाढण्यास मदत करतात.

आव्हाने

- **असमान वाटणी:** काही राज्यांना वाटते की जास्त कर देऊनही त्यांना त्यांच्या पात्रतेपेक्षा कमी पैसे मिळतात, ज्यामुळे असंतोष निर्माण होतो.
 - उदाहरण: २०२३ मध्ये तामिळनाडूने असा युक्तिवाद केला की त्यांच्या उच्च कर योगदानाच्या तुलनेत त्यांना कमी निधी मिळतो.
- **केंद्रीय नियंत्रण:** केंद्र कधीकधी निधी देण्यास विलंब करते किंवा त्यावर नियंत्रण ठेवते, ज्यामुळे राज्ये आरोग्य किंवा शिक्षणासारख्या महत्वाच्या सेवांसाठी पैसे देऊ शकत नाहीत.
 - उदाहरण: केरळला २०२२ मध्ये जीएसटी भरपाईमध्ये विलंब झाला, त्यामुळे त्यांच्या आरोग्यसेवा कार्यक्रमांना निधी मिळण्यास अडचण येत होती.
- **राजकीय पक्षपात:** विरोधी पक्षांनी शासित असलेल्या राज्यांना निधीत विलंब किंवा कपातीचा सामना करावा लागू शकतो, जे निष्पक्षतेपेक्षा राजकीय हेतू दर्शवते.
 - उदाहरण: पश्चिम बंगालने २०२४ मध्ये दावा केला होता की केंद्राने राजकीय मतभेदांमुळे मनरेगाचा निधी रोखला आहे.
- **कर्ज मर्यादा:** राज्य कर्ज घेण्याबाबतचे कठोर नियम त्यांना रस्त्यांसारख्या प्रकल्पांना निधी देण्यापासून रोखतात, ज्यामुळे त्यांची वाढ करण्याची क्षमता मर्यादित होते.
 - उदाहरण: २०२३ मध्ये पंजाबला कर्ज घेण्यास बंदी घालण्यात आली, ज्यामुळे पायाभूत सुविधा प्रकल्पांना विलंब झाला.
- **राज्यांची कमकुवत क्षमता:** काही राज्यांना कर वसूल करण्यात किंवा पैशाचे योग्य व्यवस्थापन करण्यात अडचण येते, ज्यामुळे त्यांना केंद्रावर जास्त अवलंबून राहावे लागते.
 - उदाहरण: २०२४ मध्ये झारखंडच्या कमकुवत कर संकलनामुळे ते केंद्रीय अनुदानावर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून राहिले.

पुढील मार्ग

- **अधिक न्याय्य वाटणी:** राज्यांना मोठा कर वाटा द्या आणि अतिरिक्त

पैशाचा परतावा वेळेवर बक्षीस द्या जेणेकरून ते विलंब न करता योजना राबवू शकतील.

- **निधीमध्ये राजकारण नको:** सर्व राज्यांना, मग ते केंद्राला पाठिंबा देत असोत किंवा नसोत, गृहनिर्माण सारख्या योजनांसाठी न्याय्य पद्धतीने पैसे वाटप करा.
- **राज्यांना विकास करण्यास मदत करा:** गरीब राज्यांना कर चांगल्या प्रकारे वसूल करण्यासाठी प्रशिक्षित करा, जेणेकरून ते केंद्रावर कमी अवलंबून राहतील.
- **कर्ज घेण्याचे नियम सुलभ करा:** शाळा किंवा रस्ते यासारख्या गोष्टी बांधण्यासाठी जबाबदार राज्यांना अधिक कर्ज घेऊ द्या.

६. भारतातील आंतरराज्यीय जलवाद आणि संघराज्यवादाचा मुद्दा संदर्भ

- जेव्हा दोन किंवा अधिक राज्ये नदीच्या पाण्याच्या वाटपावरून असहमत असतात, तेव्हा भारतात आंतरराज्यीय पाणी वाद उद्भवतात, ज्यामुळे त्यांच्या शेती, पिण्याचे पाणी आणि विकासाच्या गरजांवर परिणाम होतो.
- हे वाद अनेकदा राज्यांमध्ये तणाव निर्माण करतात आणि भारतातील सहकारी संघराज्याच्या भावनेला आव्हान देतात.

महत्वाची वैशिष्ट्ये

- **घटनात्मक चौकट:** पाणी हा राज्याचा विषय आहे (प्रविष्टी १७, राज्य यादी), परंतु केंद्र आंतरराज्यीय नद्यांचे नियमन करू शकते (प्रविष्टी ५६, केंद्रशासित यादी) आणि वादांमध्ये मध्यस्थी करू शकते (अनुच्छेद २६२).
- **नदी मंडळ कायदा, १९५६:** केंद्राला आंतरराज्यीय नद्यांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी मंडळे तयार करण्याचे अधिकार देते, जरी त्यांचा वापर क्वचितच प्रभावीपणे केला जातो.
- **आंतरराज्यीय नदी पाणी विवाद कायदा, १९५६:** वाद सोडवण्यासाठी न्यायाधिकरणांची तरतूद, निर्णय बंधनकारक आणि न्यायालयीन पुनरावलोकनापासून मुक्तता.
- **न्यायाधिकरण:** उदाहरणे म्हणजे कावेरी जल विवाद न्यायाधिकरण (१९९०) आणि कृष्णा जल विवाद न्यायाधिकरण, जे पाण्याचे वाटप करण्यासाठी स्थापन केले गेले.
- **सहकारी यंत्रणा:** आंतरराज्य परिषद आणि नीती आयोग सारख्या संस्था वाद वाढू नयेत म्हणून संवाद सुलभ करतात.

आव्हाने

- **विलंबित निर्णय:** न्यायाधिकरणांना निकाल देण्यासाठी वर्षानुवर्षे लागतात, ज्यामुळे राज्यांमधील तणाव वाढतो.
 - उदाहरण: १९९० पासून सुरू असलेल्या कर्नाटक आणि तामिळनाडूमधील कावेरी वादाला सर्वोच्च न्यायालयाच्या २०१८ च्या निकालापर्यंत विलंब झाला.

- **पालन न करणे:** राज्ये अनेकदा न्यायालयाच्या आदेशांकडे किंवा केंद्रीय निर्देशांकडे दुर्लक्ष करतात, ज्यामुळे संघीय अधिकार कमी होतात.
 - उदाहरण: हरियाणासोबत रावी-बियासचे पाणी वाटण्यास पंजाबची अनिच्छा (२०२३) पूर्वीच्या करारांना आव्हान देत होती.
- **राजकीय शोषण:** राज्य सरकारे निवडणुकीतील फायद्यासाठी वादांचे राजकारण करतात, ज्यामुळे आंतरराज्यीय स्पर्धा वाढते.
 - उदाहरण: २०२२ मध्ये महादयी नदीवरून महाराष्ट्र आणि कर्नाटकमध्ये संघर्ष झाला, तेव्हा नेत्यांनी पाण्याच्या हक्कांभोवती मतदारांना एकत्र आणले.
- **डेटा शेअरिंगचा अभाव:** राज्ये जलविज्ञानविषयक डेटा रोखून ठेवतात, ज्यामुळे योग्य वाटप आणि विश्वास निर्माण होण्यास अडथळा येतो.
 - उदाहरण: अपारदर्शक डेटा शेअरिंगमुळे आंध्र प्रदेश आणि तेलंगणातील कृष्णा नदी वाद (२०२१) आणखी बिकट झाला.
- **केंद्राची निष्क्रियता:** न्यायाधिकरणाचे निकाल लागू करण्यास किंवा नदी मंडळे स्थापन करण्यास केंद्राची अनिच्छा संघीय मध्यस्थीला कमकुवत करते.
 - उदाहरण: ओडिशा आणि छत्तीसगडमधील गोदावरी वाद (२०२३) केंद्रीय हस्तक्षेपाच्या विलंबामुळे प्रलंबित राहिला.

मुख्य परीक्षेच्या दृष्टीने सराव प्रश्न:

प्रश्न १. "भारतीय संघराज्यवाद हा संघराज्यीय आणि एकात्मक वैशिष्ट्यांचे एक अद्वितीय मिश्रण आहे." संविधानातील तरतुदींच्या संदर्भात या विधानाचे परीक्षण करा.

प्रश्न २. अलिकडच्या काळात, कर विनियोजन, कायदा अंमलबजावणीचे अधिकार क्षेत्र आणि राज्यपालांची भूमिका यासारख्या मुद्द्यांवरून केंद्र आणि राज्यांमधील वाद तीव्र झाले आहेत. हे भारतातील संघर्षात्मक संघराज्याकडे होणारे बदल कसे प्रतिबिंबित करतात यावर चर्चा करा.

पुढील मार्ग

- **जलद न्यायाधिकरण:** न्यायाधिकरणांसाठी कठोर कालमर्यादा निश्चित करा (उदा., ३-५ वर्षे) आणि त्यांना विवादांचे जलद निराकरण करण्यासाठी अंमलबजावणी यंत्रणा सक्षम करा.
- **डेटा पारदर्शकता:** न्याय्य आणि वैज्ञानिक पाणी वाटप सुनिश्चित करून, केंद्रीय व्यासपीठाद्वारे नदी डेटाचे रिअल-टाइम शेअरिंग करणे आवश्यक आहे.
- **नदी मंडळांना बळकटी देणे:** आंतरराज्यीय नद्यांचे सहकार्याने व्यवस्थापन करण्यासाठी कायमस्वरूपी संस्था निर्माण करण्यासाठी नदी मंडळ कायदा, १९५६ सक्रिय करणे.
- **तटस्थ मध्यस्थी:** विवादांमध्ये राजकीय हस्तक्षेप कमी करून, निष्पक्ष संवादासाठी आंतरराज्य परिषद आणि नीती आयोगाचा वापर करा.
- **एकात्मिक जल धोरण:** शेती, उद्योग आणि पर्यावरणाचा समतोल साधणारी राष्ट्रीय चौकट विकसित करणे, राज्यांना शाश्वततेला प्राधान्य देण्यास प्रोत्साहित करणे.

कीवर्ड्स: संघराज्यीय अतिरेक, बहुसंख्य लोकांचा जुलूम, एकत्र बांधणारे (होलिडिंग टुगेदर) संघराज्य, एकत्र येत (कमिंग टुगेदर) संघराज्य, असममित संघराज्य, अर्ध-संघीय रचना, दुहेरी राजकारण, सहयोगी संघराज्यवाद, वित्तीय संघराज्यवाद, संघराज्यीय अतिरेक, बहुसंख्य लोकांचा जुलूम, कायदेविषयक अतिक्रमण, मागच्या दाराने केंद्रीकरण, संस्थात्मक विश्वास तूट, संघीय नैतिकता, लोकशाही विकेंद्रीकरण.

परिचय

- “स्थानिक स्तरांपर्यंत अधिकार आणि वित्तपुरवठा यांचे विनियोजन”, विनियोजन म्हणजे सरकारच्या उच्च स्तरांकडून (केंद्र आणि राज्ये) पंचायती आणि नगरपालिका यांसारख्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिकार आणि जबाबदाऱ्यांचे हस्तांतरण किंवा सोपवणे.

तीन प्रकारचे विकेंद्रीकरण:

- अधिकारांचे (कार्यांचे) विकेंद्रीकरण:** स्थानिक संस्थांना स्वच्छता, पाणीपुरवठा, ग्रामीण रस्ते, प्राथमिक आरोग्य आणि शिक्षण (११ व्या आणि १२ व्या अनुसूचीमध्ये सूचीबद्ध) यासारख्या विषयांवर अधिकार देणे.
- वित्तपुरवठा:** स्थानिक संस्थांना त्यांचे कार्य प्रभावीपणे पार पाडता यावे यासाठी पुरेसा निधी, कर आकारणीचे अधिकार आणि अनुदाने प्रदान करणे.
- अधिकाऱ्यांचे अधिकार हस्तांतरण:** स्थानिक स्वराज्य संस्थांना योजना स्वतंत्रपणे राबवता याव्यात यासाठी कर्मचारी आणि प्रशासकीय यंत्रणा त्यांच्याकडे हस्तांतरित करणे.

संवैधानिक तरतुदी - स्थानिक स्वराज्य संस्थांना (पंचायत आणि नगरपालिका) अधिकारांचे हस्तांतरण

१. ७३ वा घटनादुरुस्ती कायदा, १९९२ (पंचायत राज संस्थांसाठी - पीआरआय)

- संविधानामध्ये भाग नव (कलम २४३ ते २४३-ओ) समाविष्ट करण्यात आला.
- पंचायतीची त्रिस्तरीय व्यवस्था सुरू केली:
 - ग्रामपंचायत (ग्रामस्तरीय)
 - पंचायत समिती (मध्यवर्ती/ब्लॉक पातळी)
 - जिल्हा परिषद (जिल्हा पातळी)

भारतीय संविधानाच्या भाग नव अंतर्गत कलमे (पंचायत)

लेखातील प्रमुख तरतुदी

२४३ मध्ये भाग IX साठी "पंचायत," "गाव," "मध्यवर्ती पातळी," आणि "लोकसंख्या" सारख्या प्रमुख संज्ञांची व्याख्या केली आहे.

कलम २४३ A	ग्रामसभा ही गावातील नोंदणीकृत मतदारांची संस्था म्हणून स्थापित केली आहे, जी राज्य विधिमंडळाप्रमाणे कार्य करण्यास सक्षम आहे.
कलम २४३ B	गाव, मध्यवर्ती आणि जिल्हा पातळीवर पंचायतींना आदेश दिले आहेत; २० लाखांपेक्षा कमी लोकसंख्या असलेल्या राज्यांसाठी इंटरमीडिएट लेव्हल पर्यायी.

कलम २४३ C	पंचायत सदस्यांच्या थेट निवडणुकीची तरतूद आहे; राज्य विधिमंडळात कनिष्ठ-स्तरीय पंचायतींचे अध्यक्ष आणि खासदार/आमदार यांचा समावेश असू शकतो.
कलम २४३ D	लोकसंख्येच्या प्रमाणात अनुसूचित जाती/जमातींसाठी आरक्षण अनिवार्य करते; महिलांसाठी एक तृतीयांश जागा; मागासवर्गीयांसाठी तरतुदी.
कलम २४३ E	पंचायतींसाठी पाच वर्षांचा कार्यकाळ निर्दिष्ट करते; मुदत संपण्यापूर्वी किंवा विसर्जनानंतर सहा महिन्यांच्या आत निवडणुका.
कलम २४३ F	सदस्यत्वासाठी अपात्रतेची यादी आहे (उदा., अस्वस्थ मानसिकता, दिवाळखोरी); राज्य विधिमंडळ आणखी भर घालू शकते.
कलम २४३ G	राज्य विधिमंडळांना आर्थिक विकास आणि सामाजिक न्याय योजनांसाठी पंचायतींना जबाबदाऱ्या सोपविण्याचा अधिकार देते.
कलम २४३ H	पंचायतींना कर, शुल्क आणि शुल्क आकारण्यास अधिकृत करते; राज्याच्या एकत्रित निधीतून अनुदान देण्याची तरतूद करते.
कलम २४३ I	राज्य वित्त आयोगाला दर पाच वर्षांनी पंचायतींच्या आर्थिक स्थितीचा आढावा घेण्यास आणि कर-वाटप, अनुदानांची शिफारस करण्यास सांगते.
कलम २४३ J	राज्य विधिमंडळांना पंचायत खात्यांचे लेखापरीक्षण करण्याची तरतूद करण्याचा अधिकार देते.
कलम २४३ K	राज्य निवडणूक आयोगाकडे पंचायत निवडणुकीचे नियंत्रण सोपवले; बनवायचे राज्य निवडणूक तरतुदी.
कलम २४३ L	द्वारे निर्दिष्ट केलेल्या सुधारणांसह भाग IX केंद्रशासित प्रदेशांना विस्तारित करते अध्यक्ष.
कलम २४३ M	भाग IX मधून अनुसूचित क्षेत्रे, आदिवासी क्षेत्रे आणि काही राज्ये वगळली आहेत; संसद सुधारणांसह तरतुदी वाढवू शकते.
कलम २४३ N	विद्यमान विसंगत कायदे एक वर्षासाठी चालू ठेवण्याची परवानगी देते; विद्यमान पंचायती मुदत संपेपर्यंत किंवा नवीन स्थापन होईपर्यंत राहतात.
कलम २४३ O	सीमांकनासारख्या निवडणूक बाबींमध्ये हस्तक्षेप करण्यापासून न्यायालयांना प्रतिबंधित करते; राज्य कायदानुसार फक्त निवडणूक याचिकांना परवानगी आहे.

२. ७४ वी घटनादुरुस्ती कायदा, १९९२ (शहरी स्थानिक संस्थांसाठी - युएलबी)

- संविधानाचा भाग IX-A (कलम 243P ते 243ZG) जोडण्यात आला.
- तीन प्रकारच्या शहरी स्थानिक संस्था निर्माण केल्या:

- महानगरपालिका (मोठ्या शहरी भागांसाठी)
- नगरपरिषदा (लहान शहरी भागांसाठी)
- नगर पंचायती (संक्रमण क्षेत्रांसाठी)

भारतीय संविधानाच्या भाग IX-A अंतर्गत कलमे (नगरपालिका)

प्रमुख तरतुदी

कलम २४३ P	भाग IX-A साठी "नगरपालिका," "महानगर क्षेत्र," "नगरपालिका क्षेत्र," आणि "लोकसंख्या" सारख्या संज्ञांची व्याख्या करते.
कलम २४३ Q	तीन प्रकारच्या नगरपालिकांची स्थापना अनिवार्य करते: नगर पंचायत (संक्रमणकालीन क्षेत्र), नगर परिषद (लहान शहरी क्षेत्र), आणि महानगरपालिका (मोठे शहरी क्षेत्र); लोकसंख्या, महसूल आणि इतर घटकांचा विचार करून राज्यपाल क्षेत्रे निर्दिष्ट करतात.
कलम २४३ R	नगरपालिका सदस्यांच्या थेट निवडणुकीची तरतूद; राज्य विधिमंडळात प्रभाग समित्यांचे अध्यक्ष, खासदार/आमदार आणि विशेष ज्ञान असलेल्या व्यक्ती (मतदानाचा अधिकार नसलेल्या) यांचा समावेश असू शकतो.
कलम २४३ S	३ लाख किंवा त्याहून अधिक लोकसंख्या असलेल्या नगरपालिकांमध्ये प्रभाग समित्या स्थापन करणे अनिवार्य करते; राज्य विधिमंडळाने रचना आणि कार्ये निर्दिष्ट करावीत.
कलम २४३ T	लोकसंख्येच्या प्रमाणात अनुसूचित जाती/जमातीसाठी जागा राखीव ठेवणे अनिवार्य; महिलांसाठी राखीव असलेल्या एक तृतीयांश जागा; राज्य विधिमंडळ मागासवर्गीयांसाठी आरक्षण देऊ शकते.
कलम २४३ U	नगरपालिकांसाठी पाच वर्षांचा कालावधी निर्दिष्ट करते; मुदत संपण्यापूर्वी किंवा विसर्जनानंतर सहा महिन्यांच्या आत निवडणुका घ्यायच्या; पुनर्गठित नगरपालिका उर्वरित कालावधीसाठी चालू राहते.
कलम २४३ V	सदस्यत्वासाठी अपात्रतेची यादी (उदा., अस्वस्थ मन, दिवाळखोरी, गुन्हेगारी शिक्षा); राज्य विधिमंडळ अतिरिक्त अपात्रता निर्दिष्ट करू शकते.
कलम २४३ W	राज्य विधिमंडळांना आर्थिक विकास आणि सामाजिक न्यायासाठी योजनांचे नियोजन आणि अंमलबजावणी करण्यासह (१२ व्या अनुसूचीनुसार) स्वराज्य संस्था म्हणून काम करण्याचे अधिकार नगरपालिकांना देण्याचे अधिकार देते.
कलम २४३ X	नगरपालिकांना कर, शुल्क, टोल आणि शुल्क आकारण्यास, गोळा करण्यास आणि योग्य ते आकारण्यास अधिकृत करते; राज्याच्या एकत्रित निधीतून अनुदान देण्याची तरतूद करते.

कलम २४३ Y	राज्य वित्त आयोगाला नगरपालिकांच्या आर्थिक स्थितीचा आढावा घेण्याचे आणि कर-वाटप, अनुदान आणि इतर आर्थिक उपाययोजनांची शिफारस करण्याचे आदेश देते.
कलम २४३ Z	राज्य विधिमंडळांना नगरपालिकेच्या खात्यांच्या लेखापरीक्षणासाठी तरतुदी करण्याचे अधिकार देते.
कलम २४३ ZA	राज्य निवडणूक आयोगात नगरपालिका निवडणुकांचे पर्यवेक्षण, दिग्दर्शन आणि नियंत्रण; राज्याने निवडणूक तरतुदी कराव्यात.
कलम २४३ ZB	राष्ट्रपतींनी निर्दिष्ट केलेल्या सुधारणांसह, भाग IX-A च्या तरतुदी केंद्रशासित प्रदेशांपर्यंत वाढवते.
कलम २४३ ZC	भाग IX-A मधून अनुसूचित क्षेत्रे आणि आदिवासी क्षेत्रे वगळली आहेत; संसद सुधारणांसह या क्षेत्रांमध्ये तरतुदींचा विस्तार करू शकते.
कलम २४३ ZD	पंचायत आणि नगरपालिकांनी तयार केलेल्या योजना एकत्रित करण्यासाठी आणि जिल्ह्यासाठी विकास आराखडा तयार करण्यासाठी जिल्हा नियोजन समित्यांची स्थापना करणे अनिवार्य करते.
कलम २४३ ZE	प्रादेशिक गरजा आणि संसाधने लक्षात घेऊन विकास योजनांचा मसुदा तयार करण्यासाठी महानगरांमध्ये महानगर नियोजन समित्या स्थापन करण्याचे आदेश.
कलम २४३ ZF	भाग IX-A शी विसंगत असलेले विद्यमान कायदे एक वर्षासाठी किंवा सुधारित/रद्द होईपर्यंत चालू ठेवण्याची परवानगी देते; विद्यमान नगरपालिका मुदत संपेपर्यंत किंवा नवीन स्थापन होईपर्यंत राहतात.
कलम २४३ ZG	सीमांकन किंवा आरक्षण यासारख्या निवडणूक बाबींमध्ये न्यायालयांना हस्तक्षेप करण्यास मनाई; राज्य कायदानुसार फक्त निवडणूक याचिकांना परवानगी आहे.

ब्रिटिश राजवटीत भारतातील पंचायती राजाची उत्क्रांती:

- **मेयोचा ठराव (१८७०):** स्थानिक संस्थांच्या विकासाला सुरुवात केली, ग्रामीण भागात विकेंद्रित प्रशासनाचा पाया घातला.
- **रिपन ठराव (१८८२):** ग्रामीण विकेंद्रीकरणावर मर्यादित लक्ष केंद्रित करून, ग्रामीण पातळीवरील संरचनांकडे दुर्लक्ष करून, शहरी स्थानिक प्रशासनावर भर दिला.
- **विकेंद्रीकरणावरील रॉयल कमिशन (१९०७):** स्थानिक स्वराज्यासाठी महत्वाच्या घटक म्हणून ग्रामपंचायतींचे महत्त्व ओळखले.
- **मोंटेग्यू-चेम्सफोर्ड सुधारणा (१९१९):** स्थानिक प्रशासन प्रांतांकडे हस्तांतरित केले, परंतु आर्थिक आणि प्रशासकीय अडचणींमुळे प्रभावी विकेंद्रीकरण मर्यादित झाले.

- **भारत सरकार कायदा, १९३५:** मर्यादित जबाबदाऱ्या देऊन पंचायतींचा विकास वाढवणे जरी केंद्रीकृत नियंत्रणाखाली असले तरी, तळागाळातील संस्था.

स्वातंत्र्योत्तर विकास:

- **बलवंत राय मेहता समिती (१९५७):** लोकशाही विकेंद्रीकरणाला चालना देण्यासाठी त्रिस्तरीय पंचायती राज व्यवस्था - गाव पातळीवर ग्रामपंचायती, ब्लॉक पातळीवर पंचायत समित्या आणि जिल्हा पातळीवर जिल्हा परिषदा - अशी शिफारस केली.
- **राजस्थानचे अग्रणी पाऊल (१९५९):** २ ऑक्टोबर १९५९ रोजी नागौर जिल्ह्यात पंचायती राज स्थापन करणारे पहिले राज्य बनले आणि इतरांसाठी एक आदर्श निर्माण केला.
- **अशोक मेहता समिती (१९७७):** ग्रामपंचायती आणि जिल्हा परिषदांसह द्विस्तरीय प्रणाली प्रस्तावित केली, ज्यामध्ये पंचायतीसाठी मजबूत भूमिका आणि आर्थिक स्वायत्ततेवर भर देण्यात आला.
- **जी.व्ही.के. राव समिती (१९८५):** पंचायती राज संस्थांसाठी नियमित निवडणुकांचा पुरस्कार केला जेणेकरून लोकशाही सातत्य आणि प्रभावी स्थानिक प्रशासन राबवले जाईल.
- **एल.एम. सिंघवी समिती (१९८६):** पंचायत राजला संवैधानिक मान्यता देण्यास आणि ग्रामपंचायतींची क्षमता वाढविण्यासाठी त्यांच्या आर्थिक संसाधनांमध्ये वाढ करण्यास आग्रह.
- **थंगन समिती (१९८८):** पंचायती राज संस्थांसाठी निश्चित पाच वर्षांचा कार्यकाळ आणि संसाधनांचे वाटप करण्यासाठी राज्य वित्त आयोगांची निर्मिती सुचवली.
- **गाडगीळ समिती (१९८८):** समावेशकता सुनिश्चित करण्यासाठी राज्य निवडणूक आयोग स्थापन करण्याची आणि अनुसूचित जाती (SC), अनुसूचित जमाती (ST) आणि महिलांसाठी जागा राखीव ठेवण्याची शिफारस.
- **७३ वी घटनादुरुस्ती कायदा (१९९२):** पंचायत राजला संवैधानिक दर्जा प्रदान केला, भाग ९ मध्ये त्रिस्तरीय व्यवस्था, अनिवार्य निवडणुका आणि अनुसूचित जाती, जमाती आणि महिलांसाठी आरक्षणाच्या तरतुदींचा समावेश केला, ज्यामुळे तळागाळातील सक्षमीकरण सुनिश्चित झाले.
- **७४ वी घटनादुरुस्ती कायदा (१९९२):** शहरी स्थानिक प्रशासनाला समान तत्वे लागू केली, परिभाषित भूमिका आणि संरचनांसह नगर पालिका आणि नगरपालिका स्थापन केल्या.

७३ व्या घटनादुरुस्ती कायद्याची ठळक वैशिष्ट्ये

- **त्रिस्तरीय पंचायती राज व्यवस्था:** ७३ व्या घटनादुरुस्तीने भारतातील सर्व ग्रामीण भागात त्रिस्तरीय पंचायती राज व्यवस्था स्थापन करण्याचे आदेश दिले, ज्यामध्ये ग्रामपंचायती, पंचायत समित्या आणि जिल्हा परिषदांचा समावेश आहे.

- **थेट निवडणुका:** पंचायतींचे सदस्य थेट निवडणुकीद्वारे निवडले जातात. गावातील लोक ग्रामपंचायत सदस्यांची निवड करतात, तर ग्रामपंचायतीचे सदस्य पंचायत समित्या आणि जिल्हा परिषदांच्या सदस्यांची निवड करतात.
- **जागांचे आरक्षण:** ७३ व्या घटनादुरुस्ती कायद्यात महिला आणि अनुसूचित जातीसाठी स्वच्छता, पाणीपुरवठा आणि रस्त्यावरील दिवे यासारख्या जागांचे आरक्षण करण्याची तरतूद आहे.
- **राज्य वित्त आयोग:** ७३ व्या घटनादुरुस्तीमध्ये राज्य सरकारे आणि पंचायतींमध्ये वित्त वाटपाची शिफारस करण्यासाठी राज्य वित्त आयोग स्थापन करण्याची तरतूद आहे.

७४ व्या घटनादुरुस्ती कायद्याची ठळक वैशिष्ट्ये

- **नगरपालिकांची रचना:** या कायद्यात प्रत्येक राज्यातील आकार आणि क्षेत्रफळानुसार ३ प्रकारच्या नगरपालिकांची रचना करण्याची तरतूद आहे.
- **नगरपालिकांची निवडणुकीची पद्धत:** जागा थेट निवडणुकीद्वारे भरल्या जातात. राज्य विधिमंडळ नगरपालिकेच्या अध्यक्षांच्या निवडणुकीची पद्धत प्रदान करू शकते.
- **जागांचे आरक्षण:** या कायद्यात प्रत्येक नगरपालिकेत अनुसूचित जाती आणि जमातीसाठी त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात महानगरपालिका क्षेत्रातील एकूण लोकसंख्येच्या प्रमाणात जागा राखीव ठेवण्याची तरतूद आहे. शिवाय, महिलांसाठी एकूण जागांच्या एक तृतीयांश पेक्षा कमी नाही अशा आरक्षणाची तरतूद आहे. (अनुसूचित जाती आणि जमातीच्या महिलांसाठी राखीव असलेल्या जागांची संख्या समाविष्ट करून).
- **नगरपालिकांचा कालावधी:** नगरपालिकेचा पहिल्या बैठकीसाठी नियुक्त केलेल्या तारखेपासून ५ वर्षांचा निश्चित कालावधी असतो.
- **नगरपालिकांचे अधिकार आणि कार्ये** सर्व नगरपालिकांना स्वायत्त संस्था म्हणून प्रभावीपणे काम करण्यासाठी आवश्यक असलेले अधिकार आणि जबाबदाऱ्या देण्यात येतील. नगरपालिकांना सोपवता येणाऱ्या कामांची एक स्पष्ट यादी संविधानाच्या बाराव्या अनुसूचीमध्ये समाविष्ट करण्यात आली आहे.
- **नगरपालिकांचे वित्त:** कर लादण्याशी संबंधित बाबी कायद्याने निर्दिष्ट करण्याचे अधिकार राज्याच्या विधिमंडळावर सोपवण्यात आले आहेत.
- **वित्त आयोग:** पंचायती राज संस्थांच्या आर्थिक स्थितीचा आढावा घेण्यासाठी कलम २४३-१ अंतर्गत स्थापन करण्यात आलेला वित्त आयोग नगरपालिकांच्या आर्थिक स्थितीचाही आढावा घेईल आणि राज्यपालांना शिफारसी करेल.
- **नगरपालिकांच्या निवडणुका:** पंचायत आणि नगरपालिकांच्या सर्व निवडणुकांसाठी मतदार याद्या तयार करण्याचे आणि त्यांचे आयोजन करण्याचे पर्यवेक्षण, मार्गदर्शन आणि नियंत्रण राज्य निवडणूक आयोगांकडे असेल.
- **लेखापाल आणि लेखापरीक्षण:** नगरपालिकांच्या लेखापरीक्षणांचे

व्यवस्थापन आणि इतर लेखापरीक्षण राज्य कायद्यातील तरतुदीनुसार केले जाईल.

- **जिल्हा नियोजन समिती:** प्रत्येक राज्य जिल्हा पातळीवर जिल्हा नियोजन समिती स्थापन करेल जे जिल्ह्यातील पंचायत आणि नगरपालिकांनी तयार केलेल्या योजना एकत्रित करेल आणि संपूर्ण जिल्ह्यासाठी एक मसुदा विकास आराखडा तयार करेल.

स्थानिक पातळीवर अधिकारांचे विभाजन आणि वित्तपुरवठा यांची आवश्यकता

- **स्थानिक गरजा पूर्ण करणे:** स्थानिक संस्थांना राजस्थानमधील पाणीटंचाईसारख्या विशिष्ट समस्या सोडवण्यास सक्षम करते, संदर्भ-संबंधित उपाय सुनिश्चित करते.
- **तळागाळातील लोकशाहीला चालना देणे:** केरळमधील ग्रामसभा-चालित योजनांमध्ये दिसून येते त्याप्रमाणे, समुदायांना त्यांच्या विकासाला आकार देण्यास सक्षम करते.
- **प्रशासकीय कार्यक्षमता सुधारणे:** मनरेगा अंतर्गत ग्रामीण पायाभूत सुविधा प्रकल्पांसारख्या कामांचे विकेंद्रीकरण करून विलंब कमी करते.
- **समावेशक विकासाला चालना देणे:** तामिळनाडूमधील महिलांच्या नेतृत्वाखालील पंचायती लैंगिक समानतेला चालना देत, उपेक्षित गटांना प्राधान्य देते.
- **जबाबदारी वाढवणे:** स्थानिक नेते दूरच्या राज्य किंवा केंद्रीय अधिकाऱ्यांपेक्षा वेगळे, नागरिकांप्रती जबाबदार आहेत याची खात्री करणे.
- **प्रादेशिक असमानता कमी करणे:** स्थानिक परिस्थितीनुसार विकासाला अनुकूल बनवणे, गुजरातच्या तुलनेत बिहारसारख्या राज्यांमध्ये असमानता दूर करणे.
- **नवोपक्रमाला प्रोत्साहन देणे:** हिमाचल प्रदेशात सामुदायिक स्वच्छता मोहिमांसारखे स्थानिक प्रयोग सुलभ करते.
- **आर्थिक शाश्वतता सुनिश्चित करणे:** राज्य वित्त आयोगाकडून पंचायतींना मिळणाऱ्या अनुदानाप्रमाणे, आवश्यक कामांसाठी निधी पुरवतो.
- **अवलंबित्व कमी करणे:** आर्थिक स्वायत्तता जीएसटी भरपाईमध्ये पश्चिम बंगालला होणाऱ्या विलंबांना प्रतिबंधित करते, ज्यामुळे कामकाज सुरळीत होते.
- **पायाभूत सुविधांना आधार देणे:** स्थानिक संस्थांना शाळा आणि दवाखाने बांधण्यास सक्षम करते, जसे ओडिशाच्या ग्रामीण भागात दिसून येते.
- **कल्याणकारी वितरण मजबूत करणे:** झारखंडच्या आदिवासी भागात अन्न सुरक्षा सुधारण्यासाठी सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेसारख्या योजनांच्या स्थानिक अंमलबजावणीसाठी निधी पुरवणे.
- **आर्थिक शिस्तीला प्रोत्साहन देणे:** सुरतच्या महानगरपालिका

मॉडेलप्रमाणे, बजेटवर स्थानिक नियंत्रणामुळे विवेकपूर्ण आर्थिक व्यवस्थापनाला चालना मिळते.

स्थानिक संस्थांच्या अकार्यक्षम कामगिरीची कारणे

- **अधिकारांचे अपुरे वितरण:** स्थानिक स्वराज्य संस्थांना पूर्ण कार्यात्मक स्वायत्ततेचा अभाव आहे, शहरी नियोजनासारख्या महत्वाच्या क्षेत्रांवर राज्यांचे नियंत्रण आहे. उदाहरणार्थ, २०२४ मध्ये, राज्याच्या देखरेखीमुळे उत्तर प्रदेशातील अनेक नगरपालिकांना कचरा व्यवस्थापन लागू करण्यात संघर्ष करावा लागला.
- **अपुरी आर्थिक संसाधने:** स्थानिक संस्थांना जीडीपीच्या फक्त १-२% मिळतात, ज्यामुळे त्यांची क्षमता मर्यादित होते. २०२४ च्या एका अहवालात बिहारमधील अनियमित राज्य वित्त आयोगाच्या स्थापनेमुळे पंचायतींना निधी मिळण्यास विलंब होत असल्याचे नमूद करण्यात आले आहे.
- **क्षमता आणि कौशल्यातील तफावत:** प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची कमतरता कार्यक्षमतेत अडथळा आणते. २०२४ मध्ये, झारखंडमधील ग्रामीण पंचायतींना जटिल योजना हाताळणाऱ्या अप्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांमुळे मनरेगा प्रकल्पांमध्ये विलंब झाला.
- **राजकीय हस्तक्षेप:** राज्य सरकारे अनेकदा स्थानिक निर्णयांवर प्रभाव पाडतात, ज्यामुळे स्वायत्ततेला धोका निर्माण होतो. २०२५ मध्ये, पश्चिम बंगालमधील विरोधी पक्षांच्या नेतृत्वाखालील पंचायतींनी राजकीय पक्षपातीपणामुळे निधी विलंब झाल्याचे नोंदवले.
- **अनियमित निवडणुका:** विलंबित किंवा अनियमित निवडणुका लोकशाही कार्यक्षमतेला कमकुवत करतात. २०२४ मध्ये, ओडिशाच्या अनेक पंचायती प्रशासकांच्या अधीन राहून काम करत होत्या कारण निवडणुका त्यांच्या पाच वर्षांच्या कार्यकाळानंतर पुढे ढकलण्यात आल्या होत्या.
- **मर्यादित महसूल निर्मिती:** स्थानिक संस्थांना स्वतःच्या स्रोतातून महसूल उभारण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो. २०२४ च्या एका अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की मध्य प्रदेशातील ७०% शहरी स्थानिक संस्था राज्य अनुदानांवर अवलंबून होत्या, त्यांच्याकडे कर संकलन यंत्रणांचा अभाव होता.
- **कमकुवत जबाबदारी यंत्रणा:** अपुरी देखरेख गैरव्यवस्थापनाला कारणीभूत ठरते. २०२४ मध्ये, तामिळनाडू नगरपालिकांमधील ऑडिटमध्ये केंद्र पुरस्कृत योजनांच्या कमकुवत पर्यवेक्षणामुळे निधी खर्च न झाल्याचे उघड झाले.
- **कमी समुदाय सहभाग:** मर्यादित सार्वजनिक सहभाग परिणामकारकतेला बाधा आणतो. २०२५ मध्ये, छत्तीसगडमधील ग्रामसभांमध्ये उपस्थिती कमी होती, ज्यामुळे स्थानिक नियोजन कमकुवत झाले, असे राज्य सर्वेक्षणांमध्ये नोंदवले गेले आहे.
- **शहरी-ग्रामीण तफावत:** शहरी संस्थांना अधिक लक्ष दिले जाते, ज्यामुळे ग्रामीण पंचायतींना निधीची कमतरता भासते. राज्याच्या

आकडेवारीनुसार, २०२४ मध्ये, ग्रामीण महाराष्ट्र पंचायतींना शहरी संस्थांपेक्षा दरडोई ३०% कमी निधी होता.

- **नोकरशाहीचा प्रतिकार:** नोकरशाही अनेकदा निवडून आलेल्या प्रतिनिधींना मागे टाकतात. २०२४ मध्ये, राज्य-नियुक्त अधिकाऱ्यांनी दिल्ली महानगरपालिकेचे निर्णय रोखले, ज्यामुळे स्वच्छता प्रकल्पांना विलंब झाला.

स्थानिक सरकार मजबूत करण्यासाठी दुसऱ्या प्रशासकीय सुधारणा आयोगाच्या (दुसऱ्या एआरसी) शिफारसी

- **सबसिडीयरिटीचे तत्व:** सबसिडीयरिटीचे तत्व लागू करा, जेणेकरून कार्यक्षम विकेंद्रीकरणासाठी खालच्या सरकारी पातळीवर हाताळता येणारी कार्ये उच्च पातळीवर केंद्रीकृत होणार नाहीत याची खात्री करा.
- **कार्याचे स्पष्ट विभाजन:** राज्य सरकारे आणि स्थानिक संस्थांमधील भूमिका स्पष्टपणे परिभाषित करा, आणि स्थानिक सरकारांच्या विविध स्तरांमध्ये, ओव्हरलॅप टाळण्यासाठी आणि स्पष्टता वाढवण्यासाठी.
- **क्षमता बांधणीसह प्रभावी विकास:** कार्ये आणि संसाधनांचे व्यापक विकास सुनिश्चित करणे, स्थानिक संस्थांना सक्षम करण्यासाठी प्रशिक्षण आणि जबाबदारी यंत्रणेद्वारे समर्थित.
- **एकात्मिक सेवा वितरण:** नागरिक-केंद्रित प्रशासनाला प्राधान्य देऊन, कार्यक्रमांच्या अभिसरणाद्वारे स्थानिक सेवा आणि विकासासाठी एकात्मिक दृष्टिकोनाला प्रोत्साहन देणे.
- **आर्थिक विकास आणि अभिसरण:** प्रभावी निधी विकास आणि सेवा एकत्रीकरणाद्वारे आर्थिक स्वायत्तता मजबूत करणे, नागरिक-केंद्रित प्रशासन संरचनांना चालना देणे.
- **११ व्या अनुसूचीसाठी क्रियाकलाप मॅपिंग:** राज्यांनी जबाबदाऱ्या सुलभ करण्यासाठी, सबसिडीयरिटी तत्त्वानुसार, ११ व्या अनुसूचीच्या सर्व बाबींसाठी सखोल क्रियाकलाप मॅपिंग करावे.
- **स्थानिक प्रशासनासाठी आदर्श कायदा:** राज्यांमध्ये स्थानिक प्रशासनासाठी कायदेशीर चौकट प्रमाणित आणि मजबूत करण्यासाठी एक आदर्श कायदा प्रसारित करा.
- **विविध स्तरांवर निधीचे वितरण:** समान संसाधन वितरण आणि कार्यात्मक शाश्वतता सुनिश्चित करण्यासाठी पंचायतींच्या सर्व स्तरांना निधीचे वाटप करा.

स्थानिक सरकारी वित्तपुरवठा मजबूत करण्यासाठी १५ व्या वित्त आयोगाच्या शिफारसी

- **पंचायतींच्या समावेशक व्याप्ती:** ग्रामीण पंचायतींच्या सर्व स्तरांसाठी - गाव, ब्लॉक आणि जिल्हा - शिफारस केलेले अनुदान आणि अनुसूचित क्षेत्रातील पंचायतींचा समावेश, १४ व्या एफसीच्या तुलनेत व्यापक पोहोच सुनिश्चित करणे, ज्याने ग्रामपंचायती आणि वगळलेल्या अनुसूचित क्षेत्रांपुरते अनुदान मर्यादित केले.

- **स्थानिक संस्थांना भरीव अनुदान:** स्थानिक पायाभूत सुविधा आणि सेवा वाढविण्यासाठी केंद्रीय कर निधीतून ग्रामीण (₹२.४ लाख कोटी) आणि शहरी (₹१.२ लाख कोटी) स्थानिक संस्थांना २०२१-२६ साठी ४.३६ लाख कोटी रुपये, तसेच आरोग्य अनुदानासाठी ७०,०५१ कोटी रुपये वाटप.
- **अनुदान वितरणाचे निकष:** आरोग्याव्यतिरिक्त इतर अनुदाने राज्यांमध्ये लोकसंख्येच्या ९०% आणि क्षेत्रफळाच्या १०% भारानुसार वितरित केली जातील, ज्यामुळे लोकसंख्याशास्त्रीय आणि भौगोलिक गरजा प्रतिबिंबित होतील आणि समान वाटप होईल.
- **कामगिरीशी संबंधित अनुदाने:** कामगिरीशी संबंधित अनुदाने, विशेषतः दशलक्ष-प्लस सिटीज चॅलेंज फंडद्वारे दशलक्ष-प्लस शहरांसाठी, हवेची गुणवत्ता, पाणीपुरवठा, स्वच्छता आणि घनकचरा व्यवस्थापनातील सुधारणांशी संबंधित.
- **आरोग्य क्षेत्रावर लक्ष केंद्रित करणे:** शहरी आरोग्य केंद्रे आणि ग्रामीण कल्याण सुविधांसह प्राथमिक आरोग्यसेवा मजबूत करण्यासाठी स्थानिक संस्थांद्वारे आरोग्यासाठी ₹७०,०५१ कोटीची शिफारस.
- **मुक्त आणि बंधनकारक अनुदान:** लवचिक स्थानिक गरजांसाठी (उदा. रस्ते देखभाल) ४०% मुक्त अनुदान आणि स्वच्छता आणि पाणीपुरवठा यासारख्या विशिष्ट प्राधान्यांसाठी ६०% बंधनकारक अनुदान, स्वायत्ततेसह जबाबदारीचे संतुलन साधणे.
- **आपत्ती व्यवस्थापन सहाय्य:** आपत्ती निवारणासाठी स्थानिक संस्थांना निधीचे वाटप, राज्याशी एकात्मता वाढावा. स्थानिक तयारी वाढविण्यासाठी आपत्ती प्रतिसाद निधी.

केस स्टडीज / सर्वोत्तम पद्धती

- **राजस्थानचा बीआरटीएस (भागीदारी):** ते नियोजन आणि निर्णय प्रक्रियेत समुदायाच्या सहभागावर भर देते. हे शाश्वत विकासासाठी स्थानिक समुदाय, पंचायती राज संस्था आणि सरकार यांच्यातील सहकार्याला प्रोत्साहन देते.
- **महाराष्ट्राची वॉटर कप स्पर्धा:** पाणी फाउंडेशनने आयोजित केलेली वॉटर कप स्पर्धा महाराष्ट्रात, जलसंधारणाच्या प्रयत्नांमध्ये पंचायतींचा समावेश आहे. हे समुदायांना पाणलोट व्यवस्थापनात सक्रियपणे सहभागी होण्यास प्रोत्साहित करते, मालकी आणि जबाबदारीची भावना वाढवते.
- **आंध्र प्रदेशातील सामुदायिक व्यवस्थापन टाकी प्रणाली:** पाण्याच्या टाक्यांच्या पुनर्संचयित आणि व्यवस्थापनात स्थानिक पंचायतींचा समावेश आहे. या विकेंद्रित दृष्टिकोनामुळे शेतीसाठी पाण्याची उपलब्धता सुधारली आहे आणि बाह्य एजन्सींवरील अवलंबित्व कमी झाले.
- **कर्नाटकचा ग्रामपंचायत विकास आराखडा (GPDP):** विकास प्रकल्पांच्या नियोजन आणि अंमलबजावणीमध्ये स्थानिक समुदायांचा समावेश असतो. या सहभागी दृष्टिकोनामुळे विकास उपक्रमांचे

गावकऱ्यांच्या प्रत्यक्ष गरजा आणि प्राधान्यांशी चांगले सरेखन झाले आहे.

- **केरळमध्ये सहभागी अर्थसंकल्प:** केरळने सहभागी अर्थसंकल्प स्वीकारला आहे, ज्यामध्ये पंचायती राजच्या माध्यमातून स्थानिक समुदायांना अर्थसंकल्पीय वाटपाशी संबंधित निर्णय प्रक्रियेत सहभागी करून घेतले आहे. या दृष्टिकोनामुळे विकास प्रक्रियेत पारदर्शकता, जबाबदारी आणि नागरिकांचा सहभाग वाढला आहे.
- **नागरिक सनद:** सेवांच्या दर्जाबाबत पंचायती राज संस्था (पीआरआय) त्यांच्या नागरिकांप्रती असलेल्या वचनबद्धतेवर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी, पंचायती राज मंत्रालयाने "मेरी पंचायत मेरा अधिकार - जन सेवायें हमारे द्वार" या घोषणेसह नागरिक सनद दस्तऐवज अपलोड करण्यासाठी व्यासपीठ उपलब्ध करून दिले आहे.
- **ई-ग्राम स्वराज ई-वित्तीय व्यवस्थापन प्रणाली:** ई-ग्राम स्वराज हे पंचायती राजसाठी एक सरलीकृत कार्य-आधारित लेखा अनुप्रयोग आहे. पंचायती राज संस्थांना निधीचे अधिकाधिक विनियोजन करून पंचायतीची विश्वासार्हता वाढविण्यास मदत होते. विकेंद्रित नियोजन, प्रगती अहवाल आणि कामावर आधारित लेखांकन याद्वारे ते अधिक पारदर्शकता आणते.
- **सुधारित राष्ट्रीय ग्राम स्वराज अभियान (२०२२-२३ ते २०२५-२६):** सुधारित आरजीएसए योजनेचा उद्देश पंचायती राज संस्थांना स्थानिक स्वराज्याचे जीवंत केंद्र म्हणून पुन्हा कल्पना करणे आहे, ज्यामध्ये तळागाळात शाश्वत विकास उद्दिष्टांचे (एलएसडीजी) स्थानिकीकरण करण्यावर विशेष लक्ष केंद्रित केले आहे. केंद्रीय मंत्रालये आणि राज्य विभाग आणि इतर भागधारकांच्या एकत्रित आणि सहयोगी प्रयत्नांद्वारे 'संपूर्ण सरकार आणि संपूर्ण समाज' दृष्टिकोनासह विषयगत दृष्टिकोन स्वीकारला जाईल.

स्थानिक स्वराज्य संस्थेशी संबंधित समकालीन मुद्दे:

१. अनुसूचित क्षेत्रांसाठी पंचायतींचा विस्तार (PESA) कायदा, १९९६ परिचय:

अनुसूचित क्षेत्रांमध्ये पंचायत विस्तार (PESA) कायदा, १९९६, हा एक ऐतिहासिक कायदा आहे, ज्याचा उद्देश भारतीय संविधानाच्या भाग IX मधील तरतुदी अनुसूचित क्षेत्रांमध्ये विस्तारित करणे, आदिवासी समुदायांसाठी स्वराज्य सुनिश्चित करणे आहे. या प्रदेशांमधील ग्रामसभा आणि पंचायतींना सक्षम करण्यासाठी अंमलात आणलेला, पेसा आदिवासींच्या संसाधनांवर आणि त्यांच्या स्वराज्य प्रणालींवरील पारंपारिक अधिकारांना मान्यता देतो, स्वायत्तता आणि समावेशक विकासाला चालना देतो.

तरतुदी:

- अनुच्छेद २४४(१) अंतर्गत परिभाषित केलेल्या अनुसूचित क्षेत्रांना लागू, ज्यामध्ये आसाम, मेघालय, त्रिपुरा आणि मिझोरम वगळता आंध्र प्रदेश, छत्तीसगड, गुजरात, हिमाचल प्रदेश, झारखंड, मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र, ओडिशा, राजस्थान आणि तेलंगणा या दहा राज्यांमधील प्रदेशांचा समावेश आहे.

- पाचव्या अनुसूचीशी सुसंगत, जे अनुसूचित क्षेत्रे आणि अनुसूचित जमातींसाठी विशेष संरक्षण प्रदान करते, ज्यामध्ये जमीन आणि सांस्कृतिक हक्कांचे संरक्षण समाविष्ट आहे.
- स्थानिक प्रशासनावर ग्रामसभांना महत्वपूर्ण अधिकार मिळतील याची खात्री करून, राज्य कायदे PESA शी सुसंगत असणे अनिवार्य करते.

उद्दिष्टे:

- आदिवासी समुदायांना त्यांचे व्यवहार स्वतंत्रपणे व्यवस्थापित करण्यास सक्षम करून, सक्षम ग्रामसभांच्या माध्यमातून स्वराज्याला चालना देणे.
- जंगले आणि पाणी यासारख्या नैसर्गिक संसाधनांवरील पारंपारिक आदिवासी हक्कांना मान्यता देणे आणि त्यांचे संरक्षण करणे, जेणेकरून त्यांच्या उपजीविकेच्या पद्धती टिकून राहतील.
- समावेशक विकासासाठी विकास योजना मंजूर करण्यासाठी, सामाजिक क्षेत्रांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आणि स्थानिक संस्थांचे नियमन करण्यासाठी ग्रामसभांचे अधिकार मजबूत करणे.

फायदे

- **आदिवासींचे सक्षमीकरण:** ओडिशाच्या आदिवासी भागात दिसून आल्याप्रमाणे, आदिवासी समुदायांना संसाधनांवर आणि प्रशासनावर नियंत्रण प्रदान करते, त्यांच्या आर्थिक आणि सांस्कृतिक हितांचे रक्षण करते.
- **स्थानिक स्वराज्य:** निर्णय घेण्याच्या अधिकारांसह मजबूत पंचायतींची स्थापना करते, ज्यामुळे झारखंडमध्ये किरकोळ वनउत्पादन व्यवस्थापनासारखे अनुकूल उपाय शक्य होतात.
- **निर्णय घेण्याची स्वायत्तता:** ग्रामसभांना जमिनीचा वापर आणि सामाजिक न्याय नियंत्रित करण्यासाठी सक्षम करून बाह्य अधिकाऱ्यांवरील अवलंबित्व कमी करते, जे मध्य प्रदेशातील आदिवासी प्रदेशांमध्ये दिसून येते.
- **सांस्कृतिक जतन:** छत्तीसगडमधील सामुदायिक पद्धतींद्वारे दाखवल्याप्रमाणे, आदिवासींच्या रीतिरिवाजांचे आणि परंपरांचे रक्षण करते, त्यांचा वारसा समृद्ध होतो याची खात्री करते.
- **समावेशक विकास:** आदिवासींच्या गरजांशी धोरणे जुळवून घेते, राजस्थानच्या अनुसूचित क्षेत्रांसारख्या दुर्गम भागात समान विकासाला चालना देते.

PESA (पंचायत विस्तार प्रशासन यंत्रणे) समोरील आव्हाने.

- **उदाहरण:** झारखंडमध्ये, पेसा बद्दल जागरूकता नसल्यामुळे आणि गैरसमजामुळे खुंटी आणि गुमला सारख्या जिल्ह्यांमध्ये पथलगडी चळवळ उदयास आली, जिथे आदिवासींनी प्रतीकात्मक दगडी फलकांद्वारे पूर्ण स्वायत्ततेचा दावा केला.

आदिवासी भागातील पंचायतींमध्ये क्षमतेच्या मर्यादा

- अनुसूचित क्षेत्रातील पंचायतींमध्ये प्रभावीपणे शासन करण्यासाठी आवश्यक प्रशिक्षण, प्रशासकीय कौशल्ये आणि संसाधनांचा अभाव असतो.
- उदाहरण: महाराष्ट्रात, अपुरे प्रशिक्षण आणि संस्थात्मक पाठिंब्यामुळे ग्रामसभा सदस्यांना स्थानिक संसाधनांचे व्यवस्थापन करण्यात आणि विकास प्रकल्प राबविण्यात अडचणी येत आहेत.

इतर कायद्यांशी कायदेशीर संघर्ष

- PESA तरतुदी कधीकधी इतर केंद्रीय आणि राज्य कायद्यांशी विरोधाभासी असतात, ज्यामुळे गोंधळ होतो आणि अंमलबजावणीत विलंब होतो.
- उदाहरण: ओडिशामध्ये, PESA च्या अधिकारांना विद्यमान वन आणि जमीन अधिग्रहण कायद्यांच्या अधीनस्थ करून, ग्रामसभांच्या अधिकारांवर मर्यादा घालून सौम्य केले गेले आहे.

अधिकारांचे अपूर्ण हस्तांतरण

- अनेक राज्ये नैसर्गिक संसाधने, जमीन आणि गौण खनिजांबाबतचे अधिकार पूर्णपणे ग्रामसभांना हस्तांतरित करण्यात अपयशी ठरली आहेत.
- उदाहरण: महाराष्ट्रात, पेसा नियम असूनही, गौण वनोपज आणि गौण खनिजांवरील अधिकार अजूनही सरकारी विभागांकडेच आहेत.

राज्य अधिकाऱ्यांकडून बाह्य हस्तक्षेप

- ग्रामसभांनी घेतलेले निर्णय कधीकधी राज्य अधिकाऱ्यांकडून दुर्लक्षित केले जातात किंवा रद्द केले जातात, ज्यामुळे आदिवासी स्वायत्ततेला धक्का पोहोचतो.
- उदाहरण: झारखंडमध्ये, अशी काही उदाहरणे आहेत जिथे अधिकाऱ्यांनी ग्रामसभेच्या ठरावांकडे दुर्लक्ष केले आहे, ज्यामुळे निदर्शने झाली आहेत आणि PESA ची अक्षरशः अंमलबजावणी करण्याची मागणी झाली आहे.

राजकीय आणि कॉर्पोरेट दबाव

- संसाधनांनी समृद्ध आदिवासी भागात खाणकाम आणि औद्योगिक प्रकल्पांसाठी ग्रामसभेच्या संमतीला बगल देण्याचे प्रयत्न अनेकदा होतात.
- उदाहरण: ओडिशाच्या नियामगिरी टेकड्यांमध्ये, खाणकाम मंजुरी नाकारण्याच्या ग्रामसभांच्या निर्णयाला कॉर्पोरेट आणि राजकीय हितसंबंधांकडून वारंवार आव्हान देण्यात आले.

विलंबित नियम रचना आणि अंमलबजावणी

- अनेक राज्यांना PESA अंतर्गत नियम तयार करण्यासाठी दशके लागली आणि काही राज्यांना अद्याप तसे करायचे आहे.

- उदाहरण: झारखंडने त्यांचे पेसा नियम २०२१ मध्येच अधिसूचित केले—कायदा मंजूर झाल्यानंतर २५ वर्षांनी—ज्यामुळे आदिवासी प्रदेशांमध्ये दीर्घकालीन प्रशासनातील तफावत निर्माण झाली.

पुढील मार्ग:

- जागरूकता उपक्रम: आदिवासी समुदायांना PESA बदल शिक्षित करण्यासाठी लक्षित मोहिमा सुरू करा, सहभाग वाढवण्यासाठी ओडिशामध्ये यशस्वी मोहिमांची पुनरावृत्ती करा.
- क्षमता वाढवणे: स्थानिक संस्था सक्षमीकरणासाठी केरळच्या मॉडेलचे अनुसरण करून, पंचायत सदस्यांना प्रशासन आणि आर्थिक व्यवस्थापन प्रशिक्षण देणे.
- कायदेशीर सुसंवाद: छत्तीसगडसारख्या राज्यांमध्ये अखंड अंमलबजावणी सुनिश्चित करून, संघर्ष सोडवण्यासाठी स्पष्ट मार्गदर्शक तत्वांद्वारे PESA चे केंद्रीय कायद्यांशी सरेखन करणे.
- पूर्ण सक्षमीकरण: राजस्थानच्या आदिवासी भागात आवश्यकतेनुसार कडक अनुपालन देखरेखीसह, ग्रामसभांना अधिकारांचे पूर्ण वितरण सुनिश्चित करणे.
- समावेशक सहभाग: झारखंडच्या समावेशक प्रशासन पद्धतीमधून ग्रामसभांमध्ये महिला आणि दुर्लक्षित गटांच्या सहभागाला प्रोत्साहन देणे.
- एनजीओ सहकार्य: मध्य प्रदेशातील आदिवासी प्रकल्पांमध्ये दिसून आल्याप्रमाणे, पेसाचा तळागाळातील प्रभाव वाढवून, संसाधने आणि कौशल्ये प्रदान करण्यासाठी एनजीओंसोबत भागीदारी करा.

२. भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांची भूमिका

परिचय:

समावेशक आणि प्रतिसादात्मक प्रशासनासाठी, पंचायती राज संस्था (PRI) आणि शहरी स्थानिक संस्था (ULB) द्वारे समर्थित भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचा सहभाग महत्वाचा आहे. ७३ व्या आणि ७४ व्या घटनादुरुस्तीमुळे महिलांना नेतृत्वाची भूमिका घेण्यास, समुदाय विकासावर प्रभाव पाडण्यास आणि तळागाळातील समस्या सोडवण्यास सक्षम केले आहे, जरी त्यांना सतत आव्हानांचा सामना करावा लागतो ज्यासाठी लक्षित सुधारणांची आवश्यकता असते.

संवैधानिक आणि कायदेशीर चौकट:

- अनिवार्य आरक्षण: ७३ व्या आणि ७४ व्या घटनादुरुस्ती (१९९२) नुसार पीआरआय आणि युएलबीमध्ये महिलांसाठी किमान एक तृतीयांश आरक्षण अनिवार्य केले आहे, जेणेकरून निर्णय घेणाऱ्या संस्थांमध्ये त्यांचे प्रतिनिधित्व सुनिश्चित होईल.
- नेतृत्वाच्या संधी: आरक्षणांमुळे महिलांना सरपंच, प्रभाग सदस्य आणि महापौर म्हणून काम करणे शक्य झाले आहे, ज्यामुळे स्थानिक प्रशासनात त्यांचा सक्रिय सहभाग वाढला आहे.
- राज्य समर्थन यंत्रणा: विविध राज्यांनी स्थानिक प्रशासनात महिलांना

समाविष्ट करण्यासाठी कार्यक्रम सुरू केले आहेत, ज्यामुळे प्रभावीपणे योगदान देण्याची त्यांची क्षमता वाढली आहे.

स्थानिक प्रशासनातील योगदान:

- **लिंग-विशिष्ट गरजा पूर्ण करणे:** महिला सुरक्षितता, शिक्षण आणि आरोग्यसेवा यासारख्या मुद्द्यांना प्राधान्य देतात, धोरणे महिला आणि मुलांच्या गरजा प्रतिबिंबित करतात याची खात्री करतात.
- **समुदाय विकासासाठी चालना देणे:** ते स्वच्छता, पाणीपुरवठा आणि पायाभूत सुविधांसारख्या महत्वाच्या क्षेत्रांमध्ये पुढाकार घेतात, स्थानिक सेवा वितरण मजबूत करतात.
- **सामाजिक समावेशनाला प्रोत्साहन देणे:** महिला प्रतिनिधी कल्याणकारी योजना आणि संसाधनांमध्ये समान प्रवेश सुनिश्चित करून, दुर्लक्षित गटांचे समर्थन करतात.
- **आर्थिक सक्षमीकरण:** स्वयं-मदत गट आणि स्थानिक उद्योगांना पाठिंबा देऊन, महिला तळागाळातील पातळीवर आर्थिक संधी निर्माण करतात.
- **पर्यावरणीय शाश्वतता:** ते संसाधन संवर्धन आणि पर्यावरणपूरक विकास धोरणांवर लक्ष केंद्रित करून शाश्वत पद्धतींमध्ये योगदान देतात.

स्थानिक प्रशासनात महिलांसमोरील आव्हाने

- **पितृसत्ताक बंधने**
 - सामाजिक नियमांमुळे अनेकदा महिलांच्या अधिकारावर मर्यादा येतात, पुरुष नातेवाईक (पती, वडील किंवा भाऊ) पंचायती किंवा नगरपालिकांमध्ये त्यांच्या निर्णयांवर प्रभाव पाडतात किंवा त्यांना आच्छादित करतात.
 - **उदाहरण:** राजस्थान, बिहार आणि मध्य प्रदेश सारख्या राज्यांमध्ये "सरपंच पती" हा मुद्दा सामान्य आहे, जिथे पती निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींच्या वतीने अनधिकृतपणे निर्णय घेतात.
- **क्षमता तफावत**
 - प्रशासन, वित्त आणि धोरण अंमलबजावणी यामधील प्रशिक्षणाचा अभाव महिलांच्या निर्णय प्रक्रियेत अर्थपूर्ण सहभाग घेण्याच्या क्षमतेवर मर्यादा घालतो.
 - **उदाहरण:** पंचायती राज मंत्रालयाच्या अहवालात असे नमूद केले आहे की अनेक महिला निवडून आलेल्या प्रतिनिधींना बजेट प्रक्रियेचे ज्ञान नव्हते, ज्यामुळे ग्रामीण झारखंड आणि ओडिशात विकास निधीचा वापर कमी झाला.
- **आर्थिक अवलंबित्व**
 - महिला नेत्यांचे पंचायत निधीवर नियंत्रण नसते किंवा त्यांना थेट निधीची उपलब्धता नसते, ज्यामुळे विकासात्मक प्रकल्प सुरू करण्याची त्यांची क्षमता कमी होते.
 - **उदाहरण:** उत्तर प्रदेशात, अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की अनेक महिला सरपंचांना अधिकृतपणे प्रभावी असूनही निधी वापरण्यासाठी पुरुष पंचायत सदस्यांची परवानगी घ्यावी लागते.

● राजकीय हस्तक्षेप

- राज्यस्तरीय राजकीय पक्ष किंवा पुरुषप्रधान पक्ष संरचनांकडून होणारा हस्तक्षेप महिला नेत्यांच्या स्वातंत्र्याला कमकुवत करतो.
- **उदाहरण:** पश्चिम बंगालमध्ये, अनेक अहवालांवरून असे दिसून आले आहे की राजकीय पक्षांचे कार्यकर्ते निवडणुकीनंतर महिला उमेदवारांवर नियंत्रण ठेवतात, विशेषतः अत्यंत राजकीयीकरण झालेल्या स्थानिक निवडणुकांमध्ये.

● सुरक्षिततेच्या चिंता

- सार्वजनिक भूमिकांमध्ये असलेल्या महिलांना अनेकदा धमक्या, छळ किंवा धमकीचा सामना करावा लागतो, ज्यामुळे प्रशासनात सहभागी होण्याची त्यांची इच्छा कमी होते.
- **उदाहरण:** २०२१ मध्ये छत्तीसगडमधील एका महिला पंचायत सदस्यावर स्थानिक भ्रष्टाचाराविरुद्ध भूमिका घेतल्याबद्दल आणि नेतृत्वात महिलांसाठी असुरक्षित वातावरण अधोरेखित केल्याबद्दल हल्ला करण्यात आला.

पुढील मार्ग:

- **व्यापक प्रशिक्षण:** महिलांच्या क्षमता वाढविण्यासाठी प्रशासन, आर्थिक व्यवस्थापन आणि नेतृत्व यावर लक्ष केंद्रित करणारे मजबूत प्रशिक्षण कार्यक्रम विकसित करा.
- **आरक्षण मजबूत करणे:** स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये अधिक प्रतिनिधित्व आणि प्रभाव सुनिश्चित करण्यासाठी सर्व राज्यांमध्ये आरक्षण धोरणे ५०% पर्यंत वाढवा.
- **आर्थिक स्वायत्तता:** महिलांच्या नेतृत्वाखालील उपक्रमांसाठी समर्पित अर्थसंकल्प वाटप करा, त्यांच्या प्रकल्पांसाठी वेळेवर आणि पुरेसा निधी सुनिश्चित करा.
- **लिंग संवेदनशीलता:** पुरुषप्रधान वृत्तीला आव्हान देण्यासाठी जागरूकता मोहिमा राबवा, महिला नेत्यांसाठी एक सक्षम वातावरण निर्माण करा.
- **सुरक्षित प्रशासन जागा:** सार्वजनिक भूमिकांमध्ये महिलांना छळ किंवा धमक्यांपासून संरक्षण देऊन सुरक्षित सहभाग सुनिश्चित करण्यासाठी कठोर उपाययोजना स्थापित करा.
- **मार्गदर्शन नेटवर्क:** अनुभवी महिला नेत्यांसाठी नवीन येणाऱ्यांना मार्गदर्शन करण्यासाठी, आत्मविश्वास आणि ज्ञानाची देवाणघेवाण वाढविण्यासाठी व्यासपीठ तयार करा.

कीवर्ड: लोकशाही विकेंद्रीकरण, त्रिस्तरीय प्रशासन, क्रियाकलाप मॉपिंग, उपकंपनी तत्व, ग्रामसभा सक्षमीकरण, राज्य वित्त आयोग, स्वतःचे स्रोत महसूल, सहभागी नियोजन, SDGs चे स्थानिकीकरण, आंतरस्तरीय कार्यात्मक आच्छादन, नोकरशाही अतिक्रमण, सामाजिक लेखापरीक्षण तूट, शहरी-ग्रामीण वित्तीय विषमता

मुख्य परीक्षेच्या दृष्टीने सराव प्रश्न:

प्रश्न १. तळागाळातील लोकशाहीची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी, विशेषतः आर्थिक स्वायत्ततेच्या संदर्भात, पंचायती राज संस्थांसमोरील आव्हानांवर चर्चा करा.

प्रश्न २. भारतातील शहरी स्थानिक संस्थांच्या कार्यात्मक विकेंद्रीकरणाच्या स्थितीचे विश्लेषण करा. शहरी प्रशासनाचे अधिक प्रभावी घटक बनवण्यासाठी कोणत्या सुधारणा आवश्यक आहेत?

यूपीएससीचे मागील वर्षाचे प्रश्न

अ.क्र.	PYQ	प्रश्नाचे स्वरूप
१.	भारतात जनहित याचिकांच्या वाढीची कारणे स्पष्ट करा. याचा परिणाम म्हणून, भारतीय सर्वोच्च न्यायालय जगातील सर्वात शक्तिशाली न्यायव्यवस्था म्हणून उदयास आले आहे का ?स्पष्ट करा (२०२४)	समकालीन + स्टॅटिक
२.	"संवैधानिकरित्या हमी दिलेली न्यायिक स्वातंत्र्य ही लोकशाहीची पूर्वअट आहेत". कसे. [२०२३]	संकल्पनात्मक + स्टॅटिक
३.	न्यायालयीन कायदे हे भारतीय संविधानात मांडलेल्या अधिकारांच्या पृथक्करणाच्या सिद्धांताच्या विरुद्ध आहे. या संदर्भात कशापद्धतीने कार्यकारी अधिकाऱ्यांना मार्गदर्शक तत्त्वे जारी करण्याची विनंती करणाऱ्या मोठ्या संख्येने जनहित याचिका दाखल केल्या जातात याचे समर्थन करा. [२०२०]	संकल्पनात्मक + उपयोजन + समकालीन
४.	तुम्हाला असे वाटते का की भारतीय संविधान सत्तेच्या विभाजनाच्या तत्वांना स्वीकारत नसून ते अधिकतम 'चेक अँड बॅलन्स' या तत्त्वावर आधारित कार्य करते, स्पष्ट करा. [२०१९]	संकल्पनात्मक + स्टॅटिक
५.	अध्यादेशांचा अवलंब केल्याने नेहमीच सत्तेच्या विभाजनाच्या भावनेच्या उल्लंघनाबाबत चिंता निर्माण झाली आहे. अध्यादेश जारी करण्याच्या अधिकाराचे समर्थन करणारे तर्क लक्षात घेता, या विषयावरील सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयामुळे या अधिकाराचा अवलंब करणे आणखी सुलभ झाले आहे का याचे विश्लेषण करा. अध्यादेश जारी करण्याचा अधिकार रद्द केला जावा का? [2015]	समकालीन + केस लॉ + विश्लेषणात्मक
६.	'भारताचे सर्वोच्च न्यायालय संविधान दुरुस्तीमध्ये संसदेच्या मनमानी अधिकारावर नियंत्रण ठेवते.' यावर टीकात्मक चर्चा. [२०१३]	स्टॅटिक + संकल्पनात्मक + केस लॉ

परिचय

सत्तेचे विभाजना हा लोकशाही शासनाचा एक आधारस्तंभ आहे, जो सत्तेचे केंद्रीकरण रोखण्यासाठी राज्याचे अधिकार विधिमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायपालिका यांच्यात विभागतो. भारतात, जरी स्पष्टपणे सांगितलेले नसले तरी, हा सिद्धांत संविधानात विशिष्ट भूमिका, नियंत्रणे आणि संतुलन यांच्याद्वारे अंतर्भूत आहे, जो त्याच्या संसदीय व्यवस्थेनुसार तयार केलेल्या सत्तेच्या विभाजनाचे लवचिक मॉडेल प्रदान करते. ही लवचिकता कायद्याचे राज्य आणि नागरिकांच्या हक्कांचे रक्षण करताना संस्थांमध्ये सहकार्य वाढवते.

अधिकारांचे विभाजन करण्याबाबत संवैधानिक तरतुदी

अ. तीन संस्थांच्या भूमिका आणि त्यांचे अधिकार

● कायदेमंडळ:

- कलम २४५: संसद आणि राज्य विधिमंडळांना संविधानाच्या अधीन राहून त्यांच्या संबंधित अधिकारक्षेत्रात कायदे करण्याचा अधिकार प्रदान करते.
- कलम २४६: सातव्या अनुसूचीमध्ये संघ (सूची I), राज्ये (सूची II) आणि समवर्ती विषय (सूची III) यांच्यातील कायदेविषयक अधिकारांचे वितरण परिभाषित करते.
- कलम १०७-१०८: संसदेत सामान्य विधेयके, धन विधेयके आणि आर्थिक विधेयके यासह विधेयके मंजूर करण्याची प्रक्रिया स्पष्ट करा, ज्यामुळे कायदा बनवण्यात कायदेविषयक अधिकार सुनिश्चित होतील.

● विविध संस्थांमधील अधिकारांचे विभाजन

- कलम ५३: केंद्राचे कार्यकारी अधिकार राष्ट्रपतींना प्रदान करते, जो ते थेट किंवा त्यांच्या अधीनस्थ अधिकाऱ्यांद्वारे वापरतो.
- कलम ७३: संघराज्याच्या कार्यकारी अधिकाराची व्याप्ती निर्दिष्ट करते, जी संसदेच्या कायदेविषयक अधिकाराशी सुसंगत असते, ज्यामध्ये संघराज्य सूची आणि इतर निर्दिष्ट क्षेत्रांमधील बाबींचा समावेश असतो.
- कलम ७४: राष्ट्रपतींनी पंतप्रधानांच्या अध्यक्षतेखालील मंत्रिमंडळाच्या मदत आणि सल्ल्यानुसार कार्य करावे, ज्यामुळे कार्यकारी मंडळ कायदेमंडळाला जबाबदार राहील.

● न्यायपालिका:

- कलम १२४: भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाची स्थापना करते, त्याची रचना, न्यायाधीशांची नियुक्ती आणि अधिकारक्षेत्र परिभाषित करते.
- कलम २१४: राज्यांमध्ये उच्च न्यायालये स्थापन करण्याची तरतूद करते, त्यांची रचना आणि अधिकारांची रूपरेषा देते.
- कलम ३२: सर्वोच्च न्यायालयाला मूलभूत हक्कांच्या अंमलबजावणीसाठी रिट जारी करण्याचा अधिकार देते, ज्यामुळे ते संवैधानिक हक्कांचे रक्षक बनते.
- कलम २२६: उच्च न्यायालयांना मूलभूत हक्क आणि इतर

उद्देशांसाठी रिट जारी करण्याचे अधिकार प्रदान करते, ज्यामुळे राज्य पातळीवर न्यायालयीन पर्यवेक्षण मजबूत होते.

- भूमिका: न्यायपालिका कायद्यांचे स्पष्टीकरण देते, मूलभूत हक्कांचे संरक्षण करते आणि न्यायालयीन पुनरावलोकनाद्वारे कायदेविषयक आणि कार्यकारी कृतींच्या घटनात्मकतेचा आढावा घेते.

ब. अधिकारांचे पृथक्करण सुनिश्चित करणारे काही प्रमुख कलमे

- कलम ५०: सार्वजनिक सेवांमध्ये न्यायपालिकेला कार्यकारी मंडळापासून वेगळे करण्यासाठी राज्याला पावले उचलण्याचे निर्देश देते.
- कलम १२१ आणि २११:
 - कलम १२१: महाभियोगाच्या कारवाईशिवाय, संसदेत सर्वोच्च न्यायालय किंवा उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांच्या वर्तनाची चर्चा करण्यास मनाई करते.
 - कलम २११: न्यायालयीन वर्तनाबाबत राज्य विधिमंडळांवर समान निर्बंध लादते.
- कलम १२२ आणि २१२:
 - कलम १२२: न्यायालयांना संसदेच्या कामकाजाची चौकशी करण्यापासून रोखते, कायदेविषयक प्रक्रियांना प्रतिकारशक्ती देते.
 - कलम २१२: राज्य विधिमंडळांनाही समान संरक्षण देते, त्यांच्या अंतर्गत कामकाजाचे न्यायालयीन तपासणीपासून संरक्षण करते.

क. चेक आणि बॅलन्स

- न्यायालयीन पुनरावलोकन (अनुच्छेद १३): संविधान किंवा मूलभूत अधिकारांचे उल्लंघन करणाऱ्या कायद्यांचे किंवा कार्यकारी कृतींचे पुनरावलोकन करण्याचा आणि त्यांना रद्द करण्याचा अधिकार न्यायपालिकेला देते.
- राष्ट्रपतींचा व्हेटो पॉवर/ नकाराधिकार (अनुच्छेद १११): राष्ट्रपतींना संसदेने मंजूर केलेल्या विधेयकांना मान्यता रोखण्याची, पुनर्विचारासाठी परत पाठवण्याची (मनी बिल वगळता) किंवा पॉकेट व्हेटो वापरण्याची परवानगी देते.
- न्यायाधीशांवर महाभियोग (कलम १२४(४)): संसदेला सर्वोच्च न्यायालयाच्या किंवा उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांना गैरवर्तन किंवा अक्षमतेसाठी विहित महाभियोग प्रक्रियेद्वारे पदावरून काढून टाकण्याची परवानगी देते.

सरकारच्या विविध अंगांमधील कार्यात्मक आच्छादन(Overlaps):

१. भारतातील न्यायपालिका आणि विधिमंडळ यांच्यातील कार्यात्मक आच्छादन/ओव्हरलॅप

● कायद्याचा न्यायालयीन आढावा:

- न्यायपालिका विधिमंडळाने मंजूर केलेल्या कायद्यांची घटनात्मक वैधता तपासते, ज्यामुळे ते रद्द होण्याची शक्यता असते.
- उदाहरण:

- केशवानंद भारती विरुद्ध केरळ राज्य (१९७३) या खटल्यात, सर्वोच्च न्यायालयाने मूलभूत संरचना सिद्धांत स्थापित केला, ज्यामुळे जर संविधान मूलभूत तत्वांचे उल्लंघन करत असेल तर त्यात सुधारणा करण्याचा संसदेचा अधिकार मर्यादित झाला.
- **जनहित याचिकांद्वारे (PILs) न्यायालयीन कायदा तयार करणे:**
 - न्यायपालिका कधीकधी कायद्याच्या अनुपस्थितीत मार्गदर्शक तत्वे किंवा निर्देश तयार करते, प्रभावीपणे कायदेविषयक भूमिका बजावते.
 - उदाहरण:
 - विशाखा विरुद्ध राजस्थान राज्य (१९९७) प्रकरणात, सर्वोच्च न्यायालयाने कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या लैंगिक छळाबाबत मार्गदर्शक तत्वे जारी केली, ज्यामुळे कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ कायदा, २०१३ लागू होईपर्यंत कायदेशीर पोकळी भरून निघाली.
 - हुसेनआरा खातून विरुद्ध बिहार राज्य (१९७९) या खटल्यामुळे कारागृह सुधारणांवर परिणाम होऊन, न्यायालयीन आदेश देण्यात आले.
- **कायदेविषयक विशेषाधिकार विरुद्ध न्यायालयीन छाननी:**
 - कायदेमंडळाला विशेषाधिकार आहेत (उदा. कलम १०५ अंतर्गत संसदेत भाषण स्वातंत्र्य), परंतु न्यायपालिका मूलभूत अधिकारांचे किंवा घटनात्मक निकषांचे उल्लंघन करणाऱ्या कृतींचे पुनरावलोकन करू शकते.
 - उदाहरण:
 - किहोतो होलोहान विरुद्ध झाचील्हू (१९९२) प्रकरणात, सर्वोच्च न्यायालयाने दहाव्या अनुसूची (पक्षांतर विरोधी कायदा) अंतर्गत निर्णयांच्या न्यायालयीन पुनरावलोकनाला मान्यता दिली, विशेषाधिकाराचा दावा करणाऱ्या कायदेविषयक आक्षेपांना न जुमानता.
 - राजा राम पाल विरुद्ध लोकसभा अध्यक्ष (२००७) यांनी स्पष्ट केले की जर कायदेविषयक विशेषाधिकार मूलभूत अधिकारांचे उल्लंघन करत असतील तर ते न्यायालयीन तपासणीच्या अधीन आहेत.
- **धोरणात्मक बाबींमध्ये न्यायपालिकेची भूमिका:**
 - न्यायपालिका कधीकधी जनहित याचिकांमधील आदेशांद्वारे किंवा घटनात्मक व्याख्यांद्वारे धोरणावर प्रभाव पाडते, ज्यामुळे कायदेविषयक धोरणनिर्मितीवर अतिक्रमण होते.
 - उदाहरण:
 - एमसी मेहता विरुद्ध भारतीय संघ (१९८६ नंतर) प्रकरणात, सर्वोच्च न्यायालयाने पर्यावरण संरक्षण आदेश जारी केले (उदा. दिल्लीतील सीएनजी), ज्यामुळे सार्वजनिक धोरण प्रभावीपणे आकारले.
 - इच्छामरणावरील कॉमन कॉज विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया (२०१८) या खटल्यामुळे निष्क्रिय इच्छामरणावरील

न्यायालयीन मार्गदर्शक तत्वे निर्माण झाली, ज्यामुळे कायदेविषयक वादविवाद सुरू झाला.

● न्यायाधीशांवर महाभियोग:

- कायदेमंडळाला न्यायाधीशांवर महाभियोग चालवण्याचा अधिकार आहे (अनुच्छेद १२४(४)), ज्यामुळे न्यायपालिकेवर अधिकार वापरण्यासाठी एक कार्यात्मक ओव्हरलॅप निर्माण होतो.
- उदाहरण: न्यायमूर्ती व्ही. रामास्वामी यांच्यावर महाभियोग चालवण्याचा प्रयत्न (१९९३) संसदेत अयशस्वी झाला, ज्यामुळे न्यायालयीन वर्तनावरील कायदेशीर नियंत्रणे अधोरेखित झाली.

ओव्हरलॅपमुळे उद्भवणारी आव्हाने:

- **न्यायालयीन अतिरेक:** अतिरेकी न्यायालयीन हस्तक्षेप (उदा. सर्वोच्च न्यायालयाच्या अॅडव्होकेटसन-रेकॉर्ड असोसिएशन विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया, २०१५ मध्ये एनजेएसी रद्द करणे) कायदेशीर अधिकाराला कमकुवत करू शकते.
- **कायदेविषयक प्रतिकार:** संसद न्यायालयीन पुनरावलोकनाला अतिक्रमण म्हणून पाहू शकते, ज्यामुळे तणाव निर्माण होऊ शकतो (उदा., आणीबाणीच्या काळात न्यायालयीन शक्ती रोखण्यासाठी ४२ वी घटनादुरुस्ती).
- **सत्तेचे संतुलन:** ओव्हरलॅपमुळे संतुलन बिघडण्याचा धोका असतो, ज्यामध्ये दोन्हीपैकी कोणत्याही एकाचे वर्चस्व असते (उदा., न्यायालयीन सक्रियता विरुद्ध कायदेविषयक सर्वोच्चता).
- **सार्वजनिक धारणा:** वारंवार होणाऱ्या ओव्हरलॅपमुळे संस्थात्मक भूमिकांबद्दल गोंधळ निर्माण होतो, ज्यामुळे लोकशाही विश्वासावर परिणाम होतो.
- **प्रशासनात विलंब:** धोरणात्मक बाबींमध्ये न्यायालयीन हस्तक्षेप (उदा. एमसी मेहता प्रकरणांमध्ये पर्यावरणीय आदेश) कायदेशीर प्रक्रियांना विलंब करू शकतात, ज्यामुळे अंमलबजावणीत अडथळे निर्माण होऊ शकतात.
- **संस्थात्मक विश्वासाहतेचा क्षय/ घट:** कॉलेजियम विरुद्ध एनजेएसी वाद यासारख्या वारंवार होणाऱ्या संघर्षांमुळे न्यायपालिका आणि कायदेमंडळ या दोन्हीवर निष्पक्ष संस्था म्हणून जनतेचा विश्वास कमकुवत होऊ शकतो.

पुढील मार्ग:

- **न्यायालयीन संयम:** न्यायपालिकेने संयम बाळगला पाहिजे, घटनात्मक उल्लंघनांपुरते हस्तक्षेप मर्यादित केले पाहिजेत, विधिमंडळाच्या धोरण-निर्धारण क्षेत्राचा आदर केला पाहिजे (उदा., व्यापक जनहित याचिका निर्देश टाळणे).
- **कायदेविषयक सक्रियता:** न्यायालयीन कायदा बनवण्यावरील अवलंबित्व कमी करण्यासाठी (उदा. पुट्टस्वामी यांच्यानंतर डेटा संरक्षण कायदे लागू करणे) संसदेने वेळेवर कायदे करून सामाजिक आणि

- कायदेशीर अंतर त्वरित भरून काढले पाहिजे.
- **संस्थात्मक संवाद:** भूमिका स्पष्ट करण्यासाठी, तणाव दूर करण्यासाठी आणि संवैधानिक उद्दिष्टांवर (उदा. न्यायालयीन नियुक्त्यांमध्ये सुधारणा) एकरूप होण्यासाठी न्यायपालिका आणि विधिमंडळ यांच्यात नियमित सल्लामसलत वाढवा.
- **पारदर्शक यंत्रणा:** न्यायालयीन नियुक्त्या आणि कायदेविषयक विशेषाधिकारांसाठी स्पष्ट, जबाबदार प्रक्रिया स्थापित करा जेणेकरून अतिरेक किंवा विरोध कमी होईल (उदा., कॉलेजियम प्रणालीची पुनरावृत्ती).
- **जनजागृती:** संस्थात्मक ओव्हरलॅप्सची समज वाढविण्यासाठी आणि लोकशाही विश्वास मजबूत करण्यासाठी भारताच्या लवचिक सत्तेच्या विभाजनाच्या पद्धतीबद्दल नागरिकांना शिक्षित करा.

२. भारतातील न्यायपालिका आणि कार्यकारी मंडळ यांच्यातील कार्यात्मक आच्छादन/ओव्हरलॅप

- **कार्यकारी कृतींचा न्यायालयीन आढावा:**
 - न्यायपालिका कार्यकारी निर्णय, धोरणे आणि आदेशांची घटनात्मक वैधता तपासते, ते संविधान आणि कायद्यांशी सुसंगत आहेत याची खात्री करते.
 - उदाहरण:
 - एस.आर. मध्ये. बोम्मई विरुद्ध भारतीय संघ (१९९४) या खटल्यात, सर्वोच्च न्यायालयाने कलम ३५६ (राष्ट्रपती राजवट) च्या गैरवापराचा आढावा घेतला, कार्यकारी अधिकारांच्या अतिरेकीपणाला आळा घालण्यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे निश्चित केली.
 - तामिळनाडू राज्य विरुद्ध तामिळनाडूचे राज्यपाल (२०२५) प्रकरणात, सर्वोच्च न्यायालयाने असा निर्णय दिला की तामिळनाडूच्या राज्यपालांनी १० राज्य विधेयकांना मान्यता देण्यात आणि ती राष्ट्रपतींसाठी राखीव ठेवण्यात केलेला दीर्घ विलंब "बेकायदेशीर" आणि "चुकीचा" होता, जो कलम २०० चे उल्लंघन करतो, त्यामुळे कार्यकारी कारवाई न्यायालयीन छाननीला सामोरे जाते.
- **धोरण अंमलबजावणीमध्ये न्यायालयीन निर्देश:**
 - कायदे लागू करण्यासाठी किंवा अंमलबजावणीतील त्रुटी दूर करण्यासाठी न्यायालयीन यंत्रणा कार्यकारी मंडळाला निर्देश जारी करते, ज्यामुळे कार्यकारी कारवाईचे प्रभावीपणे मार्गदर्शन होते.
 - उदाहरण:
 - पीयूसीएल विरुद्ध भारतीय संघ (२००३) या खटल्यात, सर्वोच्च न्यायालयाने कार्यकारी मंडळाला मध्यान्ह भोजन योजनेद्वारे अन्नाचा अधिकार लागू करण्याचे निर्देश दिले.
 - विनीत नारायण विरुद्ध भारत संघ (१९९८) या खटल्यामुळे सीबीआय स्वायत्ततेबाबत न्यायालयीन मार्गदर्शक तत्त्वे निर्माण

झाली, ज्यामुळे तपास संस्थांमध्ये कार्यकारी सुधारणांवर परिणाम झाला.

- **न्यायालयीन नियुक्त्या आणि कार्यकारी मंडळाचा प्रभाव:**
 - न्यायिक नियुक्त्यांमध्ये कार्यकारी मंडळाची भूमिका असते (उदा. कलम १२४ अंतर्गत राष्ट्रपतींशी सल्लामसलत), तर न्यायपालिका कॉलेजियम प्रणालीद्वारे प्राधान्य देते.
 - उदाहरण:
 - एनजेएसी खटल्यात (सर्वोच्च न्यायालयाच्या अॅडव्होकेट्स-ऑन-रेकॉर्ड असोसिएशन विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया, २०१५) राष्ट्रीय न्यायिक नियुक्ती आयोगाला रद्दबातल ठरवण्यात आले, कार्यकारी जबाबदारीमध्ये कार्यकारी इन्व्होअरीची भूमिका नाकारण्यात आली:
 - न्यायपालिका रिट याचिकांद्वारे (कलम ३२, २२६) कार्यकारी मंडळाला जबाबदार धरते, मनमानी कृती किंवा निष्क्रियतेचा आढावा घेते.
 - उदाहरण:
 - एल. चंद्र कुमार विरुद्ध भारतीय संघ (१९९७) प्रकरणात, सर्वोच्च न्यायालयाने प्रशासकीय न्यायाधिकारणाच्या निर्णयांचा न्यायालयीन आढावा कायम ठेवला, ज्यामुळे कार्यकारी जबाबदारी सुनिश्चित झाली.
 - परमानंद कटारा विरुद्ध भारतीय संघ (१९८९) खटल्यात कार्यकारी मंडळाला प्रशासकीय त्रुटी दूर करून आपत्कालीन वैद्यकीय सेवा सुनिश्चित करण्याचे निर्देश देण्यात आले.
- **न्यायिक प्रशासनात कार्यकारी मंडळाची भूमिका:**
 - अर्थसंकल्पीय वाटप, पायाभूत सुविधांचा आधार आणि न्यायाधिकरण किंवा कनिष्ठ न्यायालयांमध्ये नियुक्त्या याद्वारे कार्यकारी मंडळ न्यायालयीन कामकाजावर प्रभाव पाडते.
 - उदाहरण:
 - न्यायाधिकरण सुधारणा कायदा, २०२१ ने न्यायाधिकारणाच्या नियुक्त्यांवर कार्यकारी नियंत्रण वाढवले, ज्यामुळे न्यायालयीन स्वातंत्र्याबाबत चिंता निर्माण झाली.

ओव्हरलॅपमुळे उद्भवणारी आव्हाने:

- **न्यायालयीन अतिरेक:** कार्यकारी कार्यात (उदा. सीबीआयवरील विनीत नारायण मार्गदर्शक तत्त्वे) जास्त न्यायालयीन हस्तक्षेप प्रशासकीय स्वायत्ततेला कमकुवत करू शकतो.
- **कार्यकारी मंडळाचा विरोध:** कार्यकारी मंडळ न्यायालयीन निर्देशांना विरोध करू शकते, ज्यामुळे अंमलबजावणीला विलंब होऊ शकतो (उदा. प्रकाश सिंग विरुद्ध भारतीय संघ, २००६ नंतर पोलिस सुधारणांमध्ये विलंब).
- **सत्ता संतुलन:** ओव्हरलॅपमुळे घर्षण निर्माण होण्याचा धोका असतो, ज्यामध्ये दोन्ही संस्थांचे वर्चस्व दिसून येते (उदा. कॉलेजियम विरुद्ध

एनजेएसी संघर्ष).

- **सार्वजनिक धारणा:** वारंवार होणारे न्यायालयीन-कार्यकारी वाद (उदा. न्यायालयीन सुधारणा) नागरिकांना संस्थात्मक भूमिकांबद्दल गोंधळात टाकतात, ज्यामुळे विश्वास कमी होतो.
- **प्रशासनात विलंब:** कार्यकारी कारवाईची आवश्यकता असलेले न्यायालयीन आदेश (उदा. एमसी मेहता प्रकरणांमध्ये पर्यावरणीय अनुपालन) प्रशासकीय प्रक्रिया मंदावू शकतात.
- **संस्थात्मक विश्वासाहतेचा ऱ्हास:** एनजेएसी वादासारख्या चालू तणावांमुळे न्यायपालिका आणि कार्यकारी या दोन्ही निष्पक्ष संस्थांवरील जनतेचा विश्वास कमकुवत होऊ शकतो.

पुढील मार्ग:

- **न्यायालयीन प्रतिबंध:** न्यायपालिकेने कार्यकारी मंडळाच्या प्रशासकीय क्षेत्राचा आदर करून (उदा. तपशीलवार धोरणात्मक निर्देश टाळणे) घटनात्मक उल्लंघनांपुरते हस्तक्षेप मर्यादित ठेवावेत.
- **कार्यकारी अनुपालन:** कायद्याचे राज्य राखण्यासाठी कार्यकारी मंडळाने न्यायालयीन आदेशांची त्वरित अंमलबजावणी करावी (उदा. प्रकाश सिंह यांच्या निधनानंतर पोलिस सुधारणांना गती देणे).
- **संस्थात्मक संवाद:** प्रशासनाच्या उद्दिष्टांवर एकरूप होण्यासाठी आणि संघर्ष कमी करण्यासाठी (उदा., न्यायाधिकरण सुधारणांवर) न्यायपालिका आणि कार्यकारी यांच्यात नियमित सल्लामसलत करा.
- **पारदर्शक यंत्रणा:** स्वातंत्र्य आणि कार्यकारी सहभाग संतुलित करण्यासाठी न्यायालयीन नियुक्त्या आणि न्यायाधिकरण प्रशासनासाठी स्पष्ट, जबाबदार प्रक्रिया स्थापित करा (उदा., NJAC चौकटीची पुनर्विचार).
- **जनजागृती:** न्यायालयीन-कार्यकारी ओव्हरलॅपची समज वाढवण्यासाठी आणि लोकशाही विश्वास मजबूत करण्यासाठी भारतातील लवचिक सत्तेच्या विभाजनाच्या मॉडेलबद्दल नागरिकांना शिक्षित करा.

३. भारतातील कार्यकारी मंडळ आणि विधिमंडळ यांच्यातील कार्यात्मक आच्छादन/ओव्हरलॅप

- **कायदा बनवण्यात कार्यकारी मंडळाची भूमिका (अध्यादेश बनवण्याची शक्ती):**
 - कायदेमंडळाचे अधिवेशन चालू नसताना कार्यकारी मंडळ कलम १२३ (राष्ट्रपती) किंवा कलम २१३ (राज्यपाल) अंतर्गत अध्यादेश जारी करू शकते, जे प्रभावीपणे कायदेविषयक कार्य पार पाडते.
 - उदाहरण: कृषी कायदे अध्यादेश (२०२०) संसदीय मंजूरीपूर्वी कार्यकारिणीने जारी केला होता, नंतर निषेधांमुळे तो रद्द करण्यात आला, ज्यामध्ये अध्यादेशाचा गैरवापर अधोरेखित झाला.
 - डी.सी. वाधवा विरुद्ध बिहार राज्य (१९८७) या खटल्यात वारंवार येणाऱ्या अध्यादेशांच्या विरोधात निकाल देण्यात आला, त्यांनी कायदेविषयक प्रक्रियांची जागा घेऊ नये यावर जोर दिला.

● नियुक्त कायदे:

- कायदेमंडळ कायदे अंमलात आणण्यासाठी नियम बनवण्याचे अधिकार कार्यकारी मंडळाला सोपवते, ज्यामुळे कार्यकारी मंडळ तपशीलवार नियम तयार करू शकते.
- उदाहरण: कार्यकारी मंडळाने डिजिटल प्लॅटफॉर्मचे नियमन करण्यासाठी माहिती तंत्रज्ञान कायदा, २००० अंतर्गत नियम जारी केले, ज्यामुळे धोरण अंमलबजावणीला आकार मिळाला.
- हमदर्द दवाखाना विरुद्ध भारतीय संघ (१९६०) यांनी प्रत्यायोजित कायद्याचे समर्थन केले परंतु ते मूळ कायद्याशी सुसंगत असले पाहिजे यावर भर दिला.

● कार्यकारिणीचे कायदेविषयक पर्यवेक्षण:

- प्रश्नोत्तराचा तास, अविश्वास प्रस्ताव आणि अर्थसंकल्प मंजुरी यासारख्या यंत्रणांद्वारे कायदेमंडळ कार्यकारी मंडळावर नियंत्रण ठेवते, ज्यामुळे एक कार्यात्मक ओव्हरलॅप निर्माण होतो.
- उदाहरण: २०१९ मध्ये लोकसभेने वित्त विधेयक नाकारल्यामुळे कार्यकारी मंडळाला कायदेविषयक तपासणी दर्शवत अर्थसंकल्पीय प्रस्तावांमध्ये सुधारणा करण्यास भाग पाडले.
- राम जवाया कपूर विरुद्ध पंजाब राज्य (१९५५) या खटल्यात स्पष्ट करण्यात आले की संसदीय व्यवस्थेत कार्यकारी मंडळ विधिमंडळाला जबाबदार असते.

● कायदे प्रक्रियेत कार्यकारी प्रभाव:

- बहुतेक विधेयके कार्यकारी मंडळ (मंत्रिमंडळ) मांडते, संसदीय अजेंडा नियंत्रित करते आणि विधिमंडळातील बहुमताद्वारे कायदे बनवण्यावर प्रभाव पाडते.
- उदाहरण: आधार कायदा, २०१६ हा कार्यकारिणीने राज्यसभेच्या सुधारणांना बाजूला ठेवून, प्रक्रियात्मक चिंता निर्माण करून, मनी बिल म्हणून सादर केला.
- के.एस. पुट्टास्वामी विरुद्ध भारतीय संघराज्य (२०१७) प्रकरणामुळे अप्रत्यक्षपणे आधार कायद्यात कायदेविषयक सुधारणा झाल्या, ज्या न्यायालयीन निर्णयांना कार्यकारी मंडळाच्या प्रतिसादामुळे झाल्या.

● विधिमंडळाचे विसर्जन आणि बोलावणे:

- कार्यकारी मंडळ (मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्यानुसार राष्ट्रपती) कायदेमंडळाचे कामकाज प्रभावित करून (अनुच्छेद ८५) बोलावू शकते, स्थगित करू शकते किंवा बरखास्त करू शकते.
- उदाहरण: २०१९ मध्ये राष्ट्रपतींनी कार्यकारिणीच्या सल्ल्यानुसार १६ वी लोकसभा विसर्जित केल्याने नवीन निवडणुकांचा मार्ग मोकळा झाला.

ओव्हरलॅपमुळे उद्भवणारी आव्हाने:

- **कायदेमंडळाची कमकुवतपणा:** अध्यादेश किंवा अर्थ विधेयकांचा (उदा. आधार कायदा) अतिवापर केल्याने कायदेविषयक विचारविनिमय कमकुवत होतो, संसदीय अधिकार कमकुवत होतो.

- **कार्यकारी मंडळाचे वर्चस्व:** कमकुवत विरोधी पक्ष किंवा पक्षांतर विरोधी कायदे (दहावी अनुसूची) हे प्रभावी तपासणी मर्यादित करतात, ज्यामुळे कायदेमंडळावर कार्यकारी नियंत्रण निर्माण होते.
- **सत्तेचे संतुलन:** ओव्हरलॅपमुळे विशेषतः बहुमताच्या बाबतीत सरकारी कार्यकारी मंडळाकडे, (उदा. वारंवार अध्यादेश) शक्ती झुकण्याचा धोका असतो.
- **सार्वजनिक धारणा:** कायदे बनवण्यात (उदा. शेती कायद्यांचा वाद) जास्त कार्यकारी प्रभाव लोकशाही प्रक्रियांमध्ये अविश्वास निर्माण करतो.
- **प्रशासनात विलंब:** कार्यकारी प्रस्तावांना कायदेविषयक विरोध (उदा., रखडलेले जीएसटी विधेयक वादविवाद) महत्वाच्या सुधारणांना विलंब करू शकतो.
- **संस्थात्मक विश्वासाहतेचा न्हास:** अध्यादेश संदर्भातील वादांसारखे वारंवार होणारे संघर्ष, लोकशाही संस्था म्हणून कार्यकारी आणि विधिमंडळ या दोन्हीवरील जनतेचा विश्वास कमकुवत करतात.

पुढील मार्ग:

- **कार्यकारी निर्बंध:** अध्यादेशाचा वापर आपत्कालीन परिस्थितीपुरता मर्यादित ठेवा आणि संसदीय अधिकाराचा आदर करण्यासाठी (उदा. डी.सी. वाधवा मार्गदर्शक तत्वांचे पालन करणे) त्वरित कायदेविषयक मंजूरी सुनिश्चित करा.
- **कायदेविषयक बळकटीकरण:** कार्यकारी कृतींची छाननी करण्यासाठी (उदा., मजबूत वित्त विधेयक वादविवाद) संसदीय समित्या आणि विरोधी पक्षांच्या भूमिका वाढवा.
- **संस्थात्मक संवाद:** कायदेविषयक प्राधान्यक्रमांवर एकरूप होण्यासाठी आणि संघर्ष कमी करण्यासाठी (उदा., मनी बिल वर्गीकरणावर) कार्यकारी आणि विधिमंडळ यांच्यात सहकार्य वाढवणे.
- **पारदर्शक यंत्रणा:** कार्यकारी अधिकाऱ्यांकडून होणारा अतिरेक रोखण्यासाठी (उदा. आधार कायद्याच्या प्रक्रियांचा आढावा घेणे) नियुक्त कायदे आणि मनी बिलांसाठी स्पष्ट मार्गदर्शक तत्वे स्थापित करा.
- **जनजागृती:** कार्यकारी-विधायी ओव्हरलॅपची समज वाढविण्यासाठी आणि लोकशाही विश्वास मजबूत करण्यासाठी भारतातील लवचिक सत्तेच्या विभाजनाच्या मॉडेलबद्दल नागरिकांना शिक्षित करा.

सत्ता पृथक्करणाशी संबंधित समकालीन मुद्दे:

१. न्यायालयीन हस्तक्षेप:

व्याख्या: न्यायपालिका आपल्या संवैधानिक भूमिकेपेक्षा जास्त काम करते, बहुतेकदा विस्तृत अर्थ लावून किंवा कलम १४२ च्या आदेशांद्वारे कायदेविषयक किंवा कार्यकारी कार्यावर अतिक्रमण करते.

तामिळनाडू राज्यपाल खटला (२०२५):

- **संदर्भ:** तामिळनाडू राज्य विरुद्ध तामिळनाडूचे राज्यपाल (२०२५) या खटल्यात, सर्वोच्च न्यायालयाने राज्यपालांनी १० विधेयकांना मान्यता

देण्यास दिलेला विलंब "बेकायदेशीर" मानला, कलम १४२ वापरून १८ नोव्हेंबर २०२३ रोजी त्यांना मान्यता जाहीर केली आणि राष्ट्रपतींच्या निर्णयांसाठी तीन महिन्यांची अंतिम मुदत निश्चित केली.

- **अतिरेक:** टीकाकारांचा असा युक्तिवाद आहे की न्यायालयाने राष्ट्रपतींच्या व्हेटो (अनुच्छेद २०१) लादल्याने आणि कालमर्यादा लादल्याने कलम २०० च्या प्रक्रियात्मक चौकटीचे पुनर्लेखन झाले, जे कलम ३६८ अंतर्गत एक कायदेशीर कार्य आहे.
- **परिणाम:** कायदेविषयक इच्छाशक्तीचे रक्षण करते परंतु न्यायालयीन सर्वोच्चतेला धोका निर्माण करते, ज्यामुळे पुनरावलोकन याचिकांची मागणी होते आणि उपराष्ट्रपती धनखड यांनी न्यायाधीशांवर "सुपर-गव्हर्नमेंट" अशी टीका केली.

वक्फ कायदा संघर्ष (२०२५):

- **संदर्भ:** वक्फ (सुधारणा) कायदा, २०२५ वरील सर्वोच्च न्यायालयाच्या सुनावणीत गैर-मुस्लिम वक्फ बोर्ड सदस्यांसारख्या तरतुदींवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले आहे, ज्यामध्ये कलम २६ (धार्मिक स्वातंत्र्य) चा वापर केला आहे.
- **अतिरेक:** सरन्यायाधीश संजीव खन्ना यांचे हिंदू देणगी मंडळांशी असलेले साधर्म्य कायदेशीर हेतूला कमकुवत करणारे म्हणून पाहिले जाते, ज्यामुळे समवर्ती सूची (नोंदी २८) अंतर्गत संसदेच्या अधिकाराला संभाव्यतः कमकुवत करता येते.
- **परिणाम:** अल्पसंख्याकांच्या हक्कांचे रक्षण करते परंतु कायदेविषयक अडचणींना चालना देते, धनखर यांनी न्यायाधीशांना "सुपर पार्लमेंट" असे संबोधले आहे, ज्यामुळे संसदीय सार्वभौमत्वावरील तणाव अधोरेखित होतो.

कॉलेजियम सिस्टीम वादविवाद:

- **संदर्भ:** न्यायालयीन नियुक्त्यांमध्ये कॉलेजियमचे प्राधान्य, जे NJAC प्रकरणात (२०१५) पुन्हा सिद्ध झाले आहे, अपारदर्शकता आणि घराणेशाहीसाठी टीकेला तोंड द्यावे लागत आहे, न्यायपालिकेने कार्यकारी अधिकाऱ्यांचे मत नाकारले आहे.
- **अतिरेक:** नियुक्तींमध्ये विलंब (उदा. २०१९-२०२५ मध्ये विलंब) झाल्यास कलम १४२ लागू करण्याच्या धमक्या कलम १२४ अंतर्गत कार्यकारी अधिकारांवर अतिक्रमण करतात, ज्यामुळे तणाव वाढतो.
- **परिणाम:** न्यायालयीन स्वातंत्र्य सुनिश्चित करते परंतु पारदर्शकतेच्या अभावामुळे जनतेचा विश्वास कमी होतो, ज्यामुळे जबाबदारीसाठी सुधारणांची आवश्यकता निर्माण होते.
- **टीकात्मक विश्लेषण:** न्यायिक अतिरेक, संवैधानिक मूल्यांचे रक्षण करताना, न्यायपालिकेचे धोरणात्मक संस्थेत रूपांतर होण्याचा धोका निर्माण करतो, जसे डॉ. आंबेडकरांनी इशारा दिला होता, संस्थात्मक संतुलन राखण्यासाठी संयम आवश्यक आहे.

२. कार्यकारी मंडळाची व्याप्ती:

व्याख्या: कार्यकारी मंडळाने कायदेविषयक किंवा न्यायालयीन नियंत्रणांना मागे टाकून, अनेकदा अध्यादेश किंवा प्रशासकीय कृतींद्वारे, आपल्या संवैधानिक अधिकाराचे उल्लंघन केले आहे.

अध्यादेशांचा प्रभाव:

- **संदर्भ:** कलम १२३ (उदा., न्यायाधिकरण सुधारणा अध्यादेश, २०२१) अंतर्गत वारंवार निघणारे अध्यादेश संसदीय छाननीला बगल देतात, ज्यामुळे कायदेविषयक अधिकार कमी होतात.
- **अतिरेक:** कृषी कायदे अध्यादेश (२०२०) वादविवाद न करता लागू करण्यात आले, ज्यामुळे निषेध आणि रद्दीकरण झाले, ज्यामुळे डी.सी. वाधवा विरुद्ध बिहार राज्य (१९८७) च्या पुनरावृत्ती होणाऱ्या अध्यादेशांविरुद्धच्या मार्गदर्शक तत्वांचे उल्लंघन झाले.
- **परिणाम:** प्रशासनाला गती देते पण लोकशाही विश्वासाला कमी करते, ज्यामुळे न्यायालयीन पुनरावलोकन (उदा. कृष्ण कुमार सिंग विरुद्ध बिहार राज्य, २०१७) आणि सार्वजनिक प्रतिक्रिया येतात.

न्यायाधिकरण सुधारणा (२०२१-२०२५):

- **संदर्भ:** ट्रिब्यूनल सुधारणा कायदा, २०२१ ने मद्रास बार असोसिएशन विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया (२०२१) मध्ये रद्द केलेल्या तरतुदी पुन्हा लागू केल्या, ज्यामुळे ट्रिब्यूनल नियुक्त्यांवर कार्यकारी नियंत्रण वाढले.
- **अतिरेक:** कार्यकारी मंडळाची -प्रधान नामांकन प्रक्रिया न्यायाधिकाऱ्यांच्या अर्ध-न्यायिक स्वातंत्र्याला कमकुवत करतात, ज्यामुळे राष्ट्रीय न्यायाधिकरण आयोगासाठी न्यायपालिकेच्या निवडीशी संघर्ष होतो.
- **परिणाम:** प्रशासकीय शक्तीचे केंद्रीकरण करते परंतु न्यायालयीन वैधतेचा धोका निर्माण करते, ज्यामुळे अधिकारांच्या विभाजनावरून कार्यकारी-न्यायपालिका संघर्ष अधोरेखित होतो.

तामिळनाडू राज्यपाल खटला (२०२५):

- **संदर्भ:** राज्यपाल आर.एन. रवी यांनी १० विधेयकांना मान्यता देण्यात आणि ती राष्ट्रपतींसाठी राखीव ठेवण्यात केलेला विलंब सर्वोच्च न्यायालयाने "चुकीचा" ठरवला, जो कार्यकारी निष्क्रियतेचे प्रतिबिंब आहे.
- **अतिरेक:** राज्यपालांची निष्क्रियता आणि राष्ट्रपतींनी सात विधेयके नाकारल्याने निवडून आलेल्या कायदेमंडळाच्या इच्छेला बगल दिली, ज्यामुळे कलम २०० च्या हेतूचे उल्लंघन झाले.
- **परिणाम:** संघराज्याला कमकुवत करते, ज्यामुळे न्यायालयीन हस्तक्षेप होतो, परंतु कार्यकारी मंडळाची संभाव्य पुनर्विचार याचिका न्यायालयीन पर्यवेक्षणाला विरोध दर्शवते.
- **टीकात्मक विश्लेषण:** अध्यादेश आणि राज्यपालांच्या विलंबांद्वारे कार्यकारी मंडळाचा अतिरेक, शक्तीचे केंद्रीकरण करतो आणि

कायदेविषयक नियंत्रणे कमकुवत करतो, ज्यामुळे हुकूमशाही प्रवृत्तींना रोखण्यासाठी संवैधानिक मर्यादांचे कठोर पालन करणे आवश्यक होते.

३. कायदेविषयक अतिरेक:

व्याख्या: न्यायिक किंवा कार्यकारी क्षेत्रे किंवा मूलभूत अधिकारांचे उल्लंघन करणारे कायदे करून कायदेमंडळाने आपल्या संवैधानिक अधिकाराचा अतिरेक करणे.

वक्फ कायदा संघर्ष (२०२५):

- **संदर्भ:** ५ एप्रिल २०२५ रोजी पारित झालेला वक्फ (सुधारणा) कायदा, २०२५, वक्फ मालमत्तेवरील केंद्रीय नियंत्रण वाढवतो, ज्यामध्ये वक्फ निर्मितीसाठी गैर-मुस्लिम वक्फ बोर्ड सदस्य आणि पाच वर्षांचे इस्लामिक सराव आवश्यक आहे.
- **अतिरेक:** याचिकांमध्ये असा युक्तिवाद आहे की हा कायदा कलम २६ (धार्मिक बाबी व्यवस्थापित करण्याचे स्वातंत्र्य) आणि संघराज्यवादाचे उल्लंघन करतो, कारण वक्फ हा राज्याचा विषय आहे (समवर्ती यादी, नोंद २८), जो अल्पसंख्याकांच्या हक्कांवर आणि राज्य स्वायत्ततेवर अतिक्रमण करतो.
- **परिणाम:** केंद्रीय देखरेख मजबूत करते परंतु न्यायालयीन तपासणीला आमंत्रित करते, सर्वोच्च न्यायालयाच्या १७ एप्रिल २०२५ च्या सुनावणीसह, संभाव्य अवैधतेचे संकेत देते, ज्यामुळे न्यायालयीन-विधिमंडळातील तणाव वाढतो.

न्यायाधिकरण सुधारणा कायदा (२०२१):

- **संदर्भ:** कार्यकारी-प्रधान न्यायाधिकरण नियुक्त्यांसाठी कायद्यातील तरतुदींना न्यायिक स्वातंत्र्यावरील कायदेशीर अतिक्रमण म्हणून पाहिले गेले, जे यापूर्वी मद्रास बार असोसिएशनने (२०२१) रद्द केले होते.
- **अतिरेक:** असंवैधानिक तरतुदी पुन्हा लागू करून, संसदेने न्यायालयीन निर्णयांना कमकुवत केले, ज्यामुळे न्यायपालिकेच्या संवैधानिक संरक्षक भूमिकेला आव्हान देण्यात आले.
- **परिणाम:** न्यायालयीन अवैधतेचा धोका, जसे की २०२५ च्या चालू सुनावणींमध्ये दिसून आले आहे, ज्यामुळे अर्ध-न्यायिक संस्थांवर वर्चस्व गाजवण्याचे कायदेविषयक प्रयत्न अधोरेखित होतात.
- **टीकात्मक विश्लेषण:** वक्फ कायदा आणि न्यायाधिकरण सुधारणांप्रमाणे कायदेविषयक अतिरेक संसदेच्या नियामक महत्त्वाकांक्षा प्रतिबिंबित करतो परंतु संवैधानिक नियंत्रणे आणि अल्पसंख्याक संरक्षणांचे उल्लंघन होण्याचा धोका असतो, ज्यामुळे अधिकार संतुलित करण्यासाठी न्यायालयीन पुनरावलोकन आणि संघीय संवाद आवश्यक असतो.

कीवर्ड: नियंत्रण आणि संतुलन, न्यायालयीन अतिरेक, कार्यकारी अतिरेक, कायदेविषयक अतिरेक, जबाबदारी यंत्रणा, संवैधानिक नैतिकता, सरपंच पती सिंड्रोम, राज्य स्वायत्तता, संस्थात्मक संवाद=

मुख्य परीक्षेच्या दृष्टीने सराव प्रश्न:

प्रश्न १. भारतातील सरकारच्या तीनही अंगांमध्ये नियंत्रण आणि संतुलनाची व्यवस्था कशी कार्य करते? अलीकडील उदाहरणे देऊन स्पष्ट करा.

प्रश्न २. न्यायालयीन सक्रियता आणि अतिरेकीपणा याकडे अनेकदा सत्ता विभाजनाच्या सिद्धांतासाठी धोका म्हणून पाहिले जाते. टीकात्मक मूल्यांकन करा.

यूपीएससीचे मागील वर्षाचे प्रश्न

अ. क्र.	PYQ	प्रश्नाचे स्वरूप
१.	कॅबिनेट व्यवस्थेच्या वाढीमुळे संसदीय वर्चस्व जवळजवळ दुर्लक्षित झाले आहे. स्पष्टीकरण (२०२४)	स्टॅटिक + समकालीन
२.	भारतात जनहित याचिकांच्या वाढीची कारणे स्पष्ट करा. याचा परिणाम म्हणून, भारतीय सर्वोच्च न्यायालय जगातील सर्वात शक्तिशाली न्यायव्यवस्था म्हणून उदयास आले आहे का? (२०२४)	स्टॅटिक + समकालीन
३.	"भारतातील आधुनिक कायद्याची सर्वात महत्वाची कामगिरी म्हणजे सर्वोच्च न्यायालयाने पर्यावरणीय समस्यांचे घटनात्मकीकरण केले आहे." संबंधित खटल्यांच्या मदतीने या विधानाची चर्चा करा. [२०२२]	केस लॉ + न्यायपालिका + पर्यावरणीय प्रशासन
४.	"भारतात सार्वजनिक धोरण ठरवण्यावर प्रभाव पाडण्यात दबाव गट महत्वाची भूमिका बजावतात." व्यावसायिक संघटना सार्वजनिक धोरणांमध्ये कसे योगदान देतात ते स्पष्ट करा. [२०२१]	स्टॅटिक + समकालीन उपयोजन
५.	विविधता, समानता आणि समावेशकता सुनिश्चित करण्यासाठी उच्च न्यायव्यवस्थेत महिलांना अधिक प्रतिनिधित्व देण्याची इच्छा आहे का यावर चर्चा करा. [२०२१]	समकालीन + प्रशासन + न्यायपालिका
६.	भारतातील धोरणकर्त्यावर प्रभाव पाडण्यासाठी शेतकरी संघटना कोणत्या पद्धती वापरतात आणि या पद्धती किती प्रभावी आहेत? [२०१९]	दबाव गट + समकालीन विश्लेषण
७.	"महान्यायवादी हे भारत सरकारचे मुख्य कायदेशीर सल्लागार आणि वकील असतात." चर्चा करा. [२०१९]	स्टॅटिक + संस्थात्मक
८.	सर्वोच्च न्यायालयाचा निकाल (जुलै २०१८) दिल्लीचे उपराज्यपाल आणि निवडून आलेले सरकार यांच्यातील राजकीय संघर्ष मिटवू शकतो का? तपासा. [२०१८]	समकालीन + केस लॉ + प्रशासन
९.	न्यायाधिकरण(tribunals) सामान्य न्यायालयांचे अधिकार क्षेत्र कमी करतात या मताशी तुम्ही कितपत सहमत आहात? वरील बाबी लक्षात घेता, भारतातील न्यायाधिकरणांची संवैधानिक वैधता आणि सक्षमता यावर चर्चा करा. [२०१८]	स्टॅटिक + केस लॉ + टीकात्मक परीक्षण
१०.	भारतातील उच्च न्यायव्यवस्थेतील न्यायाधीशांची नियुक्तीच्या आधारे 'राष्ट्रीय न्यायिक नियुक्ती आयोग कायदा, २०१४(NJAC)' वरील सर्वोच्च न्यायालयाच्या निकालाचे टीकात्मक परीक्षण करा.. [२०१७]	केस लॉ + न्यायिक सुधारणा
११.	दबाव गट भारतीय राजकीय प्रक्रियेवर कसा प्रभाव पाडतात? अलिकडच्या काळात औपचारिक दबाव गटांपेक्षा अनौपचारिक दबाव गट शक्तिशाली म्हणून उदयास आले आहेत या मताशी तुम्ही सहमत आहात का? [२०१७]	समकालीन + दबाव गट
१२.	'लोकसभा आणि राज्य विधानसभांच्या एकाच वेळी निवडणुका घेतल्याने निवडणूक प्रचारात खर्ची होणारा वेळ आणि पैसा मर्यादित होईल परंतु त्यामुळे सरकारची जनतेप्रती असलेली जबाबदारी कमी होईल' चर्चा करा. [२०१७]	निवडणूक सुधारणा + विश्लेषणात्मक
१३.	"भारतीय पक्षव्यवस्था संक्रमणाच्या एका टप्प्यातून जात आहे जी विदावस्था आणि विरोधाभासांनी भरलेली दिसते." चर्चा करा. [२०१६]	समकालीन + राजकीय प्रक्रिया

१४.	घटनाबाह्य संस्था म्हणून काम केल्याबद्दल खाप पंचायती बातम्यांमध्ये राहिल्या आहेत, ज्या अनेकदा मानवी हक्कांचे उल्लंघन करणाऱ्या घोषणा देतात. या संदर्भात कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायपालिकेने गोष्टी सुधारण्यासाठी केलेल्या कृतींची टीकात्मक चर्चा करा. [२०१५]	समकालीन + मानवी हक्क + संस्था
१५.	राष्ट्रपतींनी अलिकडेच जारी केलेल्या अध्यादेशाद्वारे १९६६ च्या मध्यस्थी आणि सामंजस्य कायद्यात (Arbitration and Conciliation Act, 1966) कोणते प्रमुख बदल करण्यात आले आहेत? भारताच्या वाद निराकरण यंत्रणेत ते किती सुधारणा करेल? चर्चा करा. [२०१५]	कायदेशीर सुधारणा + समकालीन प्रशासन
१६.	राष्ट्रपतींनी मृत्युदंडाची शिक्षा रद्द करण्यास विलंब केल्याच्या घटना या न्याय नाकारल्याच्या सार्वजनिक स्वरूपात चर्चेत आल्या आहेत. राष्ट्रपतींनी अशा याचिका स्वीकारण्यासाठी/नाकारण्यासाठी काही वेळ निश्चित केला पाहिजे का? विश्लेषण. [२०१४]	समकालीन + न्याय व्यवस्था
१७.	कॅबिनेटचा आकार शासनाच्या कामाच्या आधारे आणि पंतप्रधानांना एक संघ म्हणून व्यवस्थापित करता येईल तितका मोठा असावा. मग शासनाची कार्यक्षमता कॅबिनेटच्या आकाराशी किती विपरितपणे संबंधित आहे? चर्चा करा. [२०१४]	प्रशासन + विश्लेषणात्मक
१८.	दबाव गटाच्या राजकारणाकडे कधीकधी राजकारणाचा अनौपचारिक चेहरा म्हणून पाहिले जाते. वरील बाबींबाबत, भारतातील दबाव गटांची रचना आणि कार्यपद्धतीचे मूल्यांकन करा. [२०१३]	स्टॅटिक + दबाव गट + राजकीय प्रक्रिया

भारताचे राष्ट्रपती

परिचय

केंद्रीय कार्यकारिणीमध्ये राष्ट्रपती, उपराष्ट्रपती, पंतप्रधान, मंत्रिमंडळ आणि भारताचे महाधिवक्ता यांचा समावेश होतो. राष्ट्रपती हे भारतीय राज्याचे प्रमुख असतात. ते भारताचे पहिले नागरिक आहेत आणि राष्ट्राच्या एकता, अखंडता आणि एकतेचे प्रतीक म्हणून काम करतात.

संवैधानिक तरतुदी

- **कलम ५२:** भारताच्या राष्ट्रपतींचे कार्यालय स्थापन करते.
- **कलम ५३:** संघराज्याचे कार्यकारी अधिकार राष्ट्रपतीकडे सोपवते.
- **कलम ५४:** राष्ट्रपतीची निवड ही खालील घटकांचा समावेश असलेल्या निवडणूक मंडळाद्वारे केली जाते :
○ संसदेच्या दोन्ही सभागृहांचे निवडून आलेले सदस्य.
○ राज्यांच्या विधानसभेचे निवडून आलेले सदस्य.
- **कलम ५५:** राष्ट्रपतींच्या निवडणुकीची पद्धत स्पष्ट करते.
- **कलम ६१:** राष्ट्रपतींच्या महाभियोगाच्या प्रक्रियेची तपशीलवार माहिती.
- **कलम १२३:** राष्ट्रपतींना अध्यादेश काढण्याचा अधिकार देते.

निवडणूक प्रक्रिया

राष्ट्रपतीची निवड अप्रत्यक्षपणे एका निवडणूक मंडळाद्वारे केली जाते, ज्यामध्ये यांचा समावेश होतो:

- संसदेच्या दोन्ही सभागृहांचे निवडून आलेले सदस्य.
- राज्यांच्या विधानसभेचे निवडून आलेले सदस्य.
- दिल्ली, पुद्दुचेरी आणि जम्मू-काश्मीर या केंद्रशासित प्रदेशांच्या विधानसभेचे निवडून आलेले सदस्य.

निवडणूक प्रक्रियेत सहभागी नसलेले

- संसदेच्या दोन्ही सभागृहांचे नामनिर्देशित सदस्य.
- राज्य विधानसभेचे नामनिर्देशित सदस्य.
- राज्य विधान परिषदेचे सदस्य (निर्वाचित आणि नामनिर्देशित) (द्विसदनीय कायदेमंडळ असलेल्या राज्यांमध्ये).
- दिल्ली, जम्मू-काश्मीर आणि पुद्दुचेरीच्या विधानसभेचे नामनिर्देशित सदस्य.

राष्ट्रपतींचे अधिकार आणि कार्ये

१. कार्यकारी अधिकार

- **नियम बनवण्याचे प्राधिकरण:** अधिकृत कागदपत्रांचे प्रमाणीकरण करण्यासाठी आणि प्रशासनाचे प्रवाहीकरण करण्यासाठी नियम स्थापित करते, ज्यामध्ये मंत्रिमंडळाच्या कार्याच्या विभागणीचा समावेश होतो

(अनुच्छेद ७७).

- **नियुक्त्या:** पंतप्रधान, इतर मंत्री आणि प्रमुख अधिकाऱ्यांच्या नियुक्त्या (अनुच्छेद ७५).
- **माहिती आणि तपास:** मंत्र्यांकडून माहिती मागवते आणि तपास सुरू करते (अनुच्छेद ७८).
- **केंद्रशासित प्रदेश:** केंद्रशासित प्रदेशांसाठी प्रशासकांची नियुक्ती (अनुच्छेद २३९).
- **अनुसूचित/आदिवासी क्षेत्रे:** अनुसूचित किंवा आदिवासी क्षेत्रे घोषित करतो (अनुच्छेद २४४).

२. न्यायिक अधिकार

- **न्यायिक नियुक्त्या:** मुख्य न्यायाधीश आणि इतर न्यायाधीशांच्या नियुक्त्या.
- **सर्वोच्च न्यायालयाचा सल्ला:** सर्वोच्च न्यायालयाकडून सल्ला मागतो (अनुच्छेद १४३).
- **क्षमादान:** शिक्षा माफ करणे, शिक्षेला स्थगित करणे किंवा बदलणे यासारख्या अधिकारांचा वापर करतो (अनुच्छेद ७२).

३. कायदेविषयक अधिकार

- **संसदीय अधिवेशने:** संसदेचे अधिवेशन बोलावणे, स्थगित करणे आणि लोकसभा विसर्जित करणे.
- **संसदेला संबोधित करणे:** अधिवेशनाच्या सुरुवातीला संसदेला संबोधित करणे (अनुच्छेद ८७).
- **संसदेला संदेश:** कायदेविषयक बाबींवर संसदेला संदेश पाठवतो (अनुच्छेद ८६).
- **नामांकने आणि अपात्रता:** राज्यसभेवर सदस्यांची नियुक्ती करते आणि खासदारांच्या अपात्रतेवर निर्णय घेतो (कलम ८०, १०३).
- **विधेयके आणि अध्यादेश:** संसदेचे अधिवेशन चालू नसताना काही विधेयकांची शिफारस करते किंवा त्यांना परवानगी देते आणि अध्यादेश जारी करतो (कलम ११७, १२३).

४. आर्थिक अधिकार

- **अर्थ विधेयक:** अर्थ विधेयक सादर करण्यासाठी पूर्व शिफारस आवश्यक आहे (अनुच्छेद ११०).
- **केंद्रीय अर्थसंकल्प:** केंद्रीय अर्थसंकल्पाच्या सादरीकरणाचे निरीक्षण करतो.
- **अनुदान आणि निधी:** अनुदानांच्या मागण्यांची शिफारस करते, आकस्मिक निधीतून ज्यादाची रक्कम मंजूर करते आणि वित्त आयोगाची स्थापना सुलभ करतो (कलम ११३, २६७, २८०).

५. राजनैतिक अधिकार

- **राष्ट्रीय प्रतिनिधित्व:** आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठांवर भारताचे प्रतिनिधित्व करते आणि राजदूतांना पाठवणे/ परत बोलावणे यावर देखरेख करतो.

६. लष्करी अधिकार

- **सर्वोच्च कमांडर:** भारतीय संरक्षण दलांचे सर्वोच्च कमांडर म्हणून काम करतो.
- **नियुक्त्या:** लष्कर, नौदल आणि हवाई दलाच्या प्रमुखांच्या नियुक्त्या.
- युद्ध आणि शांतता: संसदीय मंजूरीच्या अधीन राहून युद्ध किंवा शांतता घोषित करतो.

७. आणीबाणीविषयक अधिकार

- **राष्ट्रीय आणीबाणी:** युद्ध, बाह्य आक्रमण किंवा सशस्त्र बंडाच्या बाबतीत राष्ट्रीय आणीबाणी घोषित करतो (कलम ३५२).
- **राष्ट्रपती राजवट:** घटनात्मक यंत्रणेच्या बिघाडाच्या वेळी राज्यांमध्ये राष्ट्रपती राजवट लागू करतो (कलम ३५६, ३६५).
- **आर्थिक आणीबाणी:** गंभीर आर्थिक संकटांच्या वेळी आर्थिक आणीबाणी घोषित करतो (अनुच्छेद ३६०).

भारताच्या राष्ट्रपतींचा नकाराधिकार

संवैधानिक तरतूद

- **कलम १११:** संसदेच्या दोन्ही सभागृहांनी मंजूर केल्यानंतर जेव्हा एखादे विधेयक राष्ट्रपतीकडे सादर केले जाते, तेव्हा राष्ट्रपती हे करू शकतात:
 - विधेयकाला मान्यता देऊन त्याचे कायद्यात रूपांतर करतो
 - संमती रोखतो (व्हेटो/ नकाराधिकार).
 - विधेयक (जर धन विधेयक नसेल तर) सूचनांसह किंवा सूचनांशिवाय पुनर्विचारासाठी संसदेकडे परत करतो.
- जर संसदेने विधेयक पुन्हा मंजूर केले, सुधारणांसह किंवा त्याशिवाय, तर राष्ट्रपती घटनात्मकदृष्ट्या संमती देण्यास बांधील आहेत.

नकाराधिकाराचे प्रकार

१. निरपेक्ष नकाराधिकार

- राष्ट्रपती विधेयकाला पूर्णपणे मान्यता देत नाहीत, ज्यामुळे ते कायदा होण्यापासून प्रभावीपणे रोखले जाते.
- **उपयोजन:**
 - प्रामुख्याने खाजगी सदस्यांच्या विधेयकांसाठी किंवा राष्ट्रपतींची संमती आवश्यक असलेल्या राज्य विधिमंडळांनी मंजूर केलेल्या विधेयकांसाठी वापरले जाते.
 - संसदीय प्रणाली मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्यावर अवलंबून असल्याने संसदेने मंजूर केलेल्या विधेयकांसाठी क्वचितच याचा वापर केला जातो.

- **उदाहरण:** १९५४ मध्ये, राष्ट्रपती डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांनी पंजाब विधानसभेने मंजूर केलेल्या पेप्सू विनियोजन विधेयकाला मान्यता रोखली.

२. पॉकेट नकाराधिकार

- राष्ट्रपती धन विधेयकांव्यतिरिक्त विधेयक पुनर्विचारासाठी संसदेकडे परत करतात, बहुतेकदा शिफारसीसह.
- **प्रक्रिया:**
 - फक्त गैर-अर्थ विधेयके आणि गैर-संवैधानिक सुधारणा विधेयकांना लागू.
 - संसद विधेयकाचा पुनर्विचार करते आणि राष्ट्रपतींच्या सूचना स्वीकारू किंवा नाकारू शकते. जर विधेयक पुन्हा मंजूर झाले तर राष्ट्रपतींनी त्याला मान्यता द्यावी लागते.
- **महत्त्व:** विलंब करणारी यंत्रणा म्हणून काम करते, ज्यामुळे राष्ट्रपती विधेयक कायमचे रोखल्याशिवाय कायदेविषयक पुनरावलोकन करण्यास सुरुवात करू शकतात.
- **उदाहरण:** १९८६ मध्ये, राष्ट्रपती झैल सिंग यांनी प्रेस स्वातंत्र्याबाबत चिंता व्यक्त करून भारतीय पोस्ट ऑफिस (सुधारणा) विधेयक पुनर्विचारासाठी परत केले.

३. निलंबित / सस्पेन्सिव्ह नकाराधिकार

- राष्ट्रपती विधेयकाला संमती देऊन किंवा लगेच परत करून विलंब करतात, ज्यामुळे ते प्रभावीपणे स्थगित होते.
- **वापर:**
 - बहुतेकदा हे पॉकेट व्हेटो म्हणून ओळखले जाते, जिथे राष्ट्रपती कारवाई न करता विधेयक रोखून ठेवतात.
 - ज्या विधेयकांमध्ये संविधान राष्ट्रपतींना कृती करण्यासाठी वेळेची मर्यादा घालत नाही अशा विधेयकांसाठी संबंधित (उदा. कलम २०१ अंतर्गत राज्य विधेयके).
- **उदाहरण:** १९८६ मध्ये, राष्ट्रपती झैल सिंग यांनी भारतीय पोस्ट ऑफिस (सुधारणा) विधेयकावरील कारवाई रोखून पॉकेट व्हेटोचा वापर केला कारण संसदेने त्यांच्या पुनर्विचार सूचना स्वीकारल्या नाहीत.

४. अर्थ विधेयकांवरील नकाराधिकार

- राष्ट्रपतींना अर्थ विधेयकांवर प्रभावी नकाराधिकार (effective veto) नाही (अनुच्छेद ११०).
- राष्ट्रपती संमती देऊ शकतात किंवा संमती रोखू शकतात परंतु ते धन विधेयकांना पुनर्विचारासाठी परत पाठवू शकत नाहीत.
- प्रत्यक्षात, संमती रोखून ठेवणे दुर्मिळ आहे, कारण धन विधेयके राष्ट्रपतींच्या पूर्व शिफारसीने आणि मंत्रिमंडळाच्या पाठिंब्याने सादर केली जातात.

नकाराधिकारावरील मर्यादा

- **संसदीय व्यवस्था:** राष्ट्रपती मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्यानुसार कार्य करण्यास बांधील आहेत (अनुच्छेद ७४), ज्यामुळे नकाराधिकारचा विवेकाधीन वापर मर्यादित राहतो.
- **घटनादुरुस्ती विधेयके:** २४ व्या घटनादुरुस्ती प्रकरणात (१९७१) पाहिल्याप्रमाणे, कलम ३६८ अंतर्गत मंजूर झालेल्या घटनादुरुस्ती विधेयकांना राष्ट्रपती मान्यता रोखू शकत नाहीत.
- **पुनर्विचारानंतर बंधन:** राष्ट्रपतींनी विधेयक परत केल्यानंतर संसदेने पुनर्विचार केल्यास, राष्ट्रपतींनी त्याला संमती द्यावी लागते, ज्यामुळे नकाराधिकार पूर्णपणे रद्द होण्याऐवजी निलंबित राहतो.
- **न्यायालयीन पुनरावलोकन:** नकाराधिकारचा वापर घटनात्मक तरतुदींशी सुसंगत आहे याची खात्री करण्यासाठी न्यायालयीन तपासणीच्या अधीन आहे.

नकाराधिकारचे महत्त्व

- **घाईघाईने केलेल्या कायद्यांवर नियंत्रण:** राष्ट्रपतींना विधेयकांचा सखोल आढावा घेण्याची परवानगी देते, ज्यामुळे खराब मसुदा तयार केलेले किंवा वादग्रस्त कायदे टाळता येतात.
- **संघराज्याचे रक्षण:** राज्य विधेयकांवर राष्ट्रपतींचा नकार (अनुच्छेद २०१) राष्ट्रीय कायद्याशी सुसंगतता सुनिश्चित करतो.
- **संवैधानिक संतुलन:** कार्यकारी आणि कायदेमंडळ यांच्यात संतुलन साधणारी यंत्रणा म्हणून काम करते, लोकशाही जबाबदारीला बळकटी देते.
- **नैतिक अधिकार:** अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य किंवा अल्पसंख्याकांच्या हक्कांशी संबंधित प्रकरणांमध्ये दिसून येते त्याप्रमाणे, सार्वजनिक हिताचे मुद्दे अधोरेखित करण्यासाठी राष्ट्रपती व्हेटोचा वापर करू शकतात.

आव्हाने आणि टीका

- **मर्यादित विवेकाधिकार:** मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्याचे बंधनकारक स्वरूप राष्ट्रपतींच्या स्वतंत्रपणे कार्य करण्याच्या क्षमतेवर मर्यादा घालते, ज्यामुळे व्हेटोचा अधिकार औपचारिक अधिकारात कमी होतो.
- **संघर्षाची शक्यता:** राष्ट्रपती झैल सिंग यांच्या कार्यकाळात राष्ट्रपती आणि सरकारमधील मतभेद दिसून आल्याने संवैधानिक संकट निर्माण होऊ शकते.
- **पॉकेट व्हेटो संदिग्धता:** काही विधेयकांवर कारवाई करण्यासाठी वेळेची मर्यादा नसल्यामुळे अनिश्चितता निर्माण होते, ज्यामुळे अनिश्चित काळासाठी विलंब होण्याची शक्यता असते.
- **किमान परिणाम:** संसदेने विधेयक पुन्हा मंजूर केल्यानंतर त्याला मान्यता देण्याची आवश्यकता कायद्याला कायमचे रोखण्यासाठी नकाराधिकारची प्रभावीता मर्यादित करते.

भारताच्या राष्ट्रपतींचे अध्यादेश काढण्याचे अधिकार

संवैधानिक तरतूद

कलम १२३:

- जर राष्ट्रपतींना खात्री असेल की तातडीने कारवाई करण्याची आवश्यकता असलेली परिस्थिती अस्तित्वात आहे आणि संसदेची दोन्ही सभागृहे अधिवेशनात नाहीत, तर राष्ट्रपती अध्यादेश काढू शकतात.
- अध्यादेशाचे सामर्थ्य आणि परिणाम संसदेने पारित केलेल्या कायद्याइतकेच असतात.
- संसदेच्या दोन्ही सभागृहांमध्ये परत येताना अध्यादेश मांडला पाहिजे.
- संसदेच्या पुनर्सभेच्या सहा आठवड्यांनंतर दोन्ही सभागृहांनी मान्यता दिल्याशिवाय किंवा राष्ट्रपतींनी ते लवकर मागे घेतल्यास ते कार्यरत राहणे बंद होते.
- जर संसदेने अध्यादेश नाकारण्याचा ठराव मंजूर केला तर तो प्रभावी राहणार नाही.

भारताच्या राष्ट्रपतींच्या अध्यादेश काढण्याच्या अधिकाराची प्रमुख वैशिष्ट्ये

- **अध्यादेश जारी करण्यासाठी अटी:** राष्ट्रपती केवळ तेव्हाच अध्यादेश जारी करू शकतात जेव्हा संसदेची दोन्ही सभागृहे अधिवेशनात नसतील, एकतर तहकूब किंवा स्थगितीमुळे. राष्ट्रपतींना खात्री असणे आवश्यक आहे की परिस्थितीनुसार त्वरित कारवाई करणे आवश्यक आहे, हे समाधान व्यक्तिनिष्ठ असले तरी ते दुर्भावनापूर्ण हेतू किंवा घटनात्मक उल्लंघनांसाठी न्यायालयीन पुनरावलोकनासाठी खुले असते.
- **व्याप्ती:** अध्यादेश संसदेच्या कायदेविषयक क्षमतेतील कोणत्याही विषयाचा समावेश करू शकतो, ज्यामध्ये संघराज्य आणि समवर्ती सूचीमधील बाबींचा समावेश आहे. ते विद्यमान कायदे सुधारू किंवा रद्द करू शकते परंतु संविधानात सुधारणा करण्यास मनाई आहे.
- **कालावधी:** अध्यादेश जारी झाल्यापासून सहा महिन्यांपर्यंत वैध राहतो, तसेच संसद अधिवेश पुन्हा सुरू झाल्यापासून अतिरिक्त सहा आठवडे राहू शकते. जर संसदीय कायद्याने त्याची जागा घेतली नाही, राष्ट्रपतींनी आधी नामंजूर केले नाही किंवा मागे घेतली नाही तर ती रद्द होते.
- **संसदीय मान्यता:** प्रत्येक अध्यादेश संसदेच्या दोन्ही सभागृहांसमोर पुन्हा मांडले पाहिजे. ते नियमित विधेयकाद्वारे बदलले जाऊ शकते आणि जर दोन्ही सभागृहांनी ते नाकारणारे ठराव मंजूर केले तर अध्यादेश रद्दबातल ठरतो.
- **पुन्हा अध्यादेश जारी करणे:** संसदेच्या मान्यतेशिवाय अध्यादेश पुन्हा जारी करणे वादग्रस्त आहे आणि डी.सी. वाधवा विरुद्ध बिहार राज्य (१९८७) या खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या निकालानुसार, ही संविधानाची फसवणूक मानली जाते. हे केवळ अपवादात्मक परिस्थितीतच परवानगी देते.

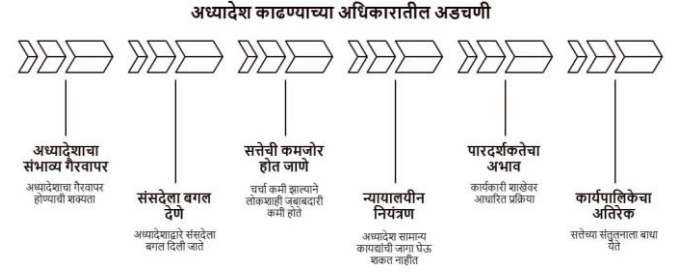
भारताच्या राष्ट्रपतींच्या अध्यादेश काढण्याच्या अधिकाराच्या मर्यादा

- **न्यायालयीन आढावा:** राष्ट्रपतींनी अध्यादेश जारी करण्याचा घेतलेला निर्णय हा दुर्भावनापूर्ण हेतू, असंबद्धता किंवा घटनात्मक उल्लंघनांसाठी न्यायालयीन तपासणीच्या अधीन आहे. कृष्ण कुमार सिंह विरुद्ध बिहार राज्य (२०१७) प्रकरणात, सर्वोच्च न्यायालयाने असा निर्णय दिला की अध्यादेशांनी आवश्यकतेची चाचणी पूर्ण केली पाहिजे आणि पुनर्प्रस्तावाला असंवैधानिक घोषित केले.
- **संसदीय सर्वोच्चता:** अध्यादेश हा एक तात्पुरता उपाय आहे, जो संसदेच्या कायदेविषयक अधिकाराच्या अधीन असतो. संसद अधिवेशन पुन्हा सुरू झाल्यानंतर सहा आठवड्यांच्या आत दोन्ही सभागृहांनी मान्यता न दिल्यास ते रद्द होते, ज्यामुळे संसदेचे प्राधान्य सुनिश्चित होते.
- **घटनात्मक निर्बंध:** अध्यादेश काढण्याच्या अधिकाराचा वापर संविधानात सुधारणा करण्यासाठी करता येत नाही. वैध राहण्यासाठी ते मूलभूत अधिकार आणि इतर घटनात्मक तरतुदींचे पालन करणे आवश्यक आहे.
- **मंत्री परिषदेचा सल्ला:** कलम ७४ अंतर्गत, राष्ट्रपती मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्यानुसार कार्य करतात, ज्यामुळे अध्यादेश काढण्याचा अधिकार कार्यकारी-चालित प्रक्रिया बनतो. यामुळे अध्यादेश जारी करण्याच्या राष्ट्रपतींच्या स्वतंत्र विवेकाधिकारावर मर्यादा येतात.

भारताच्या राष्ट्रपतींच्या अध्यादेश काढण्याच्या अधिकाराबाबत आव्हाने आणि टीका

- **गैरवापराची शक्यता:** संसदीय छाननीला बाजू देण्यासाठी, विशेषतः पुनर्प्रस्तावाद्वारे, अध्यादेशांचा वापर केल्याबद्दल, लागोपाठच्या सरकारांवर टीका झाली आहे. डी.सी. वाधवा विरुद्ध बिहार राज्य (१९८७) मध्ये बिहार सरकारने वारंवार केलेले पुनर्प्रस्ताव, या गैरवापराचे उदाहरण आहे.
- **संसदीय अधिकार कमी करते:** अध्यादेशांचा वारंवार वापर केल्याने संसदेची कायदेविषयक भूमिका कमी होते, ज्यामुळे वादविवाद आणि विचारविनिमयाच्या संधी मर्यादित होतात. ही पद्धत लोकशाही जबाबदारी आणि संसदीय वर्चस्व कमकुवत करू शकते.
- **न्यायालयीन चिंता:** न्यायालयांनी यावर भर दिला आहे की अध्यादेश हे नियमित कायद्यांना पर्याय नाहीत आणि त्यांचा वापर जपून केला पाहिजे. कृष्ण कुमार सिंह विरुद्ध बिहार राज्य (२०१७) प्रकरणात, सर्वोच्च न्यायालयाने स्पष्ट केले की अध्यादेशांचा कायद्यात रूपांतरित होईपर्यंत किंवा मुदत संपल्यानंतर कोणताही कायमस्वरूपी परिणाम होत नाही.
- **पारदर्शकतेचा अभाव:** अध्यादेश काढण्याच्या प्रक्रियेत अनेकदा सार्वजनिक सल्लामसलत आणि पारदर्शकतेचा अभाव असतो, कारण ती कार्यकारी विवेकबुद्धीने चालते. यामुळे असे कायदे होऊ शकतात जे व्यापक सामाजिक सहमती किंवा इनपुट प्रतिबिंबित करू शकत नाहीत.
- **कार्यकारी यंत्रणेवर अतिक्रमणाचा धोका:** मंत्रिमंडळाच्या

सल्ल्यानुसार वापरल्या जाणाऱ्या अध्यादेश जारी करण्याच्या अधिकारामुळे कार्यकारी यंत्रणेवर अतिरेकी वर्चस्व निर्माण होऊ शकते. यामुळे कायदेमंडळ आणि कार्यकारी मंडळ यांच्यातील संवैधानिक संतुलन बिघडण्याचा धोका आहे.

भारताच्या राष्ट्रपतींचा क्षमा करण्याचा अधिकार संवैधानिक तरतूद

- **कलम ७२:**
- राष्ट्रपतींना खालील अधिकार देण्यात आले आहेत:
 - **क्षमा:** दोषीला गुन्ह्यातून आणि शिक्षेतून पूर्णपणे मुक्त करते.
 - **पुनर्विचार:** विचार करण्यासाठी शिक्षेची अंमलबजावणी, विशेषतः मृत्युदंडाची, तात्पुरती पुढे ढकलतो.
 - **सवलत:** गर्भधारणा किंवा अपंगत्व यासारख्या विशेष परिस्थितींमुळे होणाऱ्या शिक्षेची तीव्रता कमी करतो.
 - **सूट:** स्वरूप बदलल्याशिवाय शिक्षेचा कालावधी कमी करतो.
 - **बदल:** कठोर शिक्षेऐवजी कमी कठोर शिक्षेचा वापर केला जातो, उदा. मृत्युदंडाचे जन्मठेपेत रूपांतर.

भारताच्या राष्ट्रपतींच्या क्षमा/ दया करण्याच्या अधिकाराची प्रमुख वैशिष्ट्ये

- **अर्जाची व्याप्ती:** राष्ट्रपतींचा माफीचा अधिकार भारतीय दंड संहिता, केंद्रीय कायदे आणि कोर्ट मार्शलसह केंद्रीय कायद्यांतर्गत गुन्ह्यांना लागू होतो. मृत्युदंडाच्या प्रकरणांमध्ये याला विशेष महत्त्व आहे, जिथे राष्ट्रपती शिक्षा माफी देऊ शकतात किंवा कमी करू शकतात.
- **कार्यकारी विवेकाधिकार:** राष्ट्रपती मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्यानुसार माफीचा अधिकार वापरतात, ज्यामुळे ती एक कार्यकारी-चालित प्रक्रिया बनते. याचा वापर न्यायालयीन चुका सुधारण्यासाठी, दया दाखवण्यासाठी किंवा मानवतावादी चिंता दूर करण्यासाठी केला जातो.
- **न्यायालयीन पुनरावलोकन:** माफीचा अधिकार मर्यादित न्यायालयीन पुनरावलोकनाच्या अधीन आहे जेणेकरून तो मनमानी, दुर्भावनापूर्ण किंवा घटनात्मक तत्वांचे उल्लंघन करणारा नाही याची खात्री करता येईल. मारू राम विरुद्ध भारतीय संघ (१९८०) मध्ये, सर्वोच्च न्यायालयाने सत्ता संवैधानिक मर्यादांचे पालन करायला हवी यावर भर दिला.
- **वेळेची मर्यादा नाही:** दया याचिकांवर निर्णय घेण्यासाठी कोणतीही निश्चित वेळ नाही, ज्यामुळे अनेकदा प्रक्रियेत विलंब होतो. शत्रुघ्न चौहान विरुद्ध भारतीय संघ (२०१४) या खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने असा

निर्णय दिला की अनावश्यक विलंब कलम २१ चे उल्लंघन करतो, ज्यामुळे दोषीच्या जगण्याच्या अधिकारावर परिणाम होतो.

- **राज्यपालांच्या अधिकाराशी तुलना:** कलम १६१ अंतर्गत राज्यपालांचा माफीचा अधिकार राज्य कायद्यांपुरता मर्यादित आहे आणि त्यात मृत्युदंडाची शिक्षा वगळण्यात आली आहे. केंद्रीय कायदे आणि मृत्युदंडाच्या प्रकरणांमध्ये राष्ट्रपतींचा अधिकार राज्यपालांच्या अधिकारांपेक्षा वेगळा असतो.

आव्हाने आणि टीका

- **राजकीय प्रभावाची शक्यता:** मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्यावर अवलंबून राहिल्याने राजकीय विचार निर्णयांवर परिणाम करत असल्याबद्दल चिंता निर्माण होते, ज्यामुळे निष्पक्षता कमी होण्याची शक्यता असते.
- **विसंगत अर्ज:** वेगवेगळ्या प्रकरणांमध्ये माफी देण्यातील फरकांमुळे मनमानी किंवा पक्षपातीपणाचे आरोप झाले आहेत.
- **मृत्युदंडाच्या प्रकरणांमध्ये विलंब:** दयेच्या अर्जावर निर्णय घेण्यास दीर्घकाळ विलंब झाल्यामुळे दोषींना मानसिक त्रास होतो, जसे शत्रुघ्न चौहान विरुद्ध भारतीय संघ (२०१४) मध्ये अधोरेखित केले आहे.
- **मर्यादित व्याप्ती:** हा अधिकार राज्य कायद्यांपर्यंत (मृत्युदंड वगळता) विस्तारत नाही, ज्यामुळे कलम १६१ अंतर्गत राज्यपालांच्या अधिकारांमध्ये तफावत निर्माण होते.

उल्लेखनीय उदाहरणे

- **केहर सिंग (१९८८):** इंदिरा गांधी हत्या प्रकरणात दोषी ठरलेल्या केहर सिंगची दया याचिका राष्ट्रपती झैल सिंग यांनी व्यापक पुनरावलोकनानंतर फेटाळली.
- **अजमल कसाब (२०१२):** राष्ट्रपती प्रणव मुखर्जी यांनी २६/११ च्या मुंबई हल्ल्यातील दोषीची दया याचिका फेटाळून लावली, कारण गुन्ह्याचे गांभीर्य लक्षात घेतले.
- **याकूब मेमन (२०१५):** १९९३ च्या मुंबई बॉम्बस्फोट प्रकरणातील दयेचा अर्ज राष्ट्रपती प्रणव मुखर्जी यांनी फेटाळला, प्रक्रियात्मक निष्पक्षतेवर वादविवाद सुरू असतानाही.
- **निर्भया प्रकरण (२०२०):** राष्ट्रपती रामनाथ कोविंद यांनी सार्वजनिक भावना आणि न्यायालयीन एकमत दर्शविणारे चारही दोषींचे दया अर्ज फेटाळले.

भारतीय राजकारणात राष्ट्रपती कार्यालयावरील टीका

- **रबर स्टॅम्प भूमिका:** राष्ट्रपतींना अनेकदा औपचारिक व्यक्तिमत्त्व म्हणून पाहिले जाते, जे मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्याने बांधील असतात (अनुच्छेद ७४), अध्यादेश काढणे (अनुच्छेद १२३) आणि माफी देणे (अनुच्छेद ७२) सारखे अधिकार कार्यकारी नियंत्रणाखाली वापरले जातात, ज्यामुळे स्वतंत्र अधिकार मर्यादित होतात.
- **मर्यादित विवेकाधिकार:** राष्ट्रपतींचे विवेकाधिकार, जसे की

विधेयकांवर नकाराधिकार वापरणे किंवा त्रिशंकू संसदेत(hung Parliament) काम करणे, हे कमीत कमी आहे आणि क्वचितच स्वतंत्रपणे वापरले जाते, जसे की झैल सिंग यांच्या १९८६ च्या पॉकेट व्हेटोमध्ये दिसून येते, ज्यामुळे प्रशासनाला आकार देण्यात कार्यालय अप्रभावी ठरते.

- **राजकीय गैरवापराची शक्यता:** शासनात नियुक्त्या करणे (अनुच्छेद ५४), राष्ट्रपतींना १९७५ च्या आणीबाणीला फखरुद्दीन अली अहमद यांनी मान्यता दिल्याप्रमाणे, निष्पक्षतेचा धोका पत्करून सत्ताधारी पक्षाशी जुळवून घेण्याचा दबाव येऊ शकतो.
- **संसदीय लोकशाहीमध्ये असंबद्धता:** टीकाकार हे पद अनावश्यक मानतात, जिथे खरी सत्ता पंतप्रधानांकडे असते, आणि अमेरिकेसारख्या प्रणालींमध्ये सक्रिय अध्यक्षीय भूमिकांच्या तुलनेत त्याची आवश्यकता प्रश्नचिन्ह उपस्थित करतात.
- **निर्णय घेण्यास विलंब:** दया याचिकांमध्ये विलंब, विशेषतः मृत्युदंडाच्या प्रकरणांमध्ये, शत्रुघ्न चौहान विरुद्ध भारतीय संघ (२०१४) मध्ये दिलेल्या निर्णयानुसार कलम २१ चे उल्लंघन करते, ज्यामुळे कार्यालयाच्या प्रतिष्ठेला हानी पोहोचते.
- **जबाबदारीचा अभाव:** कलम ३६१ अंतर्गत मिळणारी प्रतिकारशक्ती राष्ट्रपतींना कायदेशीर तपासणीपासून वाचवते आणि अप्रत्यक्ष निवडणूक लोकशाहीतील दुरावा निर्माण करते, ज्यामुळे अनियंत्रित कार्यकारी प्रभावाबद्दल चिंता निर्माण होते.
- **पक्षपाती वर्तन:** झैल सिंग आणि के.आर. सारखे राष्ट्रपती. नारायणन यांच्यावर पक्षपातीपणाचे आरोप झाले, सामाजिक कार्यवाही किंवा सरकारशी वाद यासारख्या कृतींना संवैधानिक मर्यादा ओलांडल्यासारखे पाहिले गेले.
- **आर्थिक भार:** राष्ट्रपती भवनाची औपचारिक भूमिका पाहता, साधनसंपत्तीची कमतरता असलेल्या देशात राष्ट्रपती भवनाच्या देखभालीवर आणि भत्त्यांवर अन्याय्य खर्च म्हणून टीका केली जाते.

प्रतिवाद

- समर्थकांचा असा युक्तिवाद आहे की राष्ट्रपती राष्ट्रीय एकतेचे प्रतीक आहेत आणि मर्यादित विवेकाधिकारांद्वारे संवैधानिक नियंत्रण म्हणून काम करतात, जसे की ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांनी प्रॉफिट बिल (२००६) परत केले. आपत्कालीन परिस्थितीत (अनुच्छेद ३५६) आणि माफी (अनुच्छेद ७२) या पदाची भूमिका संसदीय व्यवस्थेत व्यत्यय न आणता स्थिरता सुनिश्चित करतो.

भारताचे उपराष्ट्रपती

परिचय

संविधानाच्या कलम ६३ अंतर्गत स्थापन झालेले भारताचे उपराष्ट्रपती हे दुसरे सर्वोच्च संवैधानिक पद आहे आणि ते राज्यसभेचे पदसिद्ध अध्यक्ष म्हणून काम करतात. उपराष्ट्रपती हे एक औपचारिक व्यक्तिमत्त्व म्हणून काम करतात, जेव्हा राष्ट्रपती अनुपस्थित असतात किंवा पद रिक्त असते तेव्हा ते कार्यवाहक

राष्ट्रपती म्हणून काम पाहतात. ही भूमिका मोठ्या प्रमाणात औपचारिक असली तरी, कायदेविषयक संतुलन आणि घटनात्मक सातत्य राखण्यात तिचे महत्त्व आहे.

संवैधानिक तरतुदी

- **कलम ६३:** भारताचा एक उपराष्ट्रपती असेल.
- **कलम ६४:** उपराष्ट्रपती हे राज्यसभेचे पदसिद्ध अध्यक्ष असतात, जे तिच्या कामकाजाचे अध्यक्षस्थान भूषवतात.
- **कलम ६५:** राष्ट्रपतींचा मृत्यू, राजीनामा, काढून टाकणे किंवा अनुपस्थिती झाल्यास उपराष्ट्रपती राष्ट्रपती म्हणून काम करतात.
- **कलम ६६:** उपराष्ट्रपतीची निवड संसदेच्या दोन्ही सभागृहांच्या सदस्यांनी (निवडून आलेल्या आणि नामनिर्देशित) स्थापित निर्वाचक मंडळाद्वारे केली जाते.
- **कलम ६७:** पदाचा कार्यकाळ पाच वर्षांचा आहे, ज्यामध्ये पुन्हा निवडून येण्याची पात्रता आहे.
- **कलम ७१:** उपराष्ट्रपतींच्या निवडणुकीसंबंधीचे वाद सर्वोच्च न्यायालयाद्वारे सोडवले जातात.

निवडणूक प्रक्रिया

- **इलेक्टोरल कॉलेज:** यामध्ये संसदेच्या दोन्ही सभागृहांचे (लोकसभा आणि राज्यसभा) सर्व सदस्य (निवडून आलेले आणि नामनिर्देशित) समाविष्ट असतात, राष्ट्रपतींच्या निवडणुकीच्या विपरीत, ज्यामध्ये राज्य विधानसभांचा समावेश असतो.
- **पद्धत:** प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाच्या एकल हस्तांतरणीय मतदान प्रणालीचा वापर करून गुप्त मतदानाद्वारे निवडून दिले जाते (अनुच्छेद ६६).
- **पात्रता:**
 - भारताचा नागरिक असणे आवश्यक आहे.
 - किमान ३५ वर्षांचे असावे.
 - राज्यसभा सदस्य म्हणून निवडणुकीसाठी पात्र असणे आवश्यक आहे.
 - कोणतेही लाभाचे पद धारण करू नये.
- **शपथ:** राष्ट्रपती किंवा राष्ट्रपतींनी नियुक्त केलेल्या व्यक्तीद्वारे घेतली जाते.
- **काढून टाकणे:** राज्यसभेच्या प्रभावी बहुमताने मंजूर झालेल्या आणि लोकसभेने मान्य केलेल्या ठरावाद्वारे काढून टाकता येते (अनुच्छेद ६७). औपचारिक महाभियोगाची आवश्यकता नाही.

अधिकार आणि कार्ये

- **राज्यसभेचे अध्यक्ष:** उपराष्ट्रपती राज्यसभेच्या कामकाजाचे अध्यक्षस्थान भूषवतात, सुव्यवस्थित वर्तन आणि संसदीय नियमांचे पालन सुनिश्चित करतात (अनुच्छेद ६४). ते शिस्त पाळतात, प्रक्रियात्मक

नियमांचे स्पष्टीकरण देतात आणि सप्रमाणात मत पडल्यास निर्णायक मतदान करतात.

- **कार्यवाहक अध्यक्ष:** कलम ६५ अंतर्गत, उपराष्ट्रपती राष्ट्रपतींच्या अनुपस्थितीत, मृत्यू, राजीनामा किंवा काढून टाकण्याच्या काळात कार्यवाहक अध्यक्षची भूमिका स्वीकारतात. नवीन राष्ट्रपती निवड होईपर्यंत म्हणजेच जास्तीत जास्त सहा महिन्यांपर्यंत त्यांच्याकडे सर्व राष्ट्रपती अधिकार असतात, ज्यात अध्यादेश काढणे (अनुच्छेद १२३), माफी (अनुच्छेद ७२) आणि आणीबाणीची घोषणा (अनुच्छेद ३५६) यांचा समावेश आहे.
- **औपचारिक भूमिका:** उपराष्ट्रपती राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय कार्यक्रमांमध्ये भारताचे प्रतिनिधित्व करतात, जे राष्ट्रपतींच्या प्रतीकात्मक कर्तव्यांना पूरक असतात. शिक्षण, सांस्कृतिक एकता आणि राष्ट्रीय एकात्मता यासारख्या मुद्द्यांना संबोधित करते, सार्वजनिक कार्यक्रमांना उपस्थित राहतात आणि प्रोत्साहन देतात.
- **शपथविधी:** राज्यसभेचे अध्यक्ष म्हणून उपराष्ट्रपती राज्यसभेच्या नवनिर्वाचित किंवा नामनिर्देशित सदस्यांना शपथ देतात. यामुळे सदस्यांना औपचारिकपणे त्यांची भूमिका स्वीकारण्याची आणि संवैधानिक प्रक्रियेचे समर्थन करण्याची खात्री मिळते.
- **पक्षांतर विरोधी कायद्यात भूमिका:** अध्यक्ष म्हणून उपराष्ट्रपती दहाव्या अनुसूची (पक्षांतर विरोधी कायदा) अंतर्गत राज्यसभा सदस्यांच्या अपात्रतेच्या बाबींवर निर्णय घेतात. त्यांचे निर्णय, न्यायालयीन पुनरावलोकनाच्या अधीन, पक्ष शिस्त आणि कायदेविषयक अखंडता राखण्यास मदत करतात.
- **राजनैतिक सहभाग:** उपराष्ट्रपती राजनैतिक भेटी देतात आणि परदेशी मान्यवरांचे स्वागत करतात, ज्यामुळे भारताचे आंतरराष्ट्रीय संबंध वाढतात. या भागीदारीमुळे भारताची जागतिक प्रतिमा उंचावते आणि द्विपक्षीय संबंध मजबूत होतात.

उपराष्ट्रपती कार्यालयावर टीका

- **औपचारिक आणि अनावश्यक भूमिका:** उपराष्ट्रपतींचे कार्यालय अनेकदा औपचारिक आणि अनावश्यक म्हणून टीका केली जाते, राज्यसभेचे अध्यक्ष म्हणून त्यांची प्राथमिक भूमिका निवडून आलेल्या सभापतींद्वारे पार पाडली जाऊ शकते. राष्ट्रपती म्हणून काम करण्यासारख्या दुर्मिळ घटना वगळता मर्यादित कार्यकारी किंवा कायदेविषयक प्रभावामुळे, संसदीय व्यवस्थेत जिथे खरी सत्ता पंतप्रधान आणि मंत्रिमंडळाकडे असते, तिथे टीकाकार त्याची आवश्यकता काय ? यावरती प्रश्नचिन्ह उपस्थित करतात.
- **मर्यादित अधिकार आणि प्रभाव:** उपराष्ट्रपतींचे अधिकार मर्यादित आहेत, राज्यसभेत कोणतीही मतदान पद्धती (फक्त संबंधांमध्ये निर्णायक मतदान) नाही आणि स्वतंत्र कार्यकारी अधिकार नाही, कारण कार्यवाहक राष्ट्रपतींच्या भूमिकेतील कृती या मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्याने बांधील असतात (अनुच्छेद ७४). पक्षांतर विरोधी निर्णयांसारख्या महत्वाच्या कामांमध्येही हा किमान प्रभाव असतो, त्यामुळे तो मोठ्या प्रमाणात

प्रतीकात्मक बनवतो.

- **राजकीय पक्षपाताची शक्यता:** संसदेच्या दोन्ही सभागृहांच्या सदस्यांनी निवडून दिलेले असतात (अनुच्छेद ६६), उपराष्ट्रपतींवर पक्षपाताचे आरोप होऊ शकतात, विशेषतः राज्यसभेचे अध्यक्ष म्हणून. दहाव्या अनुसूचीअंतर्गत कार्यवाही किंवा अपात्रतेवरील निर्णयांमुळे कधीकधी वाद निर्माण झाला आहे, जसे की उपराष्ट्रपती हमीद अन्सारी यांच्या कार्यकाळात (२००७-२०१७) दिसून आले, ज्यामुळे निष्पक्षतेबद्दल चिंता निर्माण झाली.
- **थेट जबाबदारीचा अभाव:** उपराष्ट्रपतीची निवड सार्वजनिक मताधिकाराने होत नाही तर संसदेद्वारे केली जाते, ज्यामुळे थेट सार्वजनिक जबाबदारीपासून वेगळेपणा निर्माण होतो. संवैधानिक संरक्षणासह, हे लोकशाही देखरेखीला मर्यादित करते, ज्यामुळे टीकाकार असा युक्तिवाद करतात की हे कार्यालय सार्वजनिक तपासणीपासून दूर असलेल्या पोकळीत ढकलले जातात.
- **आर्थिक भार:** उपराष्ट्रपतींच्या कार्यालयाची देखभाल, ज्यामध्ये अधिकृत निवासस्थाने, कर्मचारी आणि भत्ते यांचा समावेश आहे, ही सरकारी तिजोरीवर अनावश्यक आर्थिक भार म्हणून टीका केली जाते. सामाजिक-आर्थिक आव्हाने असलेल्या देशात, मोठ्या प्रमाणात औपचारिक भूमिकेवरील हा खर्च काहीना अन्याय्य वाटतो.
- **कमी असलेली संवैधानिक भूमिका:** उपराष्ट्रपतींची कार्यवाहक राष्ट्रपती म्हणून भूमिका (अनुच्छेद 65) क्वचितच वापरली जाते, ती केवळ थोड्या काळासाठी रिक्त पदांवर किंवा अनुपस्थितीतच होते, ज्यामुळे संवैधानिक भूमिका कमी बनते. टीकाकारांचा असा युक्तिवाद आहे की ही आकस्मिक भूमिका या पदाच्या महत्त्वाचे समर्थन करत नाही, कारण अशी कर्तव्ये इतर संवैधानिक यंत्रणांद्वारे व्यवस्थापित केली जाऊ शकतात.
- **राज्यसभेत अकार्यक्षमता:** राज्यसभेचे अध्यक्ष म्हणून, उपराष्ट्रपतींची व्यवस्थापन करण्याची क्षमता विशेषतः ध्रुवीकृत सत्रांमध्ये, विघटनकारी कामकाज किंवा कायदेविषयक उत्पादकतेवर अनेकदा प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले जाते याची खात्री करणे. उपराष्ट्रपतींच्या अधिकार असूनही, राज्यसभेत अयोग्य वर्तनाच्या घटनांकडे टीकाकार कार्यालयाच्या मर्यादित प्रभावीपणाचा पुरावा म्हणून लक्ष वेधतात.

राज्यपाल

परिचय

राज्यपाल हे भारतातील राज्यांचे संवैधानिक प्रमुख असतात, ज्यांना राज्य पातळीवर राष्ट्रपतींचे प्रतिनिधी म्हणून काम करण्यासाठी संविधानाच्या कलम १५३ अंतर्गत नियुक्त केले जाते. संघ आणि राज्यांमधील एक महत्त्वाचा दुवा म्हणून, राज्यपाल संवैधानिक तत्त्वांचे पालन करून राज्य प्रशासनाचे कामकाज सुनिश्चित करतात. तथापि, या कार्यालयावर अनेकदा मर्यादित विवेकाधिकार आणि राजकीय पक्षपातीपणाबद्दल टीका केली जाते. येथे राज्यपालांची भूमिका, अधिकार, कार्ये आणि यूपीएससी मुख्य परीक्षेच्या तयारीसाठी संबंधित टीकांचा समावेश आहे.

संवैधानिक तरतुदी

- **कलम १५३:** प्रत्येक राज्यासाठी एक राज्यपाल असेल, एक राज्यपाल अनेक राज्यांमध्ये सेवा देऊ शकतो (७वी घटनादुरुस्ती, १९५६).
- **कलम १५४:** राज्याचे कार्यकारी अधिकार राज्यपालांकडे निहित आहेत, ते थेट किंवा त्यांच्या अधीनस्थ अधिकाऱ्यांद्वारे वापरले जातात.
- **कलम १५५:** राज्यपालांची नियुक्ती राष्ट्रपती करतात.
- **कलम १५६:** राज्यपाल राष्ट्रपतींच्या मर्जीनुसार पाच वर्षांसाठी पदावर राहू शकतात, परंतु त्यांना काढून टाकणे किंवा बदली करणे शक्य आहे.
- **कलम १५९:** राज्यपाल संविधानाचे जतन, संरक्षण आणि रक्षण करण्याची शपथ घेतात.
- **कलम १६१:** राज्यपालांना मृत्युदंड वगळून राज्य गुन्हांसाठी माफीचे अधिकार प्रदान करते.
- **कलम १६३:** राज्यपाल विवेकाधीन अधिकारांच्या क्षेत्रांव्यतिरिक्त, मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्यानुसार कार्य करतात.
- **कलम १७४:** राज्यपालांना राज्य विधानसभा अधिवेशन बोलावण्याचा, स्थगित करण्याचा किंवा विसर्जित करण्याचा अधिकार.
- **कलम २००:** राज्य विधेयकांना मान्यता देण्याच्या किंवा परत करण्याच्या बाबतीत राज्यपालांच्या भूमिकेचे नियमन करते.
- **कलम ३५६:** संवैधानिक यंत्रणा बिघडल्यास राज्यपालांना राष्ट्रपती राजवटीची शिफारस करण्याची परवानगी देते.

नियुक्ती आणि कार्यकाळ

- **नियुक्ती:** राष्ट्रपतींद्वारे नियुक्ती केली जाते, सामान्यतः राज्याबाहेरून निष्पक्षता सुनिश्चित करण्यासाठी (अनुच्छेद १५५).
- **पात्रता:**
 - भारताचा नागरिक असणे आवश्यक आहे.
 - किमान ३५ वर्षांचे असावे.
 - कोणतेही लाभाचे पद धारण करू नये.
- **कार्यकाळ:** पाच वर्षे, परंतु राष्ट्रपतींच्या विवेकबुद्धीनुसार काढून टाकता येईल (अनुच्छेद १५६). प्रत्यक्षात, काढून टाकणे बहुतेकदा केंद्र सरकारमधील बदलांवरती अवलंबून असते.
- **शपथ:** राज्य उच्च न्यायालयाचे मुख्य न्यायाधीश किंवा वरिष्ठ न्यायाधीश (अनुच्छेद १५९).

भारताच्या राज्यपालांचे अधिकार आणि कार्ये

- **कार्यकारी अधिकार:** राज्यपाल मुख्यमंत्र्यांच्या सल्ल्यानुसार मुख्यमंत्री आणि इतर मंत्र्यांची नियुक्ती करतात, ज्यामुळे राज्य सरकारची स्थापना सुनिश्चित होते (अनुच्छेद १६४). ते महाधिवक्ता आणि राज्य निवडणूक आयोग यांसारख्या प्रमुख अधिकाऱ्यांची नियुक्ती देखील करतात, राज्य शासनाचे नाममात्र प्रमुख म्हणून काम करतात (अनुच्छेद १५४).

- **कायदेविषयक अधिकार:** राज्यपाल राज्य विधानसभेचे अधिवेशन बोलावतो, स्थगन करणे किंवा विसर्जित करणे आणि सरकारी धोरणांची रूपरेषा तयार करण्यासाठी तिच्या अधिवेशनांना संबोधित करतो (कलम १७४, १७५) यासारखी कार्ये पार पडतो. ते राष्ट्रपतींच्या विचारार्थ राज्य विधेयकांना संमती देतात, परत करतात किंवा राखून ठेवतात आणि कायदेमंडळाचे अधिवेशन चालू नसताना अध्यादेश जारी करू शकतात (कलम २००, २१३).
- **न्यायिक अधिकार:** राज्यपाल मृत्युदंड वगळता राज्य कायद्यांतर्गत गुन्ह्यांसाठी माफी, स्थगिती किंवा सूट देऊ शकतात (अनुच्छेद १६१). उच्च न्यायालय आणि जिल्हा न्यायाधीशांच्या नियुक्तीमध्ये त्यांचा सल्ला घेतला जातो, ज्यामुळे राज्याच्या न्यायिक चौकटीत योगदान मिळते.
- **आर्थिक अधिकार:** राज्यपाल राज्याचे अर्थसंकल्प विधिमंडळासमोर सादर केले जाईल याची खात्री करतात आणि मांडणीसाठी धन विधेयकाची शिफारस करतात (कलम २०२, २०३). ते अनपेक्षित आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी राज्याच्या आकस्मिक निधीतून अनुदान देखील अधिकृत करतात (अनुच्छेद २६७).
- **विवेकाधीन अधिकार:** त्रिशंकू विधानसभेत(hung assembly) मुख्यमंत्र्यांची नियुक्ती करणे, राष्ट्रपतींसाठी विधेयके राखून ठेवणे किंवा राष्ट्रपती राजवटीची शिफारस करणे (अनुच्छेद ३५६) यामध्ये राज्यपालांचा विवेकाधीन अधिकार असतो. हे अधिकार मर्यादित असले तरी, गैरवापर रोखण्यासाठी न्यायालयीन पुनरावलोकनाच्या अधीन आहेत.
- **आणीबाणीचे अधिकार:** जर राज्याची संवैधानिक यंत्रणा अपयशी ठरली आणि त्यामुळे केंद्रीय हस्तक्षेप सुरू झाला तर राज्यपाल राष्ट्रपती राजवटीची शिफारस करतात (अनुच्छेद ३५६). राष्ट्रपती राजवटीत, ते कार्यकारी नियंत्रण स्वीकारतात, राष्ट्रपतींच्या सूचनांनुसार प्रशासन पुनर्संचयित करतात.

भारतीय राजकारणात राज्यपाल कार्यालयावर टीका

- **राजकीय पक्षपात आणि गैरवापर:** राष्ट्रपतींनी नियुक्त केलेले राज्यपाल (अनुच्छेद १५५), त्यांच्यावर अनेकदा केंद्र सरकारचे एजंट म्हणून काम करण्याचा, सत्ताधारी पक्षाच्या हितसंबंधांना प्राधान्य देण्याचा आरोप केला जातो. अरुणाचल प्रदेशात राष्ट्रपती राजवटीची शिफारस (२०१६) किंवा महाराष्ट्रात सरकार स्थापनेला विलंब (२०१९) यासारख्या वादग्रस्त कृतीमुळे पक्षपातीपणे विवेकाधिकाऱांचा गैरवापर होत असल्याचे दिसून येते.
- **रबर स्टॅम्प भूमिका:** मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्याने कार्यरत (अनुच्छेद १६३), राज्यपालांवर मर्यादित स्वतंत्र अधिकार असलेले औपचारिक व्यक्तिमत्व म्हणून टीका केली जाते, ते प्रामुख्याने केंद्रीय कार्यकारिणीचा औपचारिक विस्तार म्हणून काम करतात. यामुळे राज्य सरकारच्या कृती प्रभावीपणे तपासण्याची कार्यालयाची क्षमता कमी होते.
- **कार्यकाळाच्या सुरक्षेचा अभाव:** राज्यपालांचा कार्यकाळ

राष्ट्रपतींच्या मर्जीनुसार असतो (अनुच्छेद १५६), ज्यामुळे राजकीय दबाव आणि वारंवार काढून टाकण्याच्या घटनांना तोंड द्यावे लागते, विशेषतः केंद्र सरकारमधील बदलांदरम्यान, जसे की २०१४ च्या फेरबदलात दिसून आले आहे, ज्यामुळे स्वातंत्र्य कमी होते.

- **संघराज्य रचनेतील असंबद्धता:** टीकाकारांचा असा युक्तिवाद आहे की नियुक्त राज्यपाल निवडून आलेल्या राज्य सरकारांवर सावली टाकतात म्हणून हे पद संघराज्य स्वायत्ततेला कमकुवत करते. काही जण हे पद रद्द करण्याचा किंवा लोकशाही आणि संघराज्यीय तत्वांशी सुसंगत राहून निवडून देण्याचा प्रस्ताव ठेवतात.
- **विसंगत विवेकाधिकार:** विवेकाधिकाऱांबाबत स्पष्ट घटनात्मक मार्गदर्शक तत्वांचा अभाव असल्याने विधेयके राखीव ठेवणे किंवा मुख्यमंत्र्यांची नियुक्ती करणे यासारखे विसंगत आणि वादग्रस्त निर्णय घेतले जातात, ज्यामुळे राज्य सरकारांशी संघर्ष निर्माण होतो, जसे की तामिळनाडूमध्ये दिसून आले (२०१६-२०१७).
- **आर्थिक भार:** संसाधनांची कमतरता असलेल्या देशात राजभवन आणि त्यासंबंधित भत्त्यांच्या देखभालीवर अनावश्यक खर्च म्हणून टीका केली जाते. मोठ्या प्रमाणात औपचारिक पद असलेल्या या पदाचा प्रशासनावर मर्यादित व्यावहारिक परिणाम पाहता, त्याच्या आर्थिक खर्चावर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले जाते.

राज्यपालांच्या भूमिकेबाबत सर्वोच्च न्यायालयाचे महत्त्वाचे निकाल

- **तामिळनाडू राज्य विरुद्ध तामिळनाडूचे राज्यपाल (२०२५):** सर्वोच्च न्यायालयाने तामिळनाडूचे राज्यपाल आर.एन. रवी यांनी पुन्हा मंजूर झालेल्या १० असंवैधानिक विधेयकांना मान्यता देण्यास विलंब केला, त्यांना कलम १४२ अंतर्गत मान्यता देण्यात आली असे मानले आणि राज्यपालांना पुन्हा सादर केलेल्या विधेयकांवर कारवाई करण्यासाठी एक महिन्याची मुदत दिली.
- **नबाम रेबिया विरुद्ध उपसभापती (२०१६):** न्यायालयाने अरुणाचल प्रदेशच्या राज्यपालांनी विधानसभा अधिवेशन एकतर्फी पुढे ढकलण्याचा निर्णय असंवैधानिक घोषित केला, राज्यपालांनी मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्यानुसार काम करावे आणि त्यांचे विवेकाधिकार न्यायालयीन पुनरावलोकनाच्या अधीन असावेत यावर भर दिला.
- **बी.पी. सिंगल विरुद्ध भारतीय संघ (२०१०):** सर्वोच्च न्यायालयाने असा निर्णय दिला की राज्यपालांना काढून टाकण्याचा राष्ट्रपतींचा अधिकार (अनुच्छेद १५६) हा परिपूर्ण नाही आणि तो वैध, मनमानी कारणांवर आधारित नसला पाहिजे, जो संवैधानिक औचित्य सुनिश्चित करण्यासाठी न्यायालयीन पुनरावलोकनाच्या अधीन असावा.
- **रामेश्वर प्रसाद विरुद्ध भारतीय संघराज्य (२००६):** न्यायालयाने बिहार विधानसभेचे असंवैधानिक बरखास्तीकरण रद्द केले, राज्यपालांनी राष्ट्रपती राजवटीसाठी केलेल्या शिफारशीत वस्तुनिष्ठ पुराव्यांचा अभाव असल्याचा निर्णय दिला आणि बहुमताच्या दाव्यांची पडताळणी करण्यासाठी बहुमत चाचणीवर भर दिला.

- **एस.आर. बोम्मई विरुद्ध भारतीय संघराज्य (१९९४):** सर्वोच्च न्यायालयाने असे सिद्ध केले की राष्ट्रपती राजवटीसाठी राज्यपालांची शिफारस (कलम ३५६) न्यायालयीन पुनरावलोकनाच्या अधीन आहे, ज्यामध्ये घटनात्मक बिघाड सिद्ध करण्यासाठी वस्तुनिष्ठ साहित्य आवश्यक आहे, हा खटला मनमानी बडतर्फीला आळा घालतो.
- **हरगोविंद पंत विरुद्ध रघुकुल टिळक (१९७९):** न्यायालयाने स्पष्ट केले की राज्यपाल हे एक संवैधानिक अधिकारी आहेत, केंद्र सरकारचे कर्मचारी नाहीत, येथे न्यायालयाने राष्ट्रपतींनी नियुक्त केलेले असूनही त्यांच्या स्वतंत्र भूमिकेवर भर दिला.
- **कर्नाटक राज्य विरुद्ध भारत संघ (१९७७):** न्यायालयाने संघराज्यीय समतोल राखत आणि असा निर्णय दिला की राज्यपालांच्या कृती, जसे की राष्ट्रपती राजवटीची शिफारस करणे, याने राज्याच्या स्वायत्ततेचा आदर करायला हवा आणि केंद्रीय हस्तक्षेपाचे साधन म्हणून काम करू नये.

भारतातील राज्यपालांच्या भूमिकेबाबत विविध आयोगांच्या शिफारसी

समिती (वर्ष)	प्रमुख शिफारसी
ARC (१९६८)	● ARC ने शिफारस केली की राष्ट्रपती राजवट (कलम ३५६) वरील राज्यपालांचा अहवाल वस्तुनिष्ठ आणि स्वतंत्र असावा, केंद्र सरकारच्या प्रभावापासून मुक्त असावा. ● त्यात निष्पक्षता सुनिश्चित करण्यासाठी, विद्यमान घटनात्मक तरतुदी सुधारणांशिवाय पुरेशा आहेत असे मानून, प्रशासकीय अनुभव असलेल्या निष्पक्ष व्यक्तींना राज्यपाल म्हणून नियुक्त करण्याची सूचना करण्यात आली.
राजमन्मार समिती (१९७९)	● राष्ट्रपती राजवटीचा गैरवापर रोखण्यासाठी समितीने कलम ३५६ आणि ३५७ रद्द करण्याचा प्रस्ताव मांडला, राज्यपाल केंद्राचे एजंट म्हणून काम करत असल्याची टीका केली. ● राज्यपालांनी केवळ संवैधानिक प्रमुख म्हणून काम करावे अशी शिफारस करण्यात आली आणि त्यांच्या नियुक्तीदरम्यान राज्य सरकारांशी सल्लामसलत करावी अशी सूचना करण्यात आली.
सरकारिया आयोग (१९८८)	● आयोगाने मुख्यमंत्र्यांशी सल्लामसलत करून राज्याबाहेरील प्रतिष्ठित, गैर-राजकीय राज्यपालांची नियुक्ती करण्याचा सल्ला दिला, ज्यामध्ये कलम ३५६ चा वापर पूर्वसूचना देऊन शेवटचा उपाय म्हणून केला गेला.

	● त्यात मर्यादित विवेकाधीन अधिकारांची व्याख्या करण्यात आली (उदा., मुख्यमंत्री नियुक्ती, विधेयक आरक्षण) आणि राज्यपालांना राष्ट्रपतींकडे पाठवलेल्या विधेयकांवर मंत्र्यांच्या सल्ल्याला प्राधान्य देऊ नये असे आवाहन करण्यात आले.
पुंछी आयोग (२०१०)	● आयोगाने राष्ट्रपती राजवटीचा गैरवापर मर्यादित करण्यासाठी कलम ३५५ आणि ३५६ मध्ये सुधारणा करण्याचा प्रस्ताव मांडला आणि जबाबदारीसाठी राज्यपालांवर राज्यपालांच्या नेतृत्वाखाली महाभियोग चालवण्याची सूचना केली. ● नियुक्त्यांमध्ये मुख्यमंत्र्यांचा सहभाग, विद्यापीठाच्या कुलगुरूंसारख्या भूमिकांपासून राज्यपालांना वंचित ठेवणे आणि विधेयकांवर कारवाई करण्यासाठी सहा महिन्यांची अंतिम मुदत निश्चित करण्याचे समर्थन त्यात करण्यात आले.

पंतप्रधान आणि मुख्यमंत्री परिचय

भारताचे पंतप्रधान आणि राज्याचे मुख्यमंत्री हे भारताच्या संसदीय आणि संघराज्यीय चौकटीत महत्त्वाचे कार्यकारी प्रमुख आहेत, जे अनुक्रमे केंद्र आणि राज्य सरकारांचे नेतृत्व करतात. समान संवैधानिक तत्त्वानुसार (PMसाठी कलम ७४, ७५; CMसाठी कलम १६३, १६४) कार्य करण्यासाठी दोघांनाही प्रशासकीय आणि धोरणनिर्मितीवर महत्त्वपूर्ण अधिकार देतात.

संवैधानिक तरतुदी

पैलू	पंतप्रधान (केंद्र)	मुख्यमंत्री (राज्य)
मदत आणि सल्ला	कलम ७४: पंतप्रधान आणि मंत्रिमंडळ राष्ट्रपतींना मदत करतात आणि सल्ला देतात, जे या सल्ल्यानुसार कार्य करतात.	कलम १६३: मुख्यमंत्री आणि मंत्रिमंडळ राज्यपालांना मदत करतात आणि सल्ला देतात, जो त्यांच्या सल्ल्यानुसार कार्य करतो, जे राज्यपालांच्या विवेकाधीन अधिकारांच्या अधीन राहून कार्य करतात.
नियुक्ती आणि कार्यकाळ	कलम ७५: पंतप्रधानांची नियुक्ती राष्ट्रपती करतात आणि राष्ट्रपतींच्या मर्जीनुसार ते पद धारण	कलम १६४: मुख्यमंत्र्यांची नियुक्ती राज्यपाल करतात आणि राज्यपालांच्या मर्जीनुसार

	करतात. इतर मंत्र्यांची नियुक्ती पंतप्रधानांच्या सल्ल्यानुसार केली जाते.	ते पद धारण करतात. इतर मंत्र्यांची नियुक्ती मुख्यमंत्र्यांच्या सल्ल्याने केली जाते.
सामूहिक जबाबदारी	कलम ७५: मंत्रिमंडळ लोकसभेला एकत्रितपणे जबाबदार असते, ज्यामुळे संसदेच्या कनिष्ठ सभागृहाला जबाबदारी सुनिश्चित होते.	कलम १६४: मंत्रिमंडळ राज्य विधानसभेला एकत्रितपणे जबाबदार असते, ज्यामुळे राज्याच्या कनिष्ठ सभागृहाला जबाबदारी मिळते.
संप्रेषण आणि माहिती	कलम ७८: पंतप्रधान मंत्रिमंडळाचे निर्णय राष्ट्रपतींना कळवतात आणि आवश्यकतेनुसार माहिती देतात.	कलम १६७: मुख्यमंत्री मंत्रिमंडळाचे निर्णय राज्यपालांना कळवतात आणि आवश्यकतेनुसार माहिती देतात.
कार्यकारी कृती	कलम ७७: संघराज्याच्या सर्व कार्यकारी कृती राष्ट्रपतींच्या नावाने केल्या जातात परंतु त्या पंतप्रधान आणि मंत्रिमंडळाद्वारे प्रभावीपणे निर्देशित केल्या जातात.	कलम १६६: राज्याच्या सर्व कार्यकारी कृती राज्यपालांच्या नावाने केल्या जातात परंतु त्या मुख्यमंत्री आणि मंत्रिमंडळाद्वारे प्रभावीपणे निर्देशित केल्या जातात.

भारतीय राज्यव्यवस्थेत पंतप्रधान आणि मुख्यमंत्र्यांचे अधिकार आणि कार्ये

अधिकार / कार्ये	पंतप्रधान (केंद्र)	मुख्यमंत्री (राज्य)
शासन प्रमुख	- पंतप्रधान मंत्रिमंडळाचे नेतृत्व करतात, सरकारी धोरणे प्रभावीपणे अंमलात आणण्यासाठी त्यांच्या प्रयत्नांमध्ये समन्वय साधतात. - संरक्षण, अर्थव्यवस्था आणि अंतर्गत सुरक्षा यासारख्या महत्वाच्या क्षेत्रांमध्ये, कार्यकारी निर्णयांवर त्यांचा अंतिम अधिकार असतो.	- मुख्यमंत्री राज्य मंत्रिमंडळाचे नेतृत्व करतात, राज्य धोरणे प्रभावीपणे अंमलात आणण्यासाठी त्यांच्या प्रयत्नांमध्ये समन्वय साधतात. - राज्य कायदा आणि सुव्यवस्था, शेती आणि सार्वजनिक आरोग्य यासारख्या क्षेत्रातील कार्यकारी निर्णयांवर त्यांचा अधिकार असतो.

संविधानात्मक प्रमुखांचे सल्लागार	- पंतप्रधान राष्ट्रपतींना मंत्री, राज्यपाल आणि न्यायाधीशांसह महत्वाच्या नियुक्त्यांवर तसेच अध्यादेश आणि आणीबाणीच्या घोषणांवर सल्ला देतात (कलम ७४, ७८). - ही भूमिका राष्ट्रपतींच्या कृती या सरकारच्या अजेंड्याशी सुसंगत असल्याची खात्री करून करतो.	- मुख्यमंत्री राज्यपालांना राज्यमंत्री आणि महाधिवक्ता यासारख्या महत्वाच्या नियुक्त्यांवर आणि अध्यादेशांवर सल्ला देतात (कलम १६३, १६७). - ही भूमिका राज्यपालांच्या कृती या विवेकबुद्धीच्या अधीन राहून राज्य सरकारच्या अजेंड्याशी सुसंगत असल्याची खात्री करून करतो.
विधिमंडळाचे नेता	- लोकसभेतील बहुमताचा नेता म्हणून, पंतप्रधान कायदेविषयक अजेंडा चालवतात, महत्वाची विधेयके सादर करतात आणि त्यांचे नेतृत्व करतात. - तो संसदीय पाठिंब्याद्वारे आणि युती व्यवस्थापनाद्वारे सरकारी धोरणे मंजूर करून घेण्याची खात्री करतो.	- राज्य विधानसभेतील बहुमताचा नेता म्हणून, मुख्यमंत्री राज्याच्या कायदेविषयक अजेंडाचे नेतृत्व करतात, महत्वाची विधेयके सादर करतात आणि त्यांचे नेतृत्व करतात. - विधानसभा पाठिंब्याद्वारे आणि युती समन्वयाद्वारे ते राज्य धोरणे मंजूर करतात.
मंत्रिमंडळाचा विस्तार आणि प्रतिनिधित्व	- पंतप्रधान नियुक्तीसाठी मंत्र्यांची शिफारस करतात आणि खात्यांचे वाटप करतात, ज्यामुळे सरकारची रचना आकार घेते. - ते मंत्रिमंडळाच्या बैठकांचे अध्यक्षस्थान भूषवतात, वाद सोडवतात आणि	- मुख्यमंत्री नियुक्तीसाठी राज्यमंत्र्यांची शिफारस करतात आणि खात्यांचे वाटप करतात, ज्यामुळे राज्य सरकारची रचना आकार घेते. - ते राज्य मंत्रिमंडळाच्या बैठकांचे

	लोकसभेची सामूहिक जबाबदारी पार पाडतात.	अध्यक्षस्थान भूषवतात, संघर्ष सोडवतात आणि विधानसभेची सामूहिक जबाबदारी सुनिश्चित करतात.
धोरण तयार करणे	- पंतप्रधान राष्ट्रीय अजेंडा ठरवतात, परराष्ट्र व्यवहार, अर्थव्यवस्था आणि सामाजिक कल्याण या क्षेत्रातील धोरणे आखतात. - तो जागतिक स्तरावर भारताचे प्रतिनिधित्व करतो, करारांवर वाटाघाटी करतो आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध मजबूत करतो.	- मुख्यमंत्री राज्याचा धोरणात्मक अजेंडा ठरवतात, राज्य सूचीतील शिक्षण, आरोग्य आणि पायाभूत सुविधा यासारख्या क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित करतात. - तो आंतरराष्ट्रीय मंचांमध्ये राज्याचे प्रतिनिधित्व करतो आणि समवर्ती सूचीतील बाबींसाठी केंद्राशी समन्वय साधतो.
संकट व्यवस्थापन	- युद्धे, नैसर्गिक आपत्ती किंवा आर्थिक आव्हाने यासारख्या संकटांच्या वेळी दोघेही राष्ट्रांचे नेतृत्व करतात. - ते एनडीआरएफ किंवा सशस्त्र दलांसारख्या एजन्सींद्वारे प्रतिसादांचे समन्वय साधतात, जलद आणि प्रभावी कारवाई सुनिश्चित करतात.	- युद्धे, नैसर्गिक आपत्ती किंवा आर्थिक आव्हाने यासारख्या संकटांच्या वेळी दोघेही राष्ट्रांचे नेतृत्व करतात. - ते एनडीआरएफ किंवा सशस्त्र दलांसारख्या एजन्सींद्वारे प्रतिसादांचे समन्वय साधतात, जलद आणि प्रभावी कारवाई सुनिश्चित करतात.
सार्वजनिक नेतृत्व	सरकारचा सार्वजनिक चेहरा म्हणून, पंतप्रधान विश्वास निर्माण करण्यासाठी आणि जनमत घडवण्यासाठी राष्ट्रांला संबोधित करतात.	राज्य सरकारचा सार्वजनिक चेहरा म्हणून, मुख्यमंत्री विश्वास निर्माण करण्यासाठी आणि जनमतावर प्रभाव पाडण्यासाठी

तो भाषणे, समाज माध्यमे आणि सार्वजनिक कार्यक्रमांद्वारे धोरणे आणि दृष्टिकोन व्यक्त करतो.	- राज्यातील जनतेला संबोधित करतात. - तो राज्य धोरणे आणि दृष्टिकोनाचा प्रचार करण्यासाठी भाषणे, समाज माध्यमे आणि सार्वजनिक कार्यक्रमांद्वारे सहभागी होतो.
---	---

भारतीय राज्यव्यवस्थेतील पंतप्रधान आणि मुख्यमंत्र्यांच्या कार्यालयावरील टीका

टीका	पंतप्रधान (केंद्र)	मुख्यमंत्री (राज्य)
सत्तेचे अत्यधिक केंद्रीकरण	- पंतप्रधानांवर अनेकदा अधिकारांचे केंद्रीकरण, मंत्रिमंडळाला झाकोळून टाकणे आणि सामूहिक निर्णय घेण्याला कमकुवत बनवणे यासाठी टीका केली जाते. - उदाहरणार्थ, इंदिरा गांधींच्या कार्यकाळात (१९६६-१९७७, १९८०-१९८४), मंत्रिमंडळाच्या सूचनांना बाजूला ठेवून आणीबाणी (१९७५) सारखे महत्त्वाचे निर्णय एकतर्फी घेण्यात आले.	- मुख्यमंत्र्यांवर राज्याच्या अंतर्गत सत्तेचे केंद्रीकरण, राज्य मंत्रिमंडळाला बाजूला ठेवणे आणि सामूहिक निर्णय घेण्याला दुर्लक्ष करणे यासाठी वारंवार टीका केली जाते. - उदाहरणार्थ, तामिळनाडूमध्ये एम. करुणानिधी यांच्या कार्यकाळात, मुख्य धोरणे बहुतेकदा मुख्यमंत्र्यांद्वारे चालवली जात होती, ज्यामुळे मंत्रिमंडळाचा प्रभाव कमी होत असे.
राजकीय दबावांना संवेदनशील	पंतप्रधानांचे निर्णय पक्षीय राजकारण किंवा युतीच्या गतिशीलतेमुळे प्रभावित होऊ शकतात, राष्ट्रीय हितापेक्षा राजकीय	मुख्यमंत्र्यांचे निर्णय बहुतेकदा प्रादेशिक पक्षांच्या राजकारणामुळे किंवा युतीच्या

	अस्तित्वाला प्राधान्य देतात. मनमोहन सिंग यांच्या (२००४-२०१४) काळात आघाडी सरकारांना मित्रपक्षांना खुश करण्यासाठी धोरणात्मक तडजोडी केल्याबद्दल आणि प्रभावी प्रशासन कमकुवत केल्याबद्दल टीकेचा सामना करावा लागला.	दबावामुळे प्रभावित होतात, जे राज्याच्या कल्याणापेक्षा निवडणुकीतील फायद्याला प्राधान्य देतात. उदाहरणार्थ, एच.डी. कर्नाटकात देवेगौडा (१९९४-१९९६) यांच्या नेतृत्वाखालील आघाडी सरकारे. यांना युती टिकवून ठेवण्यासाठी धोरणात्मक सवलती दिल्याबद्दल टीकेचा सामना करावा लागला.
संवैधानिक व्याख्येचा अभाव	- संविधान पंतप्रधानांच्या अधिकारांची स्पष्ट व्याख्या करत नाही, ते परंपरा आणि संसदीय बहुमत यावरतीच अवलंबून राहते. - या अस्पष्टतेमुळे अधिकाराचे वेगवेगळे अर्थ लावले जाऊ शकतात, जसे त्रिशंकू संसदेदरम्यान(hung Parliament) पंतप्रधानांच्या भूमिकेवरील वादविवादांमध्ये दिसून येते.	- संविधानातही मुख्यमंत्र्यांच्या अधिकारांची स्पष्ट व्याख्या नाही, ती परंपरा आणि राज्य विधानसभेच्या बहुमतावर अवलंबून आहे. - ही अस्पष्टता वाद निर्माण करू शकते, जसे की महाराष्ट्रात (२०१९) त्रिशंकू विधानसभांदरम्यान (hung Parliament) मुख्यमंत्र्यांच्या अधिकारांवरील वादांमध्ये दिसून येते.
कमकुवत जबाबदारी यंत्रणा	- ठोस बहुमत असलेल्या सरकारांमध्ये, पंतप्रधानांचे वर्चस्व लोकसभेला उत्तरदायित्व कमकुवत करू शकते, विशेषतः जेव्हा विरोधी पक्ष दबलेला असतो. - टीकाकारांचा असा युक्तिवाद आहे की यामुळे अर्ध-राष्ट्रपतीय शासन शैली निर्माण होते, जसे की नरेंद्र मोदींच्या कार्यकाळात जीएसटी सारख्या केंद्रीकृत उपक्रमांसह दिसून आले.	- प्रभावी राज्य सरकारांमध्ये, मुख्यमंत्र्यांचे अधिकार राज्य विधानसभेला उत्तरदायित्व कमकुवत करू शकतात, विशेषतः कमकुवत विरोधी पक्षात. - यामुळे केंद्रीकृत शासनव्यवस्था निर्माण होते, जसे की पश्चिम बंगालमध्ये ममता बॅनर्जी यांच्या कार्यकाळात पक्षाचे मजबूत नियंत्रण दिसून आले.
नोकरशाहीवरील अवलंबित्व	- पंतप्रधानांची परिणामकारकता ही नोकरशाही सहकार्यावर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून असते आणि चुकीच्या पद्धतीने समन्वय साधल्याने धोरण अंमलबजावणीत अडथळा येऊ शकतो. - उदाहरणार्थ आर्थिक सुधारणांमध्ये विलंब. पी.व्ही. नरसिंह राव (१९९१-१९९६) यांना अंशतः नोकरशाहीच्या प्रतिकाराचे कारण मानले गेले.	- मुख्यमंत्र्यांचे यश हे राज्य नोकरशाहीच्या पाठिंब्यावर अवलंबून असते आणि धोरण अंमलबजावणी ला अडथळा आणू शकते. - उदाहरणार्थ, उत्तर प्रदेशात अखिलेश यादव यांच्या नेतृत्वाखालील पायाभूत सुविधा प्रकल्पांमध्ये (२०१२-२०१७) होणारा विलंब नोकरशाहीच्या अकार्यक्षमतेची जोडला गेला.

लोकप्रिय धोरणांची शक्यता	● पंतप्रधान जनतेची पसंती मिळवण्यासाठी लोकप्रियते उपाययोजनांना प्राधान्य देऊ शकतात, कधीकधी दीर्घकालीन आर्थिक किंवा सामाजिक स्थिरतेच्या किंमतीवर आधारित राहून. ● टीकाकार कर्मजाफी किंवा अनुदानासारख्या धोरणांकडे, जे बहुतेकदा निवडणुकीपूर्वी जाहीर केले जातात, शाश्वत विकासापेक्षा अल्पकालीन राजकीय लाभाची उदाहरणे म्हणून निर्देश करतात.	● मुख्यमंत्री अनेकदा निवडणूकीत समर्थन मिळवण्यासाठी लोकप्रिय योजनांचा अवलंब करतात, ज्यामुळे आर्थिक स्थिरता धोक्यात येते. ● उदाहरणांमध्ये मोफत वीज किंवा रोख हस्तांतरण, जसे की दिल्लीमध्ये अरविंद केजरीवाल यांनी जाहीर केले होते, दीर्घकालीन विकासापेक्षा मतांना प्राधान्य दिल्याबद्दल टीका झाली.
समाज माध्यमे आणि सार्वजनिक धारणांचे व्यवस्थापन	● पंतप्रधानांनी जनमत मिळवण्यासाठी समाज माध्यमांचा व्यापक वापर केल्यामुळे त्यांच्यावर टीका होत आहे की ते वस्तुनिष्ठ प्रशासनापेक्षा प्रतिमा उभारणीवर लक्ष केंद्रित करत आहेत. ● आधुनिक काळात दिसून येते की सार्वजनिक भाषणांवर जास्त अवलंबून राहणे, गंभीर समस्यांकडे लक्ष वळवू शकते.	● सार्वजनिक धारणा निर्माण करण्यासाठी मुख्यमंत्र्यांनी समाज माध्यमांवर जास्त अवलंबून राहिल्याने प्रशासनापेक्षा प्रसिद्धीला जास्त महत्त्व दिल्याबद्दल टीका केली जाते. ● उदाहरणार्थ, उत्तर प्रदेशात योगी आदित्यनाथ यांनी केलेल्या व्यापक समाज माध्यमांच्या

		मोहिमांना राज्याच्या प्रमुख आव्हानांना तोंड देण्यापेक्षा प्रतिमेला प्राधान्य दिल्यासारखे पाहिले जात आहे.
--	--	---

भारतीय राजकारणात पंतप्रधान आणि मुख्यमंत्र्यांच्या कार्यालयावरील टीकेचे प्रतिवाद/ प्रतिउत्तर

टीका	पंतप्रधान (केंद्र) - प्रतिवाद	मुख्यमंत्री (राज्य) - प्रतिवाद
सत्तेचे अत्यधिक केंद्रीकरण	● विविधतेने नटलेल्या देशात सुसंगत प्रशासनासाठी पंतप्रधानांचे मजबूत नेतृत्व आवश्यक आहे, ज्यामुळे अटलबिहारी वाजपेयी यांच्या नेतृत्वाखालील कारगिल युद्ध (१९९९) सारख्या संकटांमध्ये जलद निर्णय घेता येईल. ● सामूहिक जबाबदारी (अनुच्छेद ७५) आणि मंत्रिमंडळाशी सल्लामसलत हे केंद्रीकृत अधिकाराचे संतुलन साधतात.	● मुख्यमंत्र्यांचे केंद्रीकृत नेतृत्व हे प्रभावी राज्य प्रशासनासाठी, विशेषतः विविध राज्यांमध्ये, अत्यंत महत्वाचे आहे, जसे नवीन पटनायक यांच्या कार्यकाळात ओडिशामध्ये दिसून आले आहे की, विकासाला चालना मिळत आहे. ● सामूहिक जबाबदारी (अनुच्छेद १६४) निर्णय घेण्यामध्ये राज्य मंत्रिमंडळाची भूमिका सुनिश्चित करते.
राजकीय दबावांना संवेदनशीलता	● राजकीय दबाव लोकशाहीमध्ये अंतर्निहित असतात आणि पंतप्रधान युतीची स्थिरता राखण्यासाठी त्यांचा वापर करतात, जसे पी.व्ही. नरसिंह राव यांनी आर्थिक सुधारणांसाठी (१९९१) काम केले.	● राजकीय दबाव हे लोकशाही शासनव्यवस्थेचा भाग आहेत आणि मुख्यमंत्री राज्य आघाडी टिकवून ठेवण्यासाठी त्यांचे संतुलन साधतात, जसे नितीश कुमार यांच्या बिहार

	लोकसभेचे पर्यवेक्षण हे सुनिश्चित करते की निर्णय राष्ट्रीय हिताशी सुसंगत आहेत.	कारकिर्दीत दिसून आले. राज्य विधानसभेची जबाबदारी आहे की त्यांनी राज्य कल्याणाला प्राधान्य देण्याची खात्री द्यावी.		अंमलबजावणीसह नरेंद्र मोदी यांच्यासारखे प्रभावी पंतप्रधान, लॅटरल एन्ट्रीसारख्या सुधारणांद्वारे नोकरशाहीला सरेखित करतात. पंतप्रधानांचे नेतृत्व नोकरशाहीची कार्यक्षमता सुनिश्चित करते.	यांच्यासारखे गतिमान मुख्यमंत्री, घरपोच पोहोचवण्यासारख्या उपक्रमांद्वारे प्रशासन सुव्यवस्थित करतात. मुख्यमंत्र्यांचे अधिकार राज्य धोरणांसाठी नोकरशाही सरेखन ठरवतात.
संवैधानिक व्याख्येचा अभाव	- अपरिभाषित अधिकारांमधील लवचिकता पंतप्रधानांना बदलत्या आव्हानांशी जुळवून घेण्यास अनुमती देते, जसे की जवाहरलाल नेहरूंच्या राष्ट्र-निर्माण प्रयत्नांनी दाखवून दिले आहे. - अधिवेशने आणि न्यायालयीन पर्यवेक्षण, जसे की एस.आर. बोम्मई (१९९४), पुरेसे समानता प्रदान करते.	- अपरिभाषित घटनात्मक व्याख्येचा अभाव मुख्यमंत्र्यांना राज्य-विशिष्ट गरजा लवचिकपणे पूर्ण करण्यास सक्षम करतो, जसे चंद्राबाबू नायडू यांच्या आंध्र प्रदेश सुधारणांमध्ये दिसून येते. - अधिवेशने आणि न्यायालयीन पुनरावलोकन संवैधानिक निकषांचे पालन सुनिश्चित करतात.	लोकप्रिय धोरणांची शक्यता	- राजीव गांधींच्या दूरसंचार मोहिमेत दिसून येते त्याप्रमाणे, अनुदानासारखी लोकप्रिय धोरणे, तात्काळ सार्वजनिक गरजा पूर्ण करतात आणि समावेशकता वाढवतात. - पंतप्रधान नीति आयोगासारख्या संस्थांद्वारे अल्पकालीन मदत आणि दीर्घकालीन नियोजन यांचा समतोल साधतात.	- ममता बॅनर्जी यांच्या मोफत शिक्षण योजनांसारखे लोकप्रिय उपाय राज्याच्या तातडीच्या गरजा पूर्ण करतात आणि समानतेला प्रोत्साहन देतात. - मुख्यमंत्री राज्य नियोजन मंडळांद्वारे अल्पकालीन फायद्यांना दीर्घकालीन विकासाशी जोडतात.
कमकुवत जबाबदार यंत्रणा	प्रश्नोत्तराचा तास आणि अविश्वास प्रस्ताव यासारख्या कडक नियंत्रणांसह, सामूहिक जबाबदारीद्वारे पंतप्रधान लोकसभेला जबाबदार असतात.	मुख्यमंत्री राज्य विधानसभेला सामूहिक जबाबदारीद्वारे जबाबदार असतात, ज्यामध्ये वादविवाद आणि अविश्वास प्रस्ताव यासारख्या यंत्रणा असतात.	समाज माध्यम आणि सार्वजनिक धारणा व्यवस्थापन	- पंतप्रधानांच्या माध्यमांशी संवाद साधल्याने लोकशाही संवाद मजबूत होतो, जसे मोदींच्या मन की बातमध्ये दिसून येते, ज्यामुळे जनतेचा विश्वास आणि जागरूकता वाढते. - स्वच्छ भारत सारख्या धोरणांना पाठिंबा देऊन ते प्रशासनाला पूरक ठरते.	- मुख्यमंत्र्यांच्या माध्यमांशी साधलेल्या संपर्कामुळे जनतेचा सहभाग वाढतो, हे योगी आदित्यनाथ यांच्या कायदा अंमलबजावणी आणि विश्वास निर्माण करण्याच्या मोहिमांमध्ये दिसून येते. - आरोग्य योजनांसारख्या राज्य उपक्रमांना जनतेचा
नोकरशाहीवरील अवलंबित्व	नोकरशाहीवर अवलंबून राहणे हे प्रशासनाचे एक वैशिष्ट्य आहे आणि जीएसटी	नोकरशाहीवर अवलंबून राहणे हे स्वाभाविक आहे, परंतु दिल्लीतील अरविंद केजरीवाल			

		पाठिबा मिळवून ते प्रशासनाला पाठिबा देतात.
--	--	---

मंत्री परिषद

परिचय

भारताच्या संसदीय व्यवस्थेत मंत्रिमंडळ ही खरी कार्यकारी संस्था असते, जी केंद्र आणि राज्य पातळीवर कार्यरत असते. केंद्रात, पंतप्रधानांच्या अध्यक्षतेखालील मंत्रिमंडळ राष्ट्रपतींना मदत आणि सल्ला देते (अनुच्छेद ७४), राष्ट्रीय धोरण आणि प्रशासन चालवते. राज्य पातळीवर, मुख्यमंत्र्यांच्या नेतृत्वाखालील मंत्रिमंडळ राज्यपालांना सल्ला देते (अनुच्छेद १६३), राज्य प्रशासनाचे व्यवस्थापन करते.

संवैधानिक तरतुदी: केंद्रीय आणि राज्य मंत्रिमंडळ

पैलू	केंद्रीय मंत्री परिषद	राज्य मंत्रिमंडळ
स्थापना	कलम ७४: राष्ट्रपतींना मदत करण्यासाठी आणि सल्ला देण्यासाठी पंतप्रधानांच्या नेतृत्वाखाली एक मंत्रिमंडळ असेल.	कलम १६३: राज्यपालांना मदत करण्यासाठी आणि सल्ला देण्यासाठी मुख्यमंत्र्यांच्या नेतृत्वाखाली एक मंत्रिमंडळ असेल.
नियुक्ती	कलम ७५(१): पंतप्रधानांची नियुक्ती राष्ट्रपती करतात; इतर मंत्र्यांची नियुक्ती पंतप्रधानांच्या सल्ल्यानुसार केली जाते.	कलम १६४(१): मुख्यमंत्र्यांची नियुक्ती राज्यपाल करतात; इतर मंत्र्यांची नियुक्ती मुख्यमंत्र्यांच्या सल्ल्याने केली जाते.
जबाबदारी	कलम ७५(३): मंत्रिमंडळ एकत्रितपणे लोकसभेला जबाबदार आहे.	कलम १६४(२): मंत्रिमंडळ राज्य विधानसभेला सामूहिकरित्या जबाबदार आहे.
कार्यकाळ	कलम ७५(२): मंत्री राष्ट्रपतींच्या मर्जीनुसार पदावर राहतात, पंतप्रधानांच्या शिफारशीनुसार त्यांना पदावरून काढून टाकले जाते.	कलम १६४(१): मंत्री राज्यपालांच्या मर्जीनुसार पदावर राहतात, मुख्यमंत्र्यांच्या शिफारशीनुसार त्यांना पदावरून काढून टाकले जाते.
आकार	कलम ७५ (९१ व्या घटनादुरुस्ती, २००३ द्वारे	कलम १६४ (९१ व्या घटनादुरुस्ती, २००३ द्वारे

	सुधारित): परिषदेचा आकार लोकसभेच्या सदस्यसंख्येच्या १५% पेक्षा जास्त नसावा.	सुधारित): परिषदेचा आकार विधानसभेच्या सदस्यसंख्येच्या १५% पेक्षा जास्त नसावा.
शपथ	कलम ७५(४): मंत्री राष्ट्रपतींकडून पद आणि गोपनीयतेची शपथ घेतात.	कलम १६४(३): मंत्री राज्यपालांकडून पद आणि गोपनीयतेची शपथ घेतात.
पात्रता	कलम ७५(५): मंत्र्याने संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाचा सदस्य असणे आवश्यक आहे किंवा सहा महिन्यांच्या आत तो सदस्य होणे आवश्यक आहे.	कलम १६४(४): मंत्र्याने राज्य विधिमंडळाचा सदस्य असणे आवश्यक आहे किंवा सहा महिन्यांच्या आत तो सदस्य होणे आवश्यक आहे.
संवाद	कलम ७८: पंतप्रधान परिषदेचे निर्णय राष्ट्रपतींना कळवतात आणि आवश्यकतेनुसार माहिती देतात.	कलम १६७: मुख्यमंत्री परिषदेचे निर्णय राज्यपालांना कळवतात आणि आवश्यकतेनुसार माहिती देतात.

मंत्रिमंडळाची कार्ये

कार्य	केंद्रीय मंत्रिमंडळ	राज्य मंत्रिमंडळ
धोरण तयार करणे	संरक्षण, परराष्ट्र व्यवहार, अर्थव्यवस्था आणि सामाजिक मुद्द्यांवर राष्ट्रीय धोरणे तयार करते, सरकारचा अजेंडा निश्चित करते.	स्थानिक गरजांशी सुसंगत, शेती, शिक्षण, आरोग्य आणि कायदा अंमलबजावणी या विषयांवर राज्य-विशिष्ट धोरणे विकसित करते.
कार्यकारी प्रशासन	केंद्रीय मंत्रालयांमार्फत कायदे आणि धोरणांच्या अंमलबजावणीवर देखरेख ठेवते, नीती आयोग किंवा आरबीआय सारख्या एजन्सींशी समन्वय साधते.	सार्वजनिक बांधकाम किंवा पोलिसांसारख्या विभागांद्वारे राज्य प्रशासनाचे व्यवस्थापन करते, ज्यामुळे तळागाळात प्रभावी प्रशासन सुनिश्चित होते.

कायदेविषयक भूमिका	संसदेत विधेयके मांडते आणि त्यांचे नेतृत्व करते, ज्यामुळे वित्त विधेयक किंवा जीएसटी कायदा यासारखे महत्वाचे कायदे मंजूर होतात.	प्रादेशिक प्राधान्यक्रम पूर्ण करण्यासाठी राज्य विधिमंडळात राज्य अर्थसंकल्प किंवा स्थानिक प्रशासन कायदे यासारखी विधेयके प्रस्तावित करते आणि मार्गदर्शन करते.
सल्लागार भूमिका	नियुक्त्या (न्यायाधीश, राज्यपाल), अध्यादेश आणि आणीबाणीबाबत राष्ट्रपतींना सल्ला देते, कार्यकारी कृतीचे मार्गदर्शन करते. (कलम ७४).	नियुक्त्या (महाधिवक्ता, एसपीएससी सदस्य), अध्यादेश आणि राज्य आणीबाणी (अनुच्छेद १६३) यावर राज्यपालांना सल्ला देते.
आंतरराष्ट्रीय/राज्य संबंध	जागतिक व्यासपीठांवर भारताचे प्रतिनिधित्व करते, करारांवर वाटाघाटी करते आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्याला प्रोत्साहन देते (उदा., G20, UN).	नदीच्या पाण्याचे वाद किंवा आंतरराष्ट्रीय व्यापार यासारख्या सामायिक मुद्द्यांवर केंद्र आणि इतर राज्यांशी समन्वय साधते, बहुतेकदा आंतरराष्ट्रीय परिषदेद्वारे.

मंत्रिमंडळावरील टीका

टीका	केंद्रीय मंत्री परिषद	राज्य मंत्रिमंडळ
जास्त केंद्रीकरण	पंतप्रधानांचे वर्चस्व अनेकदा मंत्रिमंडळावर सावली टाकते, ज्यामुळे सामूहिक निर्णय घेण्याची क्षमता कमी होते, जसे इंदिरा गांधींच्या कार्यकाळात दिसून आले.	मुख्यमंत्री सत्तेचे केंद्रीकरण करू शकतात, इतर मंत्र्यांना बाजूला करू शकतात, ज्यामुळे एकतर्फी निर्णय घेतले जाऊ शकतात, जसे की तामिळनाडूसारख्या काही राज्यांमध्ये दिसून येते.
राजकीय प्रभाव	युतीचा दबाव किंवा पक्षीय राजकारण राष्ट्रीय हितांशी तडजोड करू शकते, जसे की यूपीएच्या धोरणात्मक	महाराष्ट्रातील आघाडी सरकारांप्रमाणेच, प्रादेशिक पक्षांचे अजेंडे किंवा युतीची गतिशीलता राज्य कल्याणापेक्षा राजकीय

	तडजोडींमध्ये (२००४-२०१४) दिसून येते.	अस्तित्वाला प्राधान्य देऊ शकते.
कौशल्याचा अभाव	मंत्र्यांची नियुक्ती अनेकदा क्षेत्रातील कौशल्यापेक्षा राजकीय निष्ठेवर आधारित असते, ज्यामुळे वित्त किंवा संरक्षण सारख्या क्षेत्रांवर परिणाम होतो.	आरोग्य किंवा शिक्षण यासारख्या खात्यांमध्ये मंत्र्यांकडे विशेष ज्ञानाचा अभाव असू शकतो, ज्यामुळे राज्य धोरण अंमलबजावणीवर परिणाम होऊ शकतो.
जबाबदारीतील तफावत	संसदीय बहुमतामुळे जबाबदारी कमकुवत होऊ शकते, ज्यामुळे अनियंत्रित निर्णय घेता येतात, जसे काही आर्थिक सुधारणांमध्ये दिसून येते.	कमकुवत विरोधामुळे प्रभावी राज्य सरकारे तपासणीपासून दूर राहू शकतात, ज्यामुळे भ्रष्टाचार किंवा धोरणात्मक अपयशासारखे प्रश्न निर्माण होऊ शकतात.
नोकरशाहीवरील अवलंबित्व	नोकरशाहीवर जास्त अवलंबून राहिल्याने धोरण अंमलबजावणीला विलंब होऊ शकतो किंवा ती कमकुवत होऊ शकते, हे स्मार्ट सिटीजसारख्या योजनांच्या संध अंमलबजावणीतून दिसून येते.	राज्य मंत्रालये नोकरशाहांवर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून असतात, ज्यामुळे ग्रामीण विद्युतीकरण किंवा गृहनिर्माण योजनांसारख्या कार्यक्रमांमध्ये अकार्यक्षमता निर्माण होते.
आकार आणि कार्यक्षमता	९१ व्या घटनादुरुस्तीने आकार मर्यादित करूनही, मंत्रिपरिषदा वाढलेल्याच दिसतात (उदा. ७०+ मंत्री). संसाधनांवर ताण येतो आणि कार्यक्षमता कमी होते. (यूपीए-II मध्ये)	विस्तृत मंत्रिमंडळ, अगदी १५% मर्यादितही, प्रशासकीय ओव्हरलॅप निर्माण करतात, जसे की उत्तर प्रदेशासारख्या राज्यात असंख्य मंत्र्यांसह दिसून येते.

भारतातील कॅबिनेट पद्धत

परिचय

कॅबिनेट मंत्र्यांचा समावेश असलेले मंत्रिमंडळ हे मंत्रिमंडळातील सर्वोच्च कार्यकारी संस्था असते, जी केंद्र आणि राज्य पातळीवर भारताच्या प्रशासनाला

महत्वपूर्ण अधिकार देते. सरकारच्या कामकाजासाठी त्याच्या बहुआयामी भूमिका महत्वाच्या आहेत:

कॅबिनेट मंत्रिमंडळाची भूमिका

- **सर्वोच्च निर्णय घेणारी संस्था:** कॅबिनेटला धोरणात्मक आणि
- प्रशासकीय निर्णय घेण्यासाठी सर्वोच्च अधिकार असतात, जे राष्ट्रीय (उदा. आर्थिक सुधारणा) किंवा राज्य (उदा. कल्याणकारी योजना) प्राधान्यक्रमांना आकार देते.
- **मुख्य धोरण निर्माते:** ते राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (केंद्र) किंवा राज्य-विशिष्ट कृषी कार्यक्रम यासारख्या प्रमुख धोरणांची रचना करतात, ज्यामुळे सरकारचा अजेंडा निश्चित होतो.
- **प्राथमिक कार्यकारी अधिकारी:** कॅबिनेट मंत्रालये (केंद्र) किंवा विभाग (राज्ये) यांच्यातील कायदे आणि धोरणांच्या अंमलबजावणीवर देखरेख करते, ज्यामुळे प्रभावी प्रशासन सुनिश्चित होते.
- **मुख्य समन्वयक:** ते आंतर-मंत्रालयीन किंवा आंतर-विभागीय प्रयत्नांचे समन्वय साधते, पायाभूत सुविधा प्रकल्प किंवा सार्वजनिक आरोग्य मोहिमांसारख्या उपक्रमांना सरेखित करण्यासाठी संघर्ष सोडवते.
- **सल्लागार भूमिका:** कॅबिनेट राष्ट्रपतींना (अनुच्छेद ७४) किंवा राज्यपालांना (अनुच्छेद १६३) सल्ला देते, त्यांचा सल्ला बंधनकारक असतो, नियुक्त्या, अध्यादेश आणि आपत्कालीन परिस्थितींचे मार्गदर्शन करते.
- **संकट व्यवस्थापन:** ते राष्ट्राचे संरक्षणात्मक धोके (केंद्र) किंवा पूर सारख्या राज्यस्तरीय आपत्तींसारख्या संकटांना संबंधित एजन्सींशी समन्वय साधून प्रतिसाद देते.
- **कायदेविषयक आणि आर्थिक देखरेख:** मंत्रिमंडळ प्रमुख विधेयके (उदा. केंद्रीय अर्थसंकल्प) सुरू करते आणि वित्तीय धोरणांचे व्यवस्थापन करते, ज्यामुळे कायदेविषयक आणि आर्थिक सरेखन सुनिश्चित होते.
- **नियुक्ती प्राधिकरण:** ते उच्चस्तरीय नियुक्त्यांची शिफारस करते, ज्यामध्ये संवैधानिक अधिकारी (उदा. निवडणूक आयुक्त) आणि वरिष्ठ नोकरशही वर्ग यांचा समावेश असतो.
- **परराष्ट्र धोरण व्यवस्थापन (केंद्रीय मंत्रिमंडळ):** केंद्रात, मंत्रिमंडळ परराष्ट्र धोरणे तयार करते आणि अंमलात आणते, संयुक्त राष्ट्र किंवा G20 सारख्या जागतिक व्यासपीठांवर भारताचे प्रतिनिधित्व करते.

किचन कॅबिनेट

- किचन कॅबिनेट हा एक अनौपचारिक सल्लागार गट आहे ज्यामध्ये पंतप्रधान आणि विश्वासू सहकारी किंवा सहाय्यकांचा एक छोटासा गट असतो.
- हे अतिमहत्वाच्या राजकीय आणि प्रशासकीय मुद्द्यांवर गोपनीय सल्ला प्रदान करते, ज्यामुळे जलद निर्णय घेण्यास मदत होते.
- त्याचा प्रभाव अनेकदा औपचारिक मंत्रिमंडळाच्या पलीकडे जातो, जो प्रमुख सरकारी धोरणांना आकार देतो.

किचन कॅबिनेटचे फायदे आणि तोटे

फायदे	तोटे
त्याची संक्षिप्त रचना जलद, कार्यक्षम निर्णय घेण्यास सक्षम करतो, जे तातडीच्या किंवा संवेदनशील समस्यांसाठी महत्वाचे असते.	औपचारिक मंत्रिमंडळाच्या अधिकाराला कमकुवत करते, प्राथमिक निर्णय घेणारी संस्था म्हणून तिची भूमिका कमी करते.
अतिमहत्वाच्या राजकीय बाबींवर चर्चा करताना, विश्वास वाढवताना आणि स्पष्ट सल्ला देताना गुप्तता सुनिश्चित करते.	औपचारिक मंत्रिमंडळ सदस्यांना वेगळे करण्याचा, सरकारमध्ये असंतोष किंवा अविश्वास निर्माण करण्याचा धोका असतो.
लवचिक, अनौपचारिक सल्लामसलत करण्यास अनुमती देते, जटिल आव्हानांना जलद प्रतिसाद देते.	प्रभावशाली निर्णयांमध्ये निवडून न आलेल्या व्यक्तींना सहभागी करून संवैधानिक प्रक्रियांना मागे सारते.
मंत्रिमंडळाच्या स्वायत्ततेची तपासणी करून आणि मंत्रिमंडळाच्या उद्दिष्टांशी जुळवून सामूहिक जबाबदारी मजबूत करते.	निर्णय घेण्याचे काम विस्कळीत होऊ शकते, ज्यामुळे संपूर्ण मंत्रिमंडळाचे एकसंध अधिकार कमकुवत होऊ शकतात.

कीवर्ड: पहिला नागरिक, घटनात्मक प्रमुख, अप्रत्यक्ष निवडणूक, निवडणूक गण, संपूर्ण नकाराधिकार, निलंबित नकाराधिकार, पॉकेट नकाराधिकार, गुणात्मक नकाराधिकार, अध्यादेश काढण्याचा अधिकार, , दया याचिका, क्षमाशीलतेचे अधिकार, महाभियोग प्रक्रिया, एकतेचे प्रतीक, रबर स्टॅम्प आरोप, राष्ट्रपतींचा विवेक.

मुख्य परीक्षेच्या दृष्टीने सराव प्रश्न:

प्रश्न १."भारतीय कार्यकारी मंडळ हे औपचारिक आणि वास्तविक अधिकाराचे मिश्रण आहे." या विधानाच्या संदर्भात राष्ट्रपती आणि पंतप्रधानांच्या भूमिकांची चर्चा करा.

प्रश्न २. भारतातील राजकीय कार्यकारी मंडळ आणि कायम/ स्थिर कार्यकारी मंडळ(permanent executive) यांच्यातील संबंधांचे परीक्षण करते. या गतिमानतेचा प्रशासन आणि जबाबदारीवर कसा परिणाम होतो?

भारताचे सर्वोच्च न्यायालय परिचय

- भारतीय सर्वोच्च न्यायालय (SC) ही संविधानाच्या कलम १२४ अंतर्गत स्थापन झालेली सर्वोच्च न्यायिक संस्था आहे, जी संविधानाचे रक्षक आणि मूलभूत हक्कांचे रक्षक म्हणून काम करते.
- **स्थापना:** २६ जानेवारी १९५०, फेडरल कोर्ट (१९३५) आणि प्रिव्ही कौन्सिल यांच्या जागी.
- **भूमिका:** कायद्याचे राज्य सुनिश्चित करते, घटनात्मक सर्वोच्चता राखते आणि कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायपालिका यांच्यातील अधिकारांचे संतुलन साधते.
- **ब्रीदवाक्य:** “यतो धर्मस्तोतो जयः” (जिथे न्याय असतो, तिथे विजय असतो).

संवैधानिक तरतुदी

- भाग V, कलम १२४-१४७ सर्वोच्च न्यायालयाची रचना, अधिकार आणि कार्ये यांबद्दल माहिती प्रदान करते.
- **प्रमुख कलमे:**
 - कलम १२४: स्थापना आणि रचना (CJI + जास्तीत जास्त ३३ इतर न्यायाधीश).
 - कलम १३१: मूळ अधिकार क्षेत्र (केंद्रीय राज्य किंवा आंतरराज्यीय वाद).
 - कलम १३२-१३४: अपीलीय अधिकार क्षेत्र (संवैधानिक, दिवाणी, फौजदारी प्रकरणे).
 - कलम १३७: न्यायालयीन पुनरावलोकनाचा अधिकार.
 - कलम १४१: सर्वोच्च न्यायालयाने घोषित केलेला कायदा सर्व न्यायालयांवर बंधनकारक आहे.
 - कलम १४३: सल्लागार अधिकार क्षेत्र.
 - कलम ३२: मूलभूत हक्कांच्या अंमलबजावणीसाठी रीट अधिकार क्षेत्र.

रचना आणि नियुक्ती

- **संख्याबळ:** भारताचे सरन्यायाधीश (CJI) + ३३ न्यायाधीश (२०१९ मध्ये ३१ वरून ३४ पर्यंत वाढ).
- **पात्रता (अनुच्छेद १२४):**
 - भारताचा नागरिक.
 - उच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश म्हणून किमान ५ वर्षे, किंवा उच्च न्यायालयाचे वकील किंवा प्रतिष्ठित कायदेतज्ज्ञ म्हणून १० वर्षे.
- **नियुक्ती प्रक्रिया:**
 - राष्ट्रपती सरन्यायाधीशांची नियुक्ती करतात आणि इतर न्यायाधीशांची नियुक्ती सरन्यायाधीशांशी सल्लामसलत करून नियुक्त राष्ट्रपती

करतात. (कॉलेजियम सिस्टम).

- **कॉलेजियम सिस्टम/ निवड प्रणाली:** सेकंड जजेस केस (१९९३) द्वारे स्थापित आणि एनजेएसी केस (२०१५) मध्ये पुन्हा पुष्टी.
- कॉलेजियममध्ये सर्वोच्च न्यायालयाच्या नियुक्त्यांसाठी सरन्यायाधीश + ४ ज्येष्ठ सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश समाविष्ट आहेत.
- **कार्यकाळ:** न्यायाधीश ६५ व्या वर्षी निवृत्त होतात; त्यांना केवळ महाभियोगाद्वारे काढून टाकता येते (कलम १२४(४)).
- **पगार:** भारताच्या संचित निधीतून आकारले जातात, ज्यामुळे आर्थिक स्वातंत्र्य सुनिश्चित होते.

सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकारक्षेत्र आणि अधिकार

- **मूळ अधिकार क्षेत्र (अनुच्छेद १३१):**
 - सर्वोच्च न्यायालयाला केंद्र आणि एक किंवा अधिक राज्यांमधील किंवा वेगवेगळ्या राज्यांमधील वादांचे निवाडा करण्याचा विशेष अधिकार आहे. हे संघराज्यीय संतुलन आणि संवैधानिक अखंडता सुनिश्चित करते. तथापि, त्यात करार किंवा आंतरराज्यीय पाणी विवादांशी संबंधित बाबींचा समावेश नाही (कलम २६२ अंतर्गत समाविष्ट).
 - उदाहरण: कावेरी नदी वाद (कर्नाटक विरुद्ध तामिळनाडू).
- **अपीलीय अधिकार क्षेत्र:**
 - न्यायालय उच्च न्यायालयांमधील संवैधानिक (कलम १३२), दिवाणी (कलम १३३) आणि फौजदारी खटल्यांमध्ये (कलम १३४) अपील स्वीकारते.
 - कलम १३६ अंतर्गत, कोणत्याही न्यायालय/न्यायालयाच्या (लष्करी न्यायाधिकरण वगळता) कोणत्याही निकालातून किंवा आदेशातून विशेष रजा याचिका (SLP) मंजूर करण्याचा विवेकाधीन अधिकार आहे, ज्यामुळे त्याचे अपीलीय क्षेत्र अपवादात्मकपणे विस्तृत होते.
- **रीट अधिकार क्षेत्र (अनुच्छेद ३२):**
 - मूलभूत हक्कांच्या अंमलबजावणीसाठी रीट जारी करण्याचे अधिकार असतात, ते वैयक्तिक स्वातंत्र्यांचे रक्षक म्हणून काम करते. डॉ. आंबेडकरांनी याला संविधानाचे "हृदय आणि आत्मा" म्हटले.
 - उदाहरण: हुसेनआरा खातून (१९७९) – चौकशीखालील कैद्यांचे हक्क.
- **न्यायालयीन पुनरावलोकन (अनुच्छेद १३७):**
 - न्यायालय कायदे, कार्यकारी कृती आणि घटनात्मक सुधारणा संविधानाशी सुसंगत आहेत याची खात्री करण्यासाठी त्यांचे पुनरावलोकन करू शकते.
 - उदाहरण: केशवानंद भारती (१९७३) - मूलभूत संरचना सिद्धांत.
- **सल्लागार अधिकार क्षेत्र (अनुच्छेद १४३):**
 - राष्ट्रपती सार्वजनिक महत्त्वाच्या कायदेशीर/तथ्यपूर्ण बाबींवर सर्वोच्च न्यायालयाचे मत मागू शकतात. जरी बंधनकारक नसले तरी, अशी

मते संवैधानिक प्रशासनाचे मार्गदर्शन करतात.

○ उदाहरण: अयोध्या वादावर सल्लागार मत (१९९४).

● **अभिलेख न्यायालय (अनुच्छेद १२९):**

○ त्याचे निर्णय पूर्ववर्ती उदाहरण म्हणून काम करतात आणि अवमानासाठी शिक्षा करण्याचा अधिकार त्याच्याकडे आहे. यामुळे देशभरातील न्यायव्यवस्थेची प्रतिष्ठा आणि अधिकार कायम राहतो.

● **जनहित याचिका (PIL):**

○ नागरिकांना सार्वजनिक चिंता असलेल्या समस्यांसाठी, विशेषतः उपेक्षितांसाठी न्यायालयात जाण्याची परवानगी देते. ते न्यायाच्या उपलब्धतेचे लोकशाहीकरण करते.

○ उदाहरण: कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या छळाबाबत विशाखा मार्गदर्शक तत्वे (१९९७).

● **सुओ मोटू पॉवर्स:**

○ न्यायालय माध्यमांच्या वृत्तांवर किंवा पत्रांवर आधारित, विशेषतः मानवी हक्कांचे उल्लंघन किंवा सार्वजनिक हिताच्या प्रकरणांमध्ये, स्वतःहून कार्यवाही सुरू करू शकते.

○ उदाहरण: कोविड-१९ (२०२०) दरम्यान स्थलांतरित कामगारांच्या संकटाची स्वतःहून जाणीव.

भारतातील उच्च न्यायालये

परिचय

- भारतीय संविधानाच्या कलम २१४ अंतर्गत स्थापित उच्च न्यायालये (HCs) ही राज्य पातळीवरील सर्वोच्च न्यायिक संस्था आहेत.
- ते सर्वोच्च न्यायालय (SC) आणि कनिष्ठ न्यायालयांमध्ये मध्यस्थ म्हणून काम करतात, न्याय वितरण, संवैधानिक पालन आणि मूलभूत हक्कांचे संरक्षण सुनिश्चित करतात.
- **भूमिका:** कनिष्ठ न्यायालयांचे पर्यवेक्षण करणे, वाद सोडवणे आणि राज्ये/केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये कायद्याचे राज्य राखणे.
- **संख्या:** भारतातील २५ उच्च न्यायालये आहेत (२०२५ पर्यंत), ज्यात राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांचा समावेश आहे.

संवैधानिक तरतुदी

- भाग VI, कलम २१४-२३७ उच्च न्यायालयांची स्थापना, अधिकार आणि कार्ये अधिकृत करते.
- **प्रमुख कलमे:**
 - **कलम २१४:** प्रत्येक राज्य किंवा राज्यांच्या/केंद्रशासित प्रदेशांच्या गटासाठी उच्च न्यायालयांची स्थापना.
 - **कलम २१६:** रचना (मुख्य न्यायाधीश + राष्ट्रपतींनी नियुक्त केलेले इतर न्यायाधीश).
 - **कलम २२६:** मूलभूत हक्क आणि इतर उद्देशांसाठी रिट जारी करण्याचा अधिकार.

○ **कलम २२७:** कनिष्ठ न्यायालये आणि न्यायाधिकाऱ्यांवर पर्यवेक्षी अधिकार क्षेत्र.

○ **कलम २२९:** उच्च न्यायालयाच्या कर्मचाऱ्यांवर आणि खर्चावर प्रशासकीय नियंत्रण.

○ **कलम २३१:** दोन किंवा अधिक राज्ये/केंद्रशासित प्रदेशांसाठी (उदा. पंजाब आणि हरियाणा उच्च न्यायालय) सामायिक उच्च न्यायालये.

रचना आणि नियुक्ती

● **रचना:**

- राष्ट्रपतींनी ठरवल्याप्रमाणे प्रत्येक उच्च न्यायालयात एक मुख्य न्यायाधीश आणि इतर न्यायाधीश असतात.
- संख्याबळ वेगवेगळे असते (उदा., अलाहाबाद उच्च न्यायालय: १६० न्यायाधीश; सिक्कीम उच्च न्यायालय: ३ न्यायाधीश).

● **पात्रता (अनुच्छेद २१७):**

- भारताचा नागरिक.
- न्यायालयीन अधिकारी किंवा उच्च न्यायालयाचे वकील म्हणून किमान १० वर्षे काम.

● **नियुक्ती प्रक्रिया:**

- राष्ट्रपती नियुक्त करतात- सल्लामसलत करून:
 - भारताचे सरन्यायाधीश (CJI).
 - संबंधित उच्च न्यायालयाचे मुख्य न्यायाधीश.
 - राज्याचे राज्यपाल.
- **कॉलेजियम सिस्टम:** कॉलेजियमने शिफारस केलेल्या उच्च न्यायालयाच्या नियुक्त्या ज्यामध्ये सरन्यायाधीश + दोन वरिष्ठ सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांचा समावेश असतो, जे उच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायाधीशांच्या माहितीवर आधारित असतात.
- **प्रक्रिया मेमोरॅंडम (MoP):** केंद्र आणि न्यायपालिका यांच्यातील वाद कायम असले तरी, नियुक्त्यांचे मार्गदर्शन करते.

● **कार्यकाळ:**

- न्यायाधीश ६२ व्या वर्षी निवृत्त होतात; केवळ महाभियोगाद्वारे काढून टाकता येते (अनुच्छेद २१७(१)(ब)).
- महाभियोग प्रक्रिया सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांसारखीच असते (कलम १२४(४)).

● **पगार:**

- राज्याच्या संचित निधीतून शुल्क आकारले जाते, ज्यामुळे आर्थिक स्वातंत्र्य सुनिश्चित होते.

उच्च न्यायालयांचे अधिकारक्षेत्र आणि अधिकार

- **रिट अधिकार क्षेत्र (अनुच्छेद २२६):** उच्च न्यायालये मूलभूत हक्कांच्या अंमलबजावणीसाठी तसेच इतर कोणत्याही कायदेशीर अधिकारांसाठी लेखी आदेश जारी करू शकतात, ज्यामुळे त्यांचे लेखी

अधिकार क्षेत्र सर्वोच्च न्यायालयापेक्षा विस्तृत होईल. पोलिसांचा अतिरेक, सेवा विवाद आणि शैक्षणिक संस्थांमध्ये प्रवेश समस्या यासारख्या प्रकरणांमध्ये उच्च न्यायालयांनी अनेकदा रिट जारी केले आहेत.

- **मूळ अधिकारक्षेत्र:** मृत्युपत्र, घटस्फोट, नौदलाच्या बाबी आणि न्यायालयाचा अवमान यांसारख्या प्रकरणांमध्ये उच्च न्यायालयांना मूळ अधिकारक्षेत्र आहे. मुंबई, मद्रास आणि कलकत्ता सारख्या काही राज्यांमध्ये, प्रेसिडेन्सी शहरे म्हणून त्यांच्या ऐतिहासिक वारशामुळे त्यांना मूळ अधिकारक्षेत्राचा व्यापक अधिकार प्राप्त होतो.
- **अपीलीय अधिकार क्षेत्र:** उच्च न्यायालये त्यांच्या अंतर्गत असलेल्या कनिष्ठ न्यायालयांमधील दिवाणी आणि फौजदारी प्रकरणांमध्ये अपील ऐकतात. ते कनिष्ठ न्यायालयांच्या निर्णयांची पुष्टी करू शकतात, बदलू करू शकतात किंवा त्यात सुधारणा करू शकतात आणि न्यायालयीन छाननीद्वारे न्याय सुनिश्चित करू शकतात.
- **पर्यवेक्षी अधिकार क्षेत्र (अनुच्छेद २२७):** उच्च न्यायालये त्यांच्या प्रादेशिक अधिकार क्षेत्रांमधील सर्व कनिष्ठ न्यायालये आणि न्यायाधिकरणांच्या कामकाजावर देखरेख करू शकतात. यामुळे कनिष्ठ न्यायपालिकेत प्रक्रियात्मक शुद्धता आणि कायदेशीर पालन सुनिश्चित होते.
- **कनिष्ठ न्यायपालिकेवर नियंत्रण (अनुच्छेद २३५):** उच्च न्यायालये न्यायिक अधिकाऱ्यांची भरती, नियुक्ती, पदोन्नती, रजा आणि शिस्त या बाबतीत कनिष्ठ न्यायपालिकेवर प्रशासकीय नियंत्रण ठेवतात, जे तळागाळात न्यायिक स्वातंत्र्य आणि कार्यक्षमता राखण्यासाठी अत्यंत महत्वाचे आहे.
- **अभिलेखन्यायालय:** सर्वोच्च न्यायालयाप्रमाणे, प्रत्येक उच्च न्यायालय देखील कलम २१५ अंतर्गत अभिलेख न्यायालय असते. त्यांच्या निकालांना पुराव्याचे महत्त्व आहे आणि ते स्वतःचा किंवा कनिष्ठ न्यायालयांचा अवमान केल्याबद्दल शिक्षा देऊ शकते.
- **न्यायालयीन पुनरावलोकनाचा अधिकार:** उच्च न्यायालये राज्य विधिमंडळाने पारित केलेले कायदे किंवा राज्य कार्यकारिणीने घेतलेल्या कृतींचे पुनरावलोकन करू शकतात जेणेकरून ते संविधानाशी सुसंगत असतील. हे राज्य पातळीवर मनमानी कारभारावर नियंत्रण म्हणून काम करते.

भारतातील जिल्हा आणि अधीनस्थ न्यायालये

परिचय

जिल्हा आणि कनिष्ठ न्यायालये ही भारतीय न्यायव्यवस्थेचा पाया आहेत, जी बहुसंख्य नागरिकांना न्यायाची प्रथम-स्तरीय उपलब्धता प्रदान करतात. संबंधित उच्च न्यायालयांच्या देखरेखीखाली काम करणारे, ते तळागाळातील दिवाणी, फौजदारी आणि महसूल वादांचे निवाडा करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. ही न्यायालये केवळ न्याय मिळतोच असे नाही तर तो सुलभ आणि परवडणारे देखील बनवतात.

संवैधानिक तरतुदी

जिल्हा न्यायव्यवस्थेची चौकट संविधानाच्या कलम २३३-२३७ मध्ये दिली आहे:

- **कलम २३३:** जिल्हा न्यायाधीशांची नियुक्ती राज्यपाल उच्च न्यायालयाशी सल्लामसलत करून करतात.
- **कलम २३४:** जिल्हा न्यायाधीशांच्या दर्जापेक्षा कमी दर्जाच्या न्यायिक अधिकाऱ्यांची नियुक्ती राज्यपाल उच्च न्यायालयाच्या शिफारशीवर आधारित करतात.
- **कलम २३५:** उच्च न्यायालये कनिष्ठ न्यायव्यवस्थेवर प्रशासकीय नियंत्रण ठेवतात, ज्यामध्ये बदल्या, बढती आणि शिस्तभंगाच्या कारवाईचा समावेश असतो.
- **कलम २३६ आणि २३७:** "जिल्हा न्यायाधीश" आणि "न्यायिक सेवा" या संज्ञांची व्याख्या दिली आहे आणि महसूल न्यायालयांसारख्या इतर न्यायालयांना या तरतुदी कायदेशीररित्या लागू करण्याची परवानगी द्या.

रचना आणि निर्मिती

- **जिल्हा न्यायालये:** जिल्हा न्यायाधीशांच्या अध्यक्षतेखालील ही न्यायालये गुंतागुंतीच्या दिवाणी आणि फौजदारी प्रकरणांची सुनावणी करतात आणि कनिष्ठ दिवाणी आणि फौजदारी न्यायालयांसाठी अपीलीय न्यायालये म्हणून काम करतात.
- **कनिष्ठ न्यायालये:** विविध निम्न-स्तरीय न्यायालयांचा समावेश करते, जसे की:
 - **दिवाणी न्यायालये:** मुन्सिफ न्यायालये, उप-न्यायाधीश न्यायालये मालमत्तेचे वाद आणि करार यांसारखे दिवाणी प्रश्न हाताळतात.
 - **फौजदारी न्यायालये:** न्यायिक दंडाधिकारी (प्रथम आणि द्वितीय श्रेणी), मुख्य न्यायिक दंडाधिकारी आणि सहाय्यक सत्र न्यायाधीश गंभीरतेनुसार गुन्हेगारी प्रकरणे हाताळतात.
 - **महसूल न्यायालये:** राज्य महसूल कायदांतर्गत जमीन आणि महसूलशी संबंधित प्रकरणे हाताळतात.
- **विशेष न्यायालये:** कुटुंब न्यायालये, कामगार न्यायालये, बाल न्याय मंडळे आणि ग्राहक मंच देखील विशिष्ट कायदेशीर बाबी हाताळण्यासाठी जिल्हा पातळीवर कार्यरत असतात.
- **व्याप्ती:** भारतात २५,००० हून अधिक कनिष्ठ न्यायालये आहेत, ज्यांची संख्या आणि अधिकार क्षेत्र राज्यांनुसार बदलते.

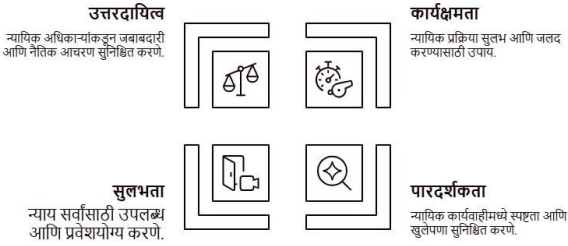
अधिकार क्षेत्र आणि कार्ये

- **नागरी अधिकारक्षेत्र:** ही न्यायालये कौटुंबिक प्रकरणे (उदा. घटस्फोट, वारसा), मालमत्तेचे वाद आणि करार अंमलबजावणी यांचे निराकरण करतात. कमी मूल्याचे खटले मुन्सिफ न्यायालयांमध्ये चालवले जातात, तर अपीलीय अधिकार क्षेत्र जिल्हा न्यायालयांकडे असते.
- **फौजदारी अधिकार क्षेत्र:** ते BNS आणि BNSS अंतर्गत खटले हाताळतात. सत्र न्यायालये खून, बलात्कार किंवा जन्मठेपेची शिक्षा किंवा

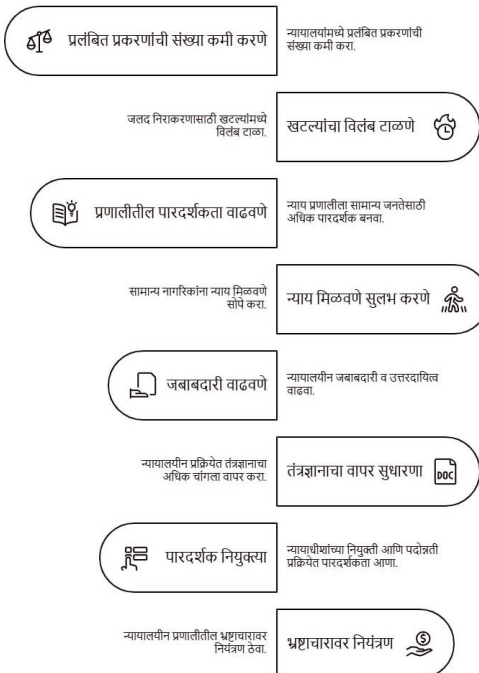
मृत्युदंड यासारख्या गंभीर गुन्ह्यांचा सामना करतात, तर दंडाधिकारी न्यायालये कमी गंभीर गुन्ह्यांचा सामना करतात.

- **महसूल अधिकार क्षेत्र:** महसूल न्यायालये राज्य महसूल कायदांतर्गत जमिनीच्या मालकी हक्काचे, भाडेकराराचे वाद आणि कर-संबंधित शेतीविषयक समस्यांचे निवाडा करतात.
- **अपील आणि पुनरीक्षण कार्ये:** जिल्हा न्यायालये कनिष्ठ न्यायालयांच्या निर्णयांसाठी अपील आणि पुनरीक्षण अधिकारी म्हणून देखील काम करतात, ज्यामुळे निष्पक्षता आणि कायदेशीरता सुनिश्चित होते.
- **प्रशासकीय कार्ये:** यामध्ये उच्च न्यायालयाच्या देखरेखीखाली केस लिस्टिंग, रेकॉर्ड देखभाल आणि कर्मचारी व्यवस्थापन यांचा समावेश आहे.
- **सामाजिक न्यायाची भूमिका:** ते हुंडा, घरगुती हिंसाचार, मुलांचा ताबा आणि ग्राहकांच्या तक्रारी यासारख्या तळागाळातील कायदेशीर समस्या सोडवण्यात सक्रिय भूमिका बजावतात. उदाहरण: कौटुंबिक न्यायालय कायदा, १९८४ कौटुंबिक वादांमध्ये खटल्यांमध्ये मध्यस्थीला प्रोत्साहन देतो. न्यायिक सुधारणा

न्यायिक सुधारणांचे आधारस्तंभ

न्यायिक सुधारणा करण्याची गरज:

भारतातील न्यायव्यवस्थेशी संबंधित समकालीन मुद्दे

१. कॉलेजियम सिस्टम/निवड प्रणाली

परिचय

- कॉलेजियम सिस्टीम ही न्यायालयीन अर्थ लावण्याद्वारे विकसित केलेली एक यंत्रणा आहे, जिथे न्यायाधीश कार्यकारी हस्तक्षेपाशिवाय उच्च न्यायापालिकेत (सर्वोच्च न्यायालय आणि उच्च न्यायालये) न्यायाधीशांची नियुक्ती करतात.
- हे तीन न्यायाधीशांच्या केसेस (१९८१, १९९३, १९९८) म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या तीन प्रमुख निकालांमधून विकसित झाले, जिथे सर्वोच्च न्यायालयाने नियुक्त्या आणि बदल्यांमध्ये न्यायव्यवस्थेला प्राधान्य दिले.

रचना:

- **सर्वोच्च न्यायालयातील नियुक्त्यांसाठी:** भारताचे सरन्यायाधीश (CJI) + ४ सर्वात ज्येष्ठ सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश.
- **उच्च न्यायालयाच्या नियुक्त्यांसाठी:** सरन्यायाधीश + २ वरिष्ठ सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश + संबंधित उच्च न्यायालयाशी (सरन्यायाधीश आणि २ वरिष्ठ उच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश) सल्लामसलत.

कॉलेजियम प्रणालीतील समस्या आणि आव्हाने

- **पारदर्शकतेचा अभाव** - स्पष्ट कारणे किंवा सार्वजनिक तपासणीशिवाय बंद दाराआड निर्णय घेतले जातात.
- **कोणतेही वस्तुनिष्ठ निकष नाहीत** - नियुक्त्या व्यक्तिनिष्ठ मूल्यांकनांवर अवलंबून असतात; प्रमाणित मूल्यांकन प्रक्रिया नाही.
- **कथित अभिजातता** - न्यायव्यवस्थेतील विविधता आणि व्यापक प्रतिनिधित्व मर्यादित करणारा "बंद गट" म्हणून पाहिले जाते.
- **जबाबदारीतील तूट** - कॉलेजियमच्या निर्णयांवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करण्यासाठी किंवा त्यांचे पुनरावलोकन करण्यासाठी कोणतीही यंत्रणा नाही, ज्यामुळे जबाबदारी कमी होते.
- **कार्यकारी दबाव** - सरकारकडून शिफारसींना वारंवार होणारा विलंब किंवा नकार यामुळे संघर्ष आणि अपारदर्शकता निर्माण होते.
- **पक्षपात आणि घराणेशाहीचे आरोप** - वैयक्तिक संबंधांवर आधारित पसंतीची वागणूक दिल्याचे आरोप.
- **अपारदर्शक हस्तांतरण प्रणाली** - न्यायालयीन हस्तांतरणांमध्ये स्पष्टीकरण नसते, ज्यामुळे न्यायालयीन स्वातंत्र्य आणि स्थिरता प्रभावित होते.
- **सुधारणांचा विरोध** - न्यायपालिका अधिक पारदर्शकता किंवा पर्यायी नियुक्ती यंत्रणा आणण्यास विरोध करत आहे.

२. न्यायालयीन स्वातंत्र्य

परिचय

स्वातंत्र्य म्हणजे न्यायाधीशांची राजकीय, आर्थिक किंवा वैयक्तिक अशा बाह्य दबावांपासून मुक्तपणे खटले निकाली काढण्याची क्षमता. संवैधानिक लोकशाहीमध्ये कायद्याचे राज्य राखण्यासाठी, मूलभूत हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी आणि नियंत्रण आणि संतुलन सुनिश्चित करण्यासाठी हे आवश्यक आहे.

न्यायपालिकेचे स्वातंत्र्य सुनिश्चित करण्यासाठीच्या तरतुदी

- **संवैधानिक सुरक्षा उपाय:** भारतीय संविधान न्यायालयीन स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्यासाठी अनेक सुरक्षा उपाय प्रदान करते, ज्यामध्ये कार्यकाळाची सुरक्षा (कलम १२४(४), २१७), निश्चित सेवा अटी (कलम १२५, २२१), आणि न्यायाधीशांना काढून टाकण्याची कठीण प्रक्रिया (सिद्ध कारणास्तव संसदेकडून महाभियोग) यांचा समावेश आहे.
- **अधिकारांचे पृथक्करण (अनुच्छेद ५०):** राज्याच्या सार्वजनिक सेवांमध्ये न्यायपालिकेला कार्यकारी मंडळापासून वेगळे करण्याचा आग्रह करणारे एक मार्गदर्शक तत्व आहे. जरी अंमलबजावणीयोग्य नसले तरी ते कायदेविषयक आणि कार्यकारी वर्तनाचे मार्गदर्शन करते.
- **नियुक्ती आणि पदावरून काढून टाकण्याच्या तरतुदी:** सर्वोच्च न्यायालय आणि उच्च न्यायालयांच्या न्यायाधीशांची नियुक्ती राष्ट्रपती न्यायव्यवस्थेशी सल्लामसलत करून करतात, जी कॉलेजियम प्रणालीमध्ये विकसित होते, जी कार्यकारी प्रभाव मर्यादित करते. काढून टाकण्यासाठी संसदेत विशेष बहुमत आवश्यक असते, ज्यामुळे मनमानीपणे काढून टाकणे जवळजवळ अशक्य होते.
- **निश्चित वेतन आणि सेवा अटी:** न्यायाधीशांचे वेतन आणि भत्ते भारताच्या (किंवा राज्याच्या) संचित निधीतून आकारले जातात आणि त्यांच्या कार्यकाळात त्यांच्या गैरसोयीसाठी बदलता येत नाहीत.
- **निवृत्तीनंतर सराव करण्यास मनाई:** सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश निवृत्तीनंतर कोणत्याही न्यायालयात सराव करू शकत नाहीत, ज्यामुळे हितसंबंधांचा संघर्ष किंवा निवृत्तीनंतरच्या प्रवृत्तीला प्रतिबंध होईल.
- **अवमानासाठी शिक्षा करण्याचा अधिकार:** सर्वोच्च न्यायालय (अनुच्छेद १२९) आणि उच्च न्यायालये (अनुच्छेद २१५) दोन्ही न्यायालयाच्या अवमानासाठी शिक्षा देऊ शकतात, ज्यामुळे बाह्य प्रभावापासून त्यांची प्रतिष्ठा आणि अधिकाराचे रक्षण होते.
- **न्यायिक पुनरावलोकन आणि सक्रियता:** कायदे आणि कार्यकारी कृतींचे पुनरावलोकन करण्याची न्यायपालिकेची शक्ती (कलम १३, ३२, २२६, १३७) तिला संवैधानिक निरीक्षक म्हणून काम करण्यास सक्षम करून तिचे स्वातंत्र्य आणखी वाढवते.

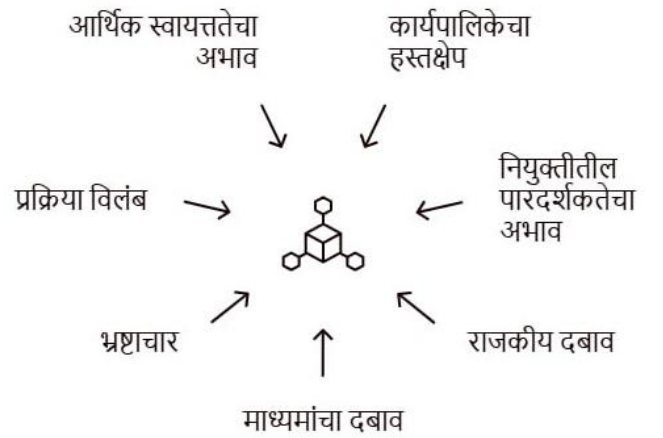
न्यायिक स्वातंत्र्यासमोरील आव्हाने

- **अपारदर्शक कॉलेजियम प्रणाली:** न्यायाधीशांच्या निवडीमध्ये कॉलेजियममध्ये पारदर्शकता आणि वस्तुनिष्ठ निकषांचा अभाव असतो,

ज्यामुळे ही प्रक्रिया उच्चभ्रू आणि सार्वजनिक जबाबदारीपासून अलिप्त दिसते.

- **कार्यकारी हस्तक्षेप:** सरकार अनेकदा कॉलेजियमच्या शिफारशींना विलंब करते किंवा निवडकपणे मंजूर करते, ज्यामुळे अप्रत्यक्षपणे न्यायालयीन नियुक्त्यांवर परिणाम होतो आणि संस्थात्मक स्वायत्तता कमी होते.
- **निवृत्तीनंतरच्या नियुक्त्या:** निवृत्तीनंतर लगेचच न्यायाधिकरण किंवा आयोगांमध्ये पदे स्वीकारणारे न्यायाधीश भविष्यातील संभाव्यतेमुळे निकालांवर परिणाम होण्याची भीती निर्माण करतात, ज्यामुळे निष्पक्षतेवर परिणाम होतो.
- **कामगिरीच्या जबाबदारीचा अभाव:** न्यायाधीशांच्या कामगिरीचा आढावा घेण्यासाठी कोणतीही औपचारिक यंत्रणा नाही, ज्यामुळे कार्यकाळ आणि संरक्षणाची हमी असूनही, अकार्यक्षमता आणि कमी झालेल्या न्यायालयीन मानकांबद्दल चिंता निर्माण होते.
- **न्यायालयाचा अवमानाचा गैरवापर:** हे न्यायालयाचे अधिकार टिकवून ठेवण्यासाठी आवश्यक असले तरी, अवमानाचे अधिकार कधीकधी कायदेशीर टीका दडपण्यासाठी, अलिप्तता आणि सुधारणांच्या कार्यवाहीला अडथळा आणण्यासाठी वापरले जातात.

न्यायिक स्वातंत्र्याला धोका

न्यायिक स्वातंत्र्य मजबूत करण्यासाठी पुढील मार्ग

- **पारदर्शक नियुक्त्या:** खुलेपणा आणि गुणवत्तेवर आधारित निवडी सुनिश्चित करण्यासाठी कॉलेजियम प्रणालीमध्ये सुधारणा करा.
- **कालबद्ध मंजूरी:** न्यायालयीन नियुक्त्यांवर सरकारी कारवाईसाठी कठोर वेळापत्रक निश्चित करणे.
- **किमान कालावधी:** निवृत्त न्यायाधीशांनी सरकारी पदे स्वीकारण्यापूर्वी किमान वेळ निश्चित करा.
- **कामगिरीचे मूल्यांकन:** न्यायाधीशांसाठी एक स्वतंत्र, गैर-हस्तक्षेप मूल्यांकन यंत्रणा तयार करा.
- **अवमानाच्या अधिकारांवर मर्यादा घाला:** निष्पक्ष टीकेविरुद्ध अवमान कायदांचा गैरवापर रोखा.

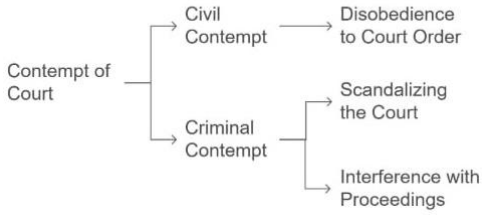
- **अंतर्गत न्यायालयीन सुधारणा:** खटल्यांचे वाटप आणि न्यायालयीन प्रशासनात पारदर्शकता वाढवणे.

३. न्यायालयाचा अवमान

परिचय:

न्यायालयाचा अवमान म्हणजे न्यायालयाच्या अधिकाराला, प्रतिष्ठेला किंवा आदेशांना आव्हान देणारे किंवा त्यांचा अनादर करणारे कोणतेही कृत्य, ज्यामुळे न्याय प्रशासनात अडथळा निर्माण होण्याची शक्यता असते.

Types of Contempt of Court

संवैधानिक आधार:

- **कलम १२९: सर्वोच्च** न्यायालयाला स्वतःच्या अवमानाबद्दल शिक्षा करण्याचा अधिकार देते.
- **कलम २१५:** उच्च न्यायालयांनाही असेच करण्याचा अधिकार देते.
- न्यायालयाचा अवमान कायदा, १९७१ द्वारे देखील नियंत्रित.

न्यायालयाच्या अवमानाचे मुद्दे आणि आव्हाने

- **अस्पष्ट व्याख्या:** १९७१ च्या न्यायालयाचा अवमान कायदा अंतर्गत "न्यायालयाची निंदा करणे" यासारखे वाक्यांश अस्पष्ट परिभाषित केले आहेत आणि व्यक्तिनिष्ठ अर्थ लावण्यासाठी खुले आहेत.
- **भाषण स्वातंत्र्यावर परिणाम:**
 - अवमानाची भीती पत्रकार, वकील आणि नागरिकांना कायदेशीर टीका करण्यापासून परावृत्त करते, ज्यामुळे न्यायालयीन जबाबदारी कमकुवत होते.
 - उदाहरण: प्रशांत भूषण खटला (२०२०), जिथे न्यायव्यवस्थेवर टीका करणाऱ्या ट्विटसाठी वकिलाला दोषी ठरवण्यात आले होते, त्यामुळे अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर चिंता निर्माण झाली.
- **अतिवापर आणि गैरवापर:** कधीकधी न्यायदानाचे रक्षण करण्याऐवजी टीका बंद करण्यासाठी अवमानाचा वापर केला जातो.
- **कलम १९(१)(अ) शी विरोधाभास:**
 - कायदा भाषण स्वातंत्र्याच्या अधिकारावर बंदी घालू शकतो, जोपर्यंत त्याची काटेकोरपणे व्याख्या आणि संकुचितपणे अंमलबजावणी केली जात नाही.
 - उदाहरण: ईएमएस नंबूद्रीपाद विरुद्ध टी.एन. मध्ये. नांबियार (१९७०) यांच्या मते, न्यायालयाने असा निर्णय दिला की राजकीयदृष्ट्या प्रेरित टीका देखील अवमान ठरू शकते.

- **तक्रारदार आणि न्यायाधीश म्हणून न्यायपालिका:** न्यायपालिका स्वतः अवमान प्रकरणे सुरू करते आणि निर्णय देते, ज्यामुळे निष्पक्षता आणि बाह्य देखरेखीच्या अभावाची चिंता निर्माण होते.

● जागतिक मानकांच्या तुलनेत कालबाह्य:

- यूके सारख्या अनेक लोकशाही देशांनी "न्यायालयाचा अवमान करणे" हा अवमानाचा एक प्रकार म्हणून रद्द केला आहे, फक्त कार्यवाही व्यत्यय आणण्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे.
- उदाहरण: आधुनिक लोकशाहीमध्ये हा अवमान अनावश्यक असल्याचे निष्कर्ष काढल्यानंतर २०१३ मध्ये यूकेने हा अवमान रद्द केला.

पुढील मार्ग

- **न्यायालयाचा अवमान संकुचितपणे परिभाषित करा:** न्यायालयाचा अवमान म्हणजे काय हे अचूकपणे परिभाषित करण्यासाठी, ते लोकशाही नियमांशी सुसंगत करण्यासाठी न्यायालयाचा अवमान कायद्यात सुधारणा करा.
- **भाषण स्वातंत्र्याचे रक्षण करा:** सार्वजनिक हितासाठी निर्णय आणि न्यायालयीन वर्तनाची निष्पक्ष आणि तर्कशुद्ध टीका करण्यास परवानगी देऊन कलम 19(1)(a) सोबत न्यायालयीन अधिकाराचे संतुलन राखा.
- **बाह्य पर्यवेक्षण सुरू करा:** सार्वजनिक टीकेशी संबंधित अवमान प्रकरणे हाताळण्यासाठी एक स्वतंत्र पुनरावलोकन यंत्रणा (न्यायालयीन आचार आयोगासारखी) स्थापन करा.
- **अवमानाच्या अधिकाराचा जपून करा:** न्यायालयांनी अवमानाचे अधिकार केवळ न्यायात अडथळा आणण्याच्या किंवा व्यत्ययाच्या स्पष्ट प्रकरणांसाठी राखीव ठेवावेत, टीका किंवा व्यंगचित्रांसाठी नाही.

४. जनहित याचिका (PIL)

परिचय:

जनहित याचिका ही एक कायदेशीर यंत्रणा आहे जी कोणत्याही व्यक्तीला किंवा गटाला सार्वजनिक हिताच्या बाबींमध्ये न्यायालयात जाण्याची परवानगी देते, विशेषतः जिथे प्रभावित पक्ष स्वतः न्याय मिळवू शकत नाहीत. हे पारंपारिक लोकस स्टँडी वरून "epistolary jurisdiction" मध्ये बदल दर्शवते, ज्यामुळे न्यायाची उपलब्धता वाढते.

भारतातील उगम:

- १९७० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात आणि १९८० च्या दशकाच्या सुरुवातीला न्यायमूर्ती पी.एन. भगवती आणि न्यायमूर्ती व्ही.आर. कृष्णा अय्यर सारख्या न्यायाधीशांच्या सक्रियतेतून विकसित झाले, ज्यांनी उपेक्षितांच्या हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी न्यायव्यवस्थेत प्रवेश उदार केला.

संवैधानिक आधार:

- मूलभूत हक्कांच्या अंमलबजावणीसाठी आणि व्यापक सार्वजनिक

हितासाठी कलम ३२ (सर्वोच्च न्यायालय) आणि कलम २२६ (उच्च न्यायालये) अंतर्गत जनहित याचिका प्रामुख्याने दाखल केल्या जातात.

फायदे

- **न्यायाच्या उपलब्धतेचे लोकशाहीकरण:** जनहित याचिकेमुळे गरीब, निरक्षर आणि उपेक्षितांना न्यायालयांमध्ये प्रवेश मिळाला आणि कायदेशीर प्रकरणांमध्ये उभे राहण्याच्या पारंपारिक अडथळ्यांना तोडून टाकण्यात आले.
- **न्यायिक सक्रियता:** यामुळे पर्यावरण संरक्षण, तुरुंग सुधारणा आणि असुरक्षित गटांच्या हक्कांसारख्या नियंत्रण क्षेत्रात न्यायपालिकेला पाऊल ठेवता आले. उदाहरण: विशाखा विरुद्ध राजस्थान राज्य (१९९७) - जनहित याचिकेमुळे कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या लैंगिक छळाबाबत मार्गदर्शक तत्त्वे निर्माण झाली.
- **राज्य आणि सार्वजनिक संस्थांची जबाबदारी:** जनहित याचिकांनी भ्रष्टाचार, प्रशासकीय अपयश उघड केले आहेत आणि सार्वजनिक हानीच्या प्रकरणांमध्ये राज्याला कारवाई करण्यास भाग पाडले आहे.
- **सामाजिक-आर्थिक न्यायशास्त्राची उत्क्रांती:** न्यायालयांनी जनहित याचिकेचा वापर करून अनुच्छेद २१ (जीवनाचा हक्क) ची व्याप्ती वाढवून आरोग्य, स्वच्छ पर्यावरण, शिक्षण आणि निवारा यासारख्या हक्कांचा समावेश केला.

चिंता आणि टीका

- **कार्यकारी क्षेत्रात न्यायालयीन हस्तक्षेप:**
 - न्यायालयांनी कधीकधी कार्यकारी किंवा कायदेमंडळाने उत्तम प्रकारे हाताळलेल्या बाबींवर निर्देश दिले आहेत, ज्यामुळे अधिकारांच्या पृथक्करणाचे उल्लंघन झाले आहे.
 - **उदाहरण:** यमुना स्वच्छता जनहित याचिकांमध्ये, सर्वोच्च न्यायालयाने प्रशासकीय आणि धोरणात्मक बाबींवर निर्देश जारी केले, ज्यावर अनेकदा कार्यकारी हस्तक्षेप म्हणून टीका केली गेली.
- **क्षुल्लक आणि प्रेरित जनहित याचिकांमध्ये वाढ:**
 - अनेक जनहित याचिका आता खऱ्या सार्वजनिक हितापेक्षा प्रसिद्धी, वैयक्तिक फायद्यासाठी किंवा राजकीय शत्रुत्वासाठी दाखल केल्या जातात.
 - **उदाहरण:** सर्वोच्च न्यायालयाने, अशोक कुमार पांडे विरुद्ध पश्चिम बंगाल राज्य (२००४) प्रकरणात, "बाह्य विचारांसाठी दाखल केलेल्या जनहित याचिका" विरुद्ध इशारा दिला आणि गैरवापरासाठी दंड ठोठावला.
- **न्यायालयीन विलंब आणि संसाधनांचा अपव्यय:**
 - क्षुल्लक जनहित याचिका न्यायव्यवस्थेवर भार टाकतात आणि खऱ्या खटल्यांना विलंब लावतात. जनहित याचिकांच्या गैरवापरामुळे न्यायालयांवर आधीच जास्त ताण आला आहे.
 - **उदाहरण:** सुब्रमण्यम स्वामी विरुद्ध राजू या प्रकरणात, न्यायालयाने

जनहित याचिका दाखल करण्यापूर्वी काळजीपूर्वक तपासणी करण्याची गरज अधोरेखित केली.

● याचिकाकर्त्याची जबाबदारीचा अभाव:

- पारंपारिक खटल्यांप्रमाणे, पीआयएल याचिकाकर्त्यांना खोट्या किंवा अतिशयोक्तीपूर्ण दाव्यांसाठी कमीत कमी परिणामांना सामोरे जावे लागते, ज्यामुळे गैरवापर होऊ शकतो.
- **उदाहरण:** उत्तरांचल राज्य विरुद्ध बलवंत सिंग चौफळ (२०१०) मध्ये, न्यायालयाने नियामक चौकटीचा अभाव लक्षात घेतला आणि जनहित याचिका दाखल करण्यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे निश्चित केली.

● लोकशाही प्रक्रियेत व्यत्यय:

- वारंवार होणाऱ्या न्यायालयीन हस्तक्षेपांमुळे निवडून आलेल्या संस्थांची भूमिका कमकुवत होऊ शकते आणि धोरणात्मक अस्थिरता निर्माण होऊ शकते.
- **उदाहरण:** फटाक्यांवर बंदी घालण्याच्या प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाचे निर्देश, जरी सार्वजनिक आरोग्यासाठी उद्दिष्ट असले तरी, काहीना व्यापक सल्लामसलत न करता कायदेविषयक धोरणात घुसखोरी असल्याचे दिसून आले.

पुढील मार्ग

- **तपासणी यंत्रणा:** प्रवेशाच्या टप्प्यावर अयोग्य किंवा प्रसिद्धी-केंद्रित जनहित याचिका (PIL) काढून टाकण्यासाठी न्यायालयांनी कठोर नियमांचा अवलंब करावा.
- **जनहित याचिका दाखल करणाऱ्यांसाठी आचारसंहिता:** याचिकाकर्त्यांनी अनिवार्य हितसंबंध जाहीर करणे आणि गैरवापरासाठी जबाबदारीचे उपाय सुनिश्चित करणे.
- **संस्थात्मक आधार:** विलंब टाळण्यासाठी खऱ्या जनहित याचिकांसाठी समर्पित बेंच किंवा जलदगती यंत्रणा स्थापन करा.
- **न्यायालयीन संयम:** न्यायालयांनी सावधगिरी बाळगली पाहिजे आणि धोरणात्मक बाबींचा समावेश असलेल्या निवडून आलेल्या शाखांकडे लक्ष द्यावे.

५. भारतीय न्यायव्यवस्थेतील खटल्यांची प्रलंबितता

- **प्रलंबित खटल्यांचे प्रमाण:** २०२३ पर्यंत, न्यायव्यवस्थेच्या विविध स्तरांवर ४.७ कोटींहून अधिक प्रकरणे प्रलंबित आहेत:
 - सर्वोच्च न्यायालय: ~८०,००० लाख खटले
 - उच्च न्यायालये: ~६० लाख खटले
 - कनिष्ठ न्यायालये: ~४ कोटी खटले
- हे खटले भारताच्या न्याय वितरण व्यवस्थेवरील पद्धतशीर ताण प्रतिबिंबित करते. (स्रोत: राष्ट्रीय न्यायिक डेटा ग्रिड, २०२३)

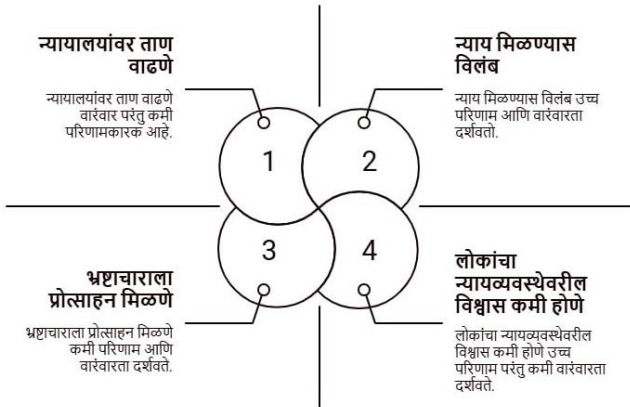
खटले प्रलंबित राहण्याची कारणे

- **न्यायालयीन रिक्त जागा आणि न्यायाधीश-लोकसंख्येचे कमी**

प्रमाण: भारतात दर दशलक्ष लोकसंख्येमागे फक्त १७ न्यायाधीश आहेत, जे कायदा आयोगाच्या ५० च्या शिफारशीपेक्षा खूपच कमी आहे. सतत रिक्त पदे, विशेषतः उच्च न्यायालये आणि कनिष्ठ न्यायपालिकेत, खटल्यांचा निपटारा मंदावतो.

- **प्रक्रियात्मक अकार्यक्षमता:** वारंवार तहकूब, लांबलचक तोंडी युक्तिवाद आणि कालबाह्य कायदेशीर प्रक्रिया विलंब होण्यास कारणीभूत ठरतात. अयोध्या जमीन वादासारखे गुंतागुंतीचे प्रकरण प्रक्रियात्मक वादांमुळे अनेक दशके याचे निराकरण झाले नाही.
- **अपुरी पायाभूत सुविधा:** अनेक खटल्याची न्यायालये पुरेशी न्यायालये, डिजिटल प्रणाली किंवा रेकॉर्डिंग सुविधांसारख्या मूलभूत सुविधांशिवाय चालतात, ज्यामुळे केस व्यवस्थापन आणि वेळापत्रकावर परिणाम होतो.
- **वाढता खटल्यांचा भार आणि तपासात विलंब:** प्रलंबित खटले हे, विशेषतः सेवा, जमीन आणि गुन्हेगारी प्रकरणांमध्ये, न्यायव्यवस्थेच्या क्षमतेपेक्षा जास्त आहेत. गुन्हेगारी प्रकरणांमध्ये, पोलिस तपासात विलंब आणि आरोपपत्र दाखल केल्याने प्रलंबित प्रकरणांची संख्या वाढली. उदाहरणार्थ, भारतातील ७०% पेक्षा जास्त कैदी अंडरट्रायल आहेत, जे संथ खटल्यांमुळे व्यवस्थेत किती अडथळा निर्माण होतो हे दर्शवते.

प्रलंबित प्रकरणांचे परिणाम

प्रलंबित प्रकरणांची सोडवणूक करण्यासाठी उपाययोजना

- **न्यायालयीन रिक्त जागा त्वरित भरणे:** कॉलेजियम आणि कार्यकारी मंडळाकडून वेळेवर कारवाई करून उच्च आणि कनिष्ठ न्यायव्यवस्थेत नियुक्त्या जलद करा. ११४ व्या कायदा आयोगाच्या अहवालात (१९८६) वाढत्या खटल्यांचे प्रभावीपणे व्यवस्थापन करण्यासाठी न्यायाधीश-लोकसंख्येचे प्रमाण प्रति दशलक्ष ५० पर्यंत वाढवण्याची शिफारस करण्यात आली.
- **पायाभूत सुविधा आणि तंत्रज्ञान मजबूत करणे:** कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी न्यायालयीन क्षमता वाढवणे, रेकॉर्ड डिजिटायझेशन करणे आणि व्हर्च्युअल सुनावणी लागू करणे. ई-कोर्ट्स प्रकल्प आणि न्यायमूर्ती रामचंद्रन समितीच्या (२०१७) शिफारशी न्यायालयांच्या एंड-टू-एंड डिजिटल एक्झिक्युशनला समर्थन देतात.
- **केस मॅनेजमेंट आणि प्रक्रियात्मक सुधारणा:** अनावश्यक स्थगिती रोखण्यासाठी आणि मध्यस्थीसारख्या पर्यायी वाद निवारण (ADR) पद्धतींना प्रोत्साहन देण्यासाठी कठोर नियम लागू करा. मल्लिमठ समितीने

(२००३) जलद खटले सुनिश्चित करण्यासाठी फौजदारी प्रक्रियेत सुधारणा सुचवल्या.

- **जलदगती आणि विशेष न्यायालये:** लैंगिक गुन्हे, व्यावसायिक वाद आणि सुनावणीच्या अधीन असलेल्या खटल्यांसारख्या विशिष्ट श्रेणींसाठी जलदगती न्यायालये स्थापन करा. १४ व्या वित्त आयोगाने प्रलंबित काम कमी करण्यासाठी लक्षित निधीसह जलदगती न्यायालये स्थापन करण्याची शिफारस केली.

६. भारतीय न्यायव्यवस्थेतील लिंगभेद

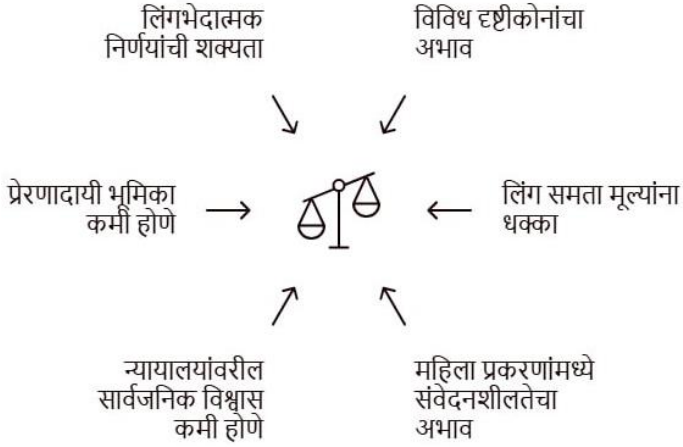
डेटा/तथ्ये:

- भारतीय न्यायव्यवस्थेत, विशेषतः उच्च न्यायालयांमध्ये, लिंगभेद हा एक कायमचा मुद्दा आहे. सर्वोच्च न्यायालयाच्या "न्यायपालिकेची स्थिती" अहवालानुसार (२०२३):
- **जिल्हा न्यायपालिका:** न्यायाधीशांमध्ये महिलांची संख्या ३६.३% आहे—हे प्रगतीचे प्रोत्साहनदायक लक्षण आहे.
- **उच्च न्यायालये:** जानेवारी २०२४ पर्यंत, महिला न्यायाधीशांची संख्या केवळ १३.४% होती.
- **सर्वोच्च न्यायालय:** प्रतिनिधित्व आणखी कमी आहे, फक्त ९.३%.
- **काही उच्च न्यायालयांमध्ये -** जसे की बिहार, छत्तीसगड, झारखंड, मणिपूर, मेघालय, ओडिशा, त्रिपुरा आणि उत्तराखंड - एकतर महिला न्यायाधीश नाहीत किंवा फक्त एकच आहेत.
- **बार समितीवरील प्रतिनिधित्व:** कायदेशीर व्यवहार विभागाच्या (२०२२) आकडेवारीवरून असे दिसून येते की भारतातील नोंदणीकृत वकिलांपैकी फक्त १५.३१% महिला आहेत, जे बारमधून न्यायालयीन पदोन्नतीसाठी कमकुवत पाइपलाइन दर्शवते.

कमी प्रतिनिधित्वाची कारणे

- **कायदेशीर व्यवसायात गळती:** कामाच्या ठिकाणी पक्षपात, मार्गदर्शनाचा अभाव आणि सामाजिक दबाव यामुळे कमी महिला या व्यवसायात प्रवेश करतात आणि राहतात.
- **अपारदर्शक नियुक्ती आणि पदोन्नती यंत्रणा:** न्यायालयीन नियुक्त्यांमध्ये लिंग विविधता सुनिश्चित करण्यासाठी कॉलेजियम प्रणाली कोणत्याही संरचित धोरणाचे पालन करत नाही.
- **कामाची जागा आणि संरचनात्मक अडथळे:** लिंग-संवेदनशील पायाभूत सुविधांचा अभाव (उदा. स्वच्छतागृहे, बालसंगोपन) आणि लवचिक कामाच्या पर्यायांचा अभाव यामुळे दीर्घकालीन टिकून राहण्यास अडथळा येतो.
- **पक्षपात आणि पाठिंब्याचा अभाव:** महिलांना अनेकदा वरिष्ठ न्यायालयीन भूमिकांसाठी कमी योग्य मानले जाते, विशेषतः गुन्हेगारी किंवा व्यावसायिक क्षेत्रात.

न्यायव्यवस्थेतील लिंग आधिष्ठित अल्पप्रतिनिधित्वाचे परिणाम

पुढील मार्ग

- **नियुक्तीची लिंग-संवेदनशील धोरणे:** कनिष्ठ न्यायपालिकेत विविधता लक्ष्ये किंवा आरक्षणे सादर करणे; उच्च न्यायव्यवस्थेतही अशा उपाययोजना संस्थात्मक करण्याचा विचार करा.
- **समावेशक कॉलेजियम सुधारणा:** उमेदवारांची शिफारस करताना लिंग आणि प्रादेशिक प्रतिनिधित्व घटकांचा समावेश करा.
- **सहाय्यक पायाभूत सुविधा आणि धोरणे:** न्यायालयांमध्ये पाळणाघरे, लवचिक वेळापत्रक आणि अंतर्गत लिंग संवेदनशीलता उपाय यासारख्या सुविधांची उपलब्धता सुनिश्चित करणे.
- **कायदेशीर शिक्षण आणि प्रवेश स्तरावरील समर्थन मजबूत करणे:** भविष्यातील न्यायाधीशांचा एक मजबूत गट तयार करण्यासाठी महिलांना कायद्याच्या शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती, न्यायालयीन क्लर्कशिप आणि संरचित मार्गदर्शन यांना प्रोत्साहन द्या.

कीवर्ड: संविधानाचे रक्षक, सुओ मोटू अधिकार, न्यायिक स्वातंत्र्य, महाभियोग, न्यायालयीन अभिलेख, सल्लागार मत, अपीलीय अधिकार क्षेत्र, मूळ अधिकार क्षेत्र, न्यायाची उपलब्धता, पत्राद्वारे अधिकार क्षेत्र (Epistolary Jurisdiction), खटल्यांची प्रलंबितता, न्यायपालिकेतील लिंग असंतुलन, ई-न्यायालय प्रकल्प, न्यायाधिकरण सुधारणा, नियुक्त्यांमध्ये पारदर्शकता, कामगिरीची जबाबदारी, न्यायिक नियंत्रण

मुख्य परीक्षेच्या दृष्टीने सराव प्रश्न:

प्रश्न १. "संवैधानिक लोकशाहीच्या यशासाठी न्यायव्यवस्थेचे स्वातंत्र्य आवश्यक आहे." भारतातील न्यायालयीन स्वातंत्र्यासमोरील घटनात्मक तरतुदी आणि आव्हानांचे परीक्षण करा.

प्रश्न २. भारतातील न्यायालयीन नियुक्त्यांसाठी कॉलेजियम प्रणालीची उत्क्रांती आणि त्याचा प्रभाव यांचे गंभीर विश्लेषण करा. त्यात सुधारणा करायला हव्यात का?

परिचय

लोकशाहीयुक्त राजकारणात, प्रशासनावर केवळ निवडून आलेल्या प्रतिनिधींचाच प्रभाव नसतो तर दबाव गट आणि औपचारिक/अनौपचारिक संघटनांचा देखील प्रभाव असतो, जे सार्वजनिक मागण्या स्पष्ट करतात, एकत्रित करतात आणि त्यांचे मार्गदर्शन करतात. या संस्था औपचारिक संस्थात्मक चौकटीबाहेर काम करतात परंतु धोरण निर्मितीत, जनमतावर प्रभाव पाडण्यात आणि सरकारला जबाबदार धरण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. त्यांची उपस्थिती लोकशाहीला बळकटी देते आणि राज्य आणि समाज यांच्यातील दुवा म्हणून काम करते.

दबाव गट विरुद्ध औपचारिक/अनौपचारिक संघटना

पैलू	दबाव गट	औपचारिक/अनौपचारिक संघटना
व्याख्या	राजकीय सत्तेत भाग घेत न घेता सार्वजनिक धोरण किंवा निर्णयांवर प्रभाव टाकण्याचा प्रयत्न करणारे संघटित गट.	सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक किंवा धार्मिक हेतूसाठी तयार केलेले गट, जे राजकीय प्रभावात सहभागी होऊ शकतात किंवा नसू शकतात.
मुख्य उद्दिष्ट	धोरणांचे समर्थन आणि हितसंबंधांचे संरक्षण (उदा., व्यवसाय, शेतकरी, विद्यार्थी).	यामध्ये समाजसेवा, समुदाय उभारणी किंवा प्रतिनिधित्व यांचा समावेश असू शकतो, नेहमीच धोरणनिर्मितीसाठी असेल असे नाही.
उदाहरणे	FICCI, भारतीय किसान युनियन, ऑल इंडिया ट्रेड युनियन काँग्रेस (AITUC).	स्वयंसेवी संस्था, जात संघटना, स्वयं-सहाय्यता गट, धार्मिक विश्वस्त संस्था, व्यावसायिक संस्था.
राजकीय भूमिका	कायदेमंडळ आणि कार्यकारिणीवर सक्रियपणे प्रभाव पाडण्याचा प्रयत्न करतात.	राजकारण आणि धोरणावर अप्रत्यक्ष किंवा निष्क्रिय प्रभाव असू शकतात.
स्वरूप	अधिक केंद्रित आणि स्वारस्य-आधारित.	उद्देशाने व्यापक, बहुतेकदा राजकीय मूळ नसलेले.

- सर्व दबाव गट औपचारिक/अनौपचारिक संघटना असतात, परंतु सर्व संघटना दबाव गट नसतात.
- मुख्य फरक हेतू आणि क्रियाकलापांमध्ये आहे: दबाव गट सार्वजनिक धोरणावर प्रभाव पाडण्याचा प्रयत्न करतात, तर संघटना कदाचित प्रभाव पाडण्याचा प्रयत्न करत असतील किंवा नसतीलही.

भारतातील दबाव गटांचे प्रकार

- **व्यवसाय गट**
 - औद्योगिक आणि व्यावसायिक हितसंबंधांचे प्रतिनिधित्व करतात; आर्थिक आणि औद्योगिक धोरणांवर प्रभाव पाडतात.
 - उदाहरणे: भारतीय उद्योग महासंघ (CII), भारतीय वाणिज्य आणि उद्योग महासंघ (FICCI), असोचॅम.
- **कामगार संघटना**
 - कामगार वर्गाचे प्रतिनिधित्व करतात; कामगार हक्क, वेतन संरक्षण आणि कामाच्या ठिकाणाच्या परिस्थितीसाठी उठाव करतात.
 - उदाहरणे: इंडियन नॅशनल ट्रेड युनियन काँग्रेस (INTUC), भारतीय मजदूर संघ (BMS), अखिल भारतीय ट्रेड युनियन काँग्रेस (AITUC).
- **कृषी किंवा शेतकरी गट**
 - शेतकरी कल्याण, किमान आधारभूत किंमत, कर्जमुक्ती आणि अनुदानाचे समर्थन यासाठी उठाव करतात.
 - उदाहरणे: भारतीय किसान युनियन (BKU), शेतकरी संघटना, अखिल भारतीय किसान सभा.
- **विद्यार्थी आणि युवा संघटना**
 - तरुणांच्या हिताचे प्रतिनिधित्व करतात, विशेषत: शिक्षण, रोजगार आणि वैचारिक चळवळींमध्ये.
 - उदाहरणे: अखिल भारतीय विद्यार्थी परिषद (ABVP), नॅशनल स्टुडंट्स युनियन ऑफ इंडिया (NSUI), ऑल इंडिया स्टुडंट्स फेडरेशन (AISF).
- **धार्मिक आणि जात-आधारित गट**
 - जात, धर्म आणि समुदायाच्या मुद्द्यांवर ओळख-आधारित एकत्रीकरणाद्वारे धोरणांवर प्रभाव पाडणे.
 - उदाहरणे: ऑल इंडिया मुस्लिम पर्सनल लॉ बोर्ड, विश्व हिंदू परिषद (VHP), BAMCEF सारख्या दलित संघटना.
- **व्यावसायिक संघटना**
 - वकील, डॉक्टर, अभियंते यांसारखे व्यावसायिक समाविष्ट आहेत, जे त्यांच्या क्षेत्रातील धोरणांवर प्रभाव पाडतात.
 - उदाहरणे: बार कौन्सिल ऑफ इंडिया, इंडियन मेडिकल असोसिएशन (IMA).
- **नागरी समाज आणि वकिलांचा गट**
 - मानवी हक्क, पर्यावरण संरक्षण, पारदर्शकता आणि सामाजिक न्याय

यांना प्रोत्साहन देणे.

- उदाहरणे: ग्रीनपीस इंडिया, असोसिएशन फॉर डेमोक्रेटिक रिफॉर्म (ADR), PUCL, MKSS.

● जातीय आणि प्रादेशिक गट

- प्रादेशिक, भाषिक किंवा वांशिक हितसंबंधांचे प्रतिनिधित्व करते, जे अनेकदा राज्य किंवा स्थानिक राजकारणावर प्रभाव पाडते.
- उदाहरणे: गोरखा जनमुक्ती मोर्चा, नागा स्टुडंट्स फेडरेशन.

भारतीय लोकशाहीमध्ये दबाव गटांची भूमिका आणि महत्त्व

● धोरणात्मक प्रभाव आणि वकिली

- दबाव गट विशिष्ट आर्थिक, सामाजिक किंवा राजकीय हितसंबंधांसाठी लॉबिंग करून सरकारी धोणांना आकार देण्यास मदत करतात.
- उदाहरण: FICCI आणि CII नियमित सल्लामसलतीद्वारे औद्योगिक आणि आर्थिक धोरणांवर प्रभाव पाडतात.

● दुर्लक्षित घटकांचे प्रतिनिधित्व

- ते अशा समुदायांना आणि हितसंबंधांना प्रतिनिधित्व देतात जे अन्यथा मुख्य प्रवाहातील राजकीय पक्षांकडून दुर्लक्षित केले जाऊ शकतात.
- उदाहरण: PUCL कमी प्रतिनिधित्व असलेल्यांच्या नागरी स्वातंत्र्य आणि हक्कांचे समर्थन करते.

● जबाबदारी आणि पारदर्शकता वाढवणे

- असोसिएशन फॉर डेमोक्रेटिक रिफॉर्म (ADR) आणि MKSS सारखे गट निवडणूक सुधारणा आणि माहितीच्या अधिकारासाठी मोहीम राबवतात, ज्यामुळे राज्य पारदर्शक वाढते.

● राजकीय समाजीकरण आणि जागरूकता

- ते नागरिकांना त्यांच्या हक्कांबद्दल शिक्षित करतात, सहभागाला प्रोत्साहन देतात आणि महत्त्वाच्या मुद्द्यांवर जनमत एकत्रित करतात.
- उदाहरण: ग्रीनपीस इंडिया सारखे पर्यावरणीय गट पर्यावरणीय चिंतांबद्दल जागरूकता निर्माण करतात.

● पहारेकरी म्हणून काम करणे

- ते सरकारी कृतींवर लक्ष ठेवतात, धोरणात्मक अपयशांवर प्रकाश टाकतात आणि सत्तेच्या किंवा संसाधनांच्या गैरवापराकडे जनतेचे लक्ष वेधतात.
- उदाहरण: 2G आणि कोळसा खाण वाटप घोटाळे उघड करण्यात नागरी समाजाची भूमिका.

● नोकरशाही आणि कायदेमंडळाला पाठिंबा

- ते धोरणकर्ते आणि कायदेविषयक समित्यांना, विशेषतः तांत्रिक किंवा क्षेत्र-विशिष्ट क्षेत्रात, तज्ञांचे मत प्रदान करतात.
- उदाहरण: कोविड-१९ दरम्यान सार्वजनिक आरोग्य धोरणांवर सल्ला देणाऱ्या वैद्यकीय संघटना.

● सहभागी लोकशाही मजबूत करणे

- दबाव गट निवडणुकांव्यतिरिक्त राज्य आणि समाज यांच्यात सतत संवाद साधून प्रातिनिधिक लोकशाहीला पूरक ठरतात.

दबाव गटांशी संबंधित आव्हाने आणि धोके

- अंतर्गत लोकशाहीचा अभाव: बहुतेक दबाव गटांमध्ये पारदर्शकता आणि अंतर्गत जबाबदारीचा अभाव असतो, त्यांच्यावर काही नेत्यांचे किंवा हितसंबंधू वर्गाचे वर्चस्व असते.

● पैसा आणि बलशक्तीचा प्रभाव

- चांगला निधी असलेले गट, विशेषतः व्यावसायिक लॉबी, बहुतेकदा धोरणात्मक चर्चेवर वर्चस्व गाजवतात, कमकुवत किंवा दुर्लक्षित हितसंबंधांना बाजूला करतात.
- उदाहरण: धोरण तयार करण्यात कॉर्पोरेट लॉबिंगचे आरोप (उदा., दूरसंचार, जमीन अधिग्रहण).

- संकुचित आणि निहित हितसंबंध: दबाव गट राष्ट्रीय हितापेक्षा विभागीय हितसंबंधांवर लक्ष केंद्रित करतात, ज्यामुळे सहमती तुटू शकते आणि सुधारणांना विलंब होऊ शकतो.

● अनावश्यक दबाव आणि व्यत्यय

- कधीकधी, दबावाचे डावपेच निदर्शने, संप किंवा नाकेबंदीमध्ये बदलतात ज्यामुळे सार्वजनिक सुव्यवस्था आणि अत्यावश्यक सेवांमध्ये व्यत्यय येतो.
- उदाहरण: काही शेतकरी निषेधादरम्यान दीर्घकाळ महामार्ग रोखणे.

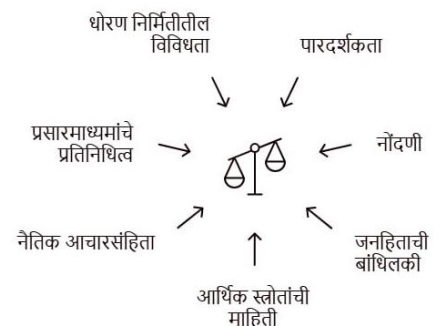
- नियमनाचा अभाव: निधी, लॉबिंग क्रियाकलाप किंवा प्रकटीकरणाच्या बाबतीत दबाव गट किंवा स्वयंसेवी संस्थांचे नियमन करण्यासाठी कोणतेही कायदेशीर चौकट नाही, ज्यामुळे अपारदर्शकता निर्माण होते.

● परदेशी प्रभाव आणि स्वयंसेवी संस्थांचा गैरवापर

- काही गटांना परदेशी निधी मिळतो आणि ते राष्ट्रीय प्राधान्यांशी जुळणारे अजेंडे पुढे नेऊ शकतात.
- उदाहरण: नियमांचे उल्लंघन केल्याबद्दल काही एनजीओंचे एफसीआरए परवाने रद्द करणे.

- राजकीयकरण आणि छुपे संबंध: अनेक दबाव गट राजकीय पक्षांचे किंवा विचारसरणीचे प्रॉक्सी म्हणून काम करतात, त्यांच्या स्वातंत्र्य आणि विश्वासार्हतेची तडजोड करतात.

दबाव गटांच्या जबाबदार प्रभावासाठी उपाय

कीवर्डः बहुलवादी लोकशाही, धोरणांचे लॉबिंग, हितसंबंधांचे स्पष्टीकरण, सहभागी प्रशासन, राजकीय समाजीकरण, नागरी समाजाचे एकत्रीकरण, वकिली नेटवर्क, ओळख-आधारित एकत्रीकरण, समस्या-आधारित सक्रियता, वॉचडॉग भूमिका, दबाव युक्त्या, उच्चभ्रू कॅप्चर, निहित हितसंबंध, संस्थात्मक मध्यस्थी, लोकशाही सखोलीकरण, नियामक पोकळी.

यूपीएससीचे मागील वर्षाचे प्रश्न

अ. क्र.	PYQ	प्रश्नाचे स्वरूप
१.	राष्ट्रपतींनी अलिकडेच जारी केलेल्या अध्यादेशाद्वारे १९९६ च्या मध्यस्थी आणि सामंजस्य कायद्यात(Arbitration and Conciliation Act, 1996) कोणते प्रमुख बदल करण्यात आले आहेत? भारताच्या वाद निराकरण यंत्रणेत ते किती सुधारणा करेल? चर्चा करा. (२०१५)	स्टॅटिक + विश्लेषणात्मक

परिचय

पर्यायी विवाद निवारण (ADR- Alternate Dispute Redressal) म्हणजे अशा यंत्रणा ज्या विवादांचे निराकरण करण्यासाठी औपचारिक न्यायालयीन खटल्यांना पर्याय प्रदान करतात. ADR पद्धतींचा उद्देश जलद, किफायतशीर आणि मैत्रीपूर्ण उपाय प्रदान करणे, पारंपारिक न्यायालयांवरील भार कमी करणे आणि न्यायाची उपलब्धता वाढवणे हा असतो.

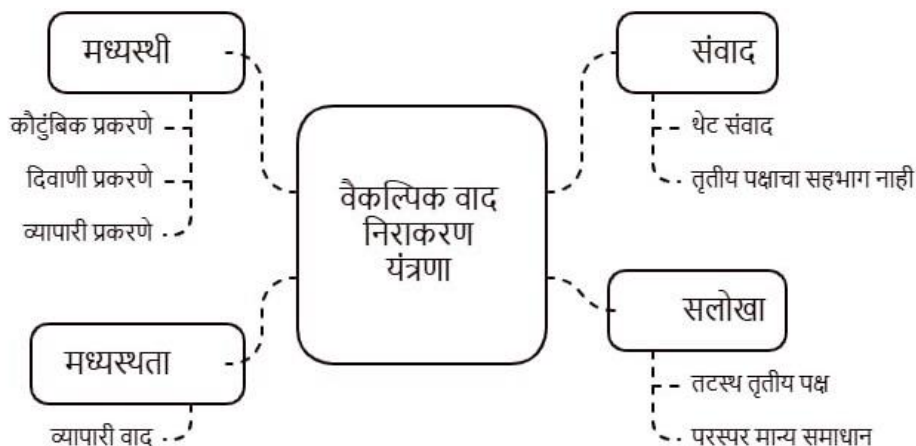
संवैधानिक आणि कायदेशीर तरतुदी

- कलम ३१अ (मार्गदर्शक तत्व): समान न्याय आणि मोफत कायदेशीर मदत सुनिश्चित करते.
- १९०८ च्या नागरी प्रक्रिया संहितेच्या (CPC) कलम ८९: न्यायालयांना ADR यंत्रणेकडे प्रकरणे पाठवण्यास प्रोत्साहित करते.
- लवाद आणि सामंजस्य कायदा, १९९६ आणि कायदेशीर सेवा प्राधिकरण कायदा, १९८७ सारख्या विविध कायद्यांनुसार मान्यता प्राप्त होते.

ADR यंत्रणेचे प्रकार

- लवाद(Arbitration): एक खाजगी निर्णय प्रक्रिया जिथे पक्ष एका मध्यस्थाची नियुक्ती करतात ज्याचा निर्णय (निवाडा) बंधनकारक असतो. हे व्यावसायिक वादांसाठी योग्य असते. प्रशासकीय कायदा: लवाद आणि सामंजस्य कायदा, १९९६ द्वारे प्रस्थापित.
- सामंजस्य(Conciliation): एक बंधनकारक नसलेली प्रक्रिया जिथे एक तटस्थ तृतीय पक्ष पक्षांना परस्पर स्वीकारार्ह तोडगा काढण्यास मदत करतो. मध्यस्थीपेक्षा कमी औपचारिक.
- मध्यस्थी(Mediation): एक संरचित प्रक्रिया जिथे मध्यस्थ संवाद सुलभ करतो परंतु निर्णय लादत नाही. कौटुंबिक, नागरी आणि व्यावसायिक बाबींमध्ये मोठ्या प्रमाणावर वापरले जाते. उदाहरण: कौटुंबिक न्यायालय कायदा, १९८४ अंतर्गत वैवाहिक वादांमध्ये मध्यस्थीला प्रोत्साहन दिले जाते.
- वाटाघाटी(Negotiation): एक अनौपचारिक प्रक्रिया जिथे पक्ष थेट संवादाद्वारे वाद सोडवतात, बहुतेकदा तृतीय पक्षाच्या सहभागाशिवाय.

वैकल्पिक वाद निराकरण यंत्रणा

भारतातील ADR साठी संस्थात्मक यंत्रणा

- **लोकअदालत:** कायदेविषयक सेवा प्राधिकरण कायदा, १९८७(NALASA) अंतर्गत वैधानिक संस्था ज्या दिवाणी आणि समझोतायोग्य गुन्हेगारी वाद सोडवतात. त्यांचे निवाडे अंतिम असतात आणि न्यायालयाच्या आदेशांप्रमाणे ते लागू करण्यायोग्य असतात.
- **कायमस्वरूपी लोकअदालत (PLA):** कायदेविषयक सेवा प्राधिकरण कायद्याच्या कलम २२ब अंतर्गत सार्वजनिक उपयुक्तता सेवांशी (उदा. वाहतूक, टपाल, वीज) संबंधित वाद सोडवण्यासाठी विशेष मंच. जर समेट अयशस्वी झाला तर ते बंधनकारक निर्णय घेऊ शकतात.
- **मध्यस्थी आणि मध्यस्थी संस्था:** मध्यस्थी आणि सामंजस्य कायदा, १९९६ अंतर्गत स्थापन झालेल्या, या संस्था व्यावसायिक मध्यस्थी आणि मध्यस्थी सेवा देतात:
 - भारतीय लवाद परिषद (ICA)
 - मुंबई आंतरराष्ट्रीय लवाद केंद्र (MCIA)
 - दिल्ली आंतरराष्ट्रीय लवाद केंद्र (DIAC)
 - न्यायालयाशी संलग्न मध्यस्थी केंद्रे (उदा., दिल्ली उच्च न्यायालयातील समाधान)
- **कायदेविषयक सेवा प्राधिकरणे (NALSA/SLSA/DLSA):** कायदेविषयक सेवा प्राधिकरण कायदा, १९८७ अंतर्गत स्थापन केलेल्या राष्ट्रीय आणि राज्य संस्था, ज्या लोकअदालती आयोजित करतात, कायदेशीर मदत देतात आणि ADR पद्धतींना प्रोत्साहन देतात.
- **ग्राम न्यायलय:** स्थानिक पातळीवर, बहुतेकदा सामंजस्याने वाद सोडवण्यासाठी, ग्राम न्यायलय कायदा, २००८ अंतर्गत स्थापन केलेली ग्रामस्तरीय फिरती न्यायालये असतात.

ADR चे महत्त्व

- **न्यायालयीन प्रलंबितता कमी करते:** औपचारिक न्यायालयांमधून मोठ्या प्रमाणात प्रकरणे वळवते, ज्यामुळे न्यायव्यवस्थेवरील ओझे कमी होते.
- **खर्च-प्रभावी आणि वेळेची बचत:** ADR दीर्घकाळ चालणाऱ्या खटल्यांना टाळते, कायदेशीर खर्च कमी करते आणि दोन्ही पक्षांचा वेळ वाचवते.
- **सहसंबंध जपते:** मैत्रीपूर्ण निराकरणावर लक्ष केंद्रित करते, ज्यामुळे ते कौटुंबिक, वैवाहिक आणि व्यावसायिक वादांसाठी आदर्श बनते.
- **सुलभ आणि अनौपचारिक:** विशेषतः ग्रामीण किंवा कमी संसाधन असलेल्या प्रदेशातील व्यक्तींसाठी एक सोपा, वापरकर्ता-अनुकूल मंच प्रदान करते.
- **पक्ष स्वायत्ततेला प्रोत्साहन देते:** पक्षांचे प्रक्रियेवर अधिक नियंत्रण असते—स्थळाची निवड, प्रक्रिया आणि अगदी तटस्थ तृतीय पक्षाची (उदा., मध्यस्थ किंवा मध्यस्थ).
- **नाविन्यपूर्ण उपायांना प्रोत्साहन देते:** ADR प्रक्रिया लवचिक

असतात आणि त्यामुळे सर्जनशील, फायदेशीर परिणाम मिळू शकतात जे सामान्यतः न्यायालयीन निकालांद्वारे उपलब्ध नसतात.

- **विशेष क्षेत्रात न्यायाला समर्थन देते:** लवाद आणि न्यायाधिकरणांसारख्या यंत्रणा विषय-तज्ज्ञांचा वापर करून तांत्रिक आणि व्यावसायिक बाबी अधिक कार्यक्षमतेने हाताळतात.

ADR मधील आव्हाने

- **जनजागृतीचा अभाव:** अनेक नागरिकांना, विशेषतः ग्रामीण आणि निमशहरी भागातील, ADR यंत्रणा किंवा त्या कशा वापरायच्या याबद्दल माहिती नसते, ज्यामुळे त्यांची पोहोच मर्यादित होते.
- **तटस्थ घटकांची गुणवत्ता आणि उपलब्धता:** प्रशिक्षित आणि मान्यताप्राप्त मध्यस्थ आणि सलोखाकर्त्यांची कमतरता प्रक्रियेची विश्वासार्हता आणि परिणामकारकता प्रभावित करते.
- **अंमलबजावणीचे मुद्दे:** मध्यस्थी निवाडे बंधनकारक असले तरी, मध्यस्थी किंवा लोकअदालतींद्वारे केलेल्या तोडग्यांना अंमलबजावणीत अडचणी येऊ शकतात, विशेषतः जर एका पक्षाने तोडगा काढल्यानंतर माघार घेतली तर नवीन प्रश्न उपस्थित होतात.
- **शहरी-ग्रामीण असमानता:** ADR पायाभूत सुविधा मोठ्या प्रमाणात शहरी भागात केंद्रित आहेत; ग्रामीण भागात अनेकदा कार्यात्मक लोकअदालती, मध्यस्थी केंद्रे किंवा प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची कमतरता असते.
- **लवादात विलंब आणि उच्च खर्च:** भारतातील संस्थात्मक लवाद महाग आणि मंद आहेत, विशेषतः उच्च-स्तरीय व्यावसायिक विवादांमध्ये, ज्यामुळे त्याचे "पर्यायी" स्वरूप कमी होते.
- **नियामक देखरेखीचा अभाव:** मध्यस्थ आणि खाजगी मध्यस्थांसाठी एकसमान नियामक चौकट नसल्यामुळे विसंगत मानके आणि गैरवापर होऊ शकतो.

ADR यंत्रणा मजबूत करण्यासाठी उपाययोजना

- **मध्यस्थी विधेयक, २०२१ मंजूर करणे:** संस्थात्मक मध्यस्थीसाठी एक वैधानिक चौकट प्रदान करण्यासाठी आणि मानकीकरण आणि देखरेखीसाठी भारतीय मध्यस्थी परिषद स्थापन करण्यासाठी विधेयक जलद मंजूर करणे.
- **कायदेशीर जागरूकता वाढवा:** विशेषतः ग्रामीण आणि उपेक्षित समुदायांमध्ये सार्वजनिक जागरूकता वाढवण्यासाठी कायदेशीर सेवा प्राधिकरण (NALSA, SLSA) द्वारे कायदेशीर साक्षरता मोहीम सुरू करा.
- **प्रशिक्षण आणि मान्यता:** व्यावसायिकता आणि गुणवत्ता मानके सुनिश्चित करण्यासाठी मध्यस्थ, मध्यस्थ आणि समेटकर्त्यांसाठी प्रमाणित प्रशिक्षण कार्यक्रम विकसित करा.
- **संस्थात्मक पायाभूत सुविधा मजबूत करणे:** न्यायालयांशी संलग्न असलेल्या मध्यस्थी केंद्रांचा विस्तार करणे, लोकअदालत सुविधांचे

अपग्रेड करणे आणि राज्यांमध्ये विशेष मध्यस्थी केंद्रांना प्रोत्साहन देणे.

- **ऑनलाइन विवाद निराकरण (ODR) ला प्रोत्साहन देणे:** कमी-भागांच्या विवादांसाठी (उदा., ग्राहक, आर्थिक, भाडेपट्टा प्रकरणे) डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा वापर करण्यास प्रोत्साहन देणे, व्यापक पोहोच आणि जलद निराकरणासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर करणे.
- **कायदेशीर शिक्षणात ADR चे एकीकरण करा:** विवाद निराकरण व्यावसायिकांची कुशल यंत्रणा तयार करण्यासाठी कायद्याच्या विद्यालयांमध्ये ADR-केंद्रित अभ्यासक्रम आणि व्यावहारिक प्रशिक्षण सुरू करा.
- **सरकारी खटल्यांमध्ये ADR चा वापर करा:** सरकारी विभागांना सेवा, जमीन आणि कराराच्या वादांसाठी ADR स्वीकारण्यास प्रोत्साहित करा जेणेकरून खटल्यांचा भार कमी होईल आणि लवकर निकाली निघेल.
- **पर्यवेक्षण आणि डेटा संकलन:** पुराव्यावर आधारित धोरणात्मक निर्णय घेण्यास सक्षम करण्यासाठी ADR प्रकरणांचे निकाल, यशाचे दर आणि प्रलंबित प्रकरणांचा मागोवा घेण्यासाठी यंत्रणा स्थापित करा.

कीवर्ड: पर्यायी विवाद निराकरण (ADR), पक्ष स्वायत्तता, न्यायालय-संलग्न मध्यस्थी, संस्थात्मक लवाद, ऑनलाइन विवाद निराकरण (ODR), सामंजस्यपूर्ण न्याय, मध्यस्थी, ग्राम न्यायालय, न्यायाची उपलब्धता, न्यायदान कार्यक्षमता, न्यायिक निवारण, सार्वजनिक उपयोगिता विवाद निराकरण, तोडग्यांची अंमलबजावणी, कायदेशीर सक्षमीकरण, प्रतिबंधात्मक खटले, कमी किमतीचा न्याय, दाराशी न्याय, भारतीय मध्यस्थी परिषद.

मुख्य परीक्षेच्या दृष्टीने सराव प्रश्न:

प्रश्न १. अंमलबजावणी, जागरूकता आणि कायदेशीर पावित्र्याच्या बाबतीत भारतातील ADR यंत्रणेसमोर कोणती आव्हाने आहेत? सुधारणा सुचवा.

प्रश्न २. भारतातील ADR ला पाठिंबा देणाऱ्या संस्थात्मक चौकटीची चर्चा करा. तळागाळात डिजिटल आणि समुदाय-आधारित विवाद निराकरण कसे मजबूत करता येईल?

यूपीएससीचे मागील वर्षाचे प्रश्न

अ.क्र.	PYQ	प्रश्नाचे स्वरूप
१.	अलिकडेच पारित आणि अंमलात आणलेल्या सार्वजनिक परीक्षा (अन्याय्य साधन प्रतिबंधक) कायदा, २०२४ चे ध्येये आणि उद्दिष्टे काय आहेत? विद्यापीठ/राज्य शिक्षण मंडळ (२०२४)	समकालीन+योजनाआधारित
२.	कायदेविषयक कामकाजात सुव्यवस्था आणि निष्पक्षता राखण्यासाठी तसेच सर्वोत्तम लोकशाही पद्धती सुलभ करण्यासाठी राज्य विधिमंडळांच्या पीठासीन अधिकाऱ्यांच्या भूमिकेवर चर्चा करा. [२०२३]	स्टॅटिक + विश्लेषणात्मक
३.	राज्यसभेचे अध्यक्ष म्हणून भारताच्या उपराष्ट्रपतींच्या भूमिकेची चर्चा करा. [२०२२]	स्टॅटिक + भूमिका आधारित
४.	राज्यपालांनी कायदेविषयक अधिकारांचा वापर करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या अटींची चर्चा करा. राज्यपालांनी विधिमंडळासमोर न ठेवता अध्यादेश पुन्हा जारी करण्याच्या कायदेशीरतेवर चर्चा करा. [२०२२]	स्टॅटिक +संवैधानिक विश्लेषण
५.	विभागाशी संबंधित संसदीय स्थायी समित्या प्रशासनाला सतर्क आणि संसदीय नियंत्रणाबद्दल आदर निर्माण करतात का? अशा समित्यांच्या कामकाजाचे योग्य उदाहरणांसह मूल्यांकन करा. [२०२१]	विश्लेषणात्मक + समकालीन प्रशासन
६.	विधानपरिषदांची स्थापना कोणत्या घटनात्मक तरतुदीनुसार केली जाते ते स्पष्ट करा. योग्य उदाहरणांसह विधान परिषदांच्या कामकाजाचा आणि सद्यस्थितीचा आढावा घ्या. [२०२१]	स्टॅटिक + समकालीन विश्लेषण
७.	तुमच्या मते, भारतातील कार्यकारी मंडळाची जबाबदारी संसद किती प्रमाणात सुनिश्चित करू शकते? [२०२१]	विश्लेषणात्मक + प्रशासन
८.	'एकदा अध्यक्ष, नेहमीच अध्यक्ष'! लोकसभा अध्यक्षांच्या पदाला वस्तुनिष्ठता देण्यासाठी ही पद्धत अवलंबली पाहिजे असे तुम्हाला वाटते का? भारतातील संसदीय कामकाजाच्या सुदृढ कामकाजावर त्याचे काय परिणाम होऊ शकतात? [२०२०]	प्रशासन + संस्थात्मक सुधारणा विश्लेषण
९.	गेल्या काही दशकांत राज्यसभा एका निरुपयोगी स्टेपनी टायरपासून सहाय्यक अंग म्हणून रूपांतरित झाली आहे. हे परिवर्तन कोणत्या घटकांमध्ये आणि कोणत्या क्षेत्रांमध्ये दृश्यमान असू शकते ते स्पष्ट करा. [२०२०]	स्टॅटिक + विश्लेषणात्मक + समकालीन
१०.	राष्ट्रीय कायदाकर्ता म्हणून वैयक्तिक संसद सदस्याची भूमिका कमी होत चालली आहे, ज्यामुळे वादविवादांच्या गुणवत्तेवर आणि त्यांच्या निकालांवर प्रतिकूल परिणाम झाला आहे. चर्चा करा. [२०१९]	विश्लेषणात्मक + प्रशासन
११.	संसदीय कामकाजासाठी समित्या उपयुक्त का मानल्या जातात असे तुम्हाला वाटते? या संदर्भात, अंदाज समितीची भूमिका काय आहे यावर चर्चा करा. [२०१८]	स्टॅटिक + भूमिका आधारित
१२.	सरकारची जनतेप्रती जबाबदारी प्रस्थापित करण्यात सार्वजनिक लेखा समितीच्या भूमिकेची चर्चा करा. [२०१७]	स्टॅटिक + जबाबदारी

१३.	भारतीय संविधानात संसदेच्या दोन्ही सभागृहांचे संयुक्त अधिवेशन आयोजित करण्याची तरतूद आहे. हे सामान्यतः कधी घडते आणि कधी घडू शकत नाही याची कारणे सांगा. [२०१७]	स्टॅटिक + संवैधानिक समज
१४.	संसदेत मांडण्यात आलेले व्हिसल ब्लोअर्स प्रोटेक्शन ॲक्ट २०११ मधील दुरुस्ती विधेयक मंजूर झाले तर संरक्षण देणारे कोणीही उरणार नाही. टीकात्मक मूल्यांकन करा. [२०१५]	समकालीन + कायदेशीर जबाबदारी
१५.	संविधानाच्या अनुच्छेद १०५ मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे 'संसद आणि तिच्या सदस्यांचे अधिकार, विशेषाधिकार आणि प्रतिकारशक्ती' मोठ्या संख्येने संहिताबद्ध आणि अगणित विशेषाधिकारांना चालू ठेवण्यासाठी जागा सोडतात. 'संसदीय विशेषाधिकारांचे' कायदेशीर संहिताकरण नसण्याची कारणे मूल्यांकित करा. ही समस्या कशी सोडवता येईल? [२०१४]	स्टॅटिक + टीकात्मक कायदेशीर मूल्यांकन
१६.	गेल्या काही वर्षांत खासदारांची वैयक्तिक (संसद सदस्यांची) भूमिका कमी झाली आहे आणि परिणामी धोरणात्मक मुद्द्यांवर निरोगी रचनात्मक वादविवाद सहसा दिसून येत नाहीत. याला पक्षांतर बंदी कायद्याचे किती श्रेय देता येईल, जो वेगळ्या हेतूने बनवण्यात आला होता? [२०१३]	समकालीन + शासन विश्लेषण

परिचय

भारत वेस्टमिन्स्टर मॉडेलवर आधारित संसदीय सरकारचे अनुसरण करतो, जिथे कायदेमंडळ कायदे बनवण्यात, कार्यकारी जबाबदारी सुनिश्चित करण्यात आणि लोकांच्या इच्छेचे प्रतिनिधित्व करण्यात महत्वाची भूमिका बजावते. राज्यघटनेने राज्याच्या गरजांनुसार संघ पातळीवर द्विसदनी कायदेमंडळ आणि राज्य पातळीवर एकसदनी किंवा द्विसदनी कायदेमंडळांची स्थापना केली आहे.

संसदीय सरकारची वैशिष्ट्ये

- **सामूहिक जबाबदारी:** मंत्रिमंडळ हे कनिष्ठ सभागृहाला (भारतातील लोकसभा) सामूहिकपणे जबाबदार असते. जर लोकसभेने अविश्वास ठराव मंजूर केला तर संपूर्ण मंत्रिमंडळाला राजीनामा द्यावा लागतो.
- **दुहेरी कार्यकारी:** एक नाममात्र कार्यकारी (अध्यक्ष/सम्राट) आणि एक वास्तविक कार्यकारी (पंतप्रधान आणि मंत्री परिषद) असतो. राज्यप्रमुख मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्यानुसार काम करतात.
- **अधिकारांचे मिश्रण:** अध्यक्षीय प्रणालीतील विभाजनापेक्षा वेगळे, कार्यकारी मंडळ आणि कायदेमंडळ हे एकमेकांशी जोडलेले असतात. मंत्री कायदेमंडळाचा भाग असतात आणि त्यांना जबाबदार असतात.
- **पंतप्रधानांचे नेतृत्व:** पंतप्रधान हे प्रत्यक्ष कार्यकारी प्रमुख असतात आणि प्रभावी कार्यकारी अधिकारांचा वापर करतात. तो/ती मंत्रिमंडळाचे नेतृत्व करतो आणि धोरणात्मक अजेंडा ठरवतो.
- **कनिष्ठ सभागृहाचे विसर्जन:** पंतप्रधानांच्या सल्ल्याने कनिष्ठ सभागृह (उदा. लोकसभा) राष्ट्रप्रमुख विसर्जित करू शकतात, ज्यामुळे नवीन निवडणुका होऊ शकतात.
- **द्विसदनी कायदेमंडळ (सर्वसाधारणपणे):** संसदीय प्रणालीमध्ये अनेकदा दोन सभागृहे असतात (उदा., भारतात लोकसभा आणि राज्यसभा), जरी काही देशांमध्ये एकसदनी संसदे देखील अस्तित्वात असतात.
- **मंत्रीस्तरीय जबाबदारी:** मंत्री त्यांच्या विभागांसाठी वैयक्तिकरित्या आणि एकत्रितपणे निर्णयांसाठी जबाबदार असतात, ज्यामुळे लोकशाही पर्यवेक्षण सुनिश्चित होते.
- **लवचिक कार्यकाळ:** मंत्रिमंडळ कनिष्ठ सभागृहाचा विश्वास असेपर्यंत पदावर राहते, त्यांचा ज्यामुळे कार्यकाळ कायदेविषयक पाठिंब्यावर अवलंबून असतो.

भारताने संसदीय सरकारची पद्धत का स्वीकारली?

- **ब्रिटिश राजवटीशी ओळख:** भारताला वसाहतवादी राजवटीत संसदीय व्यवस्थेचा, विशेषतः १९१९ नंतर (मॉटेगू-चेम्सफोर्ड सुधारणा) आणि १९३५ नंतर (भारत सरकार कायदा) दीर्घ अनुभव होता. भारतीय राजकीय नेतृत्वाने या प्रणालीची चाचणी घेतली आणि काही प्रमाणात ती आत्मसात केली.

- **लोकशाही आदर्शाशी सुसंगतता:** संसदीय प्रणाली कार्यकारी मंडळाला थेट कायदेमंडळाला उत्तरदायी बनवून जबाबदारी, प्रतिसाद आणि प्रतिनिधी प्रशासनाला प्रोत्साहन देते.
- **विविधता आणि बहुलता:** भारतासारख्या सामाजिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या विविध देशात, संसदीय मॉडेलमध्ये अंतर्निहित सामूहिक जबाबदारी आणि एकमत निर्माण करणे हे अनेक आवाज आणि प्रादेशिक हितसंबंधांना सामावून घेण्याची गरज पूर्ण करते.
- **कार्यकारी हुकूमशाही टाळणे:** दुहेरी कार्यकारी निवडून, संविधान सभेने अध्यक्षीय प्रणालीमध्ये पाहिल्याप्रमाणे, एकाच व्यक्तीकडे अधिकारांचे केंद्रीकरण टाळले.
- **कार्यकारी मंडळाची काढणी सोपी:** पंतप्रधान आणि मंत्रिमंडळाला अविश्वास प्रस्तावाद्वारे काढून टाकता येते, ज्यामुळे अध्यक्षीय व्यवस्थेतील निश्चित कार्यकाळाच्या तुलनेत अधिक लवचिकता आणि लोकशाही नियंत्रणे सुनिश्चित होतात.
- **संविधान सभेची पसंती:** विधानसभेतील वादविवादांनी संसदीय व्यवस्थेला प्रचंड पाठिंबा दर्शविला. डॉ. बी.आर. आंबेडकरांनी असा युक्तिवाद केला की यामुळे कठोर अध्यक्षीय प्रणालीपेक्षा अधिक सातत्य आणि जबाबदारी सुनिश्चित होते.
- **इतर देशांकडून यशस्वी अनुकूलन:** यूके आणि कॉमनवेल्थ राष्ट्रांसारख्या देशांनी संसदीय लोकशाही प्रभावीपणे चालवली होती, ज्यामुळे भारत अनुकूल आणि स्थानिकीकृत करू शकणारा एक चाचणी केलेला प्रणाली उपलब्ध झाली.

विधिमंडळाची रचना - संसद आणि राज्य विधिमंडळे

घटक	तपशील	कलमे
१. संसद (केंद्रीय विधिमंडळ)	राष्ट्रपती, राज्यसभा आणि लोकसभा यांचा समावेश आहे.	कलम ७९
२. राज्यसभा (राज्य परिषद)	● एकूण संख्याबळ: २४५- २३३ राज्य विधानसभेद्वारे निवडून आलेले (प्रमाणित प्रतिनिधित्व)- कला, साहित्य, विज्ञान, समाजसेवेतील तज्ज्ञांसाठी राष्ट्रपतीद्वारे नामांकित १२. ● स्थायी गृह; दर २ वर्षांनी १/३ सदस्य माघार बोलवतात -	कलम ८०, ८४, ९९

	● अध्यक्ष: भारताचे उपराष्ट्रपती	
३. लोकसभा (लोकसभा)	● एकूण संख्याबळ: ५४५ (५४३ निवडून आलेले + २ नामनिर्देशित (१०४ व्या घटनादुरुस्तीने नामनिर्देशित जागा वगळल्या) - ● फर्स्ट-पास्ट-द-पोस्ट द्वारे थेट निवडणुका ● कार्यकाळ: आधी विसर्जित न केल्यास ५ वर्षे. ● अध्यक्ष: सभापती	कलम ८१, ८३, ८४, ९३, ११०
ब. राज्य विधिमंडळे	● राज्यानुसार, एकसदनी किंवा द्विसदनी असू शकते.	कलम १६८-२१२
३. विधानसभा (विधानसभा)	● राज्यातील जनतेने थेट निवडून दिलेले ● कार्यकाळ: ५ वर्षे - राज्य सूची आणि समवर्ती सूचीवर कायदे बनवतो. ● प्रश्न, वादविवाद, प्रस्तावांद्वारे राज्य कार्यकारिणीवर नियंत्रण ठेवते.	कलम १७०-१७२
४. विधान परिषद (विधान परिषद)	● अंशतः निवडून आलेले, अंशतः नामांकित: ○ स्थानिक संस्थांकडून १/३ ○ पदवीधरांकडून १/१२ ○ शिक्षकांकडून १/१२	लेख १६९, १७१, १८२, १९६-२००

	○ विधानसभा सदस्यांमार्फत १/३ ○ नामनिर्देशित केलेले १/६- ● स्थायी गृह, १/३ सदस्य दर २ वर्षांनी निवृत्त होतात. ● मर्यादित कायदेविषयक अधिकार, उदा. धन विधेयक (रोखून ठेऊ शकतात, नाकारता येत नाही) ● राज्यांमध्ये विधान परिषद स्थापन करण्याची प्रक्रिया: ● घटनात्मक तरतूद: कलम १६९	
	● राज्यांमध्ये विधान परिषदा निर्माण करण्याची किंवा रद्द करण्याची प्रक्रिया दिलेली आहे.	

पीठासीन अधिकाऱ्यांची भूमिका - संघ विरुद्ध राज्य विधिमंडळ

केंद्रीय विधानमंडळ (लोकसभा आणि राज्यसभा)	राज्य विधिमंडळ (विधानसभा आणि परिषद)
१. कार्यवाही आयोजित करणे ● सभापती (लोकसभा) आणि सभापती (राज्यसभा) अधिवेशनांचे अध्यक्षस्थान भूषवतात, सुव्यवस्था राखतात आणि वादविवादांचे नियमन करतात.	● राज्य विधिमंडळांमध्ये सभापती (विधानसभा) आणि अध्यक्ष (परिषद) अधिवेशनांचे अध्यक्षस्थान भूषवतात, ज्यामुळे कामकाज सुव्यवस्थित राहते.
२. विधेयकांचे ठरवणे ● अध्यक्ष धन विधेयक ठरवतात (अनुच्छेद ११०). ● धन विधेयक ठरवण्यामध्ये सभापतीची कोणतीही भूमिका नाही.	● विधानसभेचे अध्यक्ष धन विधेयक ठरवतात (अनुच्छेद १९९). ● विधानपरिषद सभापतींना असा कोणताही अधिकार नाही.

३. पक्षांतर बंदी कायदा	● दहाव्या अनुसूचीअंतर्गत त्यांच्या संबंधित सभागृहात पक्षांतरविरोधी प्रकरणांवर सभापती आणि अध्यक्ष निर्णय घेतात.
४. संयुक्त बैठका	● कायदेविषयक गतिरोध निर्माण झाल्यास सभापती संसदेच्या संयुक्त बैठकीचे अध्यक्षस्थान भूषवतात (अनुच्छेद १०८).
५. समितीचे पर्यवेक्षण	● सभापती राज्य पातळीवर अशाच प्रकारची समितीची कामे करतात.
६. तटस्थता आणि शिस्त	● सभापती आणि अध्यक्ष शिस्त सुनिश्चित करतात आणि शिष्टाचार राखण्यासाठी सदस्यांना निर्लंबित करू शकतात.
७. प्रशासकीय कार्ये	● लोकसभा/राज्यसभा सचिवालय आणि कायदेविषयक प्रशासनाचे पर्यवेक्षण करणे.
८. प्रतिनिधित्व	● सभापती आंतरराज्यीय आणि केंद्रीय बैठका किंवा परिषदांमध्ये राज्य विधानसभेचे प्रतिनिधित्व करतात.

राज्यसभा आणि लोकसभेच्या अधिकारांची तुलना समान अधिकारांची क्षेत्रे

- **कायदे प्रक्रिया:** दोन्ही सभागृहे सामान्य विधेयके आणि घटनादुरुस्ती विधेयके सादर करू शकतात आणि मंजूर करू शकतात (मनी बिल वगळता, जिथे राज्यसभेची भूमिका मर्यादित असते).
- **निवडणूक कार्ये:** राष्ट्रपतींच्या निवडणूक आणि महाभियोगात आणि उपराष्ट्रपतींच्या निवडणुकीत भाग घेतात.

- **कार्यकारी कृतींना मान्यता:** दोन्ही सभागृहे खालिलगोष्टी मंजूर करतात:
 - राष्ट्रपतींनी जारी केलेले अध्यादेश.
 - राष्ट्रीय, राज्य आणि आर्थिक - तिन्ही प्रकारच्या आणीबाणी अंतर्गत घोषणा.
- **पर्यवेक्षणात्मक कार्ये:**
 - महान्यायवादी, वित्त आयोग आणि यूपीएससी सारख्या संवैधानिक संस्थांचे अहवाल विचारात घेतात.
 - सर्वोच्च न्यायालय आणि यूपीएससीच्या अधिकारक्षेत्राचा विस्तार करण्यासाठी कायदे मंजूर करतात.

राज्यसभेला अधिकारक्षेत्रे

- **पैसा आणि वित्त:**
 - धन विधेयके फक्त लोकसभेतच मांडता येतात.
 - राज्यसभा फक्त अशाच सुधारणांची शिफारस करू शकते ज्या लोकसभा स्वीकारू किंवा नाकारू शकते.
 - वार्षिक अर्थसंकल्प आणि अनुदानाच्या मागणीवर फक्त लोकसभेत मतदान केले जाते.
- **कार्यकारी मंडळावर नियंत्रण:**
 - मंत्रिमंडळ केवळ लोकसभेला सामूहिकरीत्या जबाबदार असते.
 - राज्यसभा सरकार हटविण्यासाठी अविश्वास प्रस्ताव मंजूर करू शकत नाही.
- **आपत्कालीन अधिकार:**
 - जरी ते आणीबाणीच्या घोषणांना मान्यता देऊ शकते, तरी फक्त लोकसभाच राष्ट्रीय आणीबाणी रद्द करू शकते (कलम ३५२ अंतर्गत).
- **संयुक्त सत्रे:**
 - कायदेविषयक गतिरोध निर्माण झाल्यास, लोकसभेचे अध्यक्ष संयुक्त बैठकीचे अध्यक्षस्थान भूषवतात.

राज्यसभेचे विशेष अधिकार क्षेत्रे

- **राज्य सूचीतील विषयांवर कायदे करण्यासाठी संसदेला अधिकार देणे** (अनुच्छेद २४९): दोन तृतीयांश बहुमताने ठराव मंजूर करून, राज्यसभा राष्ट्रीय हितासाठी राज्य सूचीतील विषयांवर कायदे करण्यासाठी संसदेला अधिकृत करू शकते.
- **अखिल भारतीय सेवांची निर्मिती** (अनुच्छेद ३१२): ते संसदेला या विषयावर कायदे करण्याचा अधिकार देऊन, ठराव मंजूर करून नवीन अखिल भारतीय सेवा (उदा. भारतीय आरोग्य सेवा) निर्माण करण्याची शिफारस करू शकते.
- **उपराष्ट्रपतींना पदावरून काढून टाकण्याची सुरुवात** (अनुच्छेद ६७): उपराष्ट्रपतींना काढून टाकण्याचा ठराव फक्त राज्यसभेतच मांडता

येतो, ज्यामुळे तो एक विशेष अधिकार बनतो.

- **लोकसभेच्या अनुपस्थितीत आणीबाणीच्या घोषणांना मान्यता:** जर लोकसभा विसर्जित झाली, तर कलम ३५२, ३५६ आणि ३६० (राष्ट्रीय, राज्य आणि आर्थिक आणीबाणी) अंतर्गत घोषणा केवळ राज्यसभेने मंजूर केल्या तरच प्रभावी राहू शकतात.

कार्यकारी मंडळाची जबाबदारी सुनिश्चित करण्यात संसदेची भूमिका

- **प्रश्नोत्तराचा तास आणि शून्य प्रहर**
 - प्रश्नोत्तराच्या तासात खासदारांना असे प्रश्न विचारण्याची परवानगी मिळते जे मंत्र्यांना कृती किंवा निष्क्रियतेचे स्पष्टीकरण देण्यास भाग पाडतात, ज्यामुळे वास्तविक-वेळ जबाबदारी सुनिश्चित होते.
 - शून्य प्रहर सदस्यांना पूर्वसूचना न देता तातडीचे मुद्दे मांडण्याची संधी प्रदान करतो.
- **वादविवाद आणि चर्चा:** संसदेत प्रमुख राष्ट्रीय मुद्दे, अर्थसंकल्पीय वाटप आणि सरकारी कामगिरी यावर चर्चा होते, ज्यामुळे पारदर्शकता, सार्वजनिक तपासणी आणि मंत्र्यांची जबाबदारी सुनिश्चित होते.
उदाहरण: कोविड-१९ व्यवस्थापन, शेती कायदे आणि संरक्षण खरेदीवरील वादविवादांमुळे कार्यकारी मंडळ जबाबदार राहिले आहे.
- **अविश्वास प्रस्ताव:** कलम ७५ अंतर्गत, मंत्रिमंडळाला लोकसभेचा विश्वास मिळाला पाहिजे. अविश्वास ठराव मंजूर झाल्यास सरकारला राजीनामा द्यावा लागतो.
उदाहरण: १९७९ मध्ये अविश्वास प्रस्तावामुळे जनता सरकारचे पतन.
- **संसदीय समित्या:** स्थायी समित्या, सार्वजनिक लेखा समिती (PAC) आणि अंदाज समिती सरकारी खर्च, धोरण अंमलबजावणी आणि प्रशासकीय कार्यक्षमता यांचे तपशीलवार मूल्यांकन करतात.
उदाहरण: कोळसा खाण वाटपावरील कॅंग अहवालाची तपासणी करणारे पीएसी (कोळसा घोटाला).
- **अर्थसंकल्पीय नियंत्रण:** संसद वार्षिक अर्थसंकल्पावर चर्चा आणि मतदान, अनुदानाची मागणी आणि कपातीच्या प्रस्तावांद्वारे आर्थिक नियंत्रण ठेवते, ज्यामुळे अनियंत्रित कार्यकारी खर्च मर्यादित होतो.
- **कायदेविषयक देखरेख:** सर्व कार्यकारी कृती कायद्यातूनच प्रस्थापित असाव्यात. कायदे पारित करण्याचा, दुरुस्त करण्याचा किंवा रद्द करण्याचा संसदेचा अधिकार कार्यकारी कामकाज कायदेशीर मर्यादित असल्याची खात्री करतो.
- **लक्ष वेध आणि स्थगन प्रस्ताव:** ही साधने मंत्र्यांना तातडीच्या सार्वजनिक समस्या स्पष्ट करण्यास भाग पाडतात, ज्यामुळे सभागृहासमोर तात्काळ जबाबदारी येते.

संसदीय विशेषाधिकार

परिचय

संसदीय विशेषाधिकार म्हणजे संसद सदस्यांना (कलम १०५ अंतर्गत) आणि राज्य विधिमंडळांना (कलम १९४ अंतर्गत) त्यांचे कायदेविषयक कर्तव्ये

प्रभावीपणे आणि स्वतंत्रपणे पार पाडण्यास सक्षम करण्यासाठी प्रदान केलेले विशेष अधिकार, उन्मुक्ती आणि सूट. लोकशाही व्यवस्थेत कायदेमंडळांची प्रतिष्ठा, अधिकार आणि कार्यात्मक स्वायत्तता राखण्यासाठी हे विशेषाधिकार आवश्यक आहेत.

संसदीय विशेषाधिकारांचे प्रकार

- **वैयक्तिक विशेषाधिकार (खासदार/आमदारांसाठी)**
 - **सभागृहात भाषण स्वातंत्र्य (अनुच्छेद १०५(१)):** सदस्यांना सभागृहात पूर्ण भाषण स्वातंत्र्य आहे. संसदीय कामकाजादरम्यान बोललेल्या कोणत्याही गोष्टीसाठी किंवा टाकलेल्या कोणत्याही मतासाठी त्यांना कोणत्याही न्यायालयात जबाबदार धरता येणार नाही.
 - **कायदेशीर कारवाईपासून मुक्तता:** सभागृहात त्यांच्या अधिकृत कर्तव्यांचे पालन करताना केलेल्या कृतींसाठी कायदेकर्त्यांना दिवाणी किंवा फौजदारी कारवाईपासून संरक्षण दिले जाते.
 - **ज्युरी सेवेतून आणि अटकेतून सूट:** सदस्यांना अधिवेशनादरम्यान आणि त्याच्या आधी आणि नंतर ४० दिवस दिवाणी प्रकरणांमध्ये अटकेपासून सूट आहे. तथापि, ही प्रतिकारशक्ती गुन्हेगारी प्रकरणांसाठी लागू नाही.
- **सामूहिक विशेषाधिकार (गृहासाठी)**
 - **अंतर्गत कामकाजाचे नियमन करण्याचा अधिकार:** संसदेच्या प्रत्येक सभागृहाला न्यायालयांसह कोणत्याही बाह्य प्राधिकरणाच्या हस्तक्षेपाशिवाय त्यांचे अंतर्गत व्यवहार व्यवस्थापित करण्याचा विशेष अधिकार आहे.
 - **वादविवाद आणि अहवाल प्रकाशित करण्याचा अधिकार:** सभागृहाला त्यांच्या वादविवाद आणि कार्यवाहीच्या प्रकाशनावर नियंत्रण ठेवण्याचा अधिकार आहे, विशेषतः संवेदनशील बाबींवर. जरी बहुतेक कार्यवाही आता सार्वजनिकरित्या उपलब्ध आहेत, तरीही अधिकार कायम आहे.
 - **अवमानाबद्दल शिक्षा करण्याचा अधिकार:** सभागृह सदस्यांवर किंवा बाहेरील लोकांवर विशेषाधिकारांचा भंग किंवा अवमान, जसे की कायदेविषयक कामात अडथळा आणणे किंवा त्यांच्या प्रतिष्ठेचा अपमान करणे, यासाठी तुरुंगवास किंवा फटकारण्यासह शिस्तभंगाची कारवाई करू शकते.

संसदीय विशेषाधिकारांबाबतचे मुद्दे आणि आव्हाने

- **संहिताकरणाचा अभाव:** कायद्यात विशेषाधिकार स्पष्टपणे परिभाषित केलेले नाहीत; परंपरांद्वारे शासित, ज्यामुळे अस्पष्टता आणि मनमानी अर्थ लावला जातो.
- **मूलभूत हक्कांशी संघर्ष:** असंहिताबद्ध विशेषाधिकार बहुतेकदा कलम 19(1)(a) (भाषण स्वातंत्र्य) आणि कलम 21 (जीवन आणि स्वातंत्र्याचा अधिकार) यांच्याशी संबंधित असतात.
- **गैरवापराची शक्यता:** विशेषाधिकारांचा भंग किंवा अवमान

केल्याबद्दल शिक्षा देण्याच्या अधिकारांचा वापर कधीकधी मतभेद दाबण्यासाठी केला जातो, ज्यामध्ये पत्रकार किंवा नागरी समाजाच्या सदस्यांविरुद्ध कारवाईचा समावेश असतो.

- **न्यायिक विरुद्ध कायदेविषयक संघर्ष:** अस्पष्ट सीमांमुळे कायदेमंडळ आणि न्यायपालिका यांच्यात अधिकारक्षेत्रातील संघर्ष निर्माण झाला आहे (उदा., केशव सिंग प्रकरण).
- **जबाबदारीचा अभाव:** कायदेशीर कारवाईपासून मुक्तता मिळाल्यास सभागृहात बेजबाबदार किंवा अनैतिक वर्तन होऊ शकते ज्याचे कोणतेही परिणाम होणार नाहीत.
- **अभिजातता आणि अपारदर्शकता:** पारदर्शकता आणि सार्वजनिक जबाबदारीपासून दूर असलेल्या राजकीय अभिजात वर्गासाठी संसदीय विशेषाधिकार हे विशेषाधिकारांची ढाल म्हणून पाहिले जाते.
- **नागरिकांसाठी स्पष्ट निवारण नाही:** विशेषाधिकारांच्या गैरवापरामुळे नागरिकांना मर्यादित किंवा कोणताही कायदेशीर मार्ग उपलब्ध नाही.

उल्लेखनीय उदाहरणे - संसदीय विशेषाधिकार

- **केशव सिंग खटला (१९६४):** कायदेविषयक विशेषाधिकारांवरील न्यायालयीन पुनरावलोकन कायम ठेवत; सर्वोच्च न्यायालयाने असा निर्णय दिला की न्यायालये संवैधानिक अधिकारांचे उल्लंघन करणाऱ्या विशेषाधिकार कारवाईची पुनरावलोकन करू शकतात.
- **सर्चलाइट प्रकरण (१९५९):** बिहार विधानसभेने एका वृत्तपत्राच्या संपादकाचा अवमान केला. अहवाल खरे असले तरीही, प्रकाशन प्रतिबंधित करण्याचा हाऊसचा अधिकार सर्वोच्च न्यायालयाने कायम ठेवला.
- **राजा राम पाल खटला (२००७):** कॅश-फॉर-क्वेरी घोटाळ्यात खासदारांची हकालपट्टी सर्वोच्च न्यायालयाने कायम ठेवली, ज्यामुळे संसदेला तिची अखंडता राखण्याचा विशेषाधिकार वैध ठरला.

संसदेची घटती कार्यक्षमता

परिचय

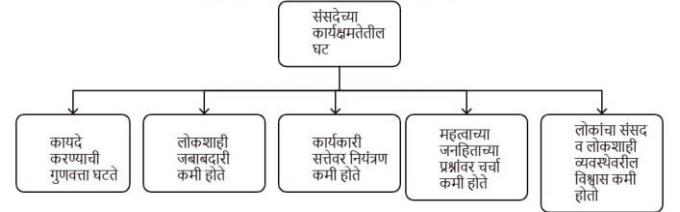
सर्वोच्च विचारशील आणि कायदेविषयक संस्था म्हणून कल्पित भारतीय संसदेत अलिकडच्या वर्षात कार्यक्षमतेत सातत्याने घट होत आहे. या कमतरतेमुळे कायद्याची गुणवत्ता, कार्यकारी जबाबदारी आणि लोकशाही कामकाजावर परिणाम होतो.

कार्यक्षमता घटण्याचे निर्देशक

- **अधिवेशनाचे कमी दिवस:**
 - अलिकडच्या वर्षात संसदीय बैठका मोठ्या प्रमाणात कमी झाल्या आहेत - वर्षातून १००+ दिवस (१९५०-६०) वरून ५०-७० दिवसांपर्यंत.
 - उदाहरण: २०२३ चे पावसाळी अधिवेशन फक्त १७ दिवसांसाठी चालले.

- **व्यत्यय आणि तहकूब:** वारंवार सभात्याग, घोषणाबाजी आणि तहकूब यामुळे मौल्यवान वेळ वाया जातो आणि प्रभावी चर्चा कमी होते.
- **वादविवाद आणि चर्चेत नकार:**
 - प्रमुख विधेयके अनेकदा अर्थपूर्ण चर्चेशिवाय मंजूर केली जातात, कधीकधी काही मिनिटांत.
 - उदाहरण: शेती कायदे (२०२०) आणि तीन फौजदारी कायदा विधेयके (२०२३) कमीत कमी चर्चेत मंजूर झाली.
- **अध्यादेशांमध्ये वाढ:** अध्यादेशांचा वाढता वापर संसदीय छाननीला बगल देतो, ज्यामुळे संसदीय कायदेविषयक भूमिका कमी होते.
- **प्रश्नोत्तराची उपयुक्तता कमी:** कार्यकारी जबाबदारीसाठी एक प्रमुख साधन, प्रश्नोत्तराचा तास, अनेकदा विस्कळीत होतो किंवा निलंबित होतो (उदा., २०२० मध्ये कोविड-१९ सत्रादरम्यान)

संसदेच्या कार्यक्षमतेतील घट होण्याचे परिणाम

पुढील मार्ग

- **किमान बैठकीचे दिवस निश्चित करा:** संविधानाच्या कामकाजाचा आढावा घेण्यासाठी राष्ट्रीय आयोगाने (NCRWC) १२० दिवस (LS) आणि १०० दिवस (RS) करण्याची शिफारस केली आहे ती लागू करा.
- **समित्यांना सक्षमीकरण:** सर्व प्रमुख विधेयकांसाठी संसदीय समित्यांकडे संदर्भ देणे अनिवार्य करा.
- **कार्यपद्धतीच्या नियमांमध्ये सुधारणा करा:** व्यत्यय कमी करण्यासाठी आणि रचनात्मक वादविवादांना प्रोत्साहन देण्यासाठी कठोर नियम लागू करा.
- **पारदर्शकता आणि सहभाग वाढवा:** संसदीय प्रक्रियांचे डिजिटलायझेशन करा आणि नागरिकांचा सहभाग आणि अभिप्राय वाढवा.

संसदीय लोकशाहीमध्ये विरोधी पक्षाची भूमिका

परिचय

विरोधी पक्ष हा निरोगी संसदीय लोकशाहीचा एक महत्वाचा घटक आहे. ते सत्ताधारी पक्षाला संतुलित करण्याचे काम करते, प्रशासन पारदर्शक, जबाबदार आणि समावेशक राहील याची खात्री करते.

विरोधी पक्षाच्या प्रमुख भूमिका

- **कार्यकारी मंडळाची जबाबदारी सुनिश्चित करणे:** प्रश्नोत्तराच्या तासात, शून्य तासात आणि वादविवादात विरोधी पक्ष सरकारच्या कृतीवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करतो, ज्यामुळे कार्यकारी मंडळाला त्यांच्या

धोरणांचे आणि निर्णयांचे समर्थन करण्यास भाग पाडले जाते.

- **पर्यायी धोरणे प्रदान करणे:** ते रचनात्मक टीका करते आणि पर्यायी दृष्टिकोन सादर करते, धोरणात्मक निवडी सुधारण्यास मदत करते आणि मतदारांना माहितीपूर्ण पर्याय देते.
- **कायदेविषयक छाननी:** विरोधी पक्षाचे सदस्य स्थायी आणि निवड समित्यांमध्ये सक्रियपणे सहभागी होतात, विधेयके आणि सरकारी खर्चाचा आढावा घेतात, कायद्याची गुणवत्ता सुधारतात.
- **संवैधानिक मूल्यांचे रक्षण करणे:** लोकशाही संस्था, नागरी स्वातंत्र्य किंवा संघराज्यीय संतुलनाला धोका निर्माण करणाऱ्या कोणत्याही हालचालींना विरोध करून विरोधी पक्ष पहारेकऱ्याची भूमिका बजावतात.
- **जनमत एकत्रित करणे:** ते निषेध, माध्यम संवाद आणि मोहिमांद्वारे जनतेच्या तक्रारी समोर आणते, लोकांचा आवाज म्हणून काम करतात.
- **वादविवाद आणि संवाद सुलभ करणे:** चर्चेत सक्रिय सहभागाद्वारे, विरोधी पक्ष हे सुनिश्चित करतो की प्रमुख राष्ट्रीय मुद्द्यांवर विविध दृष्टिकोन ऐकले जातील.

संवैधानिक आणि कायदेशीर मान्यता

- विरोधी पक्षनेत्याचे (LoP) पद, जरी संविधानात नमूद केलेले नसले तरी, CVC, CIC आणि NHRC सारख्या संस्थांमधील नियुक्त्यांशी संबंधित अनेक कायद्यांनुसार ओळखले जाते.
- अधिकृतपणे प्रतिपक्षाचे (एलओपी) पद मिळविण्यासाठी पक्षाकडे सभागृहाच्या एकूण संख्याबळाच्या किमान १०% संख्या असणे आवश्यक आहे.

भारतातील विरोधी पक्षांसमोरील सध्याची आव्हाने

- **विभाजन आणि एकतेचा अभाव:** विरोधी पक्षाची जागा वेगवेगळ्या विचारसरणी, प्रादेशिक हितसंबंध आणि नेतृत्वाच्या महत्वाकांक्षा असलेल्या अनेक पक्षांमध्ये विभागली गेली आहे. या विभाजनामुळे त्यांची सामूहिक शक्ती कमकुवत होते आणि सत्ताधारी पक्षाला एकसंध पर्याय सादर करण्याची त्यांची क्षमता कमी होते.
- **सत्ताधारी पक्षाचे वर्चस्व:** लोकसभेत मजबूत बहुमतामुळे कायदेविषयक कामकाजात विरोधी पक्षाचा प्रभाव मर्यादित होतो. पुरेशा सल्लामसलतीशिवाय कायदे करण्याची सरकारची क्षमता यामुळे प्रमुख धोरणात्मक निर्णयांमध्ये विरोधी पक्षांचे आवाज बाजूला पडले आहेत.
- **विचारविनिमयात वारंवार व्यत्यय:** संसदीय अधिवेशनांमध्ये अनेकदा ठोस चर्चेऐवजी व्यत्यय येतो. व्यत्यय हे निषेधाचे साधन असू शकते, परंतु त्याच्या अतिवापरामुळे विचारविनिमयाची गुणवत्ता कमी झाली आहे आणि विरोधी पक्षाच्या भूमिकेबद्दल जनतेची धारणा कमी झाली आहे.
- **संसदीय समित्यांमधील घटलेली भूमिका:** अलिकडच्या काळात, स्थायी समित्यांकडे कमी विधेयके पाठवली जात आहेत आणि विरोधी पक्षाला नेहमीच पुरेसे प्रतिनिधित्व किंवा अध्यक्षपद दिले जात नाही, ज्यामुळे त्यांची पर्यवेक्षणाची भूमिका कमी होते.

- **प्रभावी नेतृत्वाचा अभाव:** विरोधी गटांमध्ये स्पष्ट, राष्ट्रीय स्तरावर स्वीकृत नेत्याच्या अनुपस्थितीमुळे विश्वासाह पर्याय म्हणून त्यांचे आकर्षण मर्यादित झाले आहे. याचा परिणाम आणि धोरणात्मक नियोजनावरही परिणाम होतो.
- **कमकुवत सार्वजनिक संपर्क आणि कथन:** विरोधी पक्षांना अनेकदा मतदारांशी महत्वाच्या मुद्द्यांवर संपर्क साधण्यात किंवा सुसंगत कथन तयार करण्यात संघर्ष करावा लागतो. याउलट, सत्ताधारी पक्ष सुव्यवस्थित पोहोच आणि माध्यम धोरणांद्वारे राजकीय चर्चेवर वर्चस्व गाजवतो.
- **कायदेशीर आणि तपास यंत्रणांचा गैरवापर किंवा अतिवापर:** विरोधी नेत्यांनी छापे, अटक आणि तपासाद्वारे निवडक लक्ष्यीकरण केल्याचा आरोप केला जातो, ज्यामुळे कामकाजावरती परिणाम होऊ शकतो आणि प्रभावी राजकीय समन्वयात अडथळा येऊ शकतो.

पुढील मार्ग

- **वैचारिक एकता आणि मुद्द्यांवर आधारित युती निर्माण करा:** वैचारिक मतभेद असूनही संयुक्त आघाडी मांडण्यासाठी विरोधी पक्षांनी किमान समान कार्यक्रम आणि राष्ट्रीय मुद्द्यांवर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे.
- **व्यत्ययापासून विचारविनिमयाकडे वळणे:** माहितीपूर्ण चर्चा, धोरणात्मक टीका आणि समिती सहभागाद्वारे संसदेत रचनात्मक सहभाग स्वीकारा.
- **नेतृत्व आणि संवाद मजबूत करणे:** सरकारी धोरणांना प्रभावीपणे आव्हान देण्यासाठी आणि नागरिकांचा पाठिंबा एकत्रित करण्यासाठी विश्वासाह राष्ट्रीय नेतृत्व आणि स्पष्ट सार्वजनिक मत विकसित करणे.
- **विरोधी पक्षनेत्याची भूमिका संस्थात्मक करणे:** १०% जागांच्या नियमाकडे दुर्लक्ष करून विरोधी पक्षनेत्याला औपचारिक मान्यता देण्यासाठी नियमांमध्ये सुधारणा करणे, ज्यामुळे महत्वाच्या नियुक्त्या आणि निर्णयांमध्ये निष्पक्ष सहभाग सुनिश्चित करणे.

भारतातील पक्षांतर बंदी कायदा

संवैधानिक आधार

१९८५ च्या ५२ व्या घटनादुरुस्ती कायद्याद्वारे पक्षांतर बंदी कायदा आणण्यात आला, ज्यामध्ये संविधानात दहावी अनुसूची समाविष्ट करण्यात आली. निवडून आलेल्या सरकारांना अस्थिर करणाऱ्या आणि लोकशाही जनादेशाला क्षीण करणाऱ्या राजकीय पक्षांतरांना आळा घालणे हे त्याचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

दहाव्या अनुसूचीतील प्रमुख तरतुदी

- **अपात्रतेची कारणे:** खालील प्रकरणांमध्ये आमदार (खासदार किंवा आमदार) अपात्र ठरवला जाऊ शकतो:
 - त्यांनी स्वेच्छेने पक्षाचा त्याग केला
 - त्यांनी पूर्वपरवानगीशिवाय पक्षाच्या व्हिपच्या विरुद्ध सभागृहात मतदान केले किंवा मतदान करण्यापासून दूर राहिले.
- **अपवाद:**

○ विलीनीकरणाची तरतूद: जर एखाद्या विधिमंडळ पक्षाचे दोन तृतीयांश सदस्य दुसऱ्या पक्षात विलीन झाले तर ते पक्षांतर मानले जात नाही.

○ पीठासीन अधिकारी: सुरुवातीला सूट देण्यात आली होती, परंतु ११ व्या घटनादुरुस्ती कायद्याने, २००३ ने हे संरक्षण काढून टाकले.

● निर्णय घेण्याचे अधिकार:

● अपात्रतेचा निर्णय घेण्याचा अधिकार सभागृहाचे अध्यक्ष किंवा सभापती यांच्याकडे आहेत. किहोतो होलोहान विरुद्ध झाचील्हू (१९९२) मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने हे मान्य केले परंतु निर्णयानंतर न्यायालयीन पुनरावलोकनाला परवानगी दिली.

पक्षांतर विरोधी कायद्यातील मुद्दे आणि आव्हाने

● सभापतीची विवेकाधीन आणि विलंबित भूमिका

○ अपात्रतेचा निर्णय घेण्याचा अधिकार सभापती किंवा अध्यक्षांकडे असतो, जे बहुतेकदा राजकीय पक्षाशी संबंधित असतात. यामुळे पक्षात आणि निर्णय घेण्यास विलंब होण्यास वाव मिळतो.

○ उदाहरण: मणिपूर प्रकरणात (२०२०), स्पष्ट पुरावे असूनही, पक्षाच्या व्हिपचे उल्लंघन करणाऱ्या आणि मंत्रीपदाची शपथ घेणाऱ्या आमदाराला अपात्र ठरवण्यास सभापतींनी विलंब लावला.

● वेळेवर बंधन घालण्याची यंत्रणा नसणे

○ संविधानात पक्षांतर प्रकरणांचा निर्णय घेण्यासाठी अंतिम मुदत नमूद केलेली नाही, त्यामुळे कायद्याच्या उद्देशाला बाधा पोहोचवणारा विलंब होऊ शकतो.

○ उदाहरण: कर्नाटक संकटादरम्यान (२०१९), बंडखोर आमदारांना अपात्र ठरवण्यास विलंब झाला, ज्यामुळे सरकार बदलण्यासाठी राजकीय डावपेचांना चालना मिळाली.

● विलीनीकरण तरतुदीचा गैरवापर

○ दोन-तृतीयांश विलीनीकरण कलमाचा अनेकदा गैरवापर करून पक्षांतर करतात आणि त्यांना अपात्र ठरवले जात नाही.

○ उदाहरण: गोव्यात (२०१९) १५ पैकी १० काँग्रेस आमदारांनी पक्षाच्या युनिट्सचे कोणतेही खरे विलीनीकरण न करता, विलीनीकरण कलमाअंतर्गत भाजपमध्ये प्रवेश केला.

● कायदेशीर मतभेद

○ कायदा अविश्वास प्रस्तावांमध्येही पक्षाचा व्हिप लागू असतो, ज्यामुळे खासदार आणि आमदारांना स्वतंत्र विचार व्यक्त करण्यापासून परावृत्त केले जाते.

○ उदाहरण: जीएसटी विधेयकाच्या चर्चेदरम्यान, ज्या पक्षांच्या सदस्यांना आरक्षण होते त्यांना पक्षाच्या बाजूने मतदान करण्यास भाग पाडले गेले.

● निवडक अंमलबजावणी

○ अपात्रतेचा वापर अनेकदा राजकीय संदर्भानुसार निवडकपणे केला जातो, ज्यामुळे कायद्याचे राज्य कमकुवत होते.

○ उदाहरण: राजस्थानमध्ये (२०२०), काँग्रेसच्या अंतर्गत कलहात आव्हान देणाऱ्या आमदारांना अपात्र ठरवण्यात आले नाही, ज्यामुळे असमान वागणुकीचे प्रश्न निर्माण झाले.

● न्यायालयीन पुनरावलोकनासाठी मर्यादित व्याप्ती

○ न्यायालये केवळ सभापतींच्या निर्णयानंतरच हस्तक्षेप करू शकतात, ज्यामुळे अन्याय्य विलंबांना कमी नियंत्रणात ठेवता येते.

○ उदाहरण: किहोतो होलोहान (१९९२) सह अनेक प्रकरणांमध्ये, न्यायालयाने ही मर्यादा कायम ठेवली, जी अजूनही जलद निराकरणात अडथळा आणते.

पुढील मार्ग

● स्वतंत्र संस्थेकडे अधिकार हस्तांतरित करा: कायदा आयोग (१७० वा अहवाल) आणि दिनेश गोस्वामी समितीने शिफारस केल्यानुसार, अपात्रतेचे अधिकार सभापतींकडून स्वतंत्र न्यायाधिकरण किंवा निवडणूक आयोगाकडे हस्तांतरित करा.

● व्हिपची व्याप्ती मर्यादित करा: पक्षांतर्गत लोकशाहीला प्रोत्साहन देण्यासाठी व्हिपची अंमलबजावणी फक्त गोपनीय प्रस्ताव आणि धन विधेयकांपुरती मर्यादित ठेवा.

● कालमर्यादा संहिताबद्ध करा: राजकीय गैरवापर रोखण्यासाठी पक्षांतर प्रकरणांचा निर्णय घेण्यासाठी वैधानिक मुदती (उदा. ६०-९० दिवस) निश्चित करा.

● विलीनीकरण कलमाचा पुनर्विचार करा: केवळ संख्यात्मक ताकदच नव्हे तर खऱ्या वैचारिक पुनर्संरचनाची आवश्यकता देऊन दोन तृतीयांश ही त्रुटी दूर करा.

कीवर्ड: संसदीय सार्वभौमत्व, सामूहिक जबाबदारी, अधिकारांचे एकत्रीकरण, दुहेरी कार्यकारी फस्ट पास्ट द पोस्ट, कायदेविषयक विशेषाधिकार, दहावी अनुसूची, विलीनीकरण कलम, विशेषाधिकारांचे संहिताकरण, वेस्टमिन्स्टर मॉडेल, लाभाचे पद, संसदीय पर्यवेक्षण, विश्वास प्रस्ताव, धन्यवाद प्रस्ताव, कायदेविषयक गतिरोध.

मुख्य परीक्षेच्या दृष्टीने साराव प्रश्न:

प्रश्न १. "भारतात कायदेविषयक कार्यक्षमतेतील घट ही लोकशाही प्रशासनासाठी एक गंभीर धोका आहे." संसद आणि राज्य विधानसभांच्या अलिकडच्या अधिवेशनांमधील उदाहरणांसह चर्चा करा.

प्रश्न २. राज्यसभेचे अधिकार लोकसभेपेक्षा कसे वेगळे आहेत? संघराज्य आणि कायदेविषयक चौकटीत त्यांच्या भूमिकेचे विश्लेषण करा.

यूपीएससीचे मागील वर्षांचे प्रश्न

अ.क्र.	PYQ	प्रश्नाचे स्वरूप
१.	"नियंत्रक आणि महालेखा परीक्षकांचे कर्तव्य केवळ खर्चाची कायदेशीरता सुनिश्चित करणे नाही तर त्याची योग्यता देखील सुनिश्चित करणे आहे." कसे. (२०२४)	----
२.	आदर्श आचारसंहितेच्या उत्क्रांतीच्या पार्श्वभूमीवर भारतीय निवडणूक आयोगाच्या भूमिकेची चर्चा करा. [२०२२]	स्टॅटिक + समकालीन उपयोजन
३.	भारताच्या १४ व्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींमुळे राज्यांना त्यांची आर्थिक स्थिती कशी सुधारता आली आहे? [२०२१]	समकालीन + विश्लेषणात्मक
४.	आयोगाच्या घटनात्मकीकरणासाठी कोणते टप्पे आवश्यक आहेत? राष्ट्रीय महिला आयोगाला घटनात्मकता दिल्याने भारतात अधिक लैंगिक न्याय आणि सक्षमीकरण सुनिश्चित होईल असे तुम्हाला वाटते का? कारणे द्या. [२०२०]	संकल्पनात्मक + विश्लेषणात्मक + प्रशासनात्मक
५.	नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक (कॅंग) यांची भूमिका खूप महत्त्वाची आहे. त्याच्या नियुक्तीच्या पद्धती आणि अटींमध्ये तसेच तो वापर शकणाऱ्या अधिकारांच्या श्रेणीमध्ये हे कसे प्रतिबिंबित होते ते स्पष्ट करा. [२०१८]	स्टॅटिक + संस्थात्मक भूमिका
६.	राष्ट्रीय अनुसूचित जाती आयोग (NCSC) अल्पसंख्याक धार्मिक संस्थांमध्ये अनुसूचित जातींसाठी संवैधानिक आरक्षणाची अंमलबजावणी करू शकतो का? [२०१८]	समकालीन + कायदेशीर + संवैधानिक विश्लेषण
७.	भारतीय वित्त आयोगाची स्थापना कशी केली जाते? अलिकडेच स्थापन झालेल्या वित्त आयोगाच्या कार्यपद्धतीबद्दल तुम्हाला काय माहिती आहे? चर्चा करा. [२०१८]	स्टॅटिक + समकालीन
८.	संघराज्य आणि राज्यांच्या खात्यांबाबत कॅंगच्या अधिकारांचा वापर भारतीय संविधानाच्या कलम १४९ मधून घेण्यात आला आहे. सरकारच्या धोरण अंमलबजावणीचे लेखापरीक्षण करणे हे स्वतःच्या (कॅंग) अधिकारक्षेत्राचे उल्लंघन करण्यासारखे असू शकते का यावर चर्चा करा. [२०१६]	केस लॉ + विश्लेषणात्मक + संवैधानिक
९.	स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा वित्तपुरवठा बळकट करण्यासाठी मागील आयोगापेक्षा १३ व्या वित्त आयोगाच्या शिफारशी कशा वेगळ्या आहेत यावरती चर्चा करा. [२०१३]	स्टॅटिक + प्रशासनात्मक सुधारणा
१०.	'राष्ट्रीय लोकपाल कितीही शक्तिशाली असला तरी, सार्वजनिक व्यवहारातील अनैतिकतेच्या समस्या सोडवू शकत नाही.' चर्चा करा. [२०१३]	नीतिमत्ता + प्रशासनात्मक + टीकात्मक विश्लेषण

१. भारतीय निवडणूक आयोग

संवैधानिक स्थिती आणि भूमिका

भारतीय निवडणूक आयोग ही संविधानाच्या कलम ३२४ अंतर्गत स्थापन झालेली एक संवैधानिक संस्था आहे. संसद, राज्य विधिमंडळे आणि राष्ट्रपती तसेच उपराष्ट्रपतींच्या कार्यालयांच्या निवडणुकांचे पर्यवेक्षण, मार्गदर्शन आणि नियंत्रण करण्याचे अधिकार या आयोगाकडे सोपवण्यात आले आहेत. हे केंद्र आणि राज्य सरकारांसाठी एक सामान्य निवडणूक प्राधिकरण म्हणून काम करते. विविध संवैधानिक पदांवर नियुक्ती, विविध संवैधानिक संस्थांचे अधिकार, कार्ये आणि जबाबदाऱ्या पार पाडते.

स्वातंत्र्य सुनिश्चित करणाऱ्या तरतुदी

- **कार्यकाळाची सुरक्षा:** मुख्य निवडणूक आयुक्त (CEC) यांना सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांप्रमाणेच संसदेद्वारे सुनिश्चित तरतुदींद्वारेच काढून टाकता येते, ज्यामुळे मनमानी पद्धतीने काढून टाकण्यापासून संरक्षण मिळते.
- **सेवा शर्तीचे संरक्षण:** नियुक्तीनंतर मुख्य निवडणूक आयुक्तांच्या सेवा शर्तीमध्ये बदल करता येणार नाहीत.
- **इतर आयुक्तांवरील मर्यादित कार्यकारी नियंत्रण:** निवडणूक आयुक्त आणि प्रादेशिक आयुक्तांना मुख्य निवडणूक आयुक्तांच्या शिफारशीशिवाय काढून टाकता येत नाही, ज्यामुळे कार्यकारी मंडळाचा थेट प्रभाव कमी होतो.

स्वातंत्र्य आणि निष्पक्षता सुनिश्चित करण्यातील त्रुटी

- **पात्रता निकषांचा अभाव:** संविधान नियुक्तीसाठी कोणतीही विशिष्ट पात्रता विहित करत नाही, ज्यामुळे पदाचे राजकारणीकरण होण्याची शक्यता वाढते.
- **निश्चित कार्यकाळ नाही:** सरकारचा कार्यकाळ घटनात्मकरित्या परिभाषित केलेला नाही, ज्यामुळे सेवांमध्ये कायद्याद्वारे कार्यकाळ कमी करण्याचा किंवा प्रभावित करण्याचा अधिकार सरकारला आहे.
- **निवृत्तीनंतरच्या नियुक्त्यांना परवानगी:** निवृत्त निवडणूक आयुक्तांना सरकारी नियुक्त्या करण्यावर कोणतेही बंधन नाही, ज्यामुळे भविष्यातील आकांक्षांच्या आशेने पक्षपाती राजकीय वर्तनाला प्रोत्साहन मिळू शकते.

निवडणूक आयोगाचे अधिकार आणि कार्ये

१. प्रशासकीय कार्ये

- सीमांकन आयोग कायदानुसार मतदारसंघांच्या प्रादेशिक सीमा निश्चित करते.
- मतदार याद्या तयार करते आणि वेळोवेळी सुधारित करते.
- निवडणुकीचे वेळापत्रक आणि तारखा सूचित करते.

- उमेदवारांनी दाखल केलेल्या नामनिर्देशन पत्रांची छाननी करते.
- मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणुका सुनिश्चित करण्यासाठी संपूर्ण निवडणूक प्रक्रियेचे पर्यवेक्षण करते.
- निवडणूक व्यवस्थेशी संबंधित वादांची चौकशी करण्यासाठी अधिकाऱ्यांची नियुक्ती करते.
- आदर्श आचारसंहिता (MCC) चे पालन सुनिश्चित करते.
- अनियमिततेच्या बाबतीत मतदान रद्द करते किंवा पुढे ढकलते.

२. सल्लागार कार्ये

- कलम १०३ अंतर्गत खासदार आणि आमदारांना अपात्र ठरवण्याबाबत राष्ट्रपती आणि राज्यपालांना सल्ला देतात.
- राष्ट्रपती राजवट असलेल्या राज्यात निवडणुका घेता येतील का याबद्दल राष्ट्रपतींना सल्ला देतो.

३. अर्ध-न्यायिक कार्ये

- राजकीय पक्षांची नोंदणी करतो आणि त्यांना निवडणूक चिन्हांचे वाटप करतो.
- पक्षांना त्यांच्या कामगिरीच्या आधारावर राष्ट्रीय किंवा राज्य पक्ष म्हणून मान्यता देणे किंवा काढून घेणे ही कार्ये करतात.
- पक्षाच्या चिन्हांशी आणि मान्यतेशी संबंधित वाद सोडवतात.

निवडणूक आयोगासमोरील मुद्दे आणि आव्हाने

- मुख्य निवडणूक आयुक्त आणि इतर निवडणूक आयुक्तांच्या नियुक्ती प्रक्रियेवर पूर्ण कार्यकारी नियंत्रण असल्याने स्वायत्ततेबद्दल चिंता निर्माण होते.
- कमी कालावधीचा काळ हा सातत्य आणि संस्थात्मक कार्यक्षमतेवर परिणाम होतो. २०१५ ते २०२२ दरम्यान, सात मुख्य निवडणूक आयुक्तांची नियुक्ती करण्यात आली.
- ECI कडे स्वतंत्र सचिवालय आणि कर्मचारी नाहीत, त्यामुळे ते कार्यकारी मंडळाकडून नियुक्त केलेल्या अधिकाऱ्यांवर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून असतात.
- मुख्य निवडणूक आयुक्तांच्या तुलनेत निवडणूक आयुक्तांना काढून टाकण्याच्या प्रक्रियेतील तफावत त्यांच्या समान दर्जाला बाधा आणते.
- लोकप्रतिनिधी कायदा, १९५१ च्या कलम २९अ अंतर्गत नोंदणी अधिकारी असूनही, निवडणूक आयोग राजकीय पक्षांची नोंदणी रद्द करू शकत नाही.
- कलम ३२४(२) मध्ये निवडणूक आयोगाच्या नियुक्त्यांसाठी संसदेने कायदा करण्याची कल्पना आहे, परंतु आजपर्यंत असा कोणताही कायदा

करण्यात आलेला नाही.

पुढील मार्ग

- निवडणूक आयुक्तांच्या नियुक्तीसाठी पंतप्रधान, विरोधी पक्षनेते आणि भारताचे सरन्यायाधीश यांचा समावेश असलेली कॉलेजियम प्रणाली स्थापन करणे.
- जनतेचा विश्वास वाढविण्यासाठी नियुक्त्यांमध्ये व्यापक सल्लामसलत आणि एकमत सुनिश्चित करणे.
- आर्थिक स्वातंत्र्याची हमी देण्यासाठी भारतीय संचित निधीतून निवडणूक आयोगाचा खर्च आकारणे.
- कार्यकारी स्वायत्ततेसाठी कार्यकारी मंडळापासून वेगळे स्वतंत्र सचिवालय आणि कर्मचारी संरचना तयार करणे.
- निवडणूक कायदांचे उल्लंघन करणाऱ्या राजकीय पक्षांची नोंदणी रद्द करण्याचे अधिकार निवडणूक आयोगाला देणे.
- समानता आणि संस्थात्मक स्थिरता सुनिश्चित करण्यासाठी सर्व निवडणूक आयुक्तांना समान कार्यकाळाची सुरक्षा प्रदान करणे.
- अनुपालनाची अंमलबजावणी करण्यासाठी न्यायालयांसारखेच ECI च्या अवमानाचे अधिकार देणे.
- अनिवार्य खुलासे आणि रिअल-टाइम ऑडिटिंगद्वारे राजकीय निधीमध्ये पारदर्शकता आणणे.
- ECI ला नियम बनवण्याचे अधिकार देण्यासाठी लोकप्रतिनिधी कायद्यात सुधारणा करा.
- राजकीय पक्षांच्या खात्यांचे लेखापरीक्षण करण्यासाठी निवडणूक आयोगाला अधिकृत करा.
- कायदानुसार पेड न्यूज आणि चुकीची माहिती देणाऱ्या मोहिमा निवडणूक गुन्हे म्हणून घोषित करा.

२. भारताचे नियंत्रक आणि महालेपरीक्षक (CAG)

परिचय

भारताचे नियंत्रक आणि महालेपरीक्षक (CAG) हे संविधानाच्या कलम १४८ अंतर्गत स्थापन झालेले एक संवैधानिक प्राधिकरण आहे. हे सार्वजनिक वित्तव्यवस्थेचे संरक्षक आहे आणि सार्वजनिक खर्चाच्या बाबतीत कायदेमंडळाला कार्यकारी मंडळाची जबाबदारी सुनिश्चित करते. कॅंग केंद्र आणि राज्य सरकारांच्या सर्व प्राप्ती आणि खर्चाची तपासणी करते, ज्यामध्ये त्यांच्याकडून मोठ्या प्रमाणात वित्तपुरवठा होणाऱ्या संस्थांचा समावेश असतो.

संवैधानिक आणि कायदेशीर तरतुदी

- कलम १४८ कॅंगचे कार्यालय स्थापन करते.

- कलम १४९ संसदेला कायद्याद्वारे कॅंगची कर्तव्ये आणि अधिकार परिभाषित करण्याचा अधिकार देते.
- कलम १४९ ला लागू करण्यासाठी कॅंग (कर्तव्ये, अधिकार आणि सेवाशर्ती) कायदा, १९७९ लागू करण्यात आला.

नियंत्रक आणि महालेपरीक्षकचे अधिकार आणि कार्ये

कॅंग घटनात्मक आणि वैधानिक आदेशांनुसार कायदेशीर, नियामक, औचित्यपूर्ण आणि कामगिरी लेखापरीक्षण करतो.

- भारत आणि राज्यांच्या संचित निधी, आकस्मिक निधी आणि सार्वजनिक खात्यातील सर्व खर्चाचे लेखापरीक्षण करतो.
- मूल्यांकन, संकलन आणि वाटप यामध्ये अचूकता, पारदर्शकता आणि निष्पक्षता सुनिश्चित करण्यासाठी प्राप्ती आणि खर्चाचे लेखापरीक्षण करतो.
- सर्व सरकारी कंपन्या, महामंडळे आणि सरकारकडून मोठ्या प्रमाणात निधी मिळवणाऱ्या संस्थांचे तपासणी करतो.
- सार्वजनिक संसाधनांच्या वापरातील अर्थव्यवस्था, कार्यक्षमता आणि परिणामकारकतेचे मूल्यांकन करण्यासाठी कामगिरी लेखापरीक्षण करतो.
- संसदेच्या सार्वजनिक लेखा समिती (PAC) चे प्रमुख सल्लागार म्हणून काम करतो.
- राष्ट्रपतींना तीन मुख्य लेखापरीक्षण अहवाल सादर करतो:
 - विनियोग खात्यांवरील लेखापरीक्षण अहवाल
 - आर्थिक खात्यांवरील लेखापरीक्षण अहवाल
 - सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांवरील लेखापरीक्षण अहवाल

नियंत्रक आणि महालेपरीक्षकचे महत्त्व

- कायदेमंडळाप्राप्ती कार्यकारिणीची आर्थिक जबाबदारी सुनिश्चित करतो.
- पारदर्शकता आणि सुशासनाच्या तत्वांचे समर्थन करतो.
- सरकारी खर्चाची शहाणपण, विश्वासूपणा आणि काटकसरीचे मूल्यांकन करण्यासाठी प्रोत्सायटी तपासणी करतो.
- जागतिक स्तरावर मान्यताप्राप्त, भारताचा CAG 11 संयुक्त राष्ट्र संघटनांसाठी बाह्य लेखापरीक्षक म्हणून काम करतो.
- शपथ आणि पदावरून काढून टाकण्याच्या प्रक्रियेच्या बाबतीत सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाच्या समतुल्य दर्जा धारण करतो, जो त्याचे संवैधानिक महत्त्व अधोरेखित करतो.
- डॉ. बी.आर. आंबेडकर यांच्या मते, कॅंग हे संविधानानुसार सर्वात महत्त्वाचे अधिकारी आहेत, जे सार्वजनिक वित्ताचे रक्षक म्हणून काम करतात.

समस्या आणि आव्हाने

- नियुक्ती प्रक्रिया पूर्णपणे कार्यकारी मंडळाद्वारे नियंत्रित केली जाते, ज्यामुळे स्वातंत्र्याबद्दल चिंता निर्माण होते.
- तपासणीच्या कार्याच्या केंद्रीकरणामुळे राज्य पातळीवर प्रभावीपणा कमी करतो.
- कार्यकारी मंडळाकडून अर्थसंकल्पाबाहेरील वित्तपुरवठा यंत्रणेचा वाढता वापर यावरील तपासणी करत नाही.
- एनजीओ आणि सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी (पीपीपी), सार्वजनिक निधी प्राप्त करूनही, बहुतेकदा कॅंगच्या तपासणीच्या कक्षेबाहेर राहतात.
- सरकारी विभागांकडून कागदपत्रे सादर करण्यात वारंवार होणारा विलंब लेखापरीक्षण कार्यक्षमतेत अडथळा आणतो.
- विशेषतः २जी आणि कोळसा खाण वाटपासारख्या महत्वाच्या प्रकरणांमध्ये, अधिकार ओलांडल्याचे आरोप.
- प्रशासकीय अडचणींकडे दुर्लक्ष केल्याने नोकरशाहीमध्ये नवोपक्रमांना हतोत्साहित केले जाऊ शकते.
- संसदेत लेखापरीक्षण अहवाल मांडण्यात आणि त्यावर चर्चा करण्यात होणारा विलंब त्यांचा प्रभाव कमी करतो.

पुढील मार्ग

- कॅंगची नियुक्ती करण्यासाठी PAC अध्यक्षांसह बहुसदस्यीय निवड समिती स्थापन करणे.
- मोठ्या प्रमाणात सार्वजनिक निधी मिळवणाऱ्या NGO आणि PPPना समाविष्ट करण्यासाठी तपासणीच्या अधिकार क्षेत्राचा विस्तार करणे.
- विभागांकडून वेळेत माहिती मिळविण्यासाठी माहिती अधिकार दाखल करण्यासाठी कॅंगला अधिकार देणे.
- तपासणीची अचूकता आणि वेग सुधारण्यासाठी डिजिटल साधने आणि ICTचा वापर करा.
- सामाजिक लेखापरीक्षण यंत्रणांना CAG च्या औपचारिक लेखापरीक्षण चौकटीत समाविष्ट करणे.
- निधीचा योग्य वापर आणि सेवा पुरवठ्याची खात्री करण्यासाठी प्रमुख कल्याणकारी योजनांचे नियमितपणे तपासणी करा.

सुचवलेल्या सुधारणा

- **माजी नियंत्रक आणि महालेपरीक्षक विनोद राय:** नियंत्रक आणि महालेपरीक्षकच्या महत्वाकांक्षेअंतर्गत PPP, पंचायती राज संस्था आणि सरकारी अनुदानित संस्थांचा समावेश करा.
 - बदलत्या प्रशासन पद्धतींशी सुसंगत राहण्यासाठी १९७१ च्या कॅंग कायद्यात सुधारणा करा.

○ नियुक्तीसाठी CVC मॉडेल प्रमाणेच कॉलेजियम प्रणाली स्थापित करा.

● दुसरा प्रशासकीय सुधारणा आयोग (ARC)

- द्विपक्षीय, बहु-सदस्यीय नियुक्ती समितीची शिफारस करतो.
- संसदेत नियंत्रक आणि महालेपरीक्षकच्या अहवालांचे कालबद्ध सादरीकरण करण्याचे आदेश द्या.

- **रामास्वामी अय्यर (प्रशिक्षक आयएँड एएस अधिकारी)** नियंत्रक आणि महालेपरीक्षकला पोस्ट फॅक्टो ऑडिटरेवजी सक्रिय आर्थिक तपासनीस म्हणून पुनर्स्थित करा.

तुलना: भारतातील विरुद्ध युनायटेड किंग्डममधील नियंत्रक आणि महालेपरीक्षक

- युकेमध्ये, कॅंग हे नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक असे दोन्ही म्हणून काम करतो; भारतात, कॅंग नियंत्रकाची भूमिका बजावत नाही.
- यूकेमधील कॅंग हा संसदेचा सदस्य आहे; भारतीय कॅंग घटनात्मकदृष्ट्या स्वतंत्र आहे आणि ते कायदेमंडळाचा भाग नाही.
- कोषागारातून कोणताही खर्च करण्यापूर्वी यूके कॅंगची मान्यता आवश्यक आहे; भारतात, तपासणी हि खर्च झाल्या नंतर होते.
- भारतीय कॅंग धोरणात्मक निर्णयांवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करत नाही, तर युकेमध्ये त्यांची भूमिका व्यापक आहे आणि त्यात खर्चापूर्वीची तपासणी समाविष्ट आहे.

३. भारतीय वित्त आयोग

परिचय

वित्त आयोग ही संविधानाच्या कलम २८० अंतर्गत स्थापन केलेली एक संवैधानिक संस्था आहे. केंद्र आणि राज्यांमध्ये कर महसूल वितरणाची शिफारस करून ते भारताच्या संघीय राजकोषीय रचनेत मध्यवर्ती भूमिका बजावते. तसेच सरकारच्या सर्व स्तरांशी व्यापक सल्लामसलत करून राजकोषीय शिस्त मजबूत करण्यासाठी, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन सुधारण्यासाठी आणि सहकारी संघराज्यवादाला प्रोत्साहन देण्यासाठी उपाययोजना सुचवते.

वित्त आयोगाची कार्ये

- केंद्र आणि राज्यांमध्ये करांच्या निव्वळ उत्पन्नाचे वितरण आणि राज्यांमध्ये आंतरवितरण करण्याची शिफारस करतो.
- भारताच्या एकत्रित निधीतून राज्यांना अनुदान देण्याचे तत्व मांडतो.
- संबंधित राज्य वित्त आयोगांच्या शिफारशींवर आधारित, पंचायत आणि नगरपालिकांच्या संसाधनांना पूरक म्हणून राज्याच्या संचित निधीत वाढ करण्यासाठी उपाययोजना सुचवतो.

- राष्ट्रपतींनी सार्वजनिक वित्तव्यवस्थेच्या हितासाठी त्यांच्याकडे पाठवलेल्या इतर कोणत्याही बाबींची तपासणी आणि अहवाल देतो.

वित्त आयोगासमोरील मुद्दे आणि आव्हाने

- शिफारसींचे बंधनकारक नसलेले स्वरूप**
 - आयोगाच्या शिफारशी, जरी सविस्तर सल्लामसलत केल्यानंतर केल्या गेल्या असल्या तरी, त्या सल्लागार स्वरूपाच्या आहेत. केंद्र सरकार घटनात्मकदृष्ट्या त्यांना स्वीकारण्यास बांधील नाही, ज्यामुळे निवडक अंमलबजावणी होते.
 - उदाहरण: कामगिरीशी संबंधित अनुदानांबाबत १५ व्या वित्त आयोगाच्या अनेक शिफारसी पूर्णपणे स्वीकारल्या गेल्या नाहीत.
- कायमस्वरूपी आणि सातत्यपूर्णतेचा अभाव**
 - दर पाच वर्षांनी पुनर्गठित होणारी ही कायमस्वरूपी संस्था असल्याने, वित्त आयोगाकडे संस्थात्मक स्मृती आणि राजकोषीय नियोजनात सातत्य नाही. यामुळे विकसित होत असलेल्या राजकोषीय आव्हानांना समग्रपणे तोंड देण्याची त्याची क्षमता मर्यादित होते.
- राजकारणीकरण आणि विश्वासाची कमतरता**
 - निधी वाटपात राजकीय पक्षपात असल्याबद्दल राज्यांनी चिंता व्यक्त केली आहे. काही राज्यांना अनुकूलता दाखवल्याचे आरोप आयोगाची विश्वासाहता कमी करतात आणि सहकारी संघराज्यवादाला धोका निर्माण करतात.
 - उदाहरण: १५ व्या वित्त आयोगाच्या सूत्रानुसार लोकसंख्या नियंत्रणात यश मिळाल्याबद्दल दक्षिणेकडील राज्यांनी असमाधान व्यक्त केले.
- दीर्घकालीन कर सुधारणांसाठी मर्यादित संधी**
 - कमी कालावधी आणि मर्यादित कार्यकाळामुळे, आयोग बहुतेकदा सार्वजनिक वित्त क्षेत्रातील संरचनात्मक सुधारणांऐवजी वितरणावर लक्ष केंद्रित करतो, जसे की कर कार्यक्षमता, कर्ज शाश्वतता किंवा राजकोषीय शिस्त सुधारणे.
- इतर संस्थांसोबत ओव्हरलॅप**
 - जीएसटी परिषद, नीती आयोग आणि राज्य वित्त आयोगांसारख्या संस्थांमध्ये वाढत्या प्रमाणात परस्परसंबंध आहेत, ज्यामुळे राजकोषीय भूमिकांमध्ये अस्पष्टता निर्माण होत आहे आणि जबाबदारी कमी होत आहे.
- स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या सक्षमीकरणात अपुरी भूमिका**
 - स्थानिक स्वराज्य संस्थांना पाठिंबा देण्यासाठी राज्यांच्या एकत्रित निधीला बळकटी देण्यासाठी उपाययोजना सुचवण्याचे काम वित्त आयोगाकडे असले तरी, ते अनेकदा केंद्रीय मार्गदर्शक तत्वांवर अवलंबून असते, स्थानिक गरजांनुसार तयार केलेले समर्थन मर्यादित राहते.

१५ व्या वित्त आयोगाने वापरलेले विकेंद्रीकरणाचे निकष (२०२१-२०२६)

निकष	१३ वा वित्त आयोग (२०१५-२०)	१४ वा वित्त आयोग (२०२०-२१)	१५ वा वित्त आयोग (२०२१-२६)
उत्पन्नाचे अंतर	५०.०	४५.०	४५.०
क्षेत्र	१५.०	१५.०	१५.०
लोकसंख्या (१९७१)	१७.५	-	-
लोकसंख्या (२०११)	१०.०	१५.०	१५.०
लोकसंख्याशास्त्रीय कामगिरी	-	१२.५	१२.५
वन आच्छादन	७.५	-	-
वन आणि पर्यावरणशास्त्र	-	१०.०	१०.०
कर आणि राजकोषीय प्रयत्न	-	२.५	२.५
एकूण	१००	१००	१००

४. अनुसूचित जाती, जमाती आणि इतर मागासवर्गीयांसाठी राष्ट्रीय आयोग

परिचय

हे आयोग संवैधानिक/वैधानिक संस्था आहेत, ज्यांना अनुसूचित जाती (SC), अनुसूचित जमाती (ST) आणि इतर मागासवर्गीय (OBC) यांच्या हक्कांचे रक्षण आणि कल्याण करण्याचे काम सोपवले आहे.

संवैधानिक आणि कायदेशीर स्थिती

आयोग	कलमे/ कायदा	सुधारणा/तरतुदी
राष्ट्रीय अनुसूचित जाती आयोग (NCSC)	कलम ३३८	६५ व्या दुरुस्तीद्वारे स्थापित; २००३ मध्ये अनुसूचित जातींपासून वेगळे झाले (८९ व्या दुरुस्तीद्वारे)
राष्ट्रीय अनुसूचित जमाती आयोग (NCST)	कलम ३३८A	८९ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे (२००३) समाविष्ट .
राष्ट्रीय इतर मागासवर्गीय आयोग (NCBC)	कलम ३३८ B	१०२ व्या घटनादुरुस्ती (२०१८) द्वारे संवैधानिक दर्जा प्रदान .

आयोगांची कार्ये

- सुरक्षेची हमी:** अनुसूचित जाती, जमाती आणि मागासवर्गीयांसाठी संवैधानिक आणि कायदेशीर सुरक्षेच्या उपाययोजनांची तपासणी आणि अंमलबजावणीचे निरीक्षण करतात.
- तक्रारींची चौकशी:** या समुदायांच्या हक्कांपासून वंचित राहण्याच्या आणि त्यांच्या सुरक्षेच्या उपाययोजनांबद्दलच्या विशिष्ट तक्रारींची चौकशी करतात.

- **सल्लागार भूमिका:** अनुसूचित जाती/जमाती/मागील वर्गाच्या कल्याणासाठी सामाजिक-आर्थिक नियोजन आणि विकासाबाबत सरकारांना सल्ला देतात.
- **वार्षिक अहवाल:** अंमलबजावणी आणि संरक्षणातील तफावतींचा तपशील देणारे वार्षिक अहवाल राष्ट्रपतींना सादर करतात.
- **शिफारसी:** सुरक्षा उपाय आणि कल्याणकारी योजनांची प्रभावीता सुधारण्यासाठी उपाययोजनांची शिफारस करतात.
- **संरक्षण आणि कल्याण:** या समुदायांचे संरक्षण, विकास आणि प्रगतीला चालना देतात.
- **सुचिमधून वगळणे / समावेश (विशिष्टरीत्या NCBC):** नोकऱ्या आणि शिक्षणात आरक्षणासाठी मागासवर्गीयांच्या समुदायांचा केंद्रीय सुचिमधून समावेश किंवा वगळण्याची शिफारस करतात.

आयोगांचे अधिकार

तक्रारींची चौकशी करताना आयोगांना दिवाणी न्यायालयासारखे अधिकार आहेत:

- भारताच्या कोणत्याही भागातील कोणत्याही व्यक्तीला बोलावणे आणि हजर राहण्याची सक्ती करू शकतात.
- कागदपत्रे शोधणे आणि तयार करणे आवश्यक असते.
- शपथपत्रांवर पुरावे प्राप्त करणे.
- कोणत्याही न्यायालय किंवा कार्यालयाकडून सार्वजनिक नोंदी किंवा प्रती मागवणे.
- अनुसूचित जाती/जमाती/मागील वर्गांना प्रभावित करणाऱ्या धोरणांवर आणि कायद्यांवर केंद्र आणि राज्य सरकारांसोबत अनिवार्य सल्लामसलत करतात.

समस्या आणि आव्हाने

- **नियुक्त्यांचे राजकीयकरण:** बहुतेकदा राजकीय नियुक्त्यांद्वारे भरलेली पदे, विश्वासाहता आणि तटस्थतेवर परिणाम करतात.
- **बंधनकारक नसलेल्या शिफारसी:** आयोगाच्या निष्कर्षांवर किंवा सूचनांवर कारवाई करण्यास सरकार कायदेशीररित्या बांधील नाही.
- **विलंब आणि अकार्यक्षमता:** चौकशीची मंद प्रक्रिया, अहवाल सादर करण्यास आणि सादर करण्यास विलंब आणि खराब पाठपुरावा.
- **सरकारी पक्षपातीपणा:** आयोगांना अनेकदा स्वतंत्रपणे काम करण्याऐवजी अधिकृत भूमिकांचे प्रतिध्वनी म्हणून पाहिले जाते.
- **अधिकारांचा कमी वापर:** स्वतःहून अधिकारांचा वापर क्वचितच केला जातो; उच्चभू पक्षपातीपणा सर्वात असुरक्षित लोकांपर्यंत पोहोचण्यावर परिणाम करतो.

- **अत्याचार प्रतिबंधकतेवर मर्यादित परिणाम:** त्यांच्या कार्यदेश असूनही, आयोगांना जातीय आणि आदिवासी अत्याचार कमी करण्यात फारसे यश मिळाले नाही.
- **प्रशासकीय संघर्ष:** संबंधित मंत्रालयांमध्ये (उदा. सामाजिक न्याय किंवा आदिवासी व्यवहार) भूमिकांचे आच्छादन केल्याने संघर्ष निर्माण होतो.
- **संसाधनांचा अभाव:** कर्मचाऱ्यांची कमतरता, अपुरा निधी आणि कमकुवत पायाभूत सुविधा प्रभावी कामकाजात अडथळा आणतात.
- **संस्थात्मक कमकुवतपणा:** स्वायत्त संवैधानिक संस्थांपेक्षा सरकारमधील विभागांसारखे काम करणे.

शिफारसी आणि पुढील मार्ग

- **सदस्यत्व वाढवणे:** व्यापक दृष्टिकोनासाठी तज्ञ, स्वयंसेवी संस्था सदस्य आणि क्षेत्रीय अनुभव असलेले सामाजिक कार्यकर्ते यांचा समावेश करा.
- **स्वतःहून अधिक अधिकार स्थापित करा:** तक्रारींची वाट पाहण्याऐवजी तपास सक्रियपणे सुरू करा.
- **अंतर्गत कामगिरी लेखापरीक्षण:** परिणामकारकता आणि प्रतिसादक्षमता ट्रॅक करण्यासाठी अंतर्गत मूल्यांकन यंत्रणा स्थापित करा.
- **संस्थात्मक स्वातंत्र्य:** संबंधित मंत्रालयांमधील कार्ये स्पष्टपणे विभाजित करा आणि संवैधानिक स्वायत्तता सुनिश्चित करा.
- **क्षमता सुधारणे:** संस्थात्मक क्षमता वाढविण्यासाठी दीर्घकालीन निधीची कमतरता आणि कर्मचाऱ्यांची कमतरता दूर करणे.
- **कायदेशीर बळकटीकरण:** कार्यकारी अधिकाऱ्यांना त्यांचे पालन सुनिश्चित करण्यासाठी प्रमुख शिफारसी बंधनकारक करा.

५.जीएसटी(GST) परिषद

संवैधानिक स्थिती

- १०१ व्या घटनादुरुस्ती कायद्याद्वारे कलम २७९-अ अंतर्गत स्थापना, २०१६.
- वस्तू आणि सेवा कर (GST) च्या प्रशासनात सहकारी संघराज्य सुनिश्चित करण्याचे उद्दिष्ट.
- केंद्र आणि राज्यांमधील समन्वय सुलभ करण्यासाठी राष्ट्रपतींनी स्थापन करतात.

जीएसटी परिषदेची कार्ये

- विविध कर, उपकर आणि अधिभार जीएसटीमध्ये समाविष्ट करायचे की नाही हे ठरवते.
- वस्तू आणि सेवांचा समावेश करावा किंवा त्यांना GST मधून सूट द्यावी अशी शिफारस करते.

- आंतरराज्यीय व्यापारासाठी जीएसटी कायदे, कर आकारणीची तत्वे आणि वाटप तयार करते.
- उलाढालीच्या आधारावर सूट मर्यादा निश्चित करते.
- GST दरांची शिफारस करते.
- कच्चे तेल, नैसर्गिक वायू, ATF इत्यादी पेट्रोलियम उत्पादनांवर जीएसटी लागू करण्याची तारीख निश्चित करते.
- जीएसटीच्या अंमलबजावणीमुळे (पाच वर्षांसाठी) झालेल्या महसुली नुकसानासाठी राज्यांना भरपाई देण्याची शिफारस करते.
- परिषदेने निर्देशित केलेल्या GST चौकटीशी संबंधित इतर कोणत्याही बाबींवर निर्णय घेते.

६. भारताचे महान्यायवादी संवैधानिक स्थिती

- संविधानाच्या कलम ७६ अंतर्गत नियुक्त.
- तो/ती भारताचा सर्वोच्च कायदा अधिकारी आहे आणि भारत सरकारचा प्रमुख कायदेशीर सल्लागार म्हणून काम करतो.

कर्तव्ये आणि कार्ये

- राष्ट्रपतींनी विचारलेल्या कायदेशीर बाबींवर भारत सरकारला सल्ला देतो.
- राष्ट्रपतींनी नियुक्त केलेली कायदेशीर कर्तव्ये पार पाडतो.
- सर्वोच्च न्यायालय आणि उच्च न्यायालयांमध्ये सरकारच्या वतीने हजर राहतो.
- कलम १४३ अंतर्गत सर्वोच्च न्यायालयात राष्ट्रपतींच्या संदर्भांमध्ये सरकारचे प्रतिनिधित्व करतो.
- संविधान किंवा कायद्याने नियुक्त केलेले इतर कोणतेही कार्य पार पाडतो.

अधिकार

- सर्व भारतीय न्यायालयांमध्ये प्रेक्षकांचा अधिकार.
- संसदेच्या दोन्ही सभागृहांच्या कामकाजात सहभागी होण्याचा अधिकार, परंतु मतदानाचा अधिकार नाही.
- संसद सदस्याच्या सर्व विशेषाधिकारांचा आणि प्रतिकारक्षेची हक्क.
- खाजगी कायदेशीर व्यवसाय करण्यास मनाई नाही.

मर्यादा

- भारत सरकारला सल्ला देऊ शकत नाही किंवा त्यांच्या विरोधात हजर राहू शकत नाही.

- ज्या प्रकरणांमध्ये त्याने सरकारला सल्ला दिला आहे किंवा त्याचे प्रतिनिधित्व केले आहे अशा प्रकरणांमध्ये तो कारवाई करू शकत नाही.
- सरकारी परवानगीशिवाय गुन्हेगारी प्रकरणांमध्ये आरोपींचा बचाव करता येणार नाही.
- सरकारी मंजूरीशिवाय कंपन्यांमध्ये संचालकपद स्वीकारता येत नाही.
- कायदा आणि न्याय मंत्रालयामार्फत मंत्रालयांना कायदेशीर सल्ला पाठवावा.
- पूर्णवेळ सरकारी वकील किंवा सरकारी कर्मचारी नाही.

कीवर्ड: निवडणूक अखंडता, आदर्श आचारसंहिता, संस्थात्मक स्वायत्तता, कॉलेजियम प्रणाली, लेखापरीक्षण, कामगिरीवर आधारित अनुदान, राजकोषीय संघराज्यवाद, सहकारी संघराज्यवाद, सामाजिक लेखापरीक्षण, अर्ध-न्यायिक अधिकार, सार्वजनिक निधीचा संरक्षक, उच्चभ्रू कॅप्चर (Elite capture), स्वेच्छेचे अधिकार, महसूल हस्तांतरण, प्रमुख कायदेशीर सल्लागार.

मुख्य परीक्षेच्या दृष्टीने सारांश प्रश्न:

प्रश्न १. संघ लोकसेवा आयोगाची (UPSC) रचना, अधिकार आणि कार्यपद्धतीचे विश्लेषण करा. नागरी सेवा भरतीमध्ये ते गुणवत्तेचे समर्थन कसे करते?

प्रश्न २. भारतातील वित्त आयोगाची भूमिका आणि स्वायत्तता याचे टीकात्मक परीक्षण करा. ते केंद्र आणि राज्यांमधील आर्थिक गरजा कशा संतुलित करतात हे स्पष्ट करा?

यूपीएससीचे मागील वर्षाचे प्रश्न

अ.क्र.	PYQ	प्रश्नाचे स्वरूप
१.	भारतातील बहुराष्ट्रीय कंपन्यांकडून होणाऱ्या वर्चस्वाचा गैरवापर रोखण्यासाठी भारतीय स्पर्धा आयोगाच्या भूमिकेवर चर्चा करा. अलिकडच्या निर्णयांचा संदर्भ घ्या. [२०२३]	समकालीन +नियामक पर्यवेक्षणात्मक
२.	राष्ट्रीय मागासवर्गीय आयोगाचे वैधानिक संस्थेतून संवैधानिक संस्थेत रूपांतर झाल्यानंतर त्याची भूमिका काय आहे यावर चर्चा करा. [२०२२]	स्टॅटिक + संस्थात्मक बदल
३.	जरी मानवी हक्क आयोगांनी भारतातील मानवी हक्कांच्या संरक्षणात मोठे योगदान दिले असले तरी, ते बलाढ्य आणि शक्तिशाली लोकांविरुद्ध स्वतःला उभे करण्यात अपयशी ठरले आहेत. त्यांच्या संरचनात्मक आणि व्यावहारिक मर्यादांचे विश्लेषण करून, उपाययोजना सुचवा. [२०२१]	विश्लेषणात्मक +रचनात्मक मर्यादा
४.	“माहिती अधिकार कायद्यातील अलिकडच्या सुधारणांचा माहिती आयोगाच्या स्वायत्ततेवर आणि स्वातंत्र्यावर खोलवर परिणाम होईल”. चर्चा करा. [२०२०]	समकालीन +संस्थात्मक स्वायत्तता
५.	"केंद्रीय सरकारी कर्मचाऱ्यांकडून किंवा त्यांच्याविरुद्ध येणाऱ्या तक्रारींचे निवारण करण्यासाठी स्थापन करण्यात आलेले केंद्रीय प्रशासन न्यायाधिकरण आजकाल स्वतंत्र न्यायिक प्राधिकरण म्हणून आपले अधिकार वापरत आहे." स्पष्ट करा. [२०१९]	स्टॅटिक + अर्ध-न्यायिक भूमिका
६.	राष्ट्रीय महिला आयोग सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रात महिलांना भेडसावणाऱ्या समस्यांचे धोरण आखण्यास आणि त्यांचे निराकरण करण्यास सक्षम आहे का? तुमच्या उत्तराच्या समर्थनार्थ कारणे द्या. [२०१७]	संस्थात्मक कामगिरी + लिंग आधारित न्याय
७.	अर्ध-न्यायिक संस्था म्हणजे काय? ठोस उदाहरणांच्या मदतीने स्पष्ट करा. [२०१६]	संकल्पनात्मक + उदाहरणात्मक
८.	इच्छित उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी, नियामक संस्था स्वतंत्र आणि स्वायत्त राहतील याची खात्री करणे आवश्यक आहे. अलिकडच्या काळातील उदाहरणांच्या आधारे चर्चा करा. [२०१५]	समकालीन +नियामक स्वायत्तता
९.	भाडे नियमन करण्यासाठी रेल्वे टॅरिफ प्राधिकरणाची स्थापना केल्याने आर्थिक अडचणीत सापडलेल्या भारतीय रेल्वेला नफा न देणारे मार्ग आणि सेवा चालविण्यासाठी अनुदानाची मागणी करावी लागेल. वीज क्षेत्रातील अनुभव लक्षात घेऊन, प्रस्तावित सुधारणा ग्राहकांना, भारतीय रेल्वेला किंवा खाजगी कंटेनर ऑपरेटर्सना फायदेशीर ठरेल का यावर चर्चा करा. [२०१४]	धोरण सुधारणा + नियामक प्रभाव
१०.	भारतातील राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग (NHRC) सर्वात प्रभावी ठरू शकतो जेव्हा त्याच्या कार्यांना सरकारची जबाबदारी सुनिश्चित करणाऱ्या इतर यंत्रणांद्वारे पुरेसा पाठिंबा दिला जातो. वरील निरीक्षणाच्या आधारे, मानवाधिकार मानकांना प्रोत्साहन आणि संरक्षण देण्यासाठी न्यायपालिका आणि इतर संस्थांना पूरक म्हणून NHRC ची भूमिका मूल्यांकन करा. [२०१४]	स्टॅटिक +जबाबदारी यंत्रणा
११.	वित्तीय संस्था आणि विमा कंपन्यांचे उत्पादन विविधीकरण, ज्यामुळे उत्पादने आणि सेवांमध्ये ओव्हरलॅपिंग होते, यामुळे सेबी आणि आयआरडीए या दोन नियामक संस्थांच्या विलीनीकरणाचा मुद्दा बळकट होतो. स्पष्ट करा. [२०१३]	समकालीन +नियामक सुधारणा

१. वैधानिक संस्था

परिचय

वैधानिक संस्था म्हणजे संसदेच्या किंवा राज्य विधिमंडळाच्या कायद्याद्वारे विशिष्ट कार्ये पार पाडण्यासाठी तयार केलेल्या संस्था. संवैधानिक संस्थांप्रमाणे, त्यांचा संविधानात उल्लेख नाही परंतु त्यांना त्यांचे अधिकार कायद्यांमधून मिळतात.

महत्वाची वैशिष्ट्ये

- कायदेमंडळाने (उदा. संसदेने) मंजूर केलेल्या कायद्याद्वारे तयार केलेल्या असतात.
- कार्ये, अधिकार आणि रचना मूळ कायद्यात परिभाषित केलेल्या असतात.
- संबंधित कायद्यात सुधारणा करून बदलता, विलीन करता किंवा रद्द करता येते.
- प्रशासन किंवा नियमनाच्या विशिष्ट क्षेत्रांची अंमलबजावणी किंवा देखरेख करण्यासाठी निर्मिती होते.

भारतातील वैधानिक संस्थांची उदाहरणे

संस्था	मूळ कायदा
राष्ट्रीय आणि राज्य मानवाधिकार आयोग	मानवी हक्क संरक्षण कायदा, १९९३
केंद्रीय आणि राज्य माहिती	आयोग माहिती अधिकार कायदा, २००५
भारतीय सिक्युरिटीज अँड एक्सचेंज बोर्ड (SEBI)	सेबी कायदा, १९९२
भारतीय दूरसंचार नियामक प्राधिकरण (TRAI)	TRAI कायदा, १९९७
राष्ट्रीय महिला आयोग	राष्ट्रीय महिला आयोग कायदा, १९९०
भारतीय स्पर्धा आयोग	स्पर्धा कायदा, २००२
लोकपाल	लोकपाल आणि लोकायुक्त कायदा, २०१३

राष्ट्रीय आणि राज्य मानवाधिकार आयोग (NHRC आणि SHRC)

परिचय

NHRC आणि SHRCs या भारतात मानवी हक्कांचे संरक्षण आणि प्रोत्साहन देण्यासाठी स्थापन केलेल्या वैधानिक संस्था आहेत. सार्वजनिक अधिकाऱ्यांकडून व्यक्तींच्या मूलभूत हक्कांचा आणि प्रतिष्ठेचा आदर आणि संरक्षण केले जाईल याची खात्री करण्यासाठी ते स्वतंत्र वॉचडॉग म्हणून काम करतात.

वैधानिक आधार

- NHRC आणि SHRC दोन्हीची स्थापना मानवाधिकार संरक्षण कायदा, १९९३ (२००६ आणि २०१९ मध्ये सुधारित) अंतर्गत केली आहे.
- राष्ट्रीय स्तरावर मानवी हक्कांच्या समस्या हाताळण्याचे काम NHRC करते, तर राज्य पातळीवर SHRC काम करतात.

रचना

पोस्ट/ हुद्दा	NHRC	SHRC
अध्यक्ष	सर्वोच्च न्यायालयाचे माजी मुख्य न्यायाधीश किंवा सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश.	उच्च न्यायालयाचे माजी मुख्य न्यायाधीश किंवा उच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश.
सदस्य	- सर्वोच्च न्यायालयातील एक कार्यरत किंवा निवृत्त न्यायाधीश - मानवी हक्कांचे ज्ञान असलेले दोन सदस्य - उच्च न्यायालयातील एक कार्यरत किंवा निवृत्त न्यायाधीश	- उच्च न्यायालयातील एक कार्यरत किंवा निवृत्त न्यायाधीश - मानवी हक्कांमध्ये तज्ज्ञ असलेले दोन सदस्य
पदसिद्ध सदस्य	NCW, NCM, NCBC, NCSC आणि NCST चे अध्यक्ष	---
नियुक्ती प्राधिकरण/ निवड	भारताचे राष्ट्रपती	राज्याचे राज्यपाल

अधिकार आणि कार्ये (NHRC आणि SHRC दोन्हींना लागू)

- मानवी हक्कांच्या उल्लंघनांची चौकशी:** सार्वजनिक अधिकाऱ्यांकडून मानवी हक्क उल्लंघनाच्या तक्रारी किंवा स्वतःहून केलेल्या प्रकरणांची चौकशी किंवा अशा उल्लंघनांना रोखण्यात झालेल्या निष्काळजीपणाची चौकशी करतात.
- सुरक्षिततेच्या उपायांचा आढावा:** विद्यमान घटनात्मक आणि कायदेशीर सुरक्षिततेच्या उपायांचे परीक्षण करते आणि मानवी हक्कांच्या चांगल्या संरक्षणासाठी बदलांची शिफारस करतात.
- कैद्यांच्या सुविधांचे निरीक्षण:** कैद्यांच्या परिस्थिती आणि उपचारांची तपासणी करण्यासाठी तुरुंग, अटक केंद्रे आणि मानसोपचार संस्थांना भेट देतात.
- जागरूकता आणि शिक्षण:** संशोधन करतात आणि माध्यमे, चर्चासत्रे आणि शैक्षणिक मोहिमांद्वारे मानवी हक्कांबद्दल जागरूकतेचा वाढवा

घेतात.

- **शासनाशी सल्लागार भूमिका:** मानवी हक्क संरक्षणाच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी धोरणात्मक किंवा कायदेशीर उपाययोजनांची शिफारस करतात.
- **दिवाणी न्यायालयाचे अधिकार:** दिवाणी न्यायालयाचे अधिकार आहेत: साक्षीदारांना बोलावणे, कागदपत्रे सादर करण्याचे आदेश देणे आणि प्रतिज्ञापत्रांवर पुरावे घेणे ही कामे करू शकतात.

अधिकार क्षेत्र

- राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग केंद्र सरकारच्या संस्था आणि सशस्त्र दलांशी संबंधित प्रकरणांची चौकशी करू शकते (मर्यादांसह).
- राज्य मानवाधिकार आयोग राज्य सरकारच्या यादीतील आणि राज्याच्या अधिकारक्षेत्रातील संस्थांशी संबंधित बाबींची चौकशी करू शकतात.

मर्यादा आणि आव्हाने

- **बंधनकारक नसलेल्या शिफारसी:** शिफारसी सल्लागार असतात, ज्यामुळे त्यांची अंमलबजावणी करण्याची क्षमता मर्यादित होते.
- **सशस्त्र दलांना सूट (फक्त NHRC):** सशस्त्र दलांशी संबंधित तक्रारींची थेट चौकशी करू शकत नाही; केंद्र फक्त सरकारकडून अहवाल मागू शकतात.
- **राजकीय नियुक्त्या आणि विलंब:** राजकीयदृष्ट्या प्रेरित नियुक्त्या आणि दीर्घकाळ रिक्त असलेल्या पदांवरून दोन्ही आयोगांवर टीका होत आहे.
- **अंमलबजावणीतील त्रुटी:** सरकारे अनेकदा आयोगांनी केलेल्या शिफारसींच्या अंमलबजावणीला विलंब करतात किंवा दुर्लक्ष करतात.
- **निधीची कमतरता आणि कर्मचाऱ्यांची कमतरता:** अनेक SHRC मर्यादित संसाधनांसह काम करतात, ज्यामुळे तपासाची व्याप्ती आणि गुणवत्ता प्रभावित होते.
- **तळागाळात कमी परिणामकारकता:** मर्यादित जनजागृती आणि ग्रामीण आणि उपेक्षित समुदायांपर्यंत पोहोचण्याच्या अभावामुळे परिणामकारकता कमी होते.

पुढील मार्ग

- **अंमलबजावणीचे अधिकार मजबूत करणे:** निवडक श्रेणींमध्ये शिफारसींच्या आंशिक किंवा पूर्ण बंधनकारक परिणामासाठी वैधानिक यंत्रणा प्रदान करणे.
- **पारदर्शक नियुक्त्या:** स्वातंत्र्य आणि विश्वासाहता वाढविण्यासाठी द्विपक्षीय आणि गुणवत्तेवर आधारित निवड समित्या सुरू करा.

- **अधिकारक्षेत्र वाढवा:** गैर-राज्य घटक आणि सशस्त्र दलांशी संबंधित प्रकरणांमध्ये (विशेषतः NHRC साठी) थेट कारवाई करण्यास सक्षम करण्यासाठी कायद्यात सुधारणा करा.
- **SHRC ला सक्षम बनवा:** SHRC ला पुरेसे निधी, पायाभूत सुविधा आणि कर्मचारी उपलब्ध करून द्या जेणेकरून ते NHRC च्या बरोबरीने काम करतील.

केंद्रीय आणि राज्य माहिती आयोग

परिचय

केंद्रीय माहिती आयोग (CIC) आणि राज्य माहिती आयोग (SICs) ह्या माहिती अधिकार (RTI) कायदा, २००५ अंतर्गत स्थापन करण्यात आलेली वैधानिक संस्था आहेत, ज्या नागरिकांच्या सार्वजनिक माहिती मिळवण्याच्या अधिकाराचे समर्थन करण्यासाठी आणि प्रशासनात पारदर्शकता आणि जबाबदारीला प्रोत्साहन देण्यासाठी निर्माण केल्या आहेत.

वैधानिक आधार

- **केंद्रीय माहिती आयोग:** २००५ च्या माहिती अधिकार कायद्याच्या कलम १२ अंतर्गत स्थापन.
- **राज्य माहिती आयोग:** माहिती अधिकार कायदा, २००५ च्या कलम १५ अंतर्गत स्थापन.

रचना

पोस्ट	केंद्रीय माहिती आयोग (CIC)	राज्य माहिती आयोग (SIC)
अध्यक्ष	मुख्य माहिती आयुक्त	राज्याचे मुख्य माहिती आयुक्त
सदस्य	१० पर्यंत माहिती आयुक्त	१० पर्यंत राज्य माहिती आयुक्त
नियुक्ती प्राधिकरण	समितीच्या शिफारशीवरून भारताचे राष्ट्रपती	अशाच समितीच्या शिफारशीवरून राज्यपाल
शिफारस समिती	पंतप्रधान (अध्यक्ष), लोकसभेतील विरोधी पक्ष नेता, केंद्रीय कॅबिनेट मंत्री	मुख्यमंत्री (अध्यक्ष), राज्य विधिमंडळातील विरोधी पक्ष नेता, राज्य कॅबिनेट मंत्री

कार्ये आणि अधिकार (CIC आणि SIC मध्ये एकसारख्याच)

- **तक्रारी आणि अपील निवारण:** नागरी अधिकाऱ्यांकडून माहिती

नाकारल्याबद्दल किंवा विलंबाबद्दल नागरिकांच्या तक्रारी आणि अपील यांचे निवारण करतात .

- **माहिती उघड करण्याचे आदेश :** नागरी अधिकाऱ्यांना माहिती उघड करण्याचे किंवा माहिती अधिकार कायदानुसार सुधारणात्मक कारवाई करण्याचे निर्देश देतात.
- **अनुपालन सुनिश्चित करतात:** नागरी अधिकारी माहिती अधिकार कायद्याच्या तरतुदींचे पालन करतात याची खात्री करा, ज्यामध्ये नोंदी ठेवणे आणि सक्रिय खुलासे करणे समाविष्ट आहे.
- **दंड आकारणे:** माहिती देण्यास अन्याय्य नकार किंवा विलंब केल्याबद्दल सार्वजनिक माहिती अधिकाऱ्यांवर (PIOs) दंड आकारतात.
- **शिस्तभंगाची कारवाईची शिफारस करतात:** आवश्यक असल्यास चूक करणाऱ्या अधिकाऱ्यांविरुद्ध शिस्तभंगाची कारवाईची शिफारस करतात.
- **दिवाणी न्यायालयाचे अधिकार:** दोन्ही आयोगांना समन्स बजावणे, साक्षीदारांची तपासणी करणे आणि कागदपत्रे मागवणे यासाठी दिवाणी न्यायालयाचे अधिकार आहेत.

समस्या आणि आव्हाने

- **प्रलंबित प्रकरणे आणि विलंब:** कर्मचाऱ्यांची कमतरता आणि नियुक्त्यांमध्ये विलंब यामुळे मोठ्या प्रमाणात प्रकरणे प्रलंबित आहेत.
- **स्वायत्ततेची चिंता:** माहिती अधिकार (सुधारणा) कायदा, २०१९ ने निश्चित कार्यकाळ आणि पगार संरक्षण सौम्य केले, ज्यामुळे संस्थात्मक स्वातंत्र्य कमी झाले.
- **अंमलबजावणी अधिकारांचा अभाव:** आयोग शिफारस करू शकतात आणि दंड करू शकतात परंतु आर्थिक दंडापेक्षा जास्त अनुपालनाची अंमलबजावणी करू शकत नाहीत.
- **सक्रिय प्रकटीकरणांमध्ये घट:** सार्वजनिक अधिकारी अनेकदा कलम ४ प्रकटीकरण अद्यतनित करण्यात अपयशी ठरतात; आयोगांमध्ये अनुपालन पूर्णपणे लागू करण्याची क्षमता नाही.
- **राज्य पातळीवर पायाभूत सुविधांची कमतरता:** अनेक SIC अपुरा निधी, कर्मचारी आणि डिजिटल पायाभूत सुविधांसह काम करतात, ज्यामुळे प्रवेशयोग्यता आणि परिणामकारकता कमी होते.
- **आदेशांचे पालन न करणे:** अनेक सार्वजनिक अधिकारी आयोगाच्या निर्देशांकडे दुर्लक्ष करतात आणि निर्णयांची अंमलबजावणी करण्यासाठी कोणतीही बंधनकारक कायदेशीर यंत्रणा नाही.

पुढील मार्ग

- **स्वायत्तता पुनर्संचयित करा:** माहिती अधिकार (सुधारणा) कायदा,

२०१९ चा पुनर्विचार करा आणि निवडणूक आयुक्तांसह निश्चित कार्यकाळ आणि दर्जा समानता पुनर्संचयित करा.

- **डिजिटायझेशन आणि पारदर्शकता:** केंद्र आणि राज्य पातळीवर माहिती अधिकार अर्ज आणि अपील दाखल करण्यासाठी, त्यांचा मागोवा घेण्यासाठी आणि निकाली काढण्यासाठी ऑनलाइन पोर्टल मजबूत करणे.
- **कालबद्ध निकाल:** अवास्तव विलंब टाळण्यासाठी दुसऱ्या अपीलाच्या निकालासाठी वैधानिक कालमर्यादा लागू करा.
- **रिक्त जागा त्वरित भरा:** रिक्त जागा टाळण्यासाठी पारदर्शक आणि गुणवत्तेवर आधारित निवडीद्वारे वेळेवर नियुक्त्या सुनिश्चित करा.
- **क्षमता बांधणी:** कायद्याच्या चांगल्या अंमलबजावणीसाठी सीआयसी आणि एसआयसी दोन्हीमधील पायाभूत सुविधा सुधारा आणि कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षित करा.
- **पर्यवेक्षण आणि जबाबदारी:** आयोगाच्या कामगिरीचे नियतकालिक लेखापरीक्षण आणि संसदीय आढावा संस्थात्मक जबाबदारी सुधारण्यास मदत करू शकतात.

राष्ट्रीय महिला आयोग (NCW)

परिचय

राष्ट्रीय महिला आयोग (NCW) ही भारतातील महिलांच्या हक्कांचे आणि कल्याणाचे रक्षण आणि प्रोत्साहन देण्यासाठी स्थापन केलेली एक वैधानिक संस्था आहे. हे तक्रारींचे निवारण करण्यासाठी एक व्यासपीठ म्हणून काम करते त्याचप्रमाणे कायदेशीर, राजकीय आणि सामाजिक क्षेत्रात लैंगिक न्यायाचे समर्थन करते.

वैधानिक आधार

- राष्ट्रीय महिला आयोग कायदा, १९९० अंतर्गत स्थापन.
- १९९२ मध्ये महिला हक्क आणि कल्याणासाठी सर्वोच्च राष्ट्रीय संस्था म्हणून कार्यरत झाली.

रचना

पोस्ट अध्यक्ष	तपशील
सदस्य	केंद्र सरकारने नामांकित केलेले. कायदा, प्रशासन, आरोग्य, शिक्षण किंवा सामाजिक कार्याचा अनुभव असलेले पाच सदस्य (किमान एक अनुसूचित जाती/जमातीमधून)
सचिव	व्यवस्थापन, संघटनात्मक रचना किंवा समाजशास्त्रीय तज्ञ किंवा नागरी सेवक

कार्ये आणि अधिकार

- **सुरक्षा उपायांचा आढावा:** महिलांसाठी विद्यमान घटनात्मक आणि

कायदेशीर सुरक्षा उपायांचे परीक्षण करते आणि सुधारणांची शिफारस करते.

- **धोरण सल्लागार:** महिलांवर परिणाम करणाऱ्या सर्व धोरणात्मक बाबींवर सरकारला सल्ला देते आणि त्यांचे प्रतिनिधित्व आणि अधिकार सुधारण्यासाठी उपाययोजना सुचवते.
- **तक्रारी हाताळणे:** महिलांना अधिकारांपासून वंचित ठेवणे किंवा त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाबद्दलच्या विशिष्ट तक्रारींची चौकशी करते.
- **सुओ मोटो अधिकार:** महिलांच्या हक्कांना नकार देणे, कायद्यांची अंमलबजावणी न करणे किंवा धोरणांचे उल्लंघन करणे यासारख्या प्रकरणांची स्वतःहून दखल घेते.
- **कायदेशीर आणि आर्थिक सहाय्य:** गैरवापर किंवा भेदभावाचा सामना करणाऱ्या महिलांना कायदेशीर पाठिंबा, समुपदेशन आणि पुनर्वसनाची सुविधा देते.
- **संशोधन आणि वकिली:** लिंगभावविषयक समस्यांवर अभ्यास करते, अहवाल प्रकाशित करते आणि चर्चासत्रे आणि प्रकाशनांद्वारे जागरूकता वाढवते.
- **अंमलबजावणीचे मूल्यांकन:** महिलांशी संबंधित कायदे आणि धोरणांच्या कार्याचे मूल्यांकन करते आणि सुधारणांची शिफारस करते.
- **● दिवाणी न्यायालयाचे अधिकार:** चौकशी दरम्यान समन्स बजावणे, साक्षीदारांची तपासणी करणे आणि कागदपत्रे मागवणे यामध्ये दिवाणी न्यायालयाचे अधिकार आहेत.

समस्या आणि आव्हाने

- **मर्यादित अंमलबजावणी अधिकार:** राष्ट्रीय महिला आयोग फक्त कारवाईची शिफारस करू शकते; त्यांचे निर्णय लागू करण्याचा अधिकार त्यांच्याकडे नाही.
- **राजकीय नियुक्त्या:** नियुक्ती प्रक्रियेत अनेकदा पारदर्शकतेचा अभाव असतो, ज्यामुळे राजकारणीकरणाची चिंता निर्माण होते.
- **नागरी पक्षपात:** मर्यादित पोहोच आणि ग्रामीण किंवा आदिवासी भागात उपस्थितीमुळे तळागाळातील पातळीवर त्याची प्रभावीता कमी होते.
- **कमी कर्मचारी आणि कमी निधी:** अपुऱ्या संसाधनांमुळे आयोगाची जलद आणि व्यापकपणे कार्य करण्याची क्षमता कमी होते.
- **सक्रिय नाही, प्रतिक्रियाशील:** लिंग-आधारित उल्लंघनांवर सक्रियपणे लक्ष ठेवण्याऐवजी घटना घडल्यानंतर कारवाई केल्याबद्दल अनेकदा टीका केली जाते.
- **एकमेकांशी जोडलेले आदेश:** इतर संस्थांशी (जसे की राज्य महिला आयोग किंवा महिला आणि बाल विकास मंत्रालय) समन्वयाच्या समस्या कधीकधी गोंधळ आणि अकार्यक्षमतेला कारणीभूत ठरतात.

पुढील मार्ग

- **कायदेशीर अधिकार मजबूत करणे:** गंभीर उल्लंघनांच्या प्रकरणांमध्ये त्यांच्या शिफारशी लागू करण्यासाठी राष्ट्रीय महिला आयोगाला अर्ध-न्यायिक अधिकारांसह सक्षम करणे.
- **पारदर्शक आणि समावेशक नियुक्त्या:** गुणवत्तेवर आधारित, द्विपक्षीय आणि विविध प्रतिनिधित्व सुनिश्चित करा, ज्यामध्ये दुर्लक्षित समुदायांचा समावेश असेल.
- **तळागाळातील लोकांपर्यंत पोहोच वाढवणे:** ग्रामीण आणि आदिवासी भागात प्रवेश सुधारण्यासाठी प्रादेशिक कार्यालये वाढवा आणि स्वयंसेवी संस्थांशी भागीदारी वाढवा.
- **क्षमता बांधणी आणि संसाधने:** जलद आणि प्रभावी प्रतिसाद सुनिश्चित करण्यासाठी निधी, कर्मचारी आणि प्रशिक्षण सुधारा.
- **नियमित देखरेख आणि लेखापरीक्षण:** संस्थात्मक जबाबदारी सुधारण्यासाठी मजबूत कामगिरी ट्रॅकिंग आणि लेखापरीक्षण यंत्रणा स्थापित करणे.

भारताचे लोकपाल

परिचय

लोकपाल ही भारतातील नागरी अधिकाऱ्यांवरील भ्रष्टाचाराच्या आरोपांची चौकशी करण्यासाठी स्थापन केलेली एक वैधानिक भ्रष्टाचार विरोधी संस्था आहे. हे सार्वजनिक प्रशासनात, विशेषतः सरकारच्या उच्च स्तरावर, जबाबदारी आणि सचोटी वाढवण्याचा प्रयत्न करते.

वैधानिक आधार

- लोकपाल आणि लोकायुक्त कायदा, २०१३ अंतर्गत स्थापन.
- १६ जानेवारी २०१४ रोजी लागू झाले.
- २०११ मध्ये भारताने मंजूर केलेल्या संयुक्त राष्ट्रांच्या भ्रष्टाचारविरोधी कराराची अंमलबजावणी करण्याचे उद्दिष्ट.

रचना

पोस्ट	तपशील
अध्यक्ष	भारताचे माजी सरन्यायाधीश, सर्वोच्च न्यायालयाचे माजी न्यायाधीश किंवा योग्य आणि भ्रष्टाचारविरोधी कामगिरी असलेली प्रतिष्ठित व्यक्ती.
सदस्य	जास्तीत जास्त ८ : ५०% न्यायिक सदस्य (माजी SC/HC न्यायाधीश) आणि ५०% SC,ST,OBC, अल्पसंख्याक आणि महिला (किमान प्रत्येकी एक)

नियुक्ती	निवड समितीच्या शिफारशीवरून राष्ट्रपतींकडून नियुक्ती
निवड समिती	पंतप्रधान (अध्यक्ष), लोकसभेचे अध्यक्ष, लोकसभेतील विरोधी पक्षनेते, भारताचे सरन्यायाधीश किंवा नामनिर्देशित व्यक्ती आणि एक प्रख्यात कायदेतज्ज्ञ

अधिकार क्षेत्र

- पंतप्रधान (काही अपवाद वगळता), मंत्री, संसद सदस्य आणि केंद्र सरकारचे गट अ, ब, क, ड अधिकारी यांचा समावेश आहे.
- विहित मर्यादपेक्षा जास्त परदेशी देणग्या किंवा सार्वजनिक निधी प्राप्त करणाऱ्या NGOच्या अधिकाऱ्यांचा देखील समाविष्ट होतो.

अधिकार आणि कार्ये	समस्या आणि आव्हाने
चौकशी आणि तपास: सार्वजनिक कार्याविरुद्धच्या भ्रष्टाचाराच्या आरोपांची चौकशी त्यांच्या चौकशी शाखेमार्फत किंवा सीबीआयमार्फत करू शकतो. खटला चालवणे: तपास पूर्ण झाल्यानंतर पुढील कायदेशीर कारवाईसाठी खटले अभियोजन शाखेकडे पाठवले जातात. सीबीआयचे पर्यवेक्षण: सीबीआयकडे पाठवलेल्या भ्रष्टाचाराच्या प्रकरणांमध्ये त्यावर पर्यवेक्षणाचे अधिकार आहेत. मालमत्ता जप्त करणे: भ्रष्ट मार्गांनी मिळवलेल्या मालमत्तेची जप्ती आणि जप्तीची शिफारस करू शकते. संस्थांना निर्देश: तपास किंवा खटल्यात मदत करण्यासाठी कोणत्याही केंद्रीय संस्थांना निर्देश देऊ शकते.	कार्यान्वित होण्यास विलंब: जरी हा कायदा २०१३ मध्ये मंजूर झाला असला तरी, पहिला लोकपाल २०१९ मध्येच नियुक्त करण्यात आला. आजही, त्यात पूर्ण कर्मचारी आणि पायाभूत सुविधांचा अभाव आहे. अनेक राज्यांमध्ये लोकायुक्तांची अनुपस्थिती: या कायदानुसार राज्यांना एका वर्षाच्या आत लोकायुक्त स्थापन करण्याचे आदेश देण्यात आले आहेत, परंतु अनेक राज्यांनी अद्याप तसे केलेले नाही किंवा त्यांनी कमकुवत संस्था निर्माण केल्या आहेत. सक्रिय अंमलबजावणीचा अभाव: लोकपालने स्वतंत्रपणे मोठे तपास हाती घेतलेले नाहीत, ज्यामुळे त्यांच्या प्रभावीतेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आहे. अधिकारक्षेत्रातील ओव्हरलॅप: CVC, CBI आणि विभागीय दक्षता आयोगांसारख्या विद्यमान संस्थांसह ओव्हरलॅप केल्याने संस्थात्मक अस्पष्टता निर्माण होते.

	CBI ची मर्यादित स्वायत्तता: पर्यवेक्षी नियंत्रण असूनही, तपासात सीबीआयची स्वातंत्र्याची कमतरता लोकपालची प्रभावीता कमी करते. गुप्तहेर संरक्षण एकात्मिक नाही: गुप्तहेर संरक्षण कायदा, २०१४ लोकपाल प्रक्रियेत प्रभावीपणे एकत्रित केलेला नाही.
--	--

राष्ट्रीय अल्पसंख्याक आयोग (NCM)

परिचय

राष्ट्रीय अल्पसंख्याक आयोग (NCM) ही भारतातील अल्पसंख्याक समुदायांच्या हक्कांचे आणि हितांचे रक्षण करण्यासाठी स्थापन केलेली एक वैधानिक संस्था आहे. संविधानानुसार हमी दिलेल्या अल्पसंख्याकांसाठी समानता, भेदभाव न करणे तसेच सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक हक्कांचे संरक्षण सुनिश्चित करण्यासाठी हे कार्य करते.

वैधानिक आधार

- राष्ट्रीय अल्पसंख्याक आयोग कायदा, १९९२ अंतर्गत स्थापन.
- हा कायदा आयोगाला अल्पसंख्याकांच्या प्रगतीचे निरीक्षण आणि मूल्यांकन करण्याचा वैधानिक अधिकार देतो (NCM कायद्याच्या कलम २(क) अंतर्गत भारत सरकारनुसार): यांमध्ये मुस्लिम, ख्रिश्चन, शीख, बौद्ध, पारशी (पारशी), जैन (२०१४ मध्ये अधिसूचित) यांचा समावेश होतो.

रचना

पोस्ट	तपशील
अध्यक्ष	केंद्र सरकारने नियुक्त केलेले
सदस्य	अध्यक्षांसह सहा सदस्य; अल्पसंख्याक समुदायातीलच व्यक्तींचा समावेश असावा.
नियुक्ती प्राधिकरण	केंद्र सरकार
कार्यकाळ	पदभार स्वीकारल्यापासून ३ वर्षे

कार्ये आणि अधिकार	समस्या आणि आव्हाने
● सुरक्षात्मक उपायांचा आढावा: अल्पसंख्याकांसाठी संवैधानिक आणि कायदेशीर सुरक्षात्मक उपायांच्या कार्याचे मूल्यांकन करते. ● तक्रार निवारण: अल्पसंख्याकांच्या हक्कांपासून वंचित राहण्याच्या आणि त्यांच्या सुरक्षेबाबतच्या विशिष्ट तक्रारींची चौकशी केली जाते. ● सल्लागार भूमिका: अल्पसंख्याक कल्याण आणि विकासावर परिणाम करणाऱ्या धोरणात्मक बाबींवर केंद्र आणि राज्य सरकारांना सल्ला देते. ● विकासाचे निरीक्षण: अभ्यास, संशोधन आणि अहवालांद्वारे अल्पसंख्याकांच्या सामाजिक-आर्थिक विकासाचे मूल्यांकन करते. ● शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक हक्क: संविधानाच्या कलम २९ आणि ३० अंतर्गत अल्पसंख्याकांच्या हक्कांचे संरक्षण सुनिश्चित करते. ● कायदेशीर अधिकार: साक्षीदारांना बोलावणे, कागदपत्रे मागणे आणि शपथेखाली पुरावे स्वीकारण्याचे दिवाणी न्यायालयाचे अधिकार आहेत.	● बंधनकारक नसलेल्या शिफारसी: आयोग केवळ शिफारस करू शकतो, त्याचे निर्णय लागू करू शकत नाही. ● मर्यादित प्रभावाची धारणा: त्याची भूमिका बहुतेकदा प्रतीकात्मक किंवा निष्क्रिय म्हणून पाहिली जाते, ज्यामध्ये प्रमुख सांप्रदायिक किंवा धोरणात्मक बाबींमध्ये मर्यादित सक्रिय हस्तक्षेप असतात. ● राजकीय नियुक्त्या: नियुक्त्या अनेकदा राजकीयदृष्ट्या प्रेरित असल्याचा आरोप केला जातो, ज्यामुळे संस्थेच्या तटस्थतेवर आणि विश्वासाहतेवर परिणाम होतो. ● प्रादेशिक पोहोचाचा अभाव: राष्ट्रीय अल्पसंख्याक आयोग केंद्रस्थानी आहे, त्याचे कोणतेही वैधानिक अस्तित्व नाही किंवा राज्य अल्पसंख्याक आयोगांशी मजबूत समन्वय नाही. ● कमकुवत पाठपुरावा यंत्रणा: मंत्रालये आणि विभागांकडून त्यांच्या अहवालांवर आणि शिफारशींवर मर्यादित पाठपुरावा केला जातो. ● संसाधनांच्या मर्यादा: आयोगाकडे अपुरे कर्मचारी आणि बजेट आहे, ज्यामुळे त्याची संशोधन आणि देखरेख क्षमता मर्यादित आहे.

२. नियामक संस्था

भारतीय प्रतिभूती आणि विनियम मंडळ (SEBI)

परिचय

सेबी ही भारतातील सिक्युरिटीज मार्केटसाठी वैधानिक नियामक म्हणून कार्य करते. गुंतवणूकदारांच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी, बाजारातील पारदर्शकता वाढविण्यासाठी आणि सिक्युरिटीज उद्योगाचे नियमन करण्यासाठी याची स्थापना करण्यात आली.

वैधानिक आधार

- १९८८ मध्ये एक गैर-वैधानिक संस्था म्हणून स्थापना.
- सेबी कायदा, १९९२ द्वारे वैधानिक दर्जा देण्यात आला.

रचना

- **अध्यक्ष:** भारत सरकारने नियुक्त केलेले.
- **सदस्य:**
 - केंद्रीय अर्थ मंत्रालयाचे दोन सदस्य
 - आरबीआयकडून एक सदस्य
 - केंद्र सरकारने नियुक्त केलेले इतर पाच सदस्य
- **मुख्यालय:** मुंबई, संपूर्ण भारतातील प्रादेशिक कार्यालयांसह.

कार्ये आणि अधिकार	आव्हाने
● स्टॉक एक्सचेंज, ब्रोकर, म्युच्युअल फंड आणि इतर बाजार मध्यस्थांचे नियमन करते. ● भांडवली बाजारात निष्पक्ष पद्धती आणि पारदर्शकतेसाठी नियम तयार करणे. ● अंतर्गत व्यापार आणि अनुचित व्यापार पद्धतींना प्रतिबंधित करते. ● गुंतवणूकदारांच्या जागरूकतेला आणि शिक्षणाला प्रोत्साहन देते ● पोर्टफोलिओ व्यवस्थापक, व्यापारी बँकर्स इत्यादी मध्यस्थांची नोंदणी आणि पर्यवेक्षण करते. ● इलेक्ट्रॉनिक ट्रेडिंग प्लॅटफॉर्म सारख्या पायाभूत सुविधा आणि प्रणाली विकसित करते. ● सेबी कायद्यांतर्गत अर्ध-विधायी, कार्यकारी आणि अर्ध-न्यायिक अधिकार आहेत.	● गुंतागुंतीच्या आणि विकसित होणाऱ्या व्यापार धोरणांद्वारे बाजारपेठेतील फेरफार. ● अंमलबजावणीतील विलंबामुळे नियामक कृतीची प्रभावीता कमी होते. ● हायब्रिड उत्पादनांच्या बाबतीत इतर नियामकांसह (RBI, IRDAI, PFRDA) अधिकारक्षेत्रातील ओव्हरलॅप्स. ● अनियंत्रित गुंतवणूक योजना आणि पोंझी घोटाळे हाताळण्यात अडचण. ● वाढत्या व्यवहारांवर लक्ष ठेवण्यासाठी मर्यादित क्षमता आणि मनुष्यबळ. ● सिक्युरिटीज मार्केटमध्ये जलद तांत्रिक बदलांशी जुळवून घेण्यातील आव्हाने ● प्रदीर्घ कायदेशीर कार्यवाही आणि अपीलांमुळे सेबीच्या आदेशांचे प्रतिबंधात्मक मूल्य कमी होते.

भारतीय विमा नियामक आणि विकास प्राधिकरण (IRDAI)

परिचय

IRDAI ही भारतातील विमा आणि पुनर्विमा उद्योगाचे नियमन, प्रोत्साहन आणि सुव्यवस्थित वाढ सुनिश्चित करण्यासाठी जबाबदार असलेली वैधानिक नियामक संस्था आहे. पॉलिसीधारकांच्या हिताचे रक्षण करणे आणि विमा कंपन्यांमध्ये निष्पक्ष स्पर्धा वाढवणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे.

वैधानिक आधार

- विमा नियामक आणि विकास प्राधिकरण कायदा, १९९९ अंतर्गत स्थापन.
- विमा कायदा, १९३८ आणि आयआरडीएआय कायदा, १९९९ च्या तरतुदीनुसार सक्षम.

रचना

पोस्ट	तपशील
अध्यक्ष	केंद्र सरकारने नियुक्त केलेले
पूर्णवेळ सदस्य	५ पर्यंत, सरकारद्वारे नियुक्त केलेले
अर्धवेळ सदस्य	४ पर्यंत, सरकारद्वारे नियुक्त केलेले
मुख्यालय	हैदराबाद

IRDAI: कार्ये आणि अधिकार विरुद्ध आव्हाने

कार्ये आणि अधिकार	आव्हाने
- विमा कंपन्या, एजंट, ब्रोकर आणि तृतीय-पक्ष प्रशासकांना परवाने आणि नियमन देणे. - तक्रारींचे निराकरण करण्यात होणारा विलंब आणि विसंगत तक्रार निवारण यंत्रणा पुरवते. - योग्य पद्धती आणि तक्रार निवारण सुनिश्चित करून पॉलिसीधारकांच्या हिताचे रक्षण करते. - विमा कंपन्यांसाठी आवश्यक सॉल्व्हन्सी मार्जिन आणि भांडवली पर्याप्तता मानके निर्दिष्ट करते. - प्रीमियम दर, कमिशन आणि निधीच्या गुंतवणुकीवर नियमन तयार करणे. - विमा क्षेत्रात स्पर्धा आणि आर्थिक समावेशनाला प्रोत्साहन देणे.	- दीर्घकाळ प्रयत्न करूनही ग्रामीण आणि अनौपचारिक क्षेत्रात विम्याचा कमी प्रसार. - डिजिटल विमा कंपन्या आणि तंत्रज्ञानावर आधारित मध्यस्थ (इन्सुरटेक) यांच्या देखरेखीतील आव्हाने - वेगाने विकसित होत असलेल्या विमा तंत्रज्ञान आणि ग्राहकांच्या अपेक्षांनुसार नियामक ढिलाई.

- अनुपालनाची अंमलबजावणी करण्यासाठी तपासणी, ऑडिट आणि चौकशी करते.
- विमा कंपन्या आणि मध्यस्थांच्या वाढत्या संख्येमध्ये अनुपालन सुनिश्चित करणे.
- नवीन विमा उत्पादने आणि नवोपक्रमांच्या विकासास सुलभ करते.
- समष्टिगत आर्थिक ताणतणावाच्या काळात कर्जपुरवठा आणि आर्थिक आरोग्याचे निरीक्षण करणे
- ग्राहकांना परवडणाऱ्या किमतीसह विमा नफ्याचे संतुलित करते.

३. अर्ध-न्यायिक संस्था

परिचय

अर्ध-न्यायिक संस्था या गैर-न्यायिक संस्था आहेत ज्यांना न्यायालयासारखे अधिकार आहेत. ते विशिष्ट कायदेशीर किंवा प्रशासकीय बाबींमध्ये वादांचे निवाडे करू शकतात, सुनावणी करू शकतात आणि बंधनकारक निर्णय घेऊ शकतात. जरी ते नियमित न्यायव्यवस्थेचा भाग नसले तरी, ते कायदांतर्गत तयार केलेले न्यायाधिकरण किंवा आयोग म्हणून काम करतात.

महत्वाची वैशिष्ट्ये

- संविधानाने नव्हे तर कायदांनी निर्माण केलेले.
- विशिष्ट विषयांवर मर्यादित अधिकार क्षेत्र असणे
- दिवाणी न्यायालयाप्रमाणे समन्स बजावण्याचा, तपासण्याचा आणि आदेश देण्याचा अधिकार.
- तज्ञ किंवा निवृत्त न्यायाधीशांच्या नेतृत्वाखाली, बहुतेकदा तांत्रिक ज्ञान असलेले.
- निर्णय उच्च न्यायालये किंवा सर्वोच्च न्यायालयाच्या कार्यपद्धतीद्वारे न्यायालयीन पुनरावलोकनाच्या अधीन असतात.
- व्यक्ती आणि सरकारमधील किंवा नियमन केलेल्या क्षेत्रातील व्यक्तींमधील वाद सोडवणे.
- नियमित न्यायालयांना कमी औपचारिक, जलद आणि किफायतशीर पर्याय प्रदान करणे.
- विशिष्ट कायदे लागू करणे आणि वैधानिक तरतुदींचे पालन सुनिश्चित करणे.
- विशेष क्षेत्रात हक्कांचे संरक्षण करणे आणि तक्रारींचे निवारण करणे.

भारतातील अर्ध-न्यायिक संस्थांची उदाहरणे

संस्था	अधिकार क्षेत्र / डोमेन	कायदेशीर आधार
राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग (NHRC)	मानवी हक्कांचे उल्लंघन	मानवी हक्क संरक्षण कायदा, १९९३
केंद्रीय माहिती आयोग (CIC)	माहिती अधिकार अपील आणि तक्रारी	माहिती अधिकार कायदा, २००५
राष्ट्रीय हरित न्यायाधिकरण (NGT)	पर्यावरण संरक्षण आणि संवर्धन	राष्ट्रीय हरित न्यायाधिकरण कायदा, २०१०
भारतीय स्पर्धा आयोग (CCI)	स्पर्धाविरोधी पद्धतींना प्रतिबंध	स्पर्धा कायदा, २००२
सिक््युरिटीज अपीलीय न्यायाधिकरण (SAT)	सेबीच्या आदेशांविरुद्ध अपील	सेबी कायदा, १९९२
दूरसंचार वाद निपटारा अपीलीय न्यायाधिकरण (TDSAT)	दूरसंचार आणि प्रसारण वाद	TRAI कायदा, १९९७ (सुधारित २०००)
बीज अपील न्यायाधिकरण	बीज क्षेत्रातील वाद	बीज कायदा, २००३
आयकर अपीलीय न्यायाधिकरण (ITAT)	प्रत्यक्ष कर प्रकरणांवर अपील	आयकर कायदा, १९६१
केंद्रीय प्रशासकीय न्यायाधिकरण (CAT)	सरकारी कर्मचाऱ्यांच्या भरती आणि सेवेशी संबंधित वाद	प्रशासकीय न्यायाधिकरण कायदा, १९८५

- काही आयोग आणि न्यायाधिकाऱ्यांसाठी अंमलबजावणीचे मर्यादित अधिकार.
- काही संस्थांमध्ये प्रशिक्षित कायदेशीर कर्मचाऱ्यांच्या कमतरतेमुळे निर्णयाची विसंगत गुणवत्ता.

कीवर्ड: वैधानिक पर्यवेक्षण, संस्थात्मक स्वायत्तता, नियामक लक्ष, क्षेत्रीय निर्णय, दिवाणी न्यायालयाचे अधिकार, नियुक्तीचे राजकारणीकरण, बंधनकारक नसलेल्या शिफारसी, तक्रार निवारण, सार्वजनिक जबाबदारी, कार्यात्मक ओव्हरलॅप, स्वतःहून कार्यक्षेत्र, न्यायाधिकाऱ्याचे न्यायाधिकरण, क्षेत्रीय नियमन

मुख्य परीक्षेच्या दृष्टीने सराव प्रश्न:

प्रश्न १ भारतातील नियामक संस्थांचे स्वातंत्र्य आणि कार्यक्षमता सुनिश्चित करण्यामधील आव्हानांचे विश्लेषण करा. त्यांच्या कामकाजासाठी एकसमान चौकट असायला हवी का?

प्रश्न २. राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाची (NHRC) एक वैधानिक संस्था म्हणून त्याच्या भूमिकेवर चर्चा करा. त्याच्या कार्यात कोणते अडथळे आहेत आणि ते कसे दूर करता येतील?

महत्त्व

- तांत्रिक आणि विशेष बाबी हाताळून न्यायालयीन कामकाजावरील भार कमी करते.
- निर्णय प्रक्रियेला गती देते आणि क्षेत्र-विशिष्ट निराकरण सुनिश्चित करते.
- प्रशासनात पारदर्शकता आणि जबाबदारी वाढवते.
- विकेंद्रित सेटिंग्जमध्ये तक्रार निवारण करून नागरिकांना सक्षम बनवते.

आव्हाने

- न्यायालये किंवा इतर संस्थांसह अधिकारक्षेत्रे ओव्हरलॅप होतात.
- नियुक्त्यांवर कार्यकारी नियंत्रण असल्यामुळे काही प्रकरणांमध्ये स्वातंत्र्याचा अभाव.
- जलद न्यायाच्या उद्देशाला दुजोरा देणारी विलंब आणि प्रलंबित कामे

यूपीएससीचे मागील वर्षाचे प्रश्न

अ.क्र.	पीवायक्यू	प्रश्नाचे स्वरूप
१.	"एक राष्ट्र - एक निवडणूक" तत्वाच्या संदर्भात विविध समित्यांनी सुचवलेल्या आवश्यकता निवडणूक सुधारणांचे परीक्षण करा. (२०२४)	संकल्पनात्मक+चालू घडामोडींशी संदर्भात
२.	लोकप्रतिनिधी कायदा, १९५१ अंतर्गत संसद सदस्य किंवा राज्य विधिमंडळ सदस्याच्या निवडणुकीतून उद्धवणाच्या वादांवर निर्णय घेण्यासाठीच्या कार्यपद्धतीची चर्चा करा. कोणत्याही परत आलेल्या उमेदवाराची निवडणूक कोणत्या कारणांवरून रद्द घोषित केली जाऊ शकते? निर्णयाविरुद्ध नाराज पक्षाला कोणता उपाय उपलब्ध आहे? केस लॉ लिहा. [२०२२]	स्टॅटिक + कायदेशीर प्रक्रिया + केस लॉ
३.	" लोकप्रतिनिधी कायद्यांतर्गत भ्रष्ट कृत्यांमध्ये दोषी आढळलेल्या व्यक्तींना अपात्र ठरवण्याची प्रक्रिया सोपी करण्याची गरज आहे". चर्चा करा. [२०२०]	समकालीन + कायदेशीर सुधारणाविषयक सूचना
४.	लोकप्रतिनिधी कायदा, १९५१ अंतर्गत कोणत्या कारणांमुळे लोकप्रतिनिधीला अपात्र ठरवता येते? अशा व्यक्तीला त्याच्या अपात्रतेविरुद्ध उपलब्ध असलेल्या उपाययोजनांचाही उल्लेख करा. [२०१९]	स्टॅटिक + कायदेशीर कारणे + उपाय
५.	अलिकडच्या इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रांच्या (EVM) वापराबाबत वादाच्या पार्श्वभूमीवर, भारतातील निवडणुकांची विश्वासाहता सुनिश्चित करण्यासाठी भारतीय निवडणूक आयोगासमोर कोणते आव्हान आहे? [२०१८]	समकालीन + निवडणूक अखंडता
६.	भारतातील लोकशाहीची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी भारतीय निवडणूक आयोगाने २०१६ मध्ये निवडणूक सुधारणा प्रस्तावित केल्या आहेत. सुचवलेल्या सुधारणा कोणत्या आहेत आणि लोकशाही यशस्वी करण्यासाठी त्या किती महत्त्वाच्या आहेत? [२०१७]	समकालीन + निवडणूक सुधारणा उपाय

१. भारतातील निवडणूक प्रणाली

परिचय

भारत प्रातिनिधिक लोकशाहीचे अनुसरण करतो, जिथे निवडणुका या लोकांच्या इच्छेचे सरकारमध्ये रूपांतर करण्यासाठी एक यंत्रणा म्हणून काम करतात. भारतातील निवडणुकांसाठी वापरली जाणारी फर्स्ट-पास्ट-द-पोस्ट (FPTP) प्रणाली ही प्रमुख निवडणूक कायदेशिर प्रणाली आहे.

फर्स्ट-पास्ट-द-पोस्ट (FPTP) सिस्टम

- FPTP अंतर्गत, मतदारसंघात सर्वाधिक मते मिळवणाऱ्या उमेदवाराला विजयी घोषित केले जाते, त्यांना पूर्ण बहुमत मिळाले की नाही याची पर्वा न करता.
- ही एक-सदस्यीय मतदारसंघ प्रणाली आहे.

वापर

- लोकसभा निवडणुका
- राज्य विधानसभेच्या निवडणुका
- पंचायती राज संस्था आणि महानगरपालिका संस्था

FPTP प्रणाली: गुण विरुद्ध दोष

गुण	दोष
साधेपणा: समजण्यास आणि व्यवस्थापित करण्यास सोपे; लोक सहभागाला प्रोत्साहन देते. स्थिर सरकारे: बहुतेकदा स्पष्ट बहुमत मिळते आणि अस्थिरता कमी होते. भौगोलिक प्रतिनिधित्व: मतदार आणि निवडून आलेले प्रतिनिधी यांच्यात स्थिर स्थानिक संबंध असतो. जलद निकाल: मोजणी जलद असते; परिणामी निकाल लवकर जाहीर होतात.	विषम प्रतिनिधित्व: बहुमत नसतानाही पक्ष बहुसंख्य जागा जिंकू शकतो. उदाहरण: २०१९ मध्ये भाजपने ३७% मतांसह ५५% जागा जिंकल्या. लहान पक्षांकडे दुर्लक्ष: लक्षणीय मतांच्या वाट्याला आले तरी, लहान पक्षांना कमी किंवा एकही जागा मिळू शकत नाहीत. वाया गेलेली मते: पराभूत उमेदवारांना मिळालेल्या मतांचा अंतिम निकालावर परिणाम होत नाही. धोरणात्मक मतदान: मतदार नापसंत उमेदवाराला हरवण्यासाठी त्यांच्या पसंतीच्या उमेदवाराचेही मतदान टाळू शकतात.

प्रमाणित प्रतिनिधित्व (PR) पद्धतीशी तुलना

पैलू	FPTP	प्रमाणित प्रतिनिधित्व (PR) पद्धती
प्रतिनिधित्वाचा आधार	मतदारसंघात सर्वाधिक मते मिळवणारा उमेदवार	पक्षांच्या एकूण मतदानाच्या टक्केवारीनुसार जागा वाटप
मतदारसंघ प्रकार	एकल-सदस्य	बहु-सदस्यीय किंवा राष्ट्रीय/मोठ्या प्रदेश-आधारित याद्या
भारतातील वापर	लोकसभा, राज्य विधानसभा	राज्यसभा, राष्ट्रपती आणि उपराष्ट्रपती निवडणुका (STV फॉर्मॅट)
लहान पक्षांवर परिणाम	सीमांत	चांगले प्रतिनिधित्व
सरकारी स्थिरता	स्थिर सरकारांना प्रोत्साहन देते	युती सरकारे येऊ शकतात.
गुंतागुंत	समजण्यास आणि अंमलात आणण्यास सोपे	तुलनेने गुंतागुंतीच्या मतदान आणि मतमोजणी प्रक्रिया

२. भारतातील निवडणूक कायदे

परिचय

भारतातील निवडणूक कायदे हे कायदेशीर आणि संस्थात्मक चौकट तयार करतात, जे मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणुकांचे आयोजन नियंत्रित करते. लोकशाही प्रक्रियेत पारदर्शकता, अखंडता आणि समावेशकता सुनिश्चित करणे हे त्यांचे उद्दिष्ट आहे.

निवडणुका नियंत्रित करणारे महत्वाचे कायदे

कायदे	प्रमुख तरतुदी
लोकप्रतिनिधित्व कायदा, १९५०	जागांचे वाटप, मतदारसंघांचे सीमांकन आणि मतदार याद्या तयार करणे यासंबंधी
लोकप्रतिनिधित्व कायदा, १९५१	निवडणुकांचे आयोजन, अपात्रता, भ्रष्ट पद्धती आणि निवडणूक गुन्ह्यांसाठीच्या तरतुदी करते
सीमांकन कायदे (१९५२, १९६२, १९७२, २००२)	जनगणनेच्या आकडेवारीवर आधारित मतदारसंघांच्या सीमांचे पुनर्निर्धारण करणे.
राष्ट्रपती आणि उपराष्ट्रपती निवडणूक कायदा, १९५२	सर्वोच्च संवैधानिक पदांसाठी निवडणुकांचे संचालन करते

पक्षांतर बंदी कायदा (५२ वी घटनादुरुस्ती, १९८५)	दहाव्या अनुसूचीअंतर्गत आमदारांना/ खासदारांना अपात्र ठरवून राजकीय पक्षांतर रोखण्याचे उद्दिष्ट
निवडणूक आचार संहिता नियम, १९६१	निवडणूक प्रक्रियेच्या कार्यकारी पैलूंचे नियमन करण्यासाठी RPA, १९५१ अंतर्गत तयार

(वरीलपैकी लोकप्रतिनिधी कायदा, १९५० आणि ५१ हे भारतातील दोन महत्वाचे निवडणूक कायदे आहेत)

लोकप्रतिनिधीत्व कायदा, १९५०

परिचय

लोकप्रतिनिधी कायदा, १९५० हा भारतातील निवडणुकांच्या आचरणासाठी पायाभूत चौकट तयार करतो. हे प्रामुख्याने मतदारसंघांचे सीमांकन, मतदार याद्या तयार करणे आणि संसद आणि राज्य विधिमंडळांमधील जागांचे वाटप यासारख्या निवडणूकपूर्व प्रक्रियांशी संबंधित आहे.

प्रमुख तरतुदी

तरतूद	तपशील
जागांचे वाटप	लोकसभा आणि राज्य विधानसभेतील जागांच्या वाटपाची तरतूद.
मतदारसंघांचे सीमांकन	लोकसंख्येच्या आकडेवारीवर आधारित घटक सीमा आख्यासाठी आधार स्थापित करते.
मतदार याद्या तयार करणे	प्रत्येक मतदारसंघातील मतदार याद्या संकलित करणे, सुधार करणे आणि अद्ययावत करण्यासाठी प्रक्रिया निश्चित करते.
मतदारांची पात्रता	सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार सुनिश्चित करते - १८ वर्षे किंवा त्याहून अधिक वयाचा कोणताही भारतीय नागरिक अटीच्या अधीन राहून मतदान करू शकतो.
कोणत्याही व्यक्तीला एकापेक्षा जास्त मतदारसंघात नोंदणी करता येणार नाही.	निष्पक्षता सुनिश्चित करण्यासाठी मतदार यादीमध्ये दुहेरी/अनेक नोंदींना प्रतिबंधित करते.
मतदार यादीत भेदभाव न करणे	धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा त्यापैकी कोणत्याही कारणांमुळे कोणत्याही व्यक्तीला नोंदणी नाकारता येणार नाही (कलम ३२५ संशोधित).
निवडणूक नोंदणी अधिकारी (EROs)	निवडणूक आयोगाच्या देखरेखीखाली मतदार यादी प्रक्रियांचे निरीक्षण आणि व्यवस्थापन करण्यासाठी ERO ना अधिकार देते.
मतदानापासून अपात्रता	सदोष मनस्थिती किंवा नागरिकत्व नसणे यासारख्या कारणांमुळे मतदानापासून अपात्र ठरवण्याची तरतूद आहे.

फायदे

- प्रौढ मताधिकार आणि संरचित मतदार नोंदणी सक्षम करून निवडणूक लोकशाहीचा पाया रचते.
- निवडणूक प्रक्रियेत समावेशकता आणि भेदभाव न करण्याची खात्री देते.
- निवडणूक आयोगाला मतदार यादी तयार करण्याचे काम एकसमान आणि नियमन पद्धतीने पाहण्याचे अधिकार देते.
- लोकसंख्याशास्त्रीय बदलांना सामावून घेण्यासाठी नियतकालिक सुधारणांसाठी आधार प्रदान करते.
- पारदर्शक आणि विश्वासाह मतदार यादीसाठी कायदेशीर चौकट स्थापित करते, ज्यामुळे सर्वांना समान संधी मिळते.
- एक व्यक्ती एक मत अनिवार्य करून आणि अनेक नोंदणीवर बंदी घालून निवडणुकीतील फसवणूक रोखण्यास मदत करते.

लोकप्रतिनिधीत्व कायदा, १९५१

परिचय

लोकप्रतिनिधी कायदा, १९५१ हा एक व्यापक कायदा आहे; जो भारतातील संसद आणि राज्य विधिमंडळांच्या निवडणुकांचे नियमन करतो. त्यात निवडणूक प्रक्रियेशी संबंधित पात्रता, अपात्रता आणि निवडणूक गुन्हे देखील नमूद केले आहेत.

प्रमुख तरतुदी

क्षेत्र	तपशील
निवडणुकांचे आयोजन	पोटनिवडणुकांसह लोकसभा आणि राज्य विधानसभा निवडणुकांच्या आयोजनाबाबत तपशीलवार तरतुदी प्रदान करते.
निवडणूक आयोगाचे अधिकार	निवडणूक आयोगाला निवडणुकांवर पर्यवेक्षण करण्याचे आणि आचारसंहितेचे नियम तयार करण्याचे अधिकार देते.
पात्रता आणि अपात्रता	खासदार आणि आमदारांच्या अपात्रतेसाठी पात्रता आणि कारणे निर्दिष्ट करते (उदा., दोषी ठरवणे, भ्रष्ट पद्धती).
भ्रष्ट पद्धती	लाचखोरी, अयोग्य प्रभाव, तोतयागिरी आणि मतांसाठी धर्म/जातीचा वापर यासारख्या भ्रष्ट पद्धतींची व्याख्या करते (कलम १२३).
निवडणूक गुन्हे	बूथ कॅप्चरिंग, खोटी घोषणा आणि खर्चाच्या मर्यादा ओलांडणे यासारख्या गुन्ह्यांचा तपशील घेते.
निवडणूक खर्च	मोहिमेच्या खर्चावर मर्यादा घालते आणि खात्यांची देखभाल आणि लेखापरीक्षण अनिवार्य करते.
निवडणूक याचिका	उच्च न्यायालयांद्वारे याचिका दाखल करण्याची आणि निर्णय देण्याची प्रक्रिया स्थापित करते.

आदर्श आचारसंहिता (अंमलबजावणी)	जरी MCC कायद्याचा भाग नसले तरी, उल्लंघन केल्यास या कायद्यानुसार आणि BNS अंतर्गत कारवाई होऊ शकते.
अधिसूचना आणि नियुक्ती	नामांकन पत्रे दाखल करण्याची आणि निवडणूक अधिकाऱ्यांकडून छाननी करण्याची प्रक्रिया विहित करते.

फायदे

- भारतात मुक्त, निष्पक्ष आणि नियतकालिक निवडणुका आयोजित करण्यासाठी कायदेशीर आधार प्रदान करते.
- निवडणूक आयोगाला अंमलबजावणी आणि पर्यवेक्षण अधिकार प्रदान करते.
- निवडणूक अखंडता सुनिश्चित करून भ्रष्ट आणि बेकायदेशीर पद्धतीची व्याख्या करते.
- उल्लंघनांसाठी उमेदवारांना अपात्र ठरवण्यास सक्षम करते, जबाबदारी कायम ठेवते.
- पैशाच्या शक्तीचे नियमन करते आणि आर्थिक उल्लंघनांसाठी दंड ठरवते.
- याचिकांद्वारे निवडणूक विवाद सोडवण्यासाठी कायदेशीर चौकट तयार करते.

३. भारतातील निवडणूक राजकारणाशी संबंधित समकालीन मुद्दे आदर्श आचारसंहिता (MCC)

परिचय

आदर्श आचारसंहिता ही भारतीय निवडणूक आयोगाने (ECI) राजकीय पक्ष, उमेदवार आणि सरकारी अधिकाऱ्यांसाठी मुक्त, निष्पक्ष आणि नैतिक निवडणुका सुनिश्चित करण्यासाठी जारी केलेल्या मार्गदर्शक तत्वांचा संच आहे. हे निवडणूक घोषणेच्या तारखेपासून लागू होते आणि निवडणूक प्रक्रिया पूर्ण होईपर्यंत लागू राहते.

स्वरूप आणि कायदेशीर स्थिती

- **गैर-वैधानिक:** कोणत्याही कायद्याने समर्थित नाही; तथापि, उल्लंघनांवर लोकप्रतिनिधी कायदा, १९५१, भारतीय दंड संहिता आणि निवडणूक आचार नियम, १९६१ अंतर्गत कारवाई केली जाऊ शकते.
- राजकीय पक्षांमधील सहमतीवर आधारित आणि निवडणूक आयोगाने सल्लागार, सेन्सॉरशिप किंवा संबंधित कायद्यांनुसार फौजदारी कारवाईद्वारे अंमलात आणले.

एमसीसीच्या प्रमुख तरतुदी

I. सामान्य आचरण

- कोणत्याही कृतीमुळे जातीय, भाषिक किंवा प्रादेशिक तणाव वाढणार नाही.

- विरोधकांवर टीका केवळ धोरणे, कार्यक्रम, भूतकाळातील नोंदी यावर केंद्रित असली पाहिजे - वैयक्तिक जीवन किंवा पडताळणी न करता येणारे आरोप यावर नाही.
- धार्मिक स्थळांचा वापर निवडणूक प्रचारासाठी करू नये.
- मतदान केंद्रांपासून १०० मीटर अंतरावर लाचखोरी, धमकावणे, तोतयागिरी करणे आणि प्रचार करणे यासारख्या प्रथा प्रतिबंधित आहेत.
- राजकीय मतभेदांसाठी व्यक्तींच्या घराबाहेर निदर्शने किंवा धरणे करण्यास परवानगी नाही.
- परवानगीशिवाय निवडणूक साहित्यासाठी खाजगी मालमत्तेचा (जसे की भिंती, जमीन इ.) वापर करू नये.
- प्रतिस्पर्ध्यांच्या सभा किंवा मिरवणुकांमध्ये अडथळा आणणे किंवा व्यत्यय आणणे सक्त मनाई आहे.

II. बैठका

- सुरक्षा आणि सार्वजनिक सुव्यवस्था सुनिश्चित करण्यासाठी बैठकीबद्दल पोलिसांना आधीच माहिती दिली पाहिजे.
- पक्षांनी प्रतिबंधात्मक आदेशांचे पालन करावे, आवश्यक परवानग्या घ्याव्यात (उदा. लाऊडस्पीकरसाठी), आणि व्यत्यय आणणाऱ्यांना थेट तोंड देऊ नये तर पोलिसांना सहभागी करून घ्यावे.

III. मिरवणुका

- वेळ, मार्ग आणि शेवटचे ठिकाण आधीच निश्चित केले पाहिजे.
- आयोजकांनी स्थानिक पोलिसांना कळवावे आणि वाहतूक आणि सुरक्षा नियमांचे पालन करावे.
- प्रतिस्पर्धी नेत्यांचे पुतळे वाहून नेणे किंवा जाळणे यासारख्या कृत्यांस प्रतिबंध.
- मिरवणुकांनी इतर राजकीय कार्यक्रमांशी संघर्ष टाळावा आणि सार्वजनिक शिष्टाचार राखणे.

IV. मतदानाचा दिवस

- शांततेत मतदान सुनिश्चित करण्यासाठी निवडणूक अधिकाऱ्यांना सहकार्य करणे.
- फक्त साध्या ओळखपत्रांचा वापर करा—कोणतेही चिन्ह, नावे किंवा घोषणांना परवानगी नाही.
- मतदानाच्या ४८ तास आधी आणि मतदानाच्या दिवशी मद्यपान करण्यास मनाई.
- बूथभोवती शिस्त राखणे; गर्दी किंवा प्रचार नाही.
- बूथजवळील उमेदवारांचे कॅम्प साधे असावेत, पोस्टर्स किंवा अन्न वाटप नसावे.

V. मतदान केंद्र

- जर वर्तनाबाबत काही समस्या असतील तर निवडणूक निरीक्षकांकडे तक्रारी सादर कराव्यात.

VI. सत्तेत असलेला पक्ष

- मंत्र्यांनी अधिकृत कर्तव्ये प्रचाराच्या कामाशी जोडू नयेत किंवा निवडणुकीसाठी अधिकृत यंत्रणा, वाहने किंवा कर्मचारी वापरू नयेत.
- सत्ताधारी पक्षाच्या उमेदवारांकडून सार्वजनिक जागा, विश्रामगृहे, हेलिपॅड किंवा वाहतुकीवर मक्तेदारी नको.
- सत्ताधारी पक्षाच्या बाजूने सरकारी जाहिराती किंवा माध्यमांमध्ये कव्हेरज देणे प्रतिबंधित आहे.
- एकदा जाहीर केल्यानंतर अनुदान मंजूर करणे, पायाभरणी करणे किंवा नवीन निवडणूक योजनांची घोषणा करणे असे कोणतेही काम नाही.

VII. निवडणूक जाहीरनामा

सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्देशानुसार (एस. सुब्रमण्यम बालाजी विरुद्ध तामिळनाडू सरकार, २०१३):

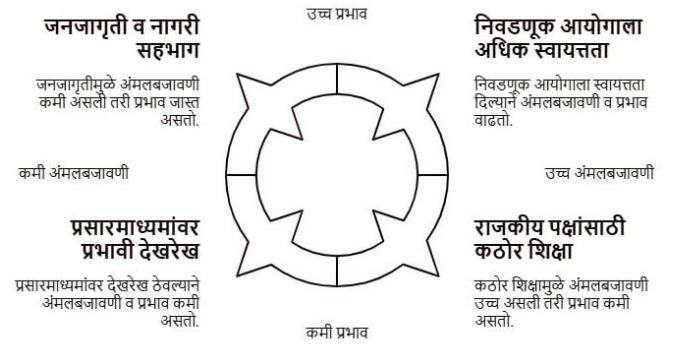
- जाहीरनाम्यात संविधानिक आदर्श आणि एमसीसी तत्वांचे पालन केले पाहिजे.
- आश्वासनांमुळे निवडणुकीची पवित्रता बिघडू नये किंवा मतदारांवर अनावश्यक प्रभाव पडू नये.
- पारदर्शकता आणि जबाबदारी सुनिश्चित करण्यासाठी पक्षांनी प्रमुख आश्वासनांचे तर्क आणि आर्थिक परिणाम प्रदान करणे अपेक्षित आहे.
- RPA, १९५१ च्या कलम १२६ अंतर्गत प्रतिबंधात्मक कालावधीत जाहीरनामे प्रसिद्ध करता येणार नाहीत.

एमसीसीशी संबंधित समस्या आणि आव्हाने

- बंधनकारक नसलेले स्वरूप:** एमसीसी हा कायदा नसल्यामुळे, निवडणूक आयोगाकडे कठोर दंड आकारण्याचा अधिकार नाही. ते फक्त इतर कायद्यांनुसार सल्ला देऊ शकते, सेन्सॉर करू शकते किंवा तक्रारी दाखल करू शकते.
- निवडक अंमलबजावणी:** अनेकदा आरोप असे केले जातात की विरोधी पक्षांविरुद्ध एमसीसी अधिक कडकपणे लागू केला जातो, तर सत्ताधारी पक्षांना नियंत्रणात ठेवता येते.
- प्रतिबंधाचा अभाव:** बऱ्याच प्रकरणांमध्ये, वारंवार उल्लंघन केल्यास शिक्षा होत नाही किंवा केवळ सौम्य सेन्सॉरशिप लागू होते, ज्यामुळे प्रतिबंधक म्हणून MCC ची प्रभावीता कमी होते.
- तरतुदींमध्ये संदिग्धता:** अनेक तरतुदींमध्ये (जसे की मोफत भेटवस्तू, घोषणा, सोशल मीडियाशी संबंधित) स्पष्ट अर्थ लावण्याचा अभाव आहे, ज्यामुळे पळवाटा आणि गैरवापर होऊ शकतो.

- समाज माध्यमांचे अपुरे नियमन:** एमसीसी मार्गदर्शक तत्वांनुसार डिजिटल प्लॅटफॉर्मद्वारे बनावट बातम्या, द्वेषपूर्ण भाषण आणि सशुल्क जाहिरातींचा जलद प्रसार ट्रॅक करणे कठीण होते.
- MCC विरुद्ध वैधानिक आचारसंहिता:** एमसीसी ही नीतिमतेची संहिता असल्याने, त्याच्या अर्थ लावण्यात एकसारखेपणा नाही आणि राजकीय पक्ष अनेकदा राखाडी क्षेत्रांचा फायदा घेतात.
- विलंबित कारवाई आणि प्रतिसाद:** गंभीर प्रकरणांमध्येही, निवडणूक आयोगाचा प्रतिसाद अनेकदा उशिरा मिळतो, ज्यामुळे मतदार जागरूकता आणि प्रचार निष्पक्षतेवर त्याचा परिणाम कमी होतो.

आचारसंहितेतील अडचणींवर मात करण्यासाठी धोरणे

इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रे (EVM) आणि VVPAT परिचय

इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्र (EVM) ही एक तांत्रिक नवोपक्रम प्रणाली आहे जी भारतीय निवडणुकांमध्ये इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने मते नोंदवण्यासाठी वापरली जाते. पारदर्शकता आणि मतदानाचा विश्वास वाढवण्यासाठी, ईव्हीएमसोबत व्होटर व्हेरिफायेबल पेपर ऑडिट ट्रेल (VVPAT) सुरू करण्यात आले, ज्यामुळे मतदारांना त्यांचे मत योग्यरित्या नोंदवले गेले आहे याची पडताळणी करता येते.

EVMs आणि VVPAT चे फायदे आणि तोटे

फायदे	तोटे
जलद मतमोजणी: हस्तलिखित मतमोजणीच्या तुलनेत निकाल जाहीर करण्याची प्रक्रिया जलद होते. अवैध मते काढून टाकते: चुकीच्या पद्धतीने चिन्हांकित केलेल्या मतपत्रिकांना वाव नाही. पर्यावरणपूरक: कागदाचा वापर लक्षणीयरीत्या कमी करते. छेडछाड-प्रतिरोधक डिझाइन: ईव्हीएम स्वतंत्र असतात आणि	पारदर्शकतेची चिंता: पूर्ण VVPAT मोजणी पूर्ण झाल्याशिवाय मतदार स्वतंत्रपणे मतांची पडताळणी करू शकत नाहीत. मर्यादित VVPAT पडताळणी: प्रत्येक विधानसभा मतदारसंघात फक्त 5 VVPAT मोजले जातात, ज्यामुळे विश्वासाहर्तेचा प्रश्न निर्माण होतो.

कोणत्याही नेटवर्कशी जोडलेले नसतात.	● विश्वासाची तूट: राजकीय पक्ष आणि मतदार छेडछाडीबद्दल शंका उपस्थित करत राहतात.
● पोर्टेबल/हस्तांतरणीय आणि वापरण्यास सोपा: बॅटरीवर चालतो, दुर्गम किंवा ग्रामीण भागात वापरता येतो.	● तांत्रिक त्रुटी: VVPAT प्रिंटिंग किंवा सिंकिंगमधील बिघाड नोंदवले गेले आहेत.
● निवडणूक सुधारणांना समर्थन देते: एकाच वेळी निवडणुका आणि सोप्या वाहतुकीची सुविधा देते.	● वैयक्तिक पडताळणी नाही: मतदार फक्त थोड्या वेळासाठी पावती पाहू शकतात; कोणतीही पावती ठेवली जात नाही.
	● निकाल उशिरा येणे (जर VVPAT पडताळले असेल): पूर्ण पावती मोजल्याने निकाल जाहीर होण्यास विलंब होऊ शकतो.

राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण

परिचय

राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण म्हणजे निवडणूक आणि राजकीय प्रक्रियेत गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेल्या व्यक्तींचा वाढता सहभाग. यामुळे लोकशाही संस्थांच्या अखंडतेला गंभीर धोका निर्माण होतो आणि जनतेचा विश्वास कमी होतो.

चिंताजनक ट्रेन्ड्स

- असोसिएशन फॉर डेमोक्रेटिक रिफॉर्म्स (ADR) च्या अहवालानुसार (२०२४):
- लोकसभेतील ४३% खासदारांवर गुन्हेगारी खटले दाखल आहेत.
- २९% खासदारांवर खून, बलात्कार, अपहरण आणि भ्रष्टाचार यासारखे गंभीर आरोप आहेत.
- अनेक राज्य विधानसभांमध्ये सुद्धा असेच नमुने दिसून येतात.

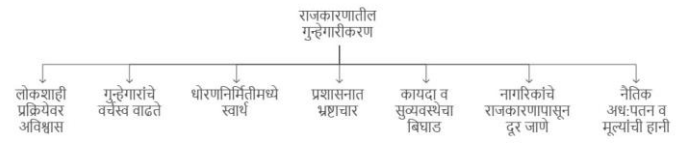
राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण होण्यास कारणीभूत घटक

- **निवडणुकीतील सक्ती आणि जिंकण्याची क्षमता:** राजकीय पक्ष गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असूनही, ज्यांच्याकडे ताकद आणि पैशाची ताकद आहे अशा उमेदवारांना प्राधान्य देतात जे निवडणूक जिंकू शकतात.
- **न्यायालयीन प्रक्रियेतील विलंब:** संथ खटले आणि कमी शिक्षेचे प्रमाण यामुळे आरोपी राजकारण्यांना परिणामांशिवाय अनेक निवडणुका लढवता येतात.
- **कमकुवत कायदेशीर तरतुदी:** लोकप्रतिनिधी कायदा (RPA), १९५१ गंभीर गुन्हेगारी आरोपांच्या प्रलंबित काळात नाही तर केवळ दोषी

ठरवल्यानंतरच अपात्र ठरवतो.

- **ओळखीच्या राजकारणाचा गैरवापर:** जात, धर्म आणि प्रादेशिक निष्ठा बहुतेकदा यांचा फायदा उमेदवाराला होतो, ज्यामुळे त्यांना निष्ठावंत मतपेढी एकत्रित करण्यास मदत होते.
- **राजकीय पक्षांमध्ये अंतर्गत लोकशाहीचा अभाव:** पारदर्शक निवड यंत्रणेचा अभाव असल्याने प्रभाव आणि संसाधनांवर आधारित मनमानी नामांकनांना उभारी मिळते.
- **मतदानाविषयी अज्ञान आणि उदासीनता:** कमी जागरूकता, कमी साक्षरता आणि अल्पकालीन लोकप्रिय आश्वासने यामुळे मतदारांना गुन्हेगारी पार्श्वभूमीचे चिकित्सक मूल्यांकन करण्यापासून रोखले जातात.
- **राजकारणाचा ढाल म्हणून वापर:** गुन्हेगारी नोंदी असलेले व्यक्ती वैधता, सामाजिक प्रतिष्ठा आणि खटल्यापासून संरक्षण मिळविण्यासाठी राजकारणात प्रवेश करतात.
- **माहिती उघड करण्याच्या निकषांची कमकुवत अंमलबजावणी:** उमेदवारांनी प्रतिज्ञापत्रांमध्ये गुन्हेगारी नोंदी उघड करणे आवश्यक असले तरी, या माहिती उघड करण्यासाठी मर्यादित तपासणी किंवा मतदारांचा प्रतिसाद असतो.

राजकारणातील गुन्हेगारीकरणाचे परिणाम

बदलासाठी केलेले उपाय

- **सर्वोच्च न्यायालयाचे निकाल:**
 - **लिली थॉमस विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया (२०१३):** दोषी ठरलेल्या आमदारांना तात्काळ अपात्र ठरवणे.
 - **पब्लिक इंटरेस्ट फाउंडेशन विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया (२०१८):** राजकीय पक्षांना उमेदवारांचे गुन्हेगारी नोंदी प्रकाशित करण्याचे निर्देश.
- **ECI च्या शिफारसी:** दोषी ठरलेल्या राजकारण्यांवर आजीवन बंदी घालण्याची आणि गुन्हेगारी प्रकरणांमध्ये जलद खटले चालवण्याची विनंती.
- **खुलासा करण्याचे आदेश:** उमेदवारांनी प्रतिज्ञापत्रात गुन्हेगारी रेकॉर्ड जाहीर करणे आवश्यक आहे (SC आदेश आणि RPA, 1951 नुसार).

पुढील मार्ग

- **जलदगती न्यायालये:** राजकारण्यांविरुद्धच्या खटल्यांच्या जलद सुनावणीसाठी समर्पित न्यायालये स्थापन करा (२०१७ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या निर्देशानुसार).
- **अपात्रतेचे कडक कायदे:** गंभीर आरोप असलेल्या उमेदवारांना शिक्षा

होण्यापूर्वीच (गैरवापरापासून संरक्षणासह) प्रतिबंधित करण्यासाठी लोकप्रतिनिधी कायद्यात सुधारणा करा.

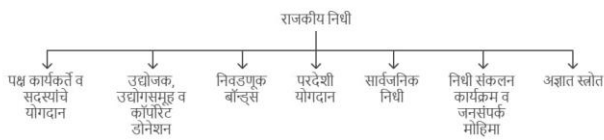
- **राजकीय पक्ष सुधारणा:** अंतर्गत लोकशाही लागू करणे, उमेदवार निवडीमध्ये पारदर्शकता आणणे आणि कलंकित उमेदवार उभे करणाऱ्या पक्षांना प्रोत्साहन न देणे.
- **मतदान जागरूकता मोहिमा:** निवडणूक आयोग आणि नागरी समाज भागीदारीद्वारे नागरी शिक्षण दृढ करणे.

निवडणूक निधी आणि त्याच्याशी संबंधित मुद्दे

परिचय

निवडणूक निधी म्हणजे राजकीय पक्ष आणि उमेदवारांकडून निवडणुकीशी संबंधित कामांसाठी पैसे गोळा करणे आणि वापरणे. भारतात, अपारदर्शकता, कॉर्पोरेट प्रभाव आणि अनियंत्रित देणग्यांबद्दलच्या चिंतांमुळे राजकीय सुधारणांमध्ये निवडणूक निधी हा एक महत्वाचा मुद्दा बनला आहे

राजकीय निधीचे स्रोत

निवडणूक निधीशी संबंधित मुद्दे

- **पारदर्शकतेचा अभाव:** राजकीय देणग्यांचा मोठा भाग गुप्त असतो, विशेषतः ₹२०,००० पेक्षा कमी किमतीच्या किंवा अपारदर्शक मार्गांनी पाठवल्या जाणाऱ्या देणग्या यात येतात.
- **कॉर्पोरेट प्रभाव आणि घराणेशाही:** कंपन्या धोरणात्मक सवलती किंवा नियामक उदारतेच्या अपेक्षेने सत्तेत असलेल्या पक्षांना देणगी देऊ शकतात, ज्यामुळे सार्वजनिक हित कमी होते.
- **अनामिकता आणि बेहिशेबीपणा (निवडणूक रोखे):** २०१८ मध्ये सुरू झालेल्या निवडणूक रोखे योजनेत अनामिक देणग्यांना परवानगी होती, ज्यामुळे नागरिकांना कोणत्या पक्षाला कोणी निधी दिला हे जाणून घेणे अशक्य झाले.
- **असमान क्षेत्र:** सत्ताधारी पक्षांना मोठ्या प्रमाणात उच्च-मूल्याच्या देणग्या मिळतात, ज्यामुळे समान क्षेत्र विकृत होते आणि लहान किंवा नवीन पक्षांना नुकसान होते.
- **काळा पैसा आणि बेकायदेशीर निधी:** कडक तपासणी यंत्रणा आणि नियामक यंत्रणेचा अभाव काळा पैसा, बेनामी योगदान आणि परदेशी प्रभावासाठी दरवाजे उघडतो.

निवडणूक बाँडवरील सर्वोच्च न्यायालयाचा निकाल (२०२४)

- असोसिएशन फॉर डेमोक्रेटिक रिफॉर्मस विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया या प्रकरणात, सर्वोच्च न्यायालयाने निवडणूक बाँड योजना असंवैधानिक म्हणून रद्द केली, कारण खाली दिलेले आहे:

- माहिती अधिकाराचे उल्लंघन (कलम १९(१)(अ))
- पारदर्शकतेचा अभाव आणि देणगीदाराच्या गुप्ततेचे अनियंत्रित स्वरूप
- कॉर्पोरेशन आणि राजकीय पक्षांमध्ये तडजोडीची शक्यता
- न्यायालयाने मागील सर्व बॉण्ड्सना व्यवहारांची माहिती उघड करण्याचे आणि योजना रद्द करण्याचे निर्देश दिले.

भारतातील निवडणूक सुधारणा

परिचय

निवडणूक सुधारणा म्हणजे निवडणूक व्यवस्थेची विश्वासाहता, पारदर्शकता आणि निष्पक्षता सुधारण्याच्या उद्देशाने केलेले बदल. गुन्हेगारीकरण, पैशाची ताकद आणि पारदर्शकतेचा अभाव यासारख्या सततच्या समस्यांना तोंड देण्यासाठी अनेक तज्ञ समित्यांच्या सूचना आणि न्यायालयीन हस्तक्षेपांसह, भारताने कायदेविषयक आणि प्रक्रियात्मक सुधारणा दोन्ही पाहिल्या आहेत.

प्रमुख निवडणूक सुधारणांचा कालानुक्रम

सुधारणा	वर्ष/कायदा	महत्वाची वैशिष्ट्ये
मतदानाचे वय कमी करणे	६१ वी घटनादुरुस्ती (१९८८)	मतदानाचे वय २१ वरून १८ वर्षे केले.
पक्षांतर बंदी कायदा	५२ वी घटनादुरुस्ती (१९८५)	पक्षांतराच्या कारणावरून आमदारांना अपात्र ठरवते
ईव्हीएमचा वापर	१९९९ पासून पुढे	बूथ कॅव्हरिंग, मतांमध्ये फेरफार रोखते
मतदार ओळखपत्र (EPIC)	१९९३	मतदार पडताळणी मजबूत केली
NOTA पर्याय	२०१३	सर्व उमेदवारांना नाकारण्याची परवानगी देते
VVPAT	२०१३ पासून पुढे	EVM मध्ये पारदर्शकता आणते
रोख देणग्यांची मर्यादा घालणे	२०१७	कमी केलेले अनामिक रोख देणग्या ₹२,०००

निवडणूक सुधारणांवरील प्रमुख समित्या

१. दिनेश गोस्वामी समिती (१९९०)

- लोकशाहीमध्ये प्रक्रिया आणि पारदर्शकता मजबूत करण्यासाठी निवडणूक सुधारणांवर लक्ष केंद्रित केले:
- निवडणुकांसाठी शिफारसित राज्य निधी प्रदान करणे (उदा. मान्यताप्राप्त पक्षांना निवडणूक साहित्य प्रदान करणे).
- नामांकनाच्या वेळी गंभीर गुन्हेगारीचे आरोप असलेल्या उमेदवारांना अपात्र ठरवण्याच्या सूचना.

- खर्च आणि संसाधनांचा गैरवापर कमी करण्यासाठी मोहिमेचा कालावधी कमी करण्याची सूचना.
- मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणुका घेण्यासाठी आणि पैशाच्या वापरात कपात करण्यासाठी स्वतंत्र यंत्रणेला प्राधान्य.

2. इंद्रजित गुप्ता समिती (1998)

निवडणुकीच्या सार्वजनिक निधीवर लक्ष केंद्रित केले:

- निष्पक्ष स्पर्धा सुनिश्चित करण्यासाठी राष्ट्रीय आणि राज्य-मान्यताप्राप्त पक्षांना राज्य निधीची शिफारस.
- सुचविलेले प्रारंभिक निधी वस्तूंच्या स्वरूपात असावे (उदा., छपाई साहित्य, प्रवास सुविधा).
- पक्षाच्या आर्थिक व्यवहारात पारदर्शकता आणण्याचे आणि तपासणी अनिवार्य करण्याचे आवाहन केले.
- राजकीय पक्षांमध्ये लोकशाही प्रस्तावित करणे.

3. कायदा आयोग (२५५ वा अहवाल, २०१५)

निवडणुकीतील गुन्हेगारीकरण आणि पारदर्शकता यावर लक्ष केंद्रित केले:

- गंभीर गुन्ह्यांसाठी आरोप निश्चित झाल्यास (५ वर्षांपेक्षा जास्त शिक्षेची शिक्षा) उमेदवारांना दोषी ठरवण्यापूर्वीच अपात्र ठरवण्याचा प्रस्ताव.
- प्रचार खर्च आणि पक्षाच्या देणग्यांमध्ये अधिक आर्थिक पारदर्शकता आणण्याची शिफारस केली.
- राजकीय पक्षांच्या अंतर्गत लोकशाहीचे स्वतंत्र नियमन करण्याची मागणी.
- काळ्या पैशाला आळा घालण्यासाठी निवडणूकांमध्ये वित्त सुधारणांना पाठिंबा दिला.

४. व्हेहरा समिती (१९९३)

गुन्हेगार-राजकारणी-नोकरशाही यांच्यातील संबंधांचा शोध:

- गुन्हेगारीयुक्त निवडणुका आणि त्या धोरणनिर्मितीवर कसा प्रभाव पाडतात यावर प्रकाश टाकला.
- गुप्तचर संस्था, पोलिस आणि निवडणूक अधिकारी यांच्यात चांगले समन्वय साधण्याची शिफारस केली.
- गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेल्या उमेदवारांवर आणि पक्षांवर पर्यवेक्षण करण्याच्या सूचना.

कीवर्ड: निवडणूक अखंडता, प्रमाणित प्रतिनिधित्व, आदर्श आचारसंहिता, निवडणूक अपात्रता, राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण, मतदार तपासलेले ऑडिट ट्रेल, निवडणूक रोखे, निवडणूक सुधारणा, निवडणूक खर्च नियमन, राजकारण्यांसाठी जलदगती न्यायालये, निवडणूक विश्वासाची कमतरता, निवडणूकांमध्ये न्यायालयीन पर्यवेक्षण

मुख्य परीक्षेच्या दृष्टीने सराव प्रश्न:

प्रश्न १. भारतातील निवडणूक निकालांवर प्रभाव पाडण्यात पैसा, ताकद आणि समाज माध्यमांची भूमिका काय आहे याचे टीकात्मक परीक्षण करा. निवडणूक सुधारणा(electoral reforms) या समस्या कशा सोडवू शकतात?

प्रश्न २. मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणुका सुनिश्चित करण्यासाठी आदर्श आचारसंहिता (MCC) किती महत्वाची आहे यावर. निवडणूक आयोग त्याची अंमलबजावणी करण्यात किती प्रभावी आहे?

PRAYAAS

PRAYAAS EDUCATION™

CTS NO 1262/B Plot No. 594B,
Office 301A, 301 2nd floor Starling Plaza,
J M Road, Pune, +91 7378743031